

MENSUR SEFEROVIĆ

TRINAESTA HERCEGOVAČKA
NOU BRIGADA

sūsp





VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR JNA
i ARHIV HERCEGOVINE

Za izdavače:
načelnik mr *Stevan* STANOJEVIĆ, pukovnik, pomoćnik načelnika za izdavačku delatnost *Ivan* MATOVIĆ, pukovnik i *Zulfikar* DŽANKIĆ

Biblioteka

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE
KNJIGA TRISTA DVADESET OSMA

Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije
KNJIGA STO DVADESET ČETVRTA

UREĐIVAČKI ODBOR BIBLIOTEKE

General-pukovnik *Rahmija* KADENIĆ, predsednik, *Ali* ŠUKRIJA, *Risto* DŽUNOV; general-pukovnici: *Milan* DALJEVIĆ i *Dako* PUAC; general-potpukovnici: *Melodije* KOTEVSKI, *Veljko* MILADINOVIĆ, *Svetozar* ORO, *Zika* STOJSIĆ, *loco* TARABIĆ, *Fabijan* TRGO i mr *August* VRTAR; pukovnici: *Ahmet* ĐONLAGIĆ, *Viktor* KUČAN, *Mišo* LEKOVIĆ, *Radomir* PETKOVIĆ i *Rajko* SARENAC, glavni i odgovorni urednik

ODBOR ZA OBILJEŽAVANJE REVOLUCIONARNOG RADNIČKOG POKRETA, NOB I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U HERCEGOVINI

IZVRSNI ODBOR

Džemal MUMINAGIĆ, predsjednik, *Svetozar* ORO, *Rade* GALEB, *Ante* RAMLJAK, *Daniilo* BILANOVIĆ, *Enver* CEMALLOVIĆ, *Zulfikar* DŽANKIĆ, *Jure* GALIĆ, *Tidža* KARABEG, *Daniilo* KOMNENOVIĆ, *Sveto* KOVAČEVIĆ, *Vjekoslav* KRIŽANOVIĆ, *Bozo* MADŽAR, *Asim* PERVAN, *Ibro* ŠATOR, *Edin* CELEBIĆ, sekretar, glavni i odgovorni urednik *Sveto* KOVAČEVIĆ

UREĐIVAČKI ODBOR ZA MONOGRAFIJU
O 13. HERCEGOVAČKOJ BRIGADI:

Daniilo KOMNENOVIĆ, predsjednik, *Lazar* CVORO, *Krsto* DABOVIĆ, *Drago* ĐUKANOVIĆ, *Milan* GRK, *Milan* KNEŽEVIĆ, *Milorad* KUJACIĆ, *Fadiil* NUMIĆ, *Luka* RATKOVIĆ, *Salko* REPEŠA i *Drago* VUKOVIĆ

Urednik

Snežana TMUŠIĆ, profesor

Recenzenti

Daniilo KOMNENOVIĆ, general-potpukovnik
Zika STOJSIĆ, general-potpukovnik

MENSUR SEFEROVIĆ

TRINAESTA
HERCEGOVAČKA
NOU BRIGADA



Beograd, 1988.

UDK 355.486(497.1) 13. hercegovačka NOU brigada

SEFEROVIĆ, Mensur

Trinaesta hercegovačka NOU brigada / Mensur Seferović. - Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1988 (Beograd : Vojna štamparija). - 351 str. ; 24 cm

Tiraž 2000 primeraka.

a) Brigade u NOR - Trinaesta hercegovačka udarna

U ovoj monografiji prikazan je ratni put 13. hercegovačke NOU brigade od njenog formiranja 14. maja 1944. u Hercegovini do maja 1945. u Sloveniji kada je brigada završila svoj pobedonosni put ka slobodi. Knjiga je i priča o ljudima, o običnim borcima i starešinama, o patnjama i stradanjima, ali i o veri u budućnost i u pobedu nad okupatorom i domaćim izdajnicima. Dokumentovana je brojnim fotografijama iz rata, faksimilima dokumenata, skicama. U prilogu sadrži spiskove starešinskog sastava i boraca koji su prošli kroz brigadu i tako dali značajan doprinos u pobedonosnom pohodu brigade ka slobodi i konačnom oslobođenju zemlje.

Umjesto predgovora

»... Autorov projekt ove monografije prihvaćen je početkom 1983. od Odbora za pisanje ove knjige, poslije rasprave i sugestija njegovih članova. Tako se kristalisala idejna osnova ove publikacije.

Mora se istaći da je pisac ove monografije obavio veoma široko istraživanje raspoloživih arhivskih fondova, da je koristio relevantne historijske publikacije, te da je, oslonjen na te dokaze, izveo svoju rekonstrukciju svih bitnih komponenata ratnog života ove brigade. Uz te autentične izvore autor je u tom pregnuću koristio brojne zapise, sjećanja i sujedočenja širokog kruga svojih saboraca s ratnog puta Brigade. Tako se u ovom poslu angažovalo mnoštvo četnih, bataljonskih i brigadnih rukovodilaca ove jedinice, koji su se rado odazivali i dali dokaza o svome raspoloženju da doprinesu u pisanju ovog historijata. Prema tome historiografski pristup u izradi monografije je nesumnjiv što potvrđuje i bogat naučni aparat. ..

.. . Ovo kazivanje, za razliku od dijela naših publikacija ove vrste veoma produbljeno i cjelovito zahvata, pored vojne aktivnosti, tokove i procese unutrašnjeg života Brigade. Za čitaoca je posve jasno predstavljen postojan i plodan tok vaspitno-obrazovne aktivnosti u jedinicama, u kojima su borci i starješine sticali jedinstvene poglede o ciljevima NOP-a i njegove vojske i normama ponašanja u borbi za ostvarenje tih ciljeva. Nosioci ovakvog preobražaja zaostale ljudske svijesti, vidno se ističe, bili su komunisti i skojevci a organizatori aktivnosti su štabovi preko svoje vojne i političke strukture. Intenzitet u procesu ovog ratnog školovanja narastao je pojačanim prilivom i zarobljenika iz neprijateljskih jedinica i organizacija. . . . To što će ovi manje ili više posmrtni ljudi postati ravnopravni borci i u Brigadi naći svoj pravi put u život veliki je uspjeh i dokaz vaspitnog i demokratskog duha u redovima ove jedinice...

... Erudicija, darovitost, stvaralački zanos, te bogato iskustvo autora u literarnom stvaranju i oblikovanju pisane riječi manifestuju se u ovom monografskom djelu na respektivan način. Srećna je okolnost da je naš pisac lično i neposredno doživio i zapamtio ratni život Trinaeste. Pročitavanjem ovog rukopisa doživljava se i prava ratna proza koja, tu i tamo, i epski zazvuči. Takvim stilom, pitkim i zanimljivim, opisana surova ratna zbivanja ljepše se doživljavaju i čitaju. Nalazim da je ovo posebna vrijednost ovog rada koji će kao knjiga steći popularnost i čitalačku bazu. Jedino tome neće pogodovati redovno predugo složena rečenica... «

Iz recenzije Danila Komnenovića

»... Drug Seferović je uspeo da ispriča osnovna obeležja brigade i njenog boračkog sastava, veštinu vođenja u borbi i njen ukupni doprinos oslobodilačkoj borbi tokom svog, kako kaže autor, 365 dana dugog postojanja i ratovanja...

... Uspeo je da verno oslika, ispriča i prikaže sve događaje koji su se dešavali u brigadi i sa brigadom, uzimajući uvek u obzir i susedne jedinice i da dà odgovarajuće ocene o njihovim uspesima i neuspesima, uzrastanjima i padovima, ne propuštajući ništa značajnije bez obzira na to da li se radi o dobrim ili lošim primerima i na našoj i na neprijateljskoj strani ..

... Autor je ne samo uspeo da ispriča mukotrпно stvaranje brigade i bratstvo i jedinstvo nego je ovim i ovakvim tekstom dao i nešto više od onoga što obično monografije daju. On nije pisao samo hronologiju događaja preuzetih iz operativnih dnevnika i izveštaja, već je u tekstu dao dosta prostora i preživelim borcima i rukovodiocima da kažu i iznesu svoja viđenja, a i sam je svojim stilom pisanja doprineo da to bude jedna od boljih napisanih monografija o našim ratnim jedinicama... «

Iz recenzije Zike Stojića

Prvo poglavlje

Formiranje brigade i prve borbe

(maj - jun 1944)

U vrijeme kada je 4500 vojnika njemačke 369. legionarske divizije, četničkog Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa i 9. ustaško-domobranskog posadnog zdruga svojim uzastopnim napadima pokušalo da znatnije oslabi borbene mogućnosti 3000 boraca 29. hercegovačke NOU divizije i partizanskih odreda u istočnoj Hercegovini, kako bi, u slijedećim zamašnjim operacijama u ljeto 1944. oslobodile komunikacije koje od Mostara vode ka Jadranu i Crnoj Gori i, na taj način, učvrstile šire dubrovačko zaleđe i spremnije dočekali eventualno savezničko iskrcavanje, Štab 29. hercegovačke divizije obavijestio je 14. maja 1944. svoje tri brigade na položajima oko Nevesinja, Gacka i Bileće da se, prema direktivi Vrhovnog štaba NOV i POJ, formira 13. hercegovačka NOV brigada, naznačivši je odmah udarnom."

Dva dana kasnije, 16. maja, kuriri su prenijeli određenije poruke vojnog i političkog rukovodstva Hercegovine: prvom porukom² je Štab Divizije zahtijevao da 11. hercegovačka NOU brigada svoj 4. bataljon preda komandantu 13. brigade Danilu Komnenoviću³ dotadašnjem komandantu 12. hercegovačke NOU brigade, da Štab nove, četvrte po redu, hercegovačke brigade »kroz pola sata kreće za Stare Duliće, gdje treba da dođe 4. bataljon najhitnije«, a drugom porukom⁴ je Oblasni

¹> Naredba br. 465 Štaba 29. NOU divizije od 14. maja 1944. o formiranju 13. hercegovačke NOU brigade (original, pisan na mašini, latinicom, Vojnoistorijski institut, (dalje VIII), Beograd, Arhiva NOP-a, k. 1143 A, fascikla 10, dok. 5/1); U operacijskom dnevniku 29. hercegovačke divizije pogrešno je upisano da je 13. juna 1944. »izvršeno svečano formiranje 13. brigade«. Bila je to prva brigadna smotra, tj. formiranje 13. brigade označava samo jedan datum - 14. maj 1944, (VII, ANOP-a, k. 1043 A, f. 8, dok. 7); U relaciji Štaba 29. divizije od 21. jula 1944. takođe je pogrešno napisano da je »na dan 13. juna o. g. formirana XIII hercegovačka brigada« (VII, ANOP-a, kut. 1143 A, fas. 7, dok. 1); U Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda (VII, tom II, knjiga 12, dok. 208), isto tako, u fusnoti, piše da je »Štab 29. NOU divizije 14. maja obavijestio svoje jedinice o naredbi Vrhovnog štaba o formiranju XIII NOU brigade i odredio vršioce pojedinih funkcija u štabu brigade«, a zatim, pogrešno, da je »Brigada formirana 25. maja 1944. u Solakovoj Kuli, od 4. bataljona 11. hercegovačke NOU brigade i Mostarskog NOP odreda«, daje »popunjena 13. juna 1944. bataljonom 'Savo Belović' Južnohercegovačkog NOP odreda«.

²> VII, ANOP-a, kut. 1143, fas. 7.1. dok. 4.

³> Narodni heroj, general-potpukovnik JNA u penziji, rođen u selu Poplatu kod Stoca 1915. Krajem rata komandant Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a. Član KPJ od 1942. Uoči penzionisanja bio je načelnik uprave u SSNO i načelnik štaba armije, završio WA JNA. Nosilac Partizanske spomenice 1941, član Savjeta SR BiH. Živi u Beogradu.

⁴> VII, ANOP-a, film 7, Institut za radnički pokret u BiH, str. 623-624. I Uglješa Danilović, član PK KPJ za BiH, u svojoj III knjizi »Sjećanja-članci i ratni dnevnik« (izdanje Vojnoizdavačkog i novinskog centra u Beogradu i sarajevske »Svjetlosti«, 1987. godine), na str. 452, pored ostalog, piše (3. maja 1944. u selu Velimlju) da će se formirati »Mostarska brigada od Mostarskog odreda i jednog brigadnog bataljona«, a na str. 455:

komitet KPJ za Hercegovinu upoznao Mjesni komitet KPJ za Mostar da se na tromedi Konjica, Nevesinja i Mostara organizuje i razvija 13. brigada, da su »štab te brigade i jedan bataljon 29. divizije« upravo toga dana »već kreijuli na sektor«, da će se »sa formiranjem Mostarske brigade«, kako je prem« toj poruci nova jedinica trebalo da se zove, »popraviti situacija na tom sektoru, a isto tako biće omogućena mnogo čvršća i solidnija veza« sa mostarskom partijskom organizacijom radi »izbacivanja ljudi i materijala« iz tog nepresušnog partizanskog mobilizacionog izvorišta u okupiranom gradu, odnosno da će tom vezom neposredno rukovoditi zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac nove brigade, Novak Anđelić,⁵¹ politički radnik iz trebinjskog sreza.

Dvije direktive Vrhovnog štaba NOV i POJ

Na takvu borbenu i moralnu uzajamnost i revolucionarno uzrastanje grada i njegovog najisturenijeg udarnog jezgra, Mostarskog bataljona, koji je od septembra 1941. uzrastao kroz borbe na širem području Boračkog jezera u sjevernoj Hercegovini, a zatim kao 3. bataljon 10. hercegovačke NOU brigade u bitkama na Neretvi i Sutjesci, tokom ratnih dana, podsticao je i usredsređivao i vrhovni komandant, Josip Broz Tito, kao što je to na upečatljiv način obilježio i 8. oktobra 1943,⁶⁾ kada je u Jajcu, poslije iscrpnog izvještaja političkog komesara Mostarskog bataljona Envera Čemalovića,⁷⁾ postavljenog od 14. maja 1944. za političkog komesara 13. hercegovačke NOU brigade, potpisao naredbu da se Mostarski bataljon stavlja pod njegovu neposrednu komandu, tj. pod Vrhovni štab NOV i POJ.

Pošto je u naredbi od 8. oktobra 1943. ukazao na to da je zadatak Mostarskog bataljona da svoju popunu vrši »mobilisanjem ljudstva sa mostarskog područja i iz oblasti gornje Neretve«, da Vrhovni štab »sa prerastanjem bataljona namjerava formirati Mostarsku brigadu, na tom za nas vrlo važnom sektoru«, da se »sa prerastanjem i vojno-političkim učvršćenjem bataljona« otpočnu »partizanske akcije u dolini rijeke Ne-

»13. maj 44, Danići. Prije dva dana prisustvovao sam sastanku Štaba divizije. Donesena je odluka da se formira Mostarska brigada, koju sačinjavaju dva bataljona Mostarskog odreda i 4. bataljon 11. brigade... « Na str. 260 (25. maja 1944) piše da se Konjički bataljon (Mostarskog odreda) rasuo, a potom (str. 467) da se Odred prebacio preko pruge i da je u borbi s neprijateljem »domaće ljudstvo dezertiralo« i da se tako rasuo Konjički bataljon, a zatim: »Odred se danas sveo na Mostarski bataljon koji broji oko 100 boraca. Poginulo je oko 46 ljudi, gotovo sve Mostarci. Ovo je treća nesreća koja zađešava ovo ljudstvo. Prvo pogibija od četnika na Borcima 1942, Sutjeska i najzad ovo. Ovome se još može dodati pogibija 25 omladinaca lanjskog ljeta kad su se probijali prema 10. brigadi«.

⁵⁾ Rođen u selu Dubočani 1922. kod Trebinja, srednjoškolar, član KPJ od 1941, nosilac Partizanske spomenice 1941, od 15. oktobra do kraja decembra 1944. vodio zabilješke (koje je sačuval) o radu KPJ i Skoja u 13. brigadi. Živi u Sarajevu.

⁶⁾ »Naredba se nalazi u Arhivu CK SKJ« - piše u 104. napomeni knjige Envera Čemalovića »Mostarski bataljon«, koja je objavljena početkom 1986. u izdanju Odbora za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta NOB-a, Mostar. Naredba je objavljena na 279. strani knjige.

⁷⁾ General-pukovnik avijacije u penziji, rođen u Mostaru 1920, član KPJ od 1941. Nosilac Partizanske spomenice 1941. Krajem rata bio politički komesar vazduhoplovne divizije, a uoči penzionisanja komandant RV i PVO i pomoćnik saveznog sekretara za narodnu odbranu za RV i PVO. Završio Fakultet avijacije, Kurs operatike JNA i Komandnoštabni kurs u SAD, član Savjeta SR BiH, živi u Beogradu.

retve, povezujući se sa susjednim partizanskim jedinicama«, pri čemu je trebalo »održavati stalno vezu sa Mostarom, izvlačiti borce i razvijati obavještajnu službu«, nekoliko mjeseci kasnije, 30. marta 1944.⁸⁾ Vrhovni štab NOV i POJ poslao je direktivu Štabu 29. divizije u kojoj je zapisao još jednu stranicu o novoj 13. brigadi:

»Oblast u zahvatu srednje i gornje Neretve nije vojnički i politički organizovana. U ovom pogledu vi ćete na taj sektor izdvojiti potrebne snage. Od tih snaga i Mostarskog bataljona formiraćete jednu jedinicu - brigadu (XIII) kojoj ćete dodijeliti operativno područje: Nevesinje - Mostar - Konjic - Planina - Obalj. Tu ima muslimanskog i srpskog življa koji je pod našim uticajem. Ispoljavanjem vaših snaga i postavljanjem čvrste vojne oblasti mobilisaćete na tom sektoru prilične snage. Sa tom jedinicom uputite i političke radnike«.

Skrećući pažnju na važnost tog sektora, da tim krajem prolazi mostarska pruga i komunikacija Mostar - Nevesinje - Kalinovik, da je »prva danas od prvenstvene važnosti za neprijatelja, dok druga to može postati sutra«, da je preko tog sektora »jedino moguća veza naših istočnih i zapadnih oblasti«, da je ta veza do tada »bila vrlo spora i nesigurna«, ali da »od sada taj problem brzine i sigurnosti mora biti riješen od vas«, da se na »sektoru Planine nalazi veliki broj muslimanskog življa koga treba prihvatiti i uvesti u naše jedinice«, da je »sektor Hercegovine i po prostranstvu velik, a i ljudske rezerve nisu iscrpljene« - vrhovni komandant predočio je sav značaj nove hercegovačke brigade i njenog operativnog područja, pa i to da bi u Hercegovini upornim radom »bilo mjesta za razvoj ne samo jedne jake divizije, nego čak i jednog lakog udarnog korpusa«.

Koliko su naredba Vrhovnog štaba od 8. oktobra 1943. i direktiva od 30. marta 1944. bile dalekosežne, podsticajne i usmjeravajuće za Mostarski bataljon i 29. diviziju, a ujedno koliko su štabovi u svojim procjenama i odmjeravanjima značaja teritorije na kojoj je trebalo da djeluju jače snage bili podudarni i usklađujući, ukazuju i naredba Štaba 29. divizije Mostarskom bataljonu 21. februara 1944.⁹⁾ izvještaj Mostarskog partizanskog odreda od 16. marta 1944.¹⁰⁾ i pismo koje je komandant 29. divizije, pukovnik Vlado Šegrt, poslao sa položaja članovima Štaba 29. divizije 17. marta 1944.¹⁰⁾

»Prvom polovinom mjeseca marta imamo namjeru na vaš sektor uputiti jednu našu brigadu, pa će ona skupa sa vama da dotuče te bande i pojača mobilizaciju, pa će se možda stvoriti uslovi da se od vašeg bataljona i novomobilisanih stvori i formira nova brigada«, pisao je Štab 29. divizije Mostarskom bataljonu 21. februara 1944. Nepun mjesec dana kasnije, 16. marta, Štab Mostarskog partizanskog odreda, očekujući najavljenju brigadu, piše Diviziji: »U slučaju kada bi ta brigada prilikom svog dolaska uspjela formirati jedan bataljon, tada bi mi imali brigadu od oko 600 boraca, jer bi se sav teren Planine i Župe mogao mobilisati«.

⁸⁾ U originalu direktive Vrhovnog štaba od 30. marta 1944, koju je potpisao Tito, perom je dopisan broj »13« (brigade), VII, ANOP-a, kut. 1144/1, fas. 2, dok. 25.

⁹⁾ VII, ANOP-a, kut. 1144/1, fas. 1, dok. 38.

¹⁰⁾ Zbornik NOR, IV/23, dok. 88.

U) Zbornik NOR, IV/23, dok. 90.

Sutradan, 17. marta, Vlado Šegrt javlja sa položaja o prilikama na sektoru Trebinje - Vilusi - Grahovo, udaljen stotinu i više kilometara od Mostarskog partizanskog odreda i piše:

»Mišljenja sam da ne treba više čekati i odlagati formiranje XIII brigade, no što prije ovo uraditi. Ovo govorim iz dva razloga: prvo što odredi (Južnohercegovački i Sjevernohercegovački) imaju po 4 prilična bataljona i ne pokazuju dovoljno zauzumljivosti za mobilizaciju... Drugo, potrebno je radi političkog efekta na mase u Hercegovini i što će se sa ovim borcima 90% više raditi kako politički tako i vojnički. Mislim da bi najzgodnije bilo njezino formiranje u Dabru. Ukoliko se složite za formiranje XIII brigade nemojte nipošto da manja bude od 400 boraca, bez obzira koliko će ostati brojno stanje u odredima«.

Kada se Vojo Kovačević,¹²⁾ rukovodilac Politodjela 29. divizije, sa četom 12. hercegovačke brigade vraćao iz Drvara, noseći i direktivu Vrhovnog štaba NOV i POJ od 30. marta u kojoj se govori i o formiranju 13. brigade, kolonu je u samu zoru 13. aprila 1944. kod sela Džepi dočekala zasjeda Mostarskog bataljona Mostarskog partizanskog odreda i, zbog obostrane neobaviještenosti, započela je kratka i žestoka borba. Obučeni u ruske uniforme i sa ruskim mašinkama, prepuni municije, kada im je prethodnica bila propuštena pored zasjede kojom je rukovodio komandant bataljona Ahmed Pintul, borci iz napadnute kolone brzo su zalegli i, osipajući gustim rafalima iz svojih automata »dobošara«, krenuli ka zasjedi. Propuštena prethodnica je takođe napala s leđa zasjedu, koja je ubrzo izgubila mitraljesca, jednog borca i komandanta Ahmeta Pintula,¹³⁾ mostarskog proletera i bombaša u borbama oko Prozora, na Porimu i Sutjesci. Među četvoricom ranjenih »Rusa«, bio je i Vojo Kovačević, ranjen u grudima i u ruku.

U to vrijeme je Štab 29. divizije (4. aprila)¹⁴⁾ obavijestio Mostarski partizanski odred da, zbog angažovanja svojih snaga ka Trebinju i Crnogorskom primorju, nije mogao u martu, kao što je ranije javio, poslati jednu brigadu na njegovu teritoriju, a zatim je pukovnik Rade Hamović, načelnik Štaba, zastupajući komandanta Divizije, zapisao da u Hercegovini imamo »ostatke četnika u rasulu« i 29. diviziju »od 3000 boraca sa odredima sa preko 100 automatskih oruđa i 15 samo teških bacača«, da je to upečatljiv primer da se uspješnim rukovodstvom može mnogo postići, pominjući i to da je samo u »mjesecu martu ove godine ova divizija vodila više uvijek uspješnih borbi i ubila 310 Švaba i 53 četnika, zarobila 34 četnika, 7 puškomitraljeza, 9 mašinki, 1 bacač... «

Krajem aprila je Štab 29. divizije na Divinu razmotrio direktivu Vrhovnog štaba od 30. marta 1944. koju im je predao Vojo Kovačević, a zatim je Vlado Šegrt upoznao Štab 2. udarnog korpusa o zadacima koje je Vrhovni komandant postavio 29. diviziji, među kojima je bilo i formiranje 13. hercegovačke NOU brigade.¹⁵⁾

¹²⁾ Narodni heroj, general-pukovnik u penziji, član KPJ od 1934, živi u Beogradu.

¹³⁾ Narodni heroj, bravar, rođen u Mostaru 1922, član KPJ od 1943, u Mostarskom (Koničkom) bataljonu od 1941.

¹⁴⁾ VII, ANOP-a, kut. 1144/1, fas. 2, dok. 29.

¹⁵⁾ Danilo Komnenović i Muharem Kreso: »29. hercegovačka divizija«, izdanje Vojnoizdavačkog zavoda, Beograd, 1979, str. 226.

Odmjeravanja na borbenim položajima

Članovi štaba 13. brigade u formiranju i 4. bataljon, čiji su gotovo svi vojni i politički rukovodioci i mnogi od njegovih boraca prošli kroz ofanzive na Neretvi i Sutjesci kao rukovodioci i borci 4. bataljona 10. NOU udarne brigade, a zatim uli. hercegovačkoj brigadi kao njen 4. bataljon, krenuli su sredinom maja 1944. ka Mostarskom partizanskom odredu. Da su te dvije jedinice prvo jezgro nove hercegovačke brigade Štab 29. divizije obavijestio je 2. udarni korpus 21. maja 1941.,¹⁶⁾ upravo u jeku neprijateljeve »majske ofanzive«, napominjući da već mjesec dana, od polovine aprila do toga dana jedinice 369. legionarske divizije, u narodu i među borcima poznate kao »Vražije«, koje su smijenile njemačku 7. SS diviziju u Hercegovini, uz neposrednu saradnju ustaških i pretežno četničkih snaga, neprekidno napadaju »opštim ofanzivama na nas i slobodnu teritoriju Hercegovine«, pokušavajući da razbiju jedinice 29. divizije, da su bila četiri opšta napada - 25. aprila, 1. i 2. maja, 6. i 7. maja, i od 12. do 15. maja, ali da neprijatelj nije imao uspjeha.

U borbama koje su vođene u aprilu, kada je 718 neprijateljevih vojnika izbačeno iz stroja, i u višednevnim okršajima u prvoj polovini maja, borci i rukovodioci ispoljili su više nego ranije »udarnost i pouzdanje«, u čemu je mnogo značila i prva neposredna saveznička pomoć. Ali, na kraju neuspjele ofanzive borci su imali prosječno »po 10 metaka na pušku, ispod 80 metaka na mitraljez, a po jednu ili nijednu bombu«.

U tom borbenom odmjeravanju sa protivnikom na teritoriji Hercegovine, istočno od Neretve i prema granici Crne Gore, kada su od 15. maja 1944. jedinice 29. divizije prešle u protivnapad ne dozvoljavajući neprijatelju da se »pribere za novi položaj«, učestvovali su i 4. bataljon 11. brigade i bataljon »Savo Belović« Južnohercegovačkog partizanskog odreda. On će se priključiti 13. brigadi na dan njenog prvog postrojanja na Divinu, 13. juna 1944.¹⁷⁾

Kada je u vrtlogu najžešćih borbi, 2. maja 1944. formiran Operativni štab Grupe bataljona radi razbijanja udruženih neprijateljevih snaga oko Nevesinja, Bileće i Gacka, u njenom sastavu, pored još dva bataljona, bili su 4. bataljon 11. brigade i bataljon »Savo Belović«, o čijoj borbenosti govori i komanda četničkog Nevesinjskog korpusa: kako se 4. maja njena 1. brigada »rasula ostavivši komandanta u zaštitnici sa svega 5 boraca«, kako je i »2. nevesinjska brigada dobila levu bočnu vatru posle povlačenja 1. brigade, a u isto vreme dobija i desnu bočnu vatru, kao i napad u leđa od boljševika, koji su se prebacili preko Dabarskog polja i Trusine«, kako je borba bila očajna i jedino blagodareći požrtvovanosti i borbenosti potporučnika Šipovca »brigada se nekako izvukla«. Dva dana kasnije, 6. maja, komanda je u svoj dnevnik zapisala da je »posle devetočasovne borbe p. poručnik Šipovac izvršio napad u 16 č. i sa Štabnom četom jurnuo na juriš gde je junački poginuo pogođen u glavu«. ¹⁸⁾

¹⁶⁾ VII, ANOP-a, kut. 1143, fas. 11, dok. 30.

¹⁷⁾ VII, ANOP-a, kut. 1143 A, fas. 8, dok 7.

¹⁸⁾ Zbornik NOR, IV/25, dok. 18 (fusnote).

Operativni štab Grupe bataljona javio je 4. maja 29. diviziji kako su borci dotukli četnike, a Švabe odmah ujutru pobjegle u Nevesinje: »Nevesinjski četnici dobro su ošamareni ovom akcijom, te su u bježanju pričali da više nikada neće kretati u borbu protiv partizana. Mobilisali su i povelili u borbu pod parolom da je opšta ofanziva kao 1942. godine i da će partizani sigurno biti protjerani za Bosnu, a oni koji ne učestvuju u toj ofanzivi smatraće se partizanima ili simpatizerima za koje je - po pismenom naređenju 'vojvode' Petra Samardžića - najmanja kazna smrt. Mi ćemo i dalje da bijemo i tučemo četničke bande i nećemo im dati nigdje mira - naš je duh u ofanzivi«. ¹⁹¹

Tri dana kasnije, 7. maja, ²⁰¹ 11. brigada obavijestila je Štab 29. divizije da su bataljoni pod njenom komandom, među kojima i njen 4. bataljon i bataljon »Savo Belović«, potukli do nogu opkoljene četnike, da se iz zaplijenjene četničke arhive vidi kako jedna naša desetina uspeva da potisne čitav njihov bataljon a zatim: »Kako izgleda, četnički plan za čišćenje teritorije Hercegovine je potpuno osujećen i vjerovatno je da neće ponovo pokušati sa napadom«.

Nikada, valjda, kao tih majskih dana sa Gatačkog i Nevesinjskog polja nisu istovremeno i tako udruženi, jedni pored drugih, krenuli njemački legionari, četnici i ustaški milicioneri, njih 2000, ali nisu ni tako brzo bili rastrojani ni obezglavljeni kao tada: već 2. maja, napadnuti zdesna i iz pozadine, sa visova, kamenih greda i proplanaka, isprepadani, strmoglavili su se na svoje polazne položaje.

Kada su komandant 12. hercegovačke NOU udarne brigade Danilo Komnenović i komandant 2. bataljona te brigade, Milorad Kujačić, neposredno poslije razbijanja neprijateljevih uzastopnih napada na prostoru Bileće, Lastve i Grahova, razbili u neočekivanim napadima i zasjedama i dvije četničke brigade Nikšićkog i Trebinjskog korpusa, te bili određeni za komandanta i zamjenika komandanta 13. brigade, 4. bataljon 11. brigade i bataljon »Savo Belović« Južnohercegovačkog odreda progonili su nevesinjske i stolačke četnike na Trusinskom polju, a na Dabarskom polju su razmontirali i osposobili mitraljez sa prisilno spuštenog njemačkog aviona »meseršmit 109«.

Tada, 13. maja, bataljon »Savo Belović« je na Hrgudu, koji je svojim visovima i kamenim gromadama stražario iznad starog grada Stoca, dočekao četni legionarskog stolačkog garnizona i njihove četničke saradnike iz Stolačke brigade. Bili su na nišanu boraca u opancima samo jedne čete, čvrsto zasjelim na kamenim čukama, odakle je samo jedan vod partizana i 8. maja, uz neposrednu podršku seljaka, sjurio četnike u Stolac i onemogućio ih da njemački garnizon oslobode stalnih partizanskih predstraža i njihovih mitraljeskih rafala. Sa Hrguda je tog ljeta iz mitraljeza usred grada ubijen ustaša, a i njemački oficiri su dobro upamtili to istaknuto partizansko uporište, poput tri njemačke borbene grupe (350 vojnika i 150 četnika), kada su krenuli ka tom partizanskom položaju.

»Trinaestog maja preduzeta je, po naređenju divizije, akcija na plato Hrgud; vođa je bio kapetan Funke, komandant 2. divizionu 369. ap.«,

¹⁹¹ VII, ANOP-a, kut. 1143, f. 10, dok. 48.

²⁰¹ VII, ANOP-a, kut. lire, f. 11, dok. 2.

stoji u hronologiji pokreta i dejstva njemačke 369. legionarske divizije. »U početku se išlo dobro naprijed i jedinice su dostigle naređenu liniju. Ali pri ponovnom pokretu četnici nisu htjeli da nastave zajedničku akciju. Grupa Hercner bila je napadnuta, kuriri više nisu mogli da je nađu i nije se znalo šta je s njom. Ona je bila, kao što se kasnije ispostavilo, nabačena na strme padine i odbačena preko njih. Ostale dvije grupe ostale su priljepljene ispred jedne linije bunkera. Na žalost, domet lakih poljskih haubica koje su ostale daleko u dolini nije više bilo dovoljan da efikasno pomogne«.

Iako je kapetan Funke obrazovao kružnu odbranu, dobro je proteklo i odljepljivanje, sve je bilo »u redu dok nije nastupio mrak kad je počela strašna pucnjava«. Četnici su počeli da »pjevuju svoje neke ratničke pjesme i polaze samostalno u akciju«, a njemačka policijska jedinica, »pod uticajem za njih potpuno nove situacije, takođe se pokreće«, ali »zapovijesti se ne izvršavaju, tako da i posljednjoj grupi ne preostaje ništa drugo nego da joj se naredi da siđe dolje«. Tog puta su se »mogli osloniti na četnike«, jer »oni poznaju staze koje u vidu serpentina vijugaju u dolini«, gdje su »oko ponoći trupe, izuzevši mnoge nestale, sišle opet u Stolac, umorni, siti borbe i zbunjeni«.21'

Hrgud i njegove borce zapamtio je i komandant 369. divizije, general-lajtnant Fric Najdhold, njemački artiljerijski oficir iz 1909. godine, koji je na tu dužnost došao kao komandant 322. puka koji se borio na ruskom frontu kod Volhova, jer je i on izjavio da su se »partizani ugnejzdili u bregovima oko Stoca i gađali nas tako da smo imali stalno teške gubitke, naročito ako smo izlazili na padine bregova oko Stoca«, pa se zbog toga »dugo dogovarao sa svojim generalštabnim oficirima Bussmanom, generalštabnim majorom Dujićem i poručnikom Kurzom, šta bi se moglo činiti«.22'

U Stolac se nisu vratila sa strmih padina Hrguda 32 njemačka vojnika i 3 četnika. »Mrtve nisu mogli sve pronaći, jer je nemoguće bilo spustiti se do njih«, pisao je Južnohercegovački partizanski odred 29. diviziji 16. maja o borbi bataljona »Savo Belović«.23'

Vojnici kadrovske vojske

Bilo je to u danima kada je komandant 13. brigade, Danilo Komnenović, s ostalim članovima svoga štaba i 4. bataljonom krenuo iz regiona Gacka ka Župi konjičkoj, gdje je trebalo da se sastane sa Mostarskim partizanskim odredom i, objedinjeni s njim, kao 13. brigada, započnu svoje prve akcije na teritoriji sjeverne Hercegovine.

Tu kolonu prekaljenih boraca, vojnika kadrovske vojske, vodio je major Danilo Komnenović, o kojem je politički komesar 29. divizije, Dragiša Ivanović, u izvještaju političkom komesaru 2. udarnog korpusa zapisao da se »drug Danilo Komnenović, prema dosadašnjem rukovođe-

²¹> Zbornik NOR, IV/25, dok. 96, (fusnota).

²²> VII, NJA, kut. 18/1, fas. 4, dok. 52, zapisnik o saslušanju Frica Najdholda, general-lajtnanta, sačinjen u Vojnom sudu beogradskog garnizona 3. maja 1946. Strijeljan kao ratni zločinac.

Zbornik NOR, IV/25, dok. 28.

tako je i za zamjenika komandanta 13. brigade, tadašnjeg komandanta 2. bataljona 12. brigade Milorada Kujačića, koji je takođe bio u koloni prvog jezgra brigade u formiranju, komesar Divizije zapisao da je »energičan komandant« i da će se »moći osposobiti za komandanta brigade kada se bude naša vojska još više omasovila«. ³⁰¹

Partijski rukovodilac brigade, Novak Anđelić, čiju su porodicu mađarski fašisti strpali u logor, a zatim protjerali u Šumadiju, strpljiv i razložan sabesjednik i u razmatranjima najdramatičnijih zbivanja, komunista koji je sticajem srećnih okolnosti izbjegao strijeljanje u zatvoru »vojvode« Petra Bačovića, ovog puta na prvom predahu kolone u rasutim bjelimićkim zaseocima bio je u novom iskušenju: intendant, otac troje djece, hercegovački ustanik, zašao u štalu da uzme naramak sijena, ali umjesto sijena zgrabio djevojku u dimijama, koja ga se oslobodila i, uzbuđena, banula u štab, rekla šta se dogodilo i - formiran je prijeki ratni sud. Intendant, razoružan i vezan, nije znao da su ga prva rasuđivanja članova suda vodila na stratište, da su njegovo kršenje partizanskog morala i discipline razmatrali i Uglješa Danilović, član PK KPJ za BiH, i Vule Mićunović, član divizijskog politodjela, a na svoj način i trideset vijećnika iz Hercegovine koji su krenuli na II zasjedanje ZAVNOBIH-a, pa i cio bataljon. ³¹⁾

Ko zna koliko je u tim okolnostima značila smirena riječ partijskog rukovodioca brigade, čovjeka o kojem se govorilo i pisalo »kao da se stidi od svake svoje riječi«, tek pred okupljenim muslimanskim žiteljima sela Ljute, djevojkom koja je vjerovala u pravdu partizanske vojske, pred borcima 4. bataljona i vijećnicima, optuženom intendantu, familijarnom čovjeku, oduzeta su sva vojna i partijska obilježja i ponovo je, kao borac, potvrđivao svoju vjernost narodnooslobodilačkom pokretu u novim okršajima.

Zamjenik komandanta brigade Milorad Kujačić, najstariji sin hercegovačkog seljaka Gojka i majke Drage, koji su u vrijeme prvog svjetskog rata bili internirani u Mađarsku, a dva očeva brata i oca im objesili u Trebinju, kao pitomac Pješadijske podoficirske škole, komandir mitraljeskog voda u aprilskom ratu, bjegunac iz njemačkog zarobljeništva, dokopao se u ustaničkim danima četrdeset prve mitraljeza »brede« s kojim je drugovao i u Udarnoj četi koja se iz istočne i južne Hercegovine, početkom januara 1942. priključila Konjičkom (Mostarskom) partizanskom bataljonu na Boračkom jezeru. Ovog puta 1944. ponovo mi je krenuo u susret, ka novim zajedničkim borbama. ³²⁾

Bio je to marš 140 hercegovačkih partizana i 30 vijećnika, od kojih su mnogi bili u 10. hercegovačkoj brigadi, pohod vijesnika probuđene i zbratimljene Hercegovine, predstavnika kadrovske vojske i narodne vlasti, svih nacionalnih i socijalnih sredina, marš-ruta kojom su se kre-

³⁰⁾ Zbornik NOR, IX/6, dok 68.

³¹⁾ Prema sjećanju vijećnika AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, Đoke Pašajlića, na putu za zasjedanje ZAVNOBIH-a - maja 1944 - bila su 24 vijećnika (od 39 koji su bili izabrani na I zasjedanju ZAVNOBIH-a).

³²⁾ General-major u penziji, živi u Beogradu. Rođen u selu Klobuku kod Trebinja 1922. Član KPJ od 1942, nosilac Partizanske spomenice 1941. Poslije rata komandant divizije, završio VVA JNA. Od 9. septembra 1944. do 22. marta 1945. komandant 13. brigade.

tali, pored inženjera i profesora, radnika i oficira, sveštenika i književnika, i deseterica zemljoradnika, Srbi, Muslimani i Hrvati - vijećnici II zasjedanja ZAVNOBIH-a.

Među njima je bio i Nikola Draganić, seljak i borac Mostarskog bataljona, koji je 6. februara 1942. u selu Grdačama, u mračnoj seoskoj sobi, uz bljesak sječiva bajoneta, upao u obračun sa žandarmerijskim kapetanom Branislavom Šoškićem i njegovih devet četnika, sa šovinistima koji su i tom prilikom tvrdili da su Srbima najljući neprijatelji Muslimani i Hrvati, nakon čega su se dvadeset dva čovjeka uhvatila u rijetko viđen kovitlac u pomrčini u kojoj i on, Nikola, zbog toga što je imao bradu, umalo nije glavu izgubio. U tom vrtlogu je kao puškomitraljezac učestvovao i Milorad Kujačić, ovog maja četrdeset četvrte, zamjenik komandanta 13. brigade.

U nekom od prozorskih sela tog kasnog proljeća 1944. očekivao ga je i saborac iz tih ustaničkih vrtloga, Mehmed Trbonja Meha, komandant Mostarskog bataljona.³³⁾

U koloni je bio i zemljoradnik Đoko Pašajlić, nekadašnji sekretar Sreskog NOO za Nevesinje i komandir 1. čete 2. bataljona 10. brigade, koji je zajedno sa Mostarcima prodirao u Prozor između bunkera. Znan je bio i po tome što je u jeku svake borbe pažljivo osmatrao kuda i kako da četu povede dalje, kako da izvrši zadatak a da ne padnu uzaludne žrtve. Sada je kao vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, praćen i čuvan od svojih saboraca sa Sutjeske, grabio usporena koraka planinskim presjecima i sjenokosima s Lazarom Kovačevićem, nosiocem Albanske spomenice i Karađorđeve zvijezde, koji je u spaljenom selu ljeta 1942. ostavio ženu i šestoro maloljetne djece i, kao partizan, odstupio u Bosnu, da bi nakon Sutjeske, saznao da su mu u zbijegu i na zgarištu umrla dva sina.

Na čelu kolone boraca i vijećnika koji su svojim odlukama u narodnim parlamentima u Mrkonjić-Gradu i Jajcu, novembra 1943, otkivali stoljetne okove koji su sputali dušu i polet naroda, najčešće sa svojim Izviđačkom četom, koračao je komandant 4. bataljona Milan Tabaković,³⁴⁾ zemljoradnik i rezervni podoficir Jugoslovenske vojske, komandir čete u 2. hercegovačkom bataljonu 1942. čija je majka - kada su je italijanski karabinjeri na putu za tvrđavu Mamulu pitali da li je komunist - odgovorila da nije, a da nije ni četnikuša a onda im sama rekla da je partizanka, jer su joj i djeca partizani.

Zamjenik komandanta 4. bataljona Milan Bjelogrić,³⁵⁾ politički komesar bataljona Nikola Komnenić³⁶⁾ i njegov zamjenik partijski rukovodilac Mirko Ignjatović,³⁷⁾ komandiri i komesari četa Danilo

³³⁾ Narodni heroj, rođen u Mostaru 1915, obučarski radnik, predratni aktivista u pokretu, član KPJ od 1943, nosilac Partizanske spomenice 1941, živi u Mostaru.

³⁴⁾ Pukovnik JNA u penziji, živi u Dubrovniku, rođen u selu Miruše kod Bileće 1918. Član KPJ od 1942, posljednji ratni komandant 13. hercegovačke brigade. Nosilac Spomenice 1941.

³⁵⁾ General-pukovnik u penziji, rođen u Gacku 1922, u NOR-u od 1941, u KPJ od 1942, učestvovao u bitkama na Neretvi i Sutjesci. Prije penzionisanja komandant Beogradske armijske oblasti. Završio je kurs i Oficirsku školu u NOR-u, POŠ, WA JNA i Generalštabnu akademiju u SSSR-u. Živi u Beogradu. Nosilac Spomenice 1941. i član Savjeta SR BiH.

³⁶⁾ Penzioner, nedavno umro u Bileći.

³⁷⁾ Pukovnik JNA u penziji, nosilac Partizanske spomenice 1941. Od 4. septembra 1944. do 23. aprila 1945. politički komesar 14. hercegovačke brigade.

Andrić³⁸⁾ Mitar Lojević,³⁹⁾ Milan Grk⁴⁰⁾ nekoliko Vukoja⁴¹⁾ - Pero, Spasoje i Jefto, Vlado, Danilo, Anđelko, Milan, Mirko, stari Jakov, mahom nekadašnji borci ustaničkih i partizanskih četa, komandiri iz 10. hercegovačke i drugih brigada, pred kojima je ostalo još 365 dana borbi u 13. hercegovačkoj brigadi, svi iz četiri bataljonske čete, kalili su se u borbama često u jednom danu i na jednom mjestu sa njemačkim vojnicima, četnicima i ustašama, kao što je to bilo i uoči pokreta, i na njegovim prvim kilometrima.

Tako su i u Bišini, na putu Mostar - Nevesinje, očekujući njemačku motorizovanu kolonu da bi se snabdio municijom, ponovo nadmudrili svoje stare poznanike, nevesinjske četnike. Brisani prostor koji su četnici »ostavili« partizanskom bataljonu, zahvaljujući blagovremenoj pripremi partizanskih komandira i predviđanju šta ko u kritičnoj situaciji treba da radi, bio je na kraju borbe pretvoren u četničko gubilište. Ostavili su dvadesetoricu mrtvih, jer su im borci 4. bataljona ranije uočnim prosjeklinama i raspuklinama zašli za leđa i natjerali ih u vlastitu klopku.

Tu kadrovsku vojsku na njenom putu ka sjevernoj Hercegovini nisu dočekali plotunima ni četnici ni ustaška muslimanska milicija u rasutim selima i zaseocima na prostranom području Bjelimića, lijevo od brigadne marš-rute, gdje se od ljeta četrdeset prve ušančila muslimanska milicija, naoružani seljaci, neko ih je zvao i »zeleni kadar«, oko njih su se otimala ustaške i četničke političke kolovođe. Seljaci su branili svoja uboga sela od svih vojski, uzimali oružje od svakog koji bi im ponudio, razoružavali svakog nepoznatog koji bi naišao, saradivali sa jačim, najčešće, ipak oslanjajući se na ustašku vlast, na logornike i tabornike kojima su znali da za oružje i novac izruče zalutale i razoružane partizane.

U tom jezgru prevrtljivih i zatucanih puškara i stočara, među koje je bilo teško zaći i pregovarati, djelovao je i trgovac Ferhat-beg Kurtović, organizator ustaške milicije, koga je usred Konjica, početkom 1942. ubio borac Mostarskog bataljona, Meha Taso,⁴²⁾ upravo u vrijeme kada se pojavio i letak kojim su Muslimani pozivani da stvaraju svoje četničke odrede i da se bore protiv ustaša i partizana. Godinu dana kasnije, u vrijeme bitke na Neretvi početkom 1943. četnički vođa Jevđević naredio je da se mobilize 400 Muslimana četnika iz Bjelimića i Župe (konjičke), pa je tada i major Ostojić tražio da dr Ismet Popovac »po-

³⁸⁾ Oficir JNA u penziji, član KPJ od januara 1944. Vodnik u 5. bataljonu 10. brigade u vrijeme pete ofanzive. Živi u Beogradu.

³⁹⁾ General-potpukovnik JNA u penziji, član KPJ od 1943, u NOR-u od 1941. U ratu bio komesar čete i bataljona, poslije rata u organima bezbjednosti, završio VVA JNA, živi u Beogradu. Nosilac Spomenice 1941.

⁴⁰⁾ Pukovnik JNA u penziji, nosilac Partizanske spomenice 1941, sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a za Berkoviće februara 1942. Borac 10. brigade od njenog formiranja avgusta 1942. Živi u Beogradu.

⁴¹⁾ U 13. brigadi, kao i u drugim jedinicama 29. divizije, bilo je više desetina boraca Vukoja iz sela Pađena u bilečkom srezu. U prvoj ustaničkoj godini formirana je Pađenska artizanska četa. U ratu je poginulo 25 Vukoja, a 138 je učestvovalo u NOR-u. O Vuojima sam objavio kraći feljton u »Oslobodenju« (29. avgust - 1. septembar 1983). O njima će u ovoj knjizi biti više riječi, jer njih nekoliko je obavljalo i rukovodeće dužnosti u 13. brigadi. Tako su Pero i Vlado bili zamjenici komandanta 4. bataljona.

⁴²⁾ Brijački radnik, član KPJ od 1942, poginuo kod Bugojna avgusta 1942. U akciji na organizatora muslimanske ustaške milicije iz Bjelimića, učestvovao je i Safet Alagić, prvoborac iz Konjica.

ruči Muslimanima Hercegovine da se povedu sa primjerom Bjelimića i Planine, koji su zajedno sa četnicima na položaju«. Nije prošlo mnogo dana, a major Ostojić je depešom obavijestio Jevđevića da je »Lukačević na lijevoj obali (Neretve) imao svega 700 pravoslavnih i 700 muslimana«, da su se »muslimani razbjegli poslije prve borbe« i da su na položaju ostali samo četnici.^{43'}

Ali i u takvom, krajnje politički i kulturno zapuštenom planinskom seoskom području, kako je to svojom direktivom od 30. marta 1944. zhtijevao i Vrhovni štab NOV i POJ, trebalo je da novoformirana 13. brigada razvije svoju vojnu i mobilizacionu djelatnost, da u čete mobilise i zavedene seljake, »zelenokadrovce«, da ih otrgne od ustaških i četničkih koljača i političkih korteša.

Celo kolone se pred takvom šarolikom vojskom, naoružanim seljanima koji će se kasnije pokazati tvrdim orahom nego što se pretpostavljalo, nije zaustavljalo i nije iščekivalo seoske glavare i pregovarače. A ovi, opet, odmjeravali su, dugo, koliko se prikupilo partizanske vojske koja želi da iz istočne Hercegovine prođe njihovim krajem i dalje ka Ivan-planini i Bosni, gledali su i odmjeravali kako da propuste partizansku vojsku preko svoje teritorije, kako to da »skriju«, a da od ustaške i njemačke komande iz Konjica i Sarajeva dobiju, ipak, svoje redovno sljedovanje municije i hrane. Pokušavali su varkom: jednoj nevelikoj prethodnici u širokom luku su označili svoje »utvrđene položaje«, očekivali su da ih kolona mimoide i nađe druge puteve, ali ubrzo su »nestali« sa svojih predstraža, ošinuvi rafalima na isturene dijelove 4. bataljona.

Da li će se u tim rasutim naviljcima seoskih koliba i torova moći, umjesto rafalima, djelotvorno uticati i riječju da bi se proširila slobodna teritorija, organizovali odbori narodne vlasti, omladina uvrstila u bataljone, otklonili ustaški i četnički uticaji, da li će se Brigada uopšte moći održati, nisu mogli da dokuče ni komunisti ni skojevci na svojim kratkim marševskim zastancima i sastancima, mada su vjerovali da će poruke narodnooslobodilačke borbe moći i tu naći svoj odjek, da će podstaći omladinu da svoje puške napokon okrenu na pravu stranu.

U selima Župe konjičke kolona 13. brigade nije zatekla Mostarski partizanski odred. Krenula je, zatim, preko Ivan-planine i puta Bradina - Tarčin, vodeći komoru, strijeljajući uz put vodiča provokatora, da bi, napokon, stigla podno planine Bitovnje, u prozorskom kraju gdje se i saznalo da se u selu Slakovići nalazi prepolovljeni Mostarski partizanski odred.

Izvođeci akcije na prostranoj teritoriji između Mostara, Konjica i Nevesinja od septembra 1941. do juna 1942, orijentišući se, pretežno, prema pruzi Sarajevo - Mostar, Konjički partizanski bataljon (poznat i kao Mostarski, jer su u njemu, pored seljaka, većim dijelom bili borci iz Mostara, zatim iz Konjica, Ljubuškog, Jablanice i drugih hercegovačkih mjesta), imao je 101 poginulog borca, od kojih je samo u četničkom puču 1942. ubijeno 64, najčešće, na prevaru i podmukao način.^{44'}

^{43>} M. Seferović: »Krst i polumjesec u Božurevom Dolu«, izdanje »4. jul«, Beograd, 1986, str. 67.

^{44>} Podaci o ukupnom broju poginulih boraca Mostarskog partizanskog odreda i nekoliko drugih značajnijih pojedinosti saopštenih u dijelu teksta »Usponi i stradanja«, korišćeni su iz knjige E. Čemalovića »Mostarski bataljon«.

Na padinama Prenja ipak se okupila većina bataljona, oko 300 boraca, koji do tada, za osam mjeseci ratovanja, nisu vodili akcije protiv italijanske i njemačke vojske, već protiv ustaša, četnika, domobrana i milicionera. Kasnije su se kao borci 3. bataljona 10. hercegovačke brigade sukobljavali pretežno s italijanskim i njemačkim trupama, posebno ispoljavajući svoje junaštvo prilikom napada na Žepče, kada su dobili i pohvalu Vrhovnog štaba, zatim u prodoru na utvrđeni Prozor i na međama Sutjeske, na čijem je širem području poginulo 107 drugova i drugarica ovog proleterskog bataljona.

Šta se sve dogodilo sa 110 preživjelih boraca, kako su 28 Mostaraca na spavanju opkolili i razoružali gatački četnici, šta je sve u okupiranom Mostaru preživljavao 81 borac sa Sutjeske, kako se njih šezdeset ponovo okupilo na Boračkom jezeru krajem ljeta 1943. i formiralo novi Mostarski bataljon, šta se dalje činilo - izložio je politički komesar bataljona Enver Ćemalović u svom izvještaju Vrhovnom štabu NOV i POJ u Jajcu 5. oktobra 1943.^{45'} Poslije toga je i Tito, kao što je već rečeno, potpisao naredbu kojom se Mostarskom bataljonu određuje operaciono područje i nagovještava realna mogućnost njegovog prerastanja i formiranja Mostarske brigade, kao što je i nepunih pet mjeseci kasnije naredio da se odmah formira 13. hercegovačka brigada (Mostarska).

I novoformirani Mostarski partizanski odred od dva bataljona (Mostarski i Konjički) doživljavao je kritične trenutke, gorčine stradanja: aprila 1944. četnici Konjičke brigade su u selu Grušci masakrirali 25 ranjenih i bolesnih partizana, a borci Konjičkog partizanskog bataljona osuli su se i razbjegli po svojim selima i zaseocima. Bataljon se naprosto ugasio. Mostarski partizanski bataljon izbjegao je napad udruženih neprijateljevih snaga, prešao prugu i, u prozorskom kraju, dočeka Štab Brigade i njen 4. bataljon.

»U selo Slakovići došao je 4. bataljon 11. hercegovačke brigade i sastao se sa Mostarskim bataljonom. Saopšteno nam da će se od dva bataljona i drugih jedinica iz istočne Hercegovine formirati 13. hercegovačka brigada 29. divizije«, zapisano je o događajima 26. maja 1944. u neobjavljenoj hronologiji borbenog puta Mostarskog partizanskog bataljona.^{46'}

Politički komesar Enver Ćemalović je u akciji razoružavanja seljaka u Župi, koje je neprijatelj pokušao da uključi u muslimansku antikomunističku miliciju početničkog karaktera, ponovo ličnim primjerom, pokazao kako se valja boriti. Ustaškog saradnika koji je prilikom odvođenja na strijeljanje skočio u Neretvu, dok su borci bili u nedoumici šta da rade u zimskom danu i pred nabujalom rijekom, komesar nije pustio da pobjegne - preplivao je Neretvu i sustigao izdajnika. Gledali su to i četnici sa nekog visa i zapucali su na smjelog plivača kada se vraćao među svoje borce. U to vrijeme je, na svoj način, okončao i duga

^{45>} Arhiv SKJ, dok. 5444.

⁴⁶¹ Fadil Numić, politički komesar Mostarskog bataljona (1. bataljona 13. brigade) pukovnik JNA, nosilac Partizanske spomenice 1941, borac 10. brigade u bici na Neretvi u Sutjesci, uz saradnju mr Nebojše Milivojevića, na osnovu sjećanja i dokumenata priprema Hronologiju borbenog puta Mostarskog partizanskog bataljona. Živi u Sarajevu.

»naklapanja« sa seljakom koji je godinama odvrtao Muslimane da saraduju sa partizanima.

Nije to bilo gubljenje strpljenja u ubjeđivanju kolebljivih, nego je u toj nesvakidašnjoj vojnoj i političkoj bici za otrežnjavanje Muslimana i njihovo uključivanje u narodnooslobodilački pokret, bilo iznevjerivanja već postignutih dogovora.

U okolnostima kada su se muslimanski i srpski seljaci udruživali radi zajedničke borbe protiv partizana poslije potpunog rasula Konjičkog partizanskog bataljona, masakra ranjenika i odlaska dvadesetak komunista iz Mostarskog bataljona u novoformiranu 17. krajišku (Ramsku) brigadu, kada se Odred sveo na Mostarski bataljon od 85 boraca, uz 140 boraca 4. bataljona koji je stigao u Solakovu Kulu sa Štabom brigade, nije bilo dovoljno da se 13. brigada zadrži u sjevernoj Hercegovini. Istina, »brigada sastava dva mala bataljona mogla je unekoliko vršiti pred nju postavljeni zadatak na prostori konjičkog sreza«, ali »zbog nadmoćnosti neprijateljskih snaga, odsutnosti naših jačih snaga u neposrednoj blizini na koje bi se Brigada naslanjala, nametnuo bi nam se strogo manevarski karakter dejstva, što ne bi u datoj situaciji uticalo na poboljšanje stanja na određenom sektoru«, pisao je Štab 13. brigade Štabu 29. divizije, ističući da je u takvoj situaciji Štab brigade »donio odluku da se brigada, usputno čisteći Bjelimiće, preturi na prostoriju Borač, gdje će se povezati i sa štabom Divizije i gdje će predati crnogorske i hercegovačke omladince učesnike II omladinskog kongresa koje je trebalo sa više materijala prebaciti do prvih naših jedinica«, odnosno »u vezi prednje situacije« Brigada je iz prozorskog kraja krenula ka istočnoj Hercegovini.

Povratak u istočnu Hercegovinu

»Prvi jun 1944. Pokret Mostarskog bataljona zajedno sa 4. bataljonom - selo Solakova Kula, Ivan-sedlo, selo Vrdolje« zapisao je politički komesar Mostarskog bataljona Fadil Numić, đak srednjotehničke škole, skojevac koji je u avgustu četrdeset prve nosio partijsku poštu iz Prozora u Gornji Vakuf o pripremama ustanka u tom kraju, gdje je godinu dana kasnije kao puškomitraljezac tukao ustaše. Nosio je puškomitraljez i na Sutjesci, postao politički komesar čete, a 16. marta 1944. politički komesar Mostarskog bataljona u Mostarskom partizanskom odred. Kao rukovodilac Skoja u četi smijenjen je u vrijeme četvrte ofanzive, jer je skojevskom rukovodiocu Brigade, drugarici koja je na konju dojahala u četu poslije noćne borbe, odgovorio da ne mogu održati sastanak jer nisu te noći jahali »alu«, već su »najahivali bunkere«. »Nećeš ti više biti skojevski rukovodilac«, rečeno mu je tog jutra, pa i nije bio, ali je bio član KPJ, izuzetno hrabar borac, bez »dlake na jeziku«.

Kada mu je domobranski satnik iz Konjica početkom 1944. poručio da mu pusti zarobljenog brata, domobranskog oficira, a on će iz zatvora pustiti njegovog oca, odgovorio mu je da mu brata, domobranskog oficira, neće pustiti, a da će se on, partizanski komesar, s njim »posebno vidjeti i obračunati«.

Znao je satnik da to nije bezazlena partizanska poruka, jer je upravo u Konjicu, usred četničkog puča u Konjičkom (Mostarskom) bataljonu, uoči napada proleterskih brigada koje je vodio Josip Broz Tito od Zelengore ka Bosanskoj krajini, udarna petorka Mostarskog bataljona upala bez pucnja u sreski zatvor i oslobodila nekoliko svojih drugova. Tu udarnu grupu predvodio je Mehmed Trbonja Meha, obučarski radnik, koji je u maju 1944. postao komandant Mostarskog bataljona, odnosno 1. bataljona 13. brigade.⁴⁷⁾

Među četrdeset i nekoliko članova KPJ, uz skojevce i druge borce 1. bataljona 13. brigade, bili su i Asim Pervan,⁴⁸⁾ zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac bataljona, i Husein Alikalfić⁴⁹⁾ zamjenik komandanta bataljona, strpljivi i suzdržani članovi borbenog kolektiva od osamdeset i nekoliko boraca (među kojima je bilo 26 radnika, 20 zemljoradnika, 17 đaka, zatim činovnika, trgovačkih pomoćnika, slastičara, domaćica, nezaposlenih radnica), koliko ih je iz Solakove Kule krenulo ka istočnoj Hercegovini, ostavljajući mnoge drugove u prozorskom kraju.⁵⁰⁾

Bilo je to borbeno jezgro sposobno da prokrči put iz najvećeg obruča, borački odred u kojem se »kroz igiene uši ulazili u KPJ«, gdje se uveliko sektašilo, jer je i poslije pete ofanzive i izlaska bataljona iz okupiranog Mostara na Velež planinu, kada se okupila prva grupa od 40 boraca, bilo više skojevaca koje su i dalje »provjeravani, kalili se za Partiju«.

Dugo sa svojim bombama, borbenošću i postojanošću u mnogim nevoljama »krčili put ka Partiji« i komandir 1. čete Lazar Čvoro,⁵¹⁾ koji je svoju četvrtu ranu dobio kao mitraljezac na Sutjesci, i njegov zamjenik Omer Livnjak,⁵²⁾ koji uskoro pogibe. Politički komesar čete Branko

⁴⁷⁾ Odmah poslije dolaska 13. hercegovačke brigade u istočnu Hercegovinu, Mehmed Trbonja Meha, komandant 1. bataljona, otišao je na novu dužnost, a za novog komandanta bataljona postavljen je Omer Mrgan, rođen u Bivoljem Brdu, 1920, član KPJ od 1941, kasnije preuzeo dužnost 2. bataljona, a zatim zamjenika komandanta 12. hercegovačke brigade. Nosilac Partizanske spomenice 1941. Umro prije nekoliko godina u Mostaru kao general-major u penziji.

⁴⁸⁾ General-major u penziji, nosilac Partizanske spomenice 1941, član Savjeta SR BiH, živi u Mostaru. Uoči dolaska u 1. bataljon bio je zamjenik političkog komesara Ramskog odreda a nakon odlaska član Politodjela 29. hercegovačka divizije, a kasnije zamjenik političkog komesara 29. divizije.

⁴⁹⁾ Oficir JNA u penziji. Živi u Mostaru. Prije rata kao učitelj završio Školu rezervnih oficira i ostao kao aktivni oficir u Jugoslovenskoj vojsci. Do 12. jula 1944. bio zamjenik komandanta 1. bataljona, od 5. IX 1944. do 22. III 1945. načelnik Štaba 14. brigade, a od tada do kraja rata načelnik štaba 13. hercegovačke NOU brigade.

⁵⁰⁾ U vrijeme formiranja 13. brigade u Mostarskom bataljonu je bilo 37 članova KPJ i 7 kandidata. Prema spisku Fadila Numića, članovi KPJ bili su: Alikalfić Huso, Andrić Ilija, Berhamović Abaz, Bjelica Mladen, Bobić Halil, Čvoro Lazar, Česir Salko, Đumhur Rezak, Elezović Raska, Frenjo Mehmed, Grabovac Mustafa, Hadžiosmanović Mita, Knežević Milan, Kokanović Mehmed, Korać Tahir, Kreso Alija, Kukić Ilija, Lambić Angela, Livnjak Omer, Lojpur Vlado, Marić Ibro, Mehmedbašić Halil, Skočajić Branko, Numić Fadil, Pervan Asim, Pirkić Avdo, Riđanović Fadil, Rusković Branko, Savčić Savo, Sarić Drago, Selimhodžić Ziba, Slipac Jusuf, Sunagić Faik, Šindik Savo, Šiniković Jovo, Trbonja Mehmed i Zećo Mehmed. Kandidati KPJ: Bakija Harno, Hadžić Ilfet, Hamzić Ahmet, Kreso Husa, Mišić Fika, Nuhić Džanko i Ramić Mehmed.

⁵¹⁾ Potpukovnik JNA u penziji, rođen 1922. u selu Vojnu kod Mostara, član KPJ od 1942, u Mostarskom bataljonu od maja 1942. Od 12. jula 1944. zamjenik komandanta 1. bataljona, a od 3. XII 1944. do kraja rata komandant 1. bataljona. Nosilac Partizanske spomenice 1941. Živi u Beogradu.

⁵²⁾ Rođen u Mostaru 1921, bravar, član KPJ od 1942, poginuo 6. avgusta 1944. kod G. Bitunje.

Rusković bio je trgovac sa Pelješca,⁵³¹ a njegov zamjenik Milan Knežević,^{54'} iz okoline Imotskog.

Drugom četom rukovodili su komandir Drago Sarić,^{55'} koji je već idućeg mjeseca poginuo na Trusini iznad Dabarskog polja, politički komesar Halil Mehmedbašić,^{56'} njihovi zamjenici Fadil Riđanović^{57'} i Mustafa Grabovac,^{58'} borci sa Sutjeske.

Njih dvojica su kao »željezničari« 6. januara 1944. uveče, kada je Riđanović baterijskom lampom zaustavio teretni voz, uskočili u lokomotivu na uskotračnoj pruzi Bradina - Konjic, i u vagonima razoružali desetak legionara (ubijen je njemački podoficir koji je pružio otpor). Te noći je kompozicija od 12 vagona (u kojima je bila artiljerijska municija, jedan tenk i jedna haubica s konjima) strmoglavljena u provaliju.

Zarobljeni legionari i konji natovareni municijom vukli su se uzbrdo i u pratnji partizanke Šefike Mišić Fike,^{59'} koja je na tom planinskom prevoju u maglovito praskozorje 13. aprila 1944. učestvovala i u zasjedi partizanskog voda kada je mitraljeskom i puščanom vatrom dočekao zbog slabih obavještenja, četu partizana koja je pratila Voja Kovačevića, rukovodioca Politodjela 29. divizije.

Žrtve bi bile i veće da Mladen Antunović, puškomitraljezac i pratilac komesara Voje, nije prepoznao Fikin glas.

Mladen je bio jedan od trojice rijetkih mostarskih skojevaca Hrvata, koji su dvije godine ranije, prepuni muke, prihvatili zahtjev Partije da se ubace među ustaše i izvrše specijalne zadatke. Iz Paveličeve tjelesne bojne vratili su se Mostar, i kao »ustaški invalid«, prisustvovali skojevskim sastancima, a zatim se Mladen u ljeto 1943. sa svojim skojevskim sekretarom »ustaša« Antom Matićem Sokolom i Nikolom Miličevićem Zecom u Mostarskom bataljonu, gdje su Ante i Nikola i poginuli aprila 1944.^{60'}

Tu neveliku grupu »ustaša« zatekao je u Mostarskom bataljonu i Mehmed Dvizac Meha,^{61''} srednjoškolac i sekretar Mjesnog komiteta Skoja za Mostar. Poslije kapitulacije Italije pobjegao je iz šibenskog zatvora i stigao na slobodnu teritoriju, a ovog puta u koloni 13. brigade, kao politički delegat i puškomitraljezac, a ubrzo i komesar čete, svakom novom borcu bio je primjer hrabrosti i izdržljivosti.

⁵³⁾ Rođen u selu Pijavicina na Pelješcu 1917. godine, u Mostarskom bataljonu od februara 1944. Poslije rata živio u Splitu.

⁵⁴⁾ > Rođen u Imotskom, član KPJ od januara 1943. Bio je sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za zapadnu Hercegovinu. Nosilac Partizanske spomenice 1941, ambasador SFRJ u penziji. Živi u Beogradu.

⁵⁵⁾ Zemljoradnik, rođen u selu Borci 1923, borac Mostarskog bataljona od 1941. član KPJ od 1942. naredbom štaba 13. brigade br. 4 od 11. jula 1944. potvrđeno njegovo naimenovanje za komandira 2. čete 1. bataljona od 13. juna. Poginuo krajem jula 1944.

⁵⁶⁾ Đak iz Stoca, u Mostarskom bataljonu od jula 1943, penzionisani oficir. Živi u Sarajevu.

⁵⁷⁾ Željeznički službenik iz Mostara, penzioner, živi u Zagrebu.

⁵⁸⁾ > Rođen u Mostaru 1915, bravar, član KPJ od 1938. zamjenik komesara 2. čete 1. bataljona, nosilac Partizanske spomenice 1941. Živi u Mostaru.

⁵⁹⁾ < Radnica iz Mostara, član SKOJ-a 1941, bataljonski referent saniteta, nosilac Partizanske spomenice 1941, nedavno umrla u Mostaru.

⁶⁰⁾ O neobičnom putu ove trojice skojevaca pisao sam u knjizi »Mostarski koloplet«, str. 241-260. M. Antunović živi kao penzioner u Beogradu.

⁶¹⁾ > Nosilac Partizanske spomenice 1941, penzionisani oficir, umro prije desetak godina u Mostaru.

Student medicine Alica Krpo⁶²⁾ u okupiranom Mostaru liječio je borce sa Sutjeske, među kojima i ranjenog Mustafu Grabovca, kao što je sa dr Ivicom Milakovićem operisao i Esada Fejića, Mostarca koji je prilikom izlaska prvog odreda ilegalaca iz grada bacio bombu na ustaše i jedno ubio, ali je i sam pri tome bio ranjen i zarobljen. Oslobođen je usred grada, prevarom, kada su ga seoske ustaše vodile u ustaški logor. U jesen 1943. ponovo su se okupili u obnovljenom Mostarskom bataljonu, a maja 1944. u koloni 13. hercegovačke brigade.⁶³⁾

Dočekali su, tako združeni, u selu Solakova Kula 25. maja 1944. i četetu hercegovačkih, crnogorskih i sandžačkih omladinaca - delegata II kongresa USAOJ-a u Drvaru, među kojima i omladinskog rukovodioca Četvrtog bataljona 13. brigade, Rada Aleksića.⁶⁴⁾ Milicionari su se sklanjali ispred 13. brigade pokolebani i sve više uvjereni da se uludo suprotstavljaju partizanima koji su i Muslimanima otkrivali za njih jedina spasonosna izbjavljenja. Čutala je i milicija iz sela Umoljana, čiji je komandir imao brata Ilfeta Hadžića⁶⁵⁾ u Mostarskom bataljonu, koji je u jesen 1943. napustio miliciju Muhameda Pandže i postao partizan. I ovog puta su braća, posredstvom seljanke, izmijenjali poruke, koje nisu ostale bez odjeka.

U selima prostranog konjičkog kraja, mada mladi ljudi nisu željeli da stave petokrake, ustaše i četnici ih nisu više mogli angažovati u pohode protiv partizana, jer to nisu više bila njihova čvrsta uporišta. U selu Tušilu (zaselak Pervizi) priređen je i skroman doček delegatima II omladinskog kongresa USAOJ-a, što je bio nagoveštaj da se i u toj »divljini« oglasava omladina sve više svjesna svoga vremena. U to su se uvjerali i delegati, većinom obučeni u ruske uniforme - pedeset i nekoliko rodoljuba koji su se vraćali iz italijanskih koncentracionih logora u svoj zavičaj, Crnu Goru, i 260 boraca 13. brigade.

Savlađujući padine Bjelašnice (Krvavac 2062 m), Visočice (Ljeljen 1967 m), Treskavice (Đokin toranj 2086 m) i Lelije (V. Lelija 2023 m), Brigada je na prvim stranicama svoga boračkog životopisa ubilježila sukobe sa četnicima Kalinovačke i Gatačke brigade, koji su bili podstaknuti i pljačkom »deset tovara partizanskog zlata«, kako su svoju kolebljivu vojsku četnički komandanti uvjerali i povelili u borbu.

Kada je Brigada izbila na Čemerno, sukob i njegov rasplet munjevito su tekli: borci 4. bataljona, koje su vodili komandiri 1. i 2. čete Danilo Andrić i Pero Vukoje Djed, usklađujući svoja dejstva sa četama Prvog bataljona, napali su na četnike Gatačke brigade pravcem selo Vrba - Miholjača, koji su upravo tada vodili borbu sa 11. hercegovačkom NOU brigadom.

Neočekivani napad 13. brigade »iz pozadine« u njihova leđa, četnici nisu izdržali. Razbježali su se u neredu, uglavnom, prema Gacku. Tako je otvoren put prema istočnom dijelu Gatačkog polja i Brigada se po-

⁶²⁾ Student medicine, član KPJ i borac Mostarskog bataljona od 1943. Brigadni referent saniteta od formiranja Brigade do kraja rata, hirurg u penziji. Živi u Beogradu.

⁶³⁾ Jedan od najhrabrijih boraca Mostarskog bataljona, poginuo početkom 1945. godine u Čapljini, o čemu će biti više riječi u drugom poglavlju ove knjige.

⁶⁴⁾ Doktor pravnih nauka. Živi u Beogradu.

⁶⁵⁾ Komesar čete u 2. bataljonu, u pismima iz februara 1985. šire je izložio svoja sjećanja o Brigadi i o bratu, komandantu milicije, koji je kasnije postao oficir JNA.

vezala sa Štabom 11. brigade i Štabom 29. divizije. Četnici su samo ponekad s udaljenih kosa i proplanaka prostranog Čemerna, Platica i Ravnog, uznemiravali mitraljeskim rafalima pokret kolone.

Crnogorski omladinski delegati i internirci rodoljubi, sa dijelom komore koja je nosila više knjiga nego hljeba i mrsa, odvojili su se na Čemernu od 13. brigade i uputili ka svom zavičaju, a hercegovački delegati prema sjevernim Banjanima, gdje su od članova Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu čuli dugo priželjkivanu vijest: otvoren je drugi front u Normandiji!

Dva dana kasnije, 8. juna 1944, u operacijskom dnevniku 29. divizije zapisano je: »Danas je stigao izvještaj XIII brigade da je došla na prostor Čemerno - Izgori i da je dopratila omladince sa II kongresa. Izdato je naređenje da se Brigada prebaci sa sektora Čemerno - Izgori na sektor Poljice, odatle na Divin«.

Na prvoj brigadnoj smotri na Divinu, 13. juna 1944, na prevoju koji razdvaja Dabarsko i Fatničko polje, bili su samo 1. i 4. bataljon, jer je bataljon »Savo Belović« na obližnjem Hrgudu vodio borbu s Nijemcima.^{66'} To brigadno jezgro, koje su toga dana upoznali politički komesar 29. divizije Dragiša Ivanović i načelnik štaba Rade Hamović na novom operativnom području, na sektoru Dabar - Hrgud, u ljubinjnskom srezu i prema pruzi Mostar - Dubrovnik, očekivalo je čišćenje mnogobrojnih »škripara« i akcija radi likvidiranja neprijateljevih posada na željezničkim stanicama Poljice, Diklići i Jasenice - Lug na pruzi Mostar - Dubrovnik.

Zborišta i stratišta

Na prostranom kraškom Dabarskom polju, u selima i zaseocima prvog brigadnog zborišta i posjedanja položaja gdje su se prvi put prikupila tri bataljona Brigade, u nekoliko đerdana kamenih prizemnica uzduž puta koji vodi preko polja i brda od Mostara i Stoca, sa zapada, ka Bileći, Trebinju i Crnoj Gori, možda nigdje kao tu, narod Hercegovine nije doživio stravičniju sudbinu, nigdje kao u tom kraju istočne Hercegovine bratoubilačko klanje, što širokim otkosima smrti neljudi učiniše ljeta 1941. po svojoj surovosti i neočekivanim obrtima i događajima nije bilo zlokobnijeg i neljudskijeg.^{67'}

«> VII ANOP-a, kut. 1143 A, 7/8, naredba 29. divizije od 10. juna 1944: »... 4) Da se partizanski bataljon' Savo Belovic Južnohercegovačkog partizanskog odreda uputi Stabu 13. hercegovačke NOU brigade koji će taj bataljon sa posebnim predlozima za izmjenu u Stabu uvrstiti kao 3. bataljon 13. hercegovačke brigade«.

^{67'} »Osnovana je hercegovačka XIII brigada« - naslov je članka koji je objavljen u »Hercegovačkom vijesniku« broj 3 od 22. juna 1944. koji je izdavao Propagandni odsjek Oblasnog NO odbora za Hercegovinu. U članku se kaže: »Poslije neuspjele četničko-ustaške-njemačke ofanzive na jedinice 29. hercegovačke divizije, osnovana je početkom o. m. još jedna brigada - XIII hercegovačka NOU brigada. Neprijateljske ofanzive prekaljuju. One naše borce čine disciplinovanijim, borbenijim i svjesnijim nužde potpunog istrebljenja okupatora i izdajnika naših naroda. I ne samo to, ofanzive najjasnije pokazuju našem narodu nepokolebljivost naše vojske. Zato poslije ofanzive nastaje uvijek velik priliv novih boraca u naše jedinice, kao i uzdizanje partizanskih jedinica na stepen redovne vojske. To pokazuje i ovaj događaj sa osnivanja XIII brigade. Njen dolazak na teren južne Hercegovine pozdravio je narod sa velikim oduševljenjem. Blizu hiljadu ljudi tog radnog dana došlo je na priredbu u Suzini koju je organizovala nova brigada. Prisustvovali su i načelnik Štaba 29. divizije, general-major Rade Hamović i politički komesar divizije Dragiša Ivanović. Velikom posjetom narod

Nasred Dabarskog polja, odakle se put penje i na sjever preko planine Trusine za Nevesinje, gdje će 13. brigada već idućeg mjeseca voditi svoje najkrvavije bojeve, ustaše su u selu Berkovićima imale svoje taborište i opštinu, domobransku satniju, okupivši, uz hodžu tabornika Muhameda Brezića i njegovog zamjenika seoskog kovača Hasana Jašarevića, mnoge domaće i pristigle ustaše, da bi samo jednog junskog dana u selu ubile 150 Srba, mahom djece, žena i staraca, poput pokolja što ih učiniše i u drugim selima bivšeg stolačkog sreza. Porodica Tripe Biberdžića ostade toga dana bez osamnaest svojih članova, a porodice Radan bez trinaestoro ukućana. ..

Posljednje predanište nesrećnih ljudi bilo je u kasarni žandarmerijske stanice. Tu ih prikupiše, strijeljaše i bajonetima iskasapiše.

U puste kuće srpskih seljaka u Berkovićima ustaše su uselile pojedine muslimanske porodice, pokušale su da organizuju žetvu žita, da odnesu ljetinu sa Dabarskog polja, sijeno, stoku, cjelokupnu opljačkanu imovinu srpskih seljaka. Njihova očekivanja i priželjkivanja ipak se nisu obistinila. Čete narodne vojske, poput ustaničkog odreda »Savo Belović« na planini Hrgudu iznad Stoca, koji je već vodio borbu s ustašama, upozorile su svojim prvim rafalima jamare i pljačkaše da će svaki izlazak iz garnizona platiti mnogim glavama.

To se dogodilo i u Berkovićima 24. avgusta 1941, nakon što je početkom tog mjeseca član Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Miro Popara⁶⁸ okupio komande ustaničkih četa bilečkog sreza i formirao Sreski štab narodne vojske, usmjerivši ustanike u borbu protiv ustaša i Italijana, ali i onih u redovima ustanika koji su pokušavali da u opštem oružanom ustanku ubijaju nevino muslimansko stanovništvo.

Nekoliko ustaničkih četa, među njima i odred »Savo Belović« sa Hrguda, grunulo je na ustaše i domobrane koji su iz žandarmerijske stanice, osnovne škole i drugih kamenih kuća u Berkovićima pružali žestok otpor, posebno ustaški jamari koji nisu pomišljali na predaju. Drugog dana napada, kada se domobranska satnija probila prema kasarni na Trusini, gdje su ubrzo razoružani i pušteni kućama, ustaški otpor u Berkovićima slomljen je i zločinci su kažnjeni. Tada se u selu dogodio novi zločin: šovinisti među ustanicima, hvatali su i ubijali nenaoružane Muslimane, žene, djecu i starce, upravo kao što su to činile ustaše sa srpskim narodom dva mjeseca ranije. Rijetki su sačuvali glave, pa je svim patriotima, posebno komunistima, predstojao obračun i sa šovinstima u vlastitim redovima.

Dok je srpski živalj bježao u planinske zbjegove, koje su štatile čete narodne vojske, u selu Milavićima, braneci svoje komšije Muslimane od »srpskih osvjetnika«, poginuo je seljak Petar Popadić, ali i njegovog ubicu sustigli su ustanici i ubili.

U to vrijeme ustaničkih borbi u ovom dijelu Hercegovine, u avgustovskom ustanku, posebno u bilečkom srezu, dosta muslimanskog življa

je pokazao da je shvatio da je dobio još jednog zaštitnika, a naše starije brigade 10, 11 i 12. svojim darovima u oružju i municiji najbolje su izrazile radost što su dobile novog borbenog druga. . . «

⁶⁸) Narodni heroj, uhvaćen od četnika i njihovih saradnika i strijeljan od Italijana u Nevesinju ljeta 1942.

prihvatilo je ustanike ne bježeći ispred njih, a jedan dio je pred ustanicima bježao ka Bileći. Uskoro poslije ustaničkih borbi s ustašama, oružnicima i domobranima, na Muslimane, koji su ostali u svojim selima, sručio se bijes šovinističkih »osvetnika«, jer su ih počeli ubijati na kućnim ognjištima. Ustaničke snage koje su bile pod kontrolom KPJ nisu mogle da spriječe uništavanje tog stanovništva, pa su pokušale da spasu taj svijet iseljenjem u Stolac ili Bileću. Tako je došlo do pokretanja tog muslimanskog stanovništva prema Stocu (nekoliko porodica ostalo je u Fatnici u kući Mira Popare, a dvije porodice su iz kolone naroda izdvojili Milavićani, u Bijeljanima i odveli u Milaviće). Ustanici koji su pratili taj narod bili su potisnuti od šovinističkih grupa, koje su na Berkovićima i na Trusini ubili oko 400 muslimanskih žena, djece i staraca. Tu je poginulo i sedam članova porodice Asima Pervana, zamjenika političkog komesara i partijskog rukovodioca Prvog («Mostarskog») bataljona, jednog od nekoliko prvih Muslimana ustanika u ljeto 1941. Izgubio je oca, majku, tri brata i dvije sestre.

Poslije prvog brigadnog zborišta Asim Pervan je, prepun tuge, svratio u rodnu kuću. U tragičnim danima naroda Hercegovine 1941, majka političkog komesara Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu, Mira Popare, baba Stana, sačuvala je srednjoškolca i ustanika Asima Pervana, pošto ga je sakrila u svom prostranom drvenom krevetu, pod posteljinom i teškim gunjem. Dočekala je trojku šovinista sjedeći na krevetu i, pušeći svoju omiljenu lulu, osmatrala njihova preturanja i traženja »Turčina«, njenog komšije Asima.

Tog ljeta i jeseni 1941. komunisti su od četa narodne vojske organizovali partizanske čete i iz svojih sredina istrijebili šovinite. Oslobođilačka vojska Hercegovine je narasla, imala dvadesetak udarnih i terenskih bataljona, a poslije povlačenja u Bosnu, ljeta 1942. iako uveliko prorijeđena, 10. udarnu brigadu, da bi u jesen 1943. imala i svoju 29. diviziju.

Taj žrvanj zločina i gorkog nevremena prevladan je borbom zbraćenih Srba, Muslimana i Hrvata, Jevreja i drugih poštenih ljudi, koji su svojim ljudskim djelom, krvlju i grobovima brisali razlike između sebe, stvarajući novi moral, nova shvatanja života i odnosa među ljudima i narodima, dramatikom svoga življenja i borenja, potvrđujući svoju riješenost da narodi Hercegovine žive u bratstvu i ravnopravnosti.

Tako su poslije šezdeset i šest godina u ovom hercegovačkom kraju oživotvorene želje i ideje mudrog i plemenitog hercegovačkog vojvode, dubrovačkog đaka i »usamljenog intelektualca« Miće Ljubibratića, koji je uoči hercegovačkog ustanka 1875. godine nastojao da u ustanku učestvuju i Muslimani u borbi protiv Turaka, kada je govorio i pisao o besmislu međusobnog uništenja, o probuđenoj svijesti i saznanju muslimanske sirotinje »da sve što se radi sa njima ide u korist bogatih i moćnih«. Tada se Srbima i Hrvatima, ustanicima, priključilo i 150 Muslimana iz sela Plane, istočno od Fatničkog polja (i prvog zborišta 13. brigade) i pojedini Muslimani iz više hercegovačkih mjesta, kada se željelo da se vjerske i nacionalne razlike potisnu i ostvari zajednički cilj - oslobađanje od tuđina.⁶⁹

⁶⁹ M. Seferović: »Rascvjeti bratstva«, izdanje »Narodna armija«, Beograd, 1984.

Nastojeći da ustanak prigrle ljudi svih vjera, i nacionalnih sredina, da umjesto parole »Za krst časni i slobodu zlatnu«, koja nije mogla podstaći Muslimane da se uvrste u ustaničke čete, istaknu parole opšteljudskog, revolucionarnog i nacionalnog karaktera, parole bez vjerskih i nacionalnih međa, najdalekovidiji ljudi toga vremena, prije svih Mičo Ljubibratić, okupili su ustaničke glavare na skupštinu u Vranjskoj kod Bileće 27. jula 1875, s južne strane Dabarskog polja, među kojima je bilo i nekoliko Muslimana iz Nevesinja i Plane, kako bi ustanku dali širu političku platformu zajedničke borbe Srba, Hrvata i Muslimana Hercegovine. Na tom jedinstvenom skupu ustaničkih glavara, pored proklamacije koja je upućena potlačenim masama koje su pozvane na opšti ustanak, usvojena je i proklamacija namijenjena Muslimanima u kojoj se govori da će Muslimani »biti ravnopravni sa nemuslimanima kada se oslobodi zemlja od zajedničkog neprijatelja - osmanskih Turaka«.

Iako je skupština glavara, zbog surevnjivosti između Crne Gore i Srbije, rasturena, iako ni jedan Musliman nije bio ustanik, a Mičo Ljubibratović dospio u austrougarski zatvor, proklamacija upućena Muslimanima tog dalekog jula ostala je sve do naših i budućih dana snažno svjedočanstvo jednog opštečovječanskog poziva na zajedničku borbu i življenje dotad razdvojene braće, poziv koji je obavezivao svakog čestitog Hercegovca:

»Odbacimo i zaboravimo sve omraze i dušmanluke koje je zla sreća posijala između hrišćana i muhamedanaca, pa se bratski pomirimo i za jedan štap uhvatimo.

Neka je svaka vjera sveosve slobodna, to jest neka se svaki serbez Bogu moli po svom zakonu.

Neka je svaki stanovnik naše zemlje ravan pred zakonom i sudom i neka ima jednaka prava.

Neka je svakom ujednačena imovina i što mu je milo i drago.

Neka nam je svijem jednaka dužnost raditi o napretku naše zemlje i braniti je od svakog tuđinca.

Evo vam braćo iznosim lijek koji može izliječiti i vas i nas; primite ga, braćo, kumim vas Bogom i našom zemljom, koja nas je svijeh odhranila i koja će nas u svoja njedra primiti. Mi smo braća po krvi i po jeziku, Bogom je velika griota da se između sebe koljemo i da bratsku krv proljevamo«.

O tom grču duge borbe za bratstvo i uzrastanje ljudi na ovom hercegovačkom podneblju možda najupečatljivije mogu da posvjedoče, poput sudbine zamjenika političkog komesara i partijskog sekretara 1. bataljona 13. brigade Asima Pervana, životne nevolje i borba Spasa Dobranića, komandanta 3. bataljona 13. brigade.

Komandant bataljona Spaso Dobranić

U danima leleka po hercegovačkim stranama, kada je izgledalo da će svi poštteni ljudi biti potrpani u jame, kada su ustaše u gradovima dočekivali ljude i pitali »Koje si vjere?«, odvođeći i bacajući Srbe u ponore i zatvore, ustašku milicijsku satniju, koja je 28. juna 1941. krenula iz Stoca da bi istrijebila živalj iz zaselaka urijetko osutim na strmim

stranama Hrguda, čiji visovi prelaze hiljadu i više metara, dočekaao je Savo Belović sa svojim puškarima. Zaplijenili su ustašku zastavu i stjerali zločince u grad, odbivši ponovo, 10. jula, njihov drugi napad. Dva dana ranije, u noći između 7. i 8. jula, iako se zatekao sām, dočekaao je kolonu ustaša od sela Dabrice, otvorio vatru, zavarao i zbunio neprijatelja, omogućivši svojim Hrgudanima da se priberu i pruže otpor. Ličnim primjerom je »prelomio« i dvoumljenje seljaka da li će, umjesto svoje ustaške čete, formirati Hrgudsku partizansku četvu. Uzeo je pušku, izdvojio se i rekao: »Ko je za partizansku četvu neka mi priđe, a ti Učo, piši«.

Imao je četrdeset četiri dobrovoljca, a ubrzo i pet četa Stolačkog partizanskog bataljona, među kojima je bila Poplatska ilegalna koju je vodio komandir Danilo Komnenović. U Berkovićima je, prepun gorčine, pokušao da spriječi bratoubilačko klanje ljeta 1941, a poslije bezuspješnih pregovora sa četnicima da svoje oružje okrenu od »Turaka« na ustaše i okupatora, krajem januara 1942 presuđivao je četničkim starješinama, bacivši u jarak, uz ustašku zastavu, i četničku. Kada je Savo Belović, radnik i komunista, u proljeće 1942. poginuo u borbi sa ustašama kod sela Duboke, u međuprostoru Stolac - Ljubinja, njegovi suborci nazvali su svoj bataljon »Savo Balović«.

Jedan među njima Spaso Dobranić, sudbinom svoje porodice označava muku mnogih stradalnika, razobličava pogrome i zločine koje ustaše počinise nad srpskim stanovništvom ljeta 1941. a u isto vrijeme ukazuje i na moralnu i borbenu postojanost boraca, komandira i komesara 13. hercegovačke brigade, na veoma upečatljiv način odražava zajedničku odluku naroda Hercegovine da izvrši smjenu vijekova i izgradi budućnost kakvu želi.

»Znali smo šta se sve dogodilo u Berkovićima, da su samo srećni izvukli glavu ispod ustaškog noža, pa zato seljaci nisu ni spavali u svojim kućama u našem selu Meču«, prisjećala se Spasova žena Cvija, mužev saborac u bataljonskoj koloni. »Nije se moglo navijek ostati u kamenjaru, pa sam i ja tog nesrećnog jutra navratila kući i u staju da pustim tele koje je bilo odvojeno od krave. Zanjeta poslom, biće da nisam čula dozivanje, jer u dvorištu me dočekaše ustaše uperenih pušaka. Vidim pred njima - Huška Sadžak sa Žegulje, koji je sa mojim Spasom služio vojsku u Biogradu na moru. Kao da mi odlaknu, ali se grdno prevarih«.

Prikupili su narod sela, tridesetoro starijih muškaraca, žena i djece, a odnekud je druga grupa ustaša dovela zemljoradnika Spasa Dobranića i njegovo dvoje djece, dvogodišnjeg Vidoja i četverogodišnjeg Radovana. Obradovan što vidi poznanike iz vojske, zamolio je: »Pusti mi ženu i djecu, Huška, i alai ti moja krv«.

»To reče moj Spaso, a ovaj mu odvrati: Šut, Dobraniću! Spaso ponovo zamoli, Huška prijeteći odgovori, i Spaso kao da glavu izgubi. Jurnu i Husku ščepa za vrat. Drugi ustaša zamahnu kundakom, ali ja uhvatim pušku u vazduhu. Sve to zbuni ustaše, Spaso se istrgnu, mene udariše kundakom, oboriše, zgaziše. Puče mi nešto pred očima, nebo kao da se prolomi i zvijezde kao da se rasuše, čujem puške, halakanje, a onda kao da padoh u ponor, kao da se strmoglavljujem s grane na granu, u nepovrat«.

Kada je otvorila oči, dočekale su je noć i tišina. Pridigla se i osmotrila unaokolo. Ležala je u svom dvorištu. Teško povrijeđena, oblivena sasušenom krvlju, pridigla se i naišla na ranjenu Milku Savović. Sutradan su stigli među izgjele seljane. Tu je bio i Spaso, i od njega i drugih saznala je za sudbinu nesrećnih seljaka, žena i djece.

»Kada se Spaso otrgnuo i potrčao, a ja onesviješćena pala, za njim je potrčala njegova snaha, i njoj je ime Cvija, žena Mata Dobranića. Meci su ih mimoišli, ali nisu moja dva goluba, dva sinčića, i još dvadeset osam nejakih. Sa strelišta je pobjegla Jelka Samardžić, a ispod strijeljanih nekim čudom su se izvukle Draginja Dobranić i Savica Bjelica. Tako mi zločinci presijekuše život napola. I meni i Spasu. Pamet nam se ne pomrači i život se morao živjeti«.

Spaso je prihvatio pušku i u oktobru četrdeset prve postao komandir voda u Mečanskoj partizanskoj četi, ratnik koga zločin ustaša nije odveo među grupe šovinista »osvetnika«. Bio je partizan, borac koji je duboko ljudski shvatio da se jedino okupljanjem svih poštenih ljudi, bez razlike vjere i nacionalnosti, može prevazići vjerski sukob i međunacionalni obračun. Tako postojan dočekao je rasulo i povlačenje desetkovanih partizanskih jedinica ka Zelengori u ljeto 1942, kada je ostao mjesec dana sa izdvojenom partizanskom četom.

Naišli su dani četničkog terora i ilegalstva, ali i prve porodične radosti - Cvija je rodila sina, kome su dali ime ubijenog sina Radovana. Kada je Spaso 23. oktobra 1942. po drugi put pobjegao iz četničkog zatvora, krio se sa ženom i tek rođenim sinom tri mjeseca po pećinama, najčešće, iznad ženinog rodnog sela Ljubišlja. Drugu ustaničku zimu su, ipak, proveli na stazama obnovljenog Južnohercegovačkog NOP odreda, koji je izrastao iz bataljona »Sloboda«, a početkom aprila 1943, kada su jedinice Operativne grupe Vrhovnog štaba stigle u Hercegovinu, iz njegovog sastava formiran je 6. bataljon 10. brigade, u kojem je Spaso ratovao kao borac i komandir. Njegova žena Cvija i sin Radovan, koji su tokom zime često bivali u Veličanima i Popovom polju i među muslimanskim porodicama Hairlića u Bjelojevićima, ponekad su na Sutjesci bili u intedanturi svog bataljona. Ali, čim bi »zagustilo«, Spaso bi ih povlačio u borbeni stroj, pored sebe, kako su prokrčili i obruče pete ofanzive.

Majka Cvija nosila je svoje ptiće bez cvrkuta, vjerujući u svoju kolonu da će pronaći procjepe iz šuma i obruča, da će se izbaviti. Dijete iz bataljonske kolone, jednogodišnji Radovan, vjerovatno najmlađi »borac« sa Sutjeske (na čijim međama je 10. brigada ostavila 378 poginulih boraca i rukovodilaca; 117 Srba, 128 Muslimana, 129 Hrvata, 2 Crnogoraca i 2 Jevreja) čiji su otac i majka rođeni 1917. i kojeg svi borci pamte da nikad nije zaplakao u kritičnim situacijama, valjda što se na to navikao skrivajući se sa roditeljima u pećinama ispred četnika, jedne mrkle noći ispao je iz krila potpuno klonule majke. Kolona je zastala i kilometar pozadi našli su Radovana između dva kamena sa velikom čvorugom na glavi, otvorenih očiju, bez suza i plača. Prolazeći između bunkera sa očevim satom na uhu »da se ne bi uznemirio« ćutao je i

nije narušavao tišinu i disciplinu u koloni, skok očevih boraca među njemačke bunkere.⁷⁰

Takav komandir je i mogao postati komandant partizanskog bataljona »Savo Belović«, koji je na dan prve smotre 13. brigade 13. juna 1944. svoje borce, zalegle na položajima iznad Stoca, na Hrgudu, obavijestio da su ušli u sastav 13. brigade.

Treći bataljon, koji je imao samo »95 boraca (sa komandnim osobljem)«, kako je 25. maja 1944. pisao Štab Južnohercegovačkog NOP odreda, da ima »7 mitraljeza i 1 avionski mitraljez«, da su »ostali borci naoružani puškama«, da je »borbenost vrlo dobra, disciplina primjerna, odanost dobra«, na Hrgudu je dočekao dva brigadna bataljona - 1, 4. i Štab Brigade, koji je očekivao da će tokom ljeta 1944. formirati i 2. bataljon u Dubravama, na prostranoj i plodnoj visoravni između Blagaja, Bune, Čapljine i Stoca.

Pored članova Štaba 3. bataljona - komandant Spasa Dobranića, zamjenik komandanta Milana Babića, političkog komesara Sveta Kovačevića i njegovog pomoćnika Košta Đurice - tog ljeta je komandir 1. čete bio Veljko Okuka, njegov zamjenik Stevan Bjelica (zatim Vlado Sikić), politički komesar Slavko Brkić i njegov pomoćnik Janko Kundačina; komandir 2. čete Spiro Samardžić (od 8. septembra 1944. Radovan Radovanović), njegov zamjenik Đuro Milivojević, politički komesar Jovo Popadić, a njegov zamjenik Đuro Milivojević, politički komesar Jovo Popadić, a njegov pomoćnik Vlado Šukić Milivojević. Kada je 8. septembra 1944. formirana 3. četa 3. bataljona, za komandira je postavljen Milorad Popara, za njegovog zamjenika Vlado Pivac, a za političkog komesara Ilfet Hadžić. Intendant bataljona je bio Slavko Ivanišević, Ilija Bjelica obavještajni oficir, a referent saniteta Anđelko Gordić (zatim Angela Lambić).

»Škripari« i »šareno društvo«

Ojačana novim bataljonom i boljim naoružanjem, jer do tada su dva bataljona imala, uz puške, samo 15 automatskih oružja sa nedovoljno municije, Brigada je krenula ka selima ljubinskog i trebinjskog sreza, gdje je trebalo preći nabujalu Trebišnjicu i na drugoj strani, u šumi trebinjskoj, napasti neprijateljeve posade na željezničkim stanicama Poljice - Diklić - Jesenica - Lug, na uskotračnoj pruzi Mostar - Dubrovnik.

⁷⁰ Sin Spasa Dobranića, na Sutjesci jednogodišnji Radovan, a sada liekar u Sarajevu, prije tri godine pričao mi je: »Moj otac, koji je umro prije dvije godine, i kad bi mu kao student ili kao familijaran čovjek svojim prohtjevima ili nerealnim prijedlozima pričinjavao izvjesne teškoće, sve bi prihvatao i stalno bi ponavljao: 'Nikad, ni u ratu, nisi mi pričinjavao teškoće!'. To njegovo, majčino i moje vrijeme ratno i danas živi u našoj široj porodici, svugdje gdje se nademo, najčešće radom, bez mnogo riječi, kao i u koloni na Sutjesci. . . Otac je u Skupštini opštine kao svjedok, čuteći, saslušao priču jednog našeg zemljaka o njegovom učešću u narodnooslobodilačkom ratu, a onda je kratko rekao: 'Bio je dobar, tako kako kaže, ali kao - četnik!' i zalupio vrata kancelarije. Mi u kući i o bratstvu i zajedništvu ne trošimo mnogo riječi. Moja žena je Muslimanka iz Glamoča, Azemina Bajrić, specijalista neurolog, magistar i predsjednik Poslovnog odbora bolnice u Jagomiru. Ja sam specijalista za pedijatriju. Imamo dvoje djece. Tu, među nama je i moja sestra Radojka, službenik i član SKJ, i njen muž Tvrtko Peko, Hrvat i član SKJ, njihovo dvoje djece. I majka Cvija, osamdesetogodišnja partizanka, koja čuva unučad. . . «

Iscrpljena trinaestodnevnim maršem od Solakove Kule do Dabra, od sjeverozapadne do jugoistočne Hercegovine, slabom ishranom, nedovoljno obučeni i obuveni. Brigada je bez jedne čete koja je ostala na Hrgudu, 15. juna u 4 sata izjutra, praćena kišom, krenula ka jugoistočnoj Hercegovini i preko ljubljanskog sreza stigla u rejon trebinjskih sela Zagora - Dobromani. Prolazili ispresijecanim manje pošumljenim i teže prohodnim zemljištem, gdje su se mjesecima krili mnogi »škripari« (kako je narod zvao one koji su se krili u ljutom kršu bespuća) mahom četnici odbjegli iz svojih jedinica, ali koji nisu željeli ni da se pridruže partizanima, povremeno susrećući i ubijajući kurire, odbornike i druge saradnike NOP-a. Seljaci, zburnjeni i isprepadani naglim dolascima i odlascima četničkih »letećih« odreda i bataljona Južnohercegovačkog partizanskog odreda, koji je djelovao na prostoriji Dubrave - Popovo polje - Trebinjska šuma, i ovog puta su na konferencijama koje su održane 16. juna naveče više slušali nego što su govorili o sebi i drugima, iščekujući šta će dalje biti.

Nakon što je stupila u vezu sa obavještajcima radi akcije na željezničku prugu Ravno - Hum, Brigada je krenula ka Trebinjskoj šumi. Na maršu kroz kamenjar i brdovito područje, 3. bataljon je kao prethodnica razbio 17. juna jaču grupu »škripara« koji su zapucali sa obližnjih pošumljenih proplanaka, zarobivši trojicu s oružjem, da bi i sutradan, 18. juna, rastjerao četnike kod sela Turice. Kada su bataljoni toga dana stigli u sela Zagoru i Dobromane, odakle je slijedeće noći trebalo da izvrše napad i likvidiraju domobranske posade na željezničkim stanicama Jasenica - Lug i Diklić, a bataljon »Mihajlo Čuzulan« Južnohercegovačkog partizanskog odreda stanicu u Poljicu, ugledali su nabujalu i razlivenu Trebišnjicu, ponornicu koja, kad kiše nalegnu, predstavlja, makar za kratko, nepremostivu prepreku, ako se ne nađe most. S druge strane čekale su blatnjave staze, bodljikave žice, bunker, minska polja oko željezničkih stanica, ali i neočekivana pometnja među posadama. Tu, u Dobromanima, stigla je iznenadna poruka domobranskog oficira, zapovjednika postaje u Jasenici - Lug, da je namjeravani napad otkrio zapovjednik bojne sa Diklića i da je njegov zahtjev na svaku stanicu došlo po pedeset ustaša i Nijemaca, da je i on prinuđen da dà otpor i da napad treba odložiti za desetak dana, pogotovo što su ustaše zaposjele i organizovale odbranu jedinog mosta na Trebišnjici kod Poljica. Ipak su toga dana, 19. juna, odjeknule mine na pruzi kod Gramljana, jer je naredski partizanski bataljon »Mihajlo Čuzulan« bacio u vazduh »pancirni« voz i jedan vagonet sa radnicima, čime se željela zaustaviti neprijateljeva intervencija za vrijeme predviđenog (i odgođenog) napada.

U takvim okolnostima, pritisnuti pomrčinom i šibani kišom koja je u mlazovima pljuštala i zasipala, Brigada je odustala od napada i krenula na svoje ranije određeno područje oko Hrguda, pri čemu je Štab ostao u uvjerenju da bi iznenadna akcija na prugu bolje uspjela da se nije pripremala u saradnji sa nekonzpirativnim obavještajcima i saradnicima među domobranima, tim prije, što se znalo da su domobranci kolebljivi i da ne čekaju priliku da se predaju partizanima. Uz to, četnici mještani su obavještavali ustaške posade na željezničkim stanicama o svakom pokretu partizana. »Znalo je za to i najmanje dijete u Popovu

i Brdima«, kako je kasnije zapisao komandant Brigade, smatrajući da i partizanski saradnik, domobranski oficir »Aleksa Benić ne želi da se ove stanice likvidiraju jer bi tada, on misli, bio premješten sa toga sektora, odakle ima stalnu vezu sa Dubrovnikom i njegovim prijateljima i prijateljicama«, pa i to da »ne isključuje mogućnost i unaprijed spremljenog manevra ovog šarenog društva«.711

Vraćajući se ka Hrgudu i Dabarskom polju, svojim polazištima za akcije u širem području Stoca i Ljubinja, Brigada je boravila dva dana u oslobođenom Ljubinju, a zatim u selu Ubosku, gdje su se na zborovima sa mještanima, na kojima je bilo pola žena, objašnjavale pobjede NOVJ i savezničkih armija na svim frontovima, da prema »škriparima« partizani imaju tolerantniji odnos nego prema četnicima »letećih odreda«, mada ni »škripari«, najčešće, ne propuštaju priliku da iz zasjede pripucaju. Istaknuta je razlika između njih, ali da se »škriparstvo postepeno svodi na četništvo, ubacivanjem četničkih bandita među škriparima«, pisao je komesar Brigade političkom komesaru 29. divizije, pa su tih dana »zbog toga i zapaljene tri kuće trojice četničkih bandita u Ljubinskoj vali«, među kojima i kuća četnika Bogdana Sorajića. I u povratku iz Trebinjske šume, ponovo su bataljonske prethodnice kod Kruševice, Krajpolja i Vođena rastjerali »škripare«, pa i u samom selu Ubosku, gdje je razjurenno dvadeset četnika.721

Mada su »leteći banditi«, njih pedeset, koje je u ljubinjanskim selima vodio komandir Bogdan Sorajić, bili neborbeni, poput većine drugih, ipak su uspjevali da svojim stalnim zaplašivanjem i krstarenjem patrola iz Stoca i Bileće, održe »četničku vlast« i spriječe širu mobilizaciju mladića u partizanske jedinice, pa se i 13. brigada vratila na Hrgud bez ijednog novog borca. Bilo je očito da je »situacija na terenu Ubosko - Ljubinja - Zagora vrlo loša« i, smatralo se, da se »neće popraviti ukoliko se ovaj teren ne stavi pod našu vojničku kontrolu«.

Uoči pokreta iz Uboskog ka Hrgudu, 24. juna, kada se saznalo da se pećini iznad sela Potkoma u Dabarskom polju krije, možda, i oko stotinu četnika, Brigada je prvi put dobila savezničku pomoć u obuci i odjeći, bačenu padobranima, što je znatno podiglo njen ugled među seljacima, krajnje politički neupućenim, zaplašanim, osiromašenim, ojađenim.

Predaja opkoljenih četnika

Dok je 10. brigada vodila manje borbe sa četnicima, ustašama i nje-mačkim jedinicama u širem području Nevesinja, 11. brigada oko Gacka, a 12. brigada oko Bileće, 13. brigada se posljednjih junjskih dana razmjestila na području Hrguda i u sjeverozapadnom dijelu Dabarskog polja, gdje je 4. bataljon 24. juna vodio kraću borbu sa četnicima, a zatim opkolio pećinu iznad sela Potkoma, u kojoj se, prema novim obavještenjima, sklonilo pedeset i nekoliko četnika iz tog kraja.

71> Uskoro je Aleksa Benić prešao na slobodnu teritoriju. Jedno vrijeme je bio u 13. brigadi, a od 16. novembra 1944, načelnik Štaba 11. hercegovačke brigade.

721 VII, ANOP-a, kut. 1152, fas. 11, dok. 4.

Tih dana je u Brigadu stigao i komandant divizije Vlado Šegrt, koji je, susrećući i zagledajući mnoge nepoznate mladiće iz Mostarskog bataljona, koje nije susretao na Neretvi i Sutjesci, zapisao: »Vrlo malo lica koja poznajem. Nema mnogih onih mladića, mostarskih proletera, koji su 1942. i 1943. u sastavu Desete, pravili čuda od junaštva. Mnogi su ostali na Sutjesci. Pali su u posljednjim jurišima kada je trebalo zaštititi naše ranjene drugove. Neki su pali još ranije u Prozoru, Neretvi, Boračkim jezerima i drugim mjestima kuda je Mostarski bataljon prolazio... «⁷³⁾

Stigli su, nakon Sutjeske, novi borci, jer »svaka naša pobjeda, svaki sukob koji je donio i poraz neprijatelju, značio je i dolazak boraca naše jedinice«, saopštavao je svoja saznanja komandant Divizije, uočavajući da brigadama sve više pristupaju, poput ranije zavedenih mladića iz četničkih »brigada« i »korpusa«, mobilisani iz domobranskih jedinica i milicije, da viđa sve više Muslimana i Hrvata, da »ranije Hrvati iz Hercegovine nisu bili u velikom broju zastupljeni u našoj vojsci«, da je to »većinom siromašan seljak koji se teško probijao i teško vezao kraj s krajem«, da su »neprijatelji naroda, frankovci i ostali ološ, uspjeli da ih prevare, govoreći da su srpski seljaci krivi za to siromaštvo, da treba da nestane Srba u Hercegovini pa će oni bolje da žive«, da, eto, »sada, oni poštene, koji nisu bili u ustašama i koji se nisu slagali sa Pavelićevom politikom istrebljenja i međusobnog klanja, dolaze u naše redove.«⁷⁴⁾

Osmatrajući opkoljenu potkomsku pećinu, usječenu u kamene litice pedeset i nekoliko metara iznad širokog brisanog prostora u sjeverozapadnom dijelu Dabarskog polja, odakle se u širokom luku uzdižu strme padine Sniježnice penjući se i do njenog vrha Komolj na 1263 m nadmorske visine, iza kojeg se planina spušta ka Nevesinju, komandant Divizije je 28. juna poslao naredbu 10. hercegovačkoj brigadi da, »zatvarajući pravac od Nevesinja ka Planoj, i od Nevesinja ka Dabarskom polju«, ne dozvoli četnicima iz Nevesinja »da se pokrenu ka Planoj ili pak da intervenišu ka potkomskoj pećini«, iz koje je već pet dana pružan otpor mitraljezom »švarcloze« i puškomitraljezom, od kojih se glava nije mogla promoliti iza kamena.

Smatrajući da u pećini ima »oko 50 bandita, a vjerovatno i više, među kojima ima oko 10 bradonja i priličan broj stranaca«, komandant Divizije dalje piše: »Bande ne žele da se predaju, iako im je davat rok za predaju. U pećinama su bande unijele veće količine ljudske hrane, a po svemu izgleda da imaju priličnu količinu vode. Šem gore navedenog broja utjerano je u pećinu 40 članova familija ovih bandita koji se nalaze u pećini. U toku današnjeg dana biće utjerano u pećinu još nešto članova četničkih familija. Ova pećina se mora likvidirati pa makar se duže vremena držala u blokadi.«⁷⁵⁾ Za one u pećini za koje

⁷³⁾ V. Šegrt: »Krv na kamenu«, IV dio, str. 54.

⁷⁴⁾ V. Šegrt, n. dj., str. 55.

⁷⁵⁾ Zbornik NOR, IV/26, dok. 105.

Vlado Šegrt, u knjizi »Krv na kamenu«, na str. 59, govoreći o opkoljenim četnicima u Potkomskoj pećini, napisao je da, pošto se nisu htjeli predati, »nije preostalo ništa drugo nego da ih topom istjeramo iz pećine«, pa su »naši artiljerci ubrzo dotjerali jednu brdsku haubicu«, da su to artiljerci »jedva dočekali« i da se poslije 2-3 topovska

se znalo da nisu okrvavili ruke, da ih na to prisiljavaju zločinci bradonje, kada ni pušćane tromblonske bombe i protivtenkovska puška sa rijetkim mecima nisu dali očekivane rezultate, zatraženi su dobrovoljci koji bi savladali brisane prostore, suzili obruč oko pećine i, penjući se kozjim stazama, približili platformi na izlazu iz pećine, ograđene zidom, i ručnim bombama zasuli ulaz pećine.

»Prilaze dobrovoljci, njihov broj se povećava, a ja stojim pored stroja i razmišljam kako će svi izginuti, pa me stid spopao, zar da i ja ne budem s njima«, prisjećao se tog dana Abdulah Pirkić Avdo. Bio je to 31-godišnji željeznički radnik iz Konjica, član KPJ od 1940, jedan od najstarijih boraca u Brigadi, rukovodilac diverzantskog voda u Mostarskom bataljonu. On je na pruži Konjic - Sarajevo eksplozivom, konstruišući svoj električni upaljač, srušio voz, a drugom prilikom, uskačući u lokomotivu zupčanicu koja se vukla uzbrdo, čuvajući eksploziv, strmoglavio kompoziciju u ambis.

Sa svojim priborom za pravljenje mina stao je pred komandanta Divizije i predložio da, umjesto dobrovoljaca, on sâm pokuša nešto da učini, odnosno, da se popne na Mjedenu glavu i da odozgo, pridržavan konopcima, svoju jedinu minu, vezanu konopom, koju nije upotrebio u odgođenom napadu na željezničku stanicu Poljice, spusti do ulaza u pećinu, upaljačem aktivira i baci među četnike, na njihov mitraljez.

I bi tako kako je predložio. Četnici ga nisu vidjeli i eksplozija je uzdrmala pećinu. Odjeknula su i dva preostala metka protivtenkovske puške, i ubrzo se pojavila bijela krpa, oglašena je predaja.^{76'}

Iako su četnički komandir Dušan Rupar iz s. Potkoma, koji će kasnije, 1. septembra 1944. ubiti Danila Komnenovića, i još nekoliko četnika prethodne noći umakli, a jedan među njima je već tri dana ležao mrtav u pećini, četnici su i dalje pružali otpor, bojali su se narodnog suda, ali, napokon, odložili su oružje i njih 36 spustilo se niz liticu. U pećini je bilo 25 pušaka, 1500 metaka, 30 ručnih bombi, jedan pištolj, mitraljez i puškomitraljez, 2000 kg žita, žrvanj za mljevenje žita, šivaće mašine, odijela, gunjeva, soli.^{77'}

Parole i stranputice

»Potkomski slučaj«, nakon što su se razmotrili život i djelovanje svakog zarobljenog četnika, okončan je njihovim pristupanjem 13. brigadi, pa je tako 14 »potkomljana« uvršćeno u 4. bataljon. Bila je to još

metka na vratima pojavila »bradata glava«, da je četnik »mahao rukama kao izbezumljen«, da su zatim i drugi »molili za milost«. Drug Šegrt je vjerovatno protivtenkovsku pušku zamijenio za brdsku haubicu, jer do tada 29. divizija nije imala topove, odnosno upravo su 13. i 12. brigada u julskim borbama zaplijenili 3 haubice (od kojih je jedna bila potpuno ispravna).

^{76>} O zarobljavanju opkoljenih četnika u pećini i o svom učešću u toj akciji, napisao mi je opširno pismo 17. decembra 1984, Abdulah Pirkić Avdo, penzioner iz Konjica. Na kraju tog kazivanja piše: »Po završetku ove akcije... kada sam se pomolio Vlado Šegrt me pozvao i podario jednu košaricu trešanja rekavši mi da sam pravi 'Džumbus majstor' i otada su me mnogi znali samo po tom imenu...«

^{77>} U »Hronologiji 1941 - 1945«, VII, 1964, str. 787, piše: »U Potkomskoj pećini (u Dabarskom polju), poslije četvorodnevne opsade, 13. hercegovačka brigada 29. udarne divizije NOVJ prinudila jednu četu četničke Stolačke brigade na predaju. Zarobljeno je 36 četnika. Jedan je poginuo. Nekoliko četnika se probilo. Plen: 2 mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 40 pušaka, 5.000 metaka, 50.000 kilograma žita«. Očigledno su podaci neprecizni.

jedna težnja da se svima, koji nisu okrvavili ruke, omogući da svojom borbom u jedinicama NOVJ nađu svoje mjesto među Hercegovcima koji su od prvih ustaničkih borbi nastojali da narodi toga kraja žive u slozi i zajedništvu.

Tako se Štab 10. brigade još poodavno, 6. oktobra 1942, dočekujući vatrom na položajima oko Prozora udružene četnike i italijanske snage, obratio »svojim zemljacima« letkom »Bračo, hercegovački četnici«, pitajući ih zar će »dozvoliti da se i dalje vodi žalosni rat među braćom«, tražeći da »operu obraz i skinu ljagu« koju hoće da im nanesu izdajnički oficiri i četničke vođe, da će ih »bratski primiti«, uz to priznajući da su »i sami pravili greške«, ali da je njihova »jedina želja uvijek bila narodni spas i narodno oslobođenje«. I nekoliko mjeseci kasnije, jula 1943, kada se 10. brigada vratila sa Sutjeske ponovo se obratila narodu Hercegovine obavještavajući ga da su »i ovoga puta bili i pokazali« da su protiv bratoubilačke borbe, da su, mada »tačno obaviješteni o krivicama pojedinaca«, »prelazeći velikodušno preko teških grešaka koje su oni učinili«, htjeli i »tim putem da otupimo zavadu i mržnju koju u narod unesoše sluge tuđina«. ⁷⁸⁾ Ljudi su u to povjerovali, jer osjećali su i sve izraženiju političku aktivnost ilegalnih organizacija NOP-a. I već u januaru 1943, kada 10. brigada nije bila u Hercegovini, samo u bilećkom srezu bilo je 19 ilegalnih ćelija sa 69 članova KPJ, 14 aktiva Skoja i 15 ilegalaca, u trebinjskom srezu 15 ćelija sa 99 članova KPJ i 15 aktiva Skoja sa 120 skojevaca (u februaru 34 aktiva sa 170 skojevaca), pored djelovanja organizacija Antifašističkog fronta žena i drugih organa. Taj nagli razvoj NOP-a širom zemlje, kapitulacija fašističke Italije i uspjesi Crvene armije, doprinijeli su da se ljudi odlučnije opredjeljuju za NOB, i već u jesen 1943. godine, 10. brigada imala je 11 bataljona, tj. tri udarne grupe bataljona. Iz tih grupa, pored 10. brigade, formirane su 11. i 12. brigada, sve tri objedinjene u 29. hercegovačku NOU diviziju. Poruke, očigledno, nisu bile uzaludne.

Ali, ni u 13. brigadi nisu svi vjerovali da je takva širina u odmjeravanju grijehova dojučerašnjeg protivnika blagotvorna, kao ni prihvatanje domobranskih oficira i vojnika koji su prelazili na stranu NOVJ, zadržavajući pri tome činove, odnosno nisu svi mogli da shvate i mnoga zbivanja u svijetu i u zemlji, pa je posljednjeg junskog dana, zbog toga, održano više bataljonskih i četničkih konferencija, partijskih i skojevskih sastanaka.

Tako su mnogi borci u 1. bataljonu - u kojem je 75 odsto boraca došlo iz gradova, pretežno iz Mostara, jedan dio iz Konjica, ostali sa terena Glavatičeva i Dubrava, mahom omladinci od 16 do 24 godine starosti - smatrali da »za sada znadu dovoljno iz problematike NOB«, a pojedinci su govorili »kako treba sve što je ustaško i četničko uništiti, pa čak i njihove familije«, da se u Hercegovini blaže postupa prema četnicima nego prema ustašama u Bosni, a »ispoljavana je i sumnja u čvrstinu saveza Rusije, Engleske i Amerike«. Iako su se disciplina, moral i borbenost svakim danom učvršćivali, a »pitanje povratka na teren Planina - Bjelimići - Župa otpalo«, nije ostalo nezapaženo ni samovoljno

⁷⁸⁾ M. Seferović: »Istočno i zapadno od Neretve«, Narodna armija«, 1981, str. 66, 174, 175.

uzimanje hrane od seljaka, da je »kod pojedinaca odnos prema narodu bio pljačkaški«, a »neki su primjenjivali svoje kazne prema četničkim porodicama bez da su za to tražili odobrenje od svojih rukovodilaca, što je u priličnoj mjeri otklonjeno«.

Dok se, tako, 104 borca 1. bataljona, u njegove dvije čete, kalilo u novoj borbi protiv vlastitih grešaka i zabluda, neznanja, u osvajanju novih znanja i jačanju kondicije, jer na maršu su malaksavali brže od drugih u Brigadi, dok je komesar Brigade pisao da će se borcima »u ličnoj diskusiji dokazati njihovo neznanje« u razmatranjima političkih i drugih zbivanja, stotinu boraca 3. bataljona, koji je isto tako imao samo dvije čete i bio »sastavljen od seljačkog elementa«, imali su svoje probleme, prije svega, bila je vidljiva podvojenost na one koji su došli iz sela Dabarskog polja i na one iz sela Mostarske kotline, »na dvije velike familije«, a nije bio osobito dobar i odnos boraca i nekih rukovodilaca, jer na bataljonskoj konferenciji mogla su se čuti pitanja:

- Smije li se borac tući?
- Ima li protekcije u našoj vojsci?
- Sadašnje istjerivanje discipline je praksa bivše kraljeve vojske, to nije za nas, mi smo narodna vojska!
- Neka je otvoren drugi front, neka Engleska i Amerika šalju pomoć SSSR-u i nama, čuo sam i za odluke u Moskvi i Teheranu, ali ja ne vjerujem u dug vijek, čvrstinu i čistotu saveza između Rusije, Engleske i Amerike! Ni u njihove namjere prema nama!

Sumnjalo se u Antihitlerovsku koaliciju i u 4. bataljonu, u kojem je »znanje boraca skromno, ali staloženo«, pa i u cjelishodnost novih disciplinskih i drugih vojnih mjera, u valjanost odluke da se više ne pozdravlja stisnutom pesnicom, pa se zato »novi pozdrav smatra kao popuštanje s naše strane Englezima i Amerikancima«.

Kada su jednog borca zapitali zbog čega nije na kapu prišio zvijezdu petokraku, »u šali je odgovorio da on 'ide malo dalje', prestao sam i stiskati šaku, a čini mi se da ću ubrzo prestati i petokraku zvijezdu nositi«.

Na prvoj brigadnoj priredbi u zaseoku Ćukova Greda na Hrgudu, 28. juna 1944, gdje su se okupili i mještani okolnih naselja, pjevalo se »šta kome padne na um«, ali »nikako ne pominju Englesku i Ameriku«.

Pitali su borci i o Šubašičevoj vladi i nisu dobili jasan odgovor »odozgo«, jer se još uvijek o tim zbivanjima u 29. diviziji nije šire govorilo. Ali, objašnjavalo se i to »zbog čega Muslimani nisu Turci«, »prorađivao« se časopis »Nova Jugoslavija«, čitali Titovi članci o značaju AVNOJ-a, o putevima malih naroda, o ćutanju Vlatka Mačeka, a »četničkim familijama, koje su izgubile vjeru u svoju samostalnu pobjedu i izjašnjavale se kako bi trebalo doći do obostranog popuštanja između nas i četnika«, objašnjavano je »da zavedeni stupaju u naše redove, a da će zlikovci dobiti ono što su zaslužili.«⁷⁹⁾ Bolje obučeni i nahranjeni,

⁷⁹⁾ VII, ANOP-a, kut. 1152/1, fas. 11, dok. 4. U izvještaju komesara 13. brigade od 5. jula 1944. političkom komesaru 29. divizije, govoreći o 4. bataljonu da su »moral i borbenost u bataljonu zadovoljavajući«, da »sâm bataljon čini kičmu naše brigade«, o greškama ranijeg komesara bataljona zbog nedovoljnog političkog rada, piše: »Linija bratstva nije dovoljno pravilna, pošto se još po neki put čuje od boraca za muslimane ime Turčin«.

odmorniji i upućeniji u zbivanja na savezničkim frontovima, o uspjesima na jugoslovenskom ratištu, posebno hercegovačkih brigada i o sporazumu predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije Josipa Broza Tita i predsjednika izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije Ivana Šubašića na Visu 16. juna 1944, ojačani i dolaskom novih dobrovoljaca iz Mostara i Dubrave (mada je njih desetoro, naoružanih i puškomitraljezom, koliko ih je mobilisala jedna četa 3. bataljona, poslije nekoliko dana dezertiralo sa Hrguda ostavljajući poruku da će se boriti samo u svom kraju), sa »osjećajem sigurnosti« što su na okupu, grupisani po bataljonima, borci triju bataljona, njih oko tri stotine pojedinačno i grupno zahtijevali su od komandi »da ih vodi u akciju«, a prihvatili su i »jugoslovenštinu« - strojevu i drugu obuku, pozdravljanje bez stisnute pesnice, analizirajući i svoja dotadašnja iskustva.

S druge strane nišana

Znalo se da borci 1. bataljona ne ispoljavaju »dovoljno umješnosti u noćnoj borbi«, da gube veze, ali da u dnevnim borbama i u vještini prodora u utvrđene gradove, među bunkere, nastavljaju tradiciju svog starog bataljona, da je 4. bataljon u svim dotadašnjim borbama pokazao »veliku spremnost i odlučnost prilikom zabacivanja manjih odjeljenja neprijatelju na bokove i za leđa«, da se 3. bataljon prekalio u preganjanju i nadmudrivanju sa četnicima u postavljanju zasjeda, ali i rastrojavanju njemačkih »potjernih odjela«, da svi skupa čine jednu homogenu i borbenu jedinicu, sposobnu da izvodi i akcije kakve su to nekada činili stari borci triju bataljona, sada mahom komandiri i komesari.

Dok su njihovi mlađi drugovi, njih dvanaestorica, u mahali Čukova Greda pohađali podoficirski kurs, a osam bolničarki sanitetski, u bataljonima se tada, a i kasnije, savlađivala borbena obuka. Ponekad, više uz put, sticala se znanja u mjerenju odstojanja (pomoću prenošenja osnovice, ocjena odoka, izgleda ljudi u raznim stavovima), o važnosti nišana, o uticaju sila na zrno i uzrok leta po paraboličnoj putanji, zatim o gađanju neprijatelja jedinačnom i koncentričnom vatrom kada se kreće bočno, obično i trkom, o osmatranju i disciplini vatre, o sjedinjenoj obuci u nišanjenju i gađanju, o stavovima za nišanjenje, o trouglastom nišanjenju, nošenju oružja u pokretu i čuvanju na odmoru, punjenju i pražnjenju oružja... Sticala su se osnovna znanja i o zaklonima za strijelce (od vatre i oka), o bočnom osiguranju streljačkog stroja, o mjestu desetara u borbi i drugih rukovodilaca, kao i automatskih oružja, o borbenom izviđanju, prebacivanju i održavanju pravca prilikom prebacivanja, o pokretu pod neprijateljevom artiljerijskom i pješadijskom vatrom, o planu napada (frontalnom, obilaznom i obuhvatnom napadu), kako se sačinjavaju zapovijesti za napad, kako se organizuje veza, o gonjenju neprijatelja (frontalno, paralelno, presijecanja), o prihvatnom položaju i prihvatnim snagama.

Govorilo se, mada često kratko i improvizovano, o napadu noću, u šumi, u klancu, oko rijeke i u polju, o organizaciji položaja za odbranu, rasporedu strijelaca i oružja, o aktivnoj i pasivnoj odbrani, zatim o važnosti predstražarskog položaja, o praćenju događaja kod susjeda i

uzajamnoj pomoći, kako se postiže iznenađenje, podrazumijevajući i napad s trojkom u pozadinu neprijatelja, o načinima demoralizacije protivnika, o ulozi bombaša, o likvidiranju neprijatelja u kućama, o borbi s tenkovima, kamionima i vozovima, o cjelishodnosti gađanja aviona, o ratnim lukavstvima, sve do presvlačenja u neprijateljska odijela.

Pored praktične obuke na oružje i dopunskih saznanja o korišćenju raznih tipova puškomitraljeza i mitraljeza, pušaka, pištolja, bombi, municije, od trombona do topa, protivtenkovske puške, benzinske flaše i nagazne mine, mnogi rukovodioci u Brigadi saslušali su kraća predavanja, a i sami su iznosili svoja saznanja o komandovanju desetinom, vodom i četom u borbi, o dužnostima rukovodilaca i njihovom izvještavanju o toku borbe, o procjeni situacije i brzom odlučivanju u toku borbe, o rukovodiocu kao vaspitaču, o izviđanju zemljišta i neprijatelja, o obezbjeđenju na maršu i odmoru, zastancima i predancima, o prethodnicama, pobočnicama i zaštitnicama, o radu patrola na kršu, o taktičkim i higijenskim uslovima kojima treba da odgovori kantonman, logor i bivak, o komori i njenoj ispravnosti, kako se ponašati u neočekivanim okolnostima, ukratko - cijela Brigada je bila usredsređena na to (makar je više riječ o razgovorima nego o predavanjima, veoma kratkim i veoma konciznim kazivanjima bivših oficira i podoficira) da se što prije realizuje osnovni zahtjev koji je Štab 13. brigade označio svojom posljednjom rečenicom u svom uputstvu: »Na svim oružjima biti uporan u nastavi sve dok borci postanu majstori svog oružja!«⁸⁰¹

Napadati kad neprijatelj to ne očekuje, uz što manje žrtava, jer »zauzeta kota ne donosi slobodu već ljudi koji osvajaju kote«, makar to neko označavao pretjeranim taktiziranjem ili oportunizmom, kako je često govorio komandant brigade Danilo Komnenović, boriti se upravo tako kako se tukao i njegov 5. bataljona 10. brigade na međama Neretve i Sutjeske, kada je iz žestokih sudara sa njemačkim jedinicama iz pete ofanzive izašao kompaktniji od drugih bataljona a u najkritičnijem periodu 10. brigade u ljeto 1943. bio njen najorganizovaniji borbeni kolektiv, sve to što je bilo i kako se borilo značilo je za Brigadu značajno iskustvo, ulijevalo je snagu i samopouzdanje, uvjerenje da se i kroz obuku može mnogo novog saznati i sa manje žrtava stići do pobjede. Bilo je sve manje onih koji su kritikovali »jugoslovenštinu«, sve manje začuđenih što komandant 4. bataljona i njegov zamjenik, Milan Tabaković i Milan Bjelogrić, »uludo troše municiju« na obuci i gađanju na kame-njaru i u šumi, zašto i stari borci vježbaju sa mladima, zašto od pet metaka koje su imali, štab ovog bataljona odvaja dva za vježbu, a tri - za bojište.

Da to nije bilo »neracionalno trošenje municije i vremena«, već stvaranje preduslova za »racionalno i vješto ratovanje«, ubrzo su potvrdili događaji na bojištu, znatno ranije nego što će Milan Tabaković postati zamjenik komandanta, a zatim posljednji ratni komandant 13. brigade, a Milan Bjelogrić komandant 4. bataljona.

⁸⁰¹ VII, ANOP-a, kut. 1152/1, fas. 1, dok 12.

»Ljevičari« i »anarhisti«

Vojnostručno, moralno-političko, kulturno-prosvjetno, sanitetsko i organizaciono osposobljavanje i učvršćenje bataljona odvijalo se u dosta povoljnim uslovima, jer u istočnoj Hercegovini tokom juna gotovo da nije bilo većih borbi sa njemačkim jedinicama, koje su sa ustaško-četničkim snagama čuvali i obezbeđivali svoje garnizone, izuzev u Ljubinju i Planoj, izbjegavajući i pokrete između svojih uporišta.

U tom predahu i povremeno »zatišju«, kada su udarne brigade sa bile u izolovane garnizone sve neodlučnijeg neprijatelja, dobrim dijelom načetog i obeshrabrenog u žestokim majskim borbama »slabog morala i borbenosti«, kako je Štab 29. divizije obavijestio 2. udarni korpus, kada je »pljačkanje od strane četničkih bandi u ovome mjesecu dostiglo vrhunac«, bilo je sve očiglednije da su se hercegovačke četničke brigade, okupljene u Nevesinjskom i Trebinjskom »korpusu« uveliko osipale i pojedinci dolazili u naše redove.

Tada je 13. brigada zatvarala pravce koji su vodili od Stoca ka Dabarskom polju i od Stoca ka Ljubinju, 10. brigada je bila u širem području Nevesinja i povremeno je svoja dejstva usmjeravala prema komunikaciji Nevesinje - Mostar, 11. je zatvarala pravac od Gacka ka Bileći, a 12. brigada je u širem području Bileće zaprečavala i odbijala pokušaj četnika iz bilečkog garnizona da pljačkaju i terorišu stanovništvo koje se sve odlučnije uključivalo u narodnooslobodilačku borbu.

Dva partizanska odreda, Sjevernohercegovački i Južnohercegovački, dejstvovali su partizanskim načinom ratovanja u dubini neprijateljevog rasporeda, što je sve skupa omogućavalo uspješno branjenje slobodne teritorije i brze intervencije u svim pravcima, dočekivanje i uništavanje neprijateljevih kolona koje bi krenule iz garnizona ka slobodnoj teritoriji radi sjedinjavanja i protjerivanja naših snaga. Takvim postavljanjem brigada bio je osiguran oslonac na slobodnu teritoriju Crne Gore, a u slučaju da neprijatelju, ipak, uspije da brigade potisne i odbaci, stvorene su mogućnosti da se jedinice, manevrom desnim krilom sjeverno od Gacka u pravcu Nevesinja, zabace u neprijateljevu pozadinu i napadnu protivnika u leđa.

To se nije dogodilo, jer su neprijateljeve snage u junu bile u defanzivi i nisu pokušavale da vrše jače napade, izbjegavale su da uspostavljaju neposrednije veze između garnizona, svodeći svoje akcije na povremene neuspjele ispade. I u tim okolnostima neprijatelj je imao, pored ranjenih i zarobljenih, 142 poginula, a brigade i odredi 28 poginulih i 48 ranjenih.

»Jedinice divizije sposobne su za vođenje borbe na otvorenom terenu« i »svi rukovodioci su pokazali dovoljno udarnosti i manevarske sposobnosti, kao i sposobnosti u vođenju svojih jedinica«, kako je Štab 29. divizije pisao 2. korpusu o dejstvima u junu 1944,⁸⁰ kada je i politički komesar obavijestio komesara Korpusa da nova, 13. brigada, ima tri bataljona, da 1. bataljon ima 85 boraca i da je njegovo brojno stanje

⁸⁰ Zbornik NOR, IV/26, dok. 90.

znatno opalo, da je 4. bataljon »kosturni bataljon« nove brigade, da je 3. bataljon »vrlo borben i iskusan tako da zaista može služiti kao kostur nove XIII hercegovačke NOU brigade«, da će taj bataljon, koji je »vodio po Hrgudu uspješne borbe i pokazao veliku upornost pod artiljerijskom vatrom, ubrzo postati dobar bataljon sa uvođenjem potrebne discipline i političke svijesti«, ukratko, da će i Štab Divizije nastojati da XIII brigada što brže poveća brojno stanje koje joj sada iznosi nešto preko 300 ljudi«.

Teškoće ratovanja ispoljene su i u većem dezertiranju boraca, jer je tokom maja dezertiralo iz Divizije 210 boraca (70 iz brigada, 130 iz odreda), mahom mobilisanih omladinaca ili prebjeglih iz četničkih i domobranskih jedinica, čije slabo borbeno iskustvo i nedovoljna politička zrelost nisu izdržali iskušenja bliskih i bespoštenih sudara, vraćajući se, najčešće, kućnom ognjištu, skloništima usječenim u kamene procjepe i vrtače.⁸²¹

Tu zbuñjenu, politički neupućenu i rasutu vojsku valjalo je brižljivije okupljati i dočekivati, učiti i vaspitavati, jer komunisti i skojevci su na svojim sastancima utvrdili da je bilo »dezerterstava, pored ostalog, i zbog nedovoljne topline starih boraca i rukovodilaca prema novim borcima«, tj. »održavane su konferencije i politički časovi kada su borci bili umorni, nije se u pojedinim bataljonima znalo podesiti politički rad prema vojničkim akcijama«, za vrijeme ofanzive borci nisu upoznavani sa »uspjesima ostalih jedinica i sa stanjem u Hercegovini, pa je kod pojedinaca izazivalo neobavještenje i izvjesnu malodušnost«, a uz to, »nije bilo dovoljno bavljenja bataljonskih komesara među borcima što se u toku ofanzive pokazalo nepravilno i netaktično«.

Sva ta »oboljenja« zahvatila su i 13. brigadu, pa je zbog toga komesar Divizije Dragiša Ivanović na konferenciji svih boraca 1. bataljona, u kojem su se »osjećali ostaci izvjesnih'ljevičarskih istupa, a naročito po pitanjima Saveznika, bratstva među narodima, odnosa prema stanovništvu itd.«, objašnjavao aktuelna zbivanja u zemlji i svijetu, a i drugi su se »osvrnuli na greške pojedinaca i nedostatke bataljona kao cjeline«.

»Ljevičari« ili »omladinski ekstremisti«, neki su ih označavali i kao »anarhiste«, više su isticali u neposrednim razgovorima klasno od nacionalnog, govorili »zašto da se bore za neku nedovoljno jasno definisanu demokratsku Jugoslaviju, a ne komunističku Jugoslaviju«, zašto su »potrebni kompromisi sa jugoslovenskom i svjetskom buržoazijom«. Takve slabosti, koje nisu bile bezazlene, zahvatile su ne samo mobilisane zbog iskušenja prvih borbi, već i nekoliko starijih boraca iz 1. bataljona, među kojima su se našla i dva samovoljna, izuzetno hrabra borca Mostarskog bataljona, pored desetak mladića iz dubravskih sela koji su se sa Hrguda vratili u svoj kraj.

Bilo je to i vrijeme kada se u brigadama osjetio »veliki nedostatak u broju intelektualaca«, pa se »naši borci ne upoznaju brzo sa važnim osnovnim pitanjima iz opšteg znanja«, kada se u Diviziji nije uspjevalo

⁸²¹ Zbornik NOR, IX/6, dok. 68.

»izdati brigadne listove, niti divizijski list«, dobrim dijelom i zbog »nedovoljno razvijene tehnike«, stalnih borbi, ali i zbog oštre kritike koja dočekuje »na nož« neuspjelije tekstove, pa otuda »donekle i strah od pisanja«, da se »niži politički rukovodioci teško usuđuju da napišu politički članak«. Ni 13. brigada nije izdala svoj brigadni list. Na to će se čekati više mjeseci, a ni bataljoni, izuzev ponekad četnih džepnih novina, nisu imali svoja glasila. Bile su to teške ruke za pisanje.

Iako je tog ljeta 1944. u Diviziji radio samo jedan doktor medicine, a sanitetski referenti bataljona bili gotovo isključivo priučene bolničarke (u 13. brigadi je bio referent saniteta student medicine Alica Krpo s izvjesnom praksom u mostarskoj bolnici), borci su imali dobru kondiciju jer su imali dovoljno mesa i hljeba, a ponekad mlijeka i krompira.

»Sada je 13. brigada najoskudnija u odjeći i obući, pa ćemo joj čim dobijemo još pomoći pored ovoga što smo joj sada dodijelili oko 150 pari cipela i odijela«, pisao je komesar Divizije 25. juna 1944, napominjući da je »pomoć koja je primljena od Saveznika imala veliki uticaj na raspoloženje naših boraca«, da su i »padobrani odigrali dobru političku ulogu« jer su »konjovodci iz raznih sela koji su gonili materijal za brigade, dobivši po jedno parče od padobrana, popularisali ekonomsko stanje naših jedinica, u čemu su i pretrjerivali, a naročito u pogledu oružja i municije«, odnosno da su »akcije na kamione u južnoj Hercegovini učinile da je preko polovine naših boraca obučeno u gumene opanke, što je jedini izlaz po terenu Hercegovine, jer bi inače bili bosci«. ⁸³⁾

Borci u opancima, kojima njemačke komande nikako nisu mogle doskočiti u otvorenoj borbi i za njih bili neuhvatljivi, svugdje prisutni, ali nigdje vidljivi u kamenjaru, tog juna četrdeset četvrte, uoči nove neprijateljeve julske ofanzive, bili su svjesni svojih mogućnosti i uspjeha iz prethodnih borbi, sloma ofanzive u Crnoj Gori i Sandžaku, vazdušnog desanta na Vrhovni štab u Drvaru, ofanzivnih operacija NOVJ širom zemlje, posebno svjesni značaja otvaranja »drugog fronta« u Francuskoj, približavanja Crvene armije našim granicama. Sve to, smatrao je komesar Divizije, »učinilo je da je borbenost zaista na visini i da« ima nekoliko bataljona, koji su samouvjereni u ovoj situaciji u svoju udarnost toliko, da je čak potrebno intervenisati da ne ginu prekomjerno«, da se rukovodioci u većini jedinica odlikuju prodornošću, pri tom pribojavajući se koliko mnogi borci u Diviziji bili dovoljno izdržljivi u uslovima gladi, »kako zbog nedovoljne političke čvrstine, tako i zbog navike da mnogo jedu«.

Trebalo je u selima širom Hercegovine odlučnije mobilisati »besposlene naoružane ljude, koji bi htjeli da ostanu prijatelji naše borbe, a da u njoj ne učestvuju«, ukratko, predstojala su nova iskušenja, kadrovska i druga organizaciona osposobljavanja. Na položaje 13. brigade, koji su se protezali od Hrguda do Sniježnice, na više od deset kilometara planinskog područja, tog juna 1944. stigli su novi politički i vojni rukovodioci, Brigada se kadrovski jačala, užurbano se spremala, kalila.

⁸³⁾ Zbornik NOR, IX/6, dok. 68.

Među njima su bili Lutvo Džubur,⁸⁴⁾ rukovodilac Skoja u Brigadi, srednjoškolac iz Fazlagića Kule, dotadašnji omladinski rukovodilac 5. bataljona 10. brigade; Sveto Kovačević⁸⁵⁾ i Kosto Burica,⁸⁶⁾ politički komesar i zamjenik komesara 3. bataljona, gdje su se ponovo sreli i nastavili da zajedno ratuju, kao i na Sutjesci u ljeto 1943. sa komandanom bataljona Spasom Dobranićem, i 300 boraca 13. hercegovačke NOU brigade.⁸⁷⁾

⁸⁴⁾ Pukovnik JNA u penziji. Živi u Zagrebu.

⁸⁵⁾ Pukovnik JNA u penziji. Živi u Beogradu, magistar. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, sa mlađim bratom prošao petu ofanzivu u 10. brigadi, član KPJ od 1941. Od 7. decembra 1944. politički komesar 10. hercegovačke brigade.

⁸⁶⁾ Rođen 1913. u selu Suzine, politički komesar čete Stolačkog partizanskog bataljona i član KPJ od oktobra 1941, prošao petu ofanzivu u 6. bataljonu 10. brigade, penzionisani oficir. Živi u Sarajevu.

⁸⁷⁾ Borci, komandiri i komesari Mostarskog bataljona, njih 92, koji su bili na prvoj smotri 13. brigade na Divinu 13. juna 1944: iz *Mostara* - Alikalfić Husein, Antunović Mladen, Bajić Veselinka Boba, Bajramović Angisa Gisa, Bakija Muhamed, Berhamović Abaz, Čemalović Enver, Čišić Zijo, Čustović Zikrija, Čvoro Lazar, Dvizac Mehmed Meha, Džajo Salko, Efića Munfića Sifa, Elezović Razija, Fejić Esad, Filjak Mišo, Frenjo Mehmed, Gozo Osman, Grabovac Mustafa, Hadrović Mustafa Safet, Hadžiomerović Mehmed, Hadžiosmanović Mithat, Hamzić Ahmed, Hasanbegović Mersuda, Jakupović Ešfer, Jusufović Sulejman, Kokanović Mehmed, Kreso Alija, Kupusija Jusuf, Livnjak Omer, Marie Ibro, Masleša Ramo, Miletić Ljubo, Mišić Šefika Fika, Mrgan Hilmija, Neimarević Pavle, Nežirević Mehmed Mešak, Novak Jaroslav, Novo Džemal, Pužić Čazim, Pužić Hajrudin, Repeša Salko, Riđanović Fadil, Selimhodžić Ziba Monika, Skočajić Branko Mešak, Spahić Osman, Tikvina Ahmet, Trbonja Mehmed, Nožić Ševko, Jugo Osman, Musić Šefik, Trutina Nikola, Uljarević Gojko, Zalihić Mustafa, Zuhrić Muharem, Zuljević Šefkija; iz *Konjica*: - Andrić Ilija, Andrić Momčilo, Andrić Savo, Bektašević Hakija, Belša Ljubica, Bjelica Milorad, Bjelica Mladen, Bjelica Srdan, Balić Halil, Česir Dervo, Česir Huso, Česir Salko, Džumhur Abdurezah, Hadžialić Alija; Kalem Mijo, Kuljanin Pavle, Lambić Angelina, Lojpur Vlado, Mahazin Đorđo, Mićević Stevo, Nuhčić Džanko, Nuhčić Nurko, Nuhčić Sabit, Numić Fadil, Pirkić Avdo, Prohić Suljo, Ramić Meho, Sarić Drago, Sunagić Faik, Šiniković Jovo, Siniković Ilija, Trnka Vaska (?); iz Imotskog - Knežević Milan, Pjanić Lukša, Šindik Savo; iz Čapljine (Bivolje Brdo) - Korać Tahir. Spisak je sačinjen u Odboru za pisanje istorije revolucionarnog pokreta Mostara, b) Za ovaj i druge bataljone (2, 3. i 4. koji nemaju spisak boraca i starješina u vrijeme formiranja 13. brigade, a svi bataljoni su bez takve evidencije do kraja rata), autor ove monografije i borci 13. brigade koji žive u Beogradu, Sarajevu i Mostaru nastojali su da sačine, i u tome su uveliko uspjeli, poimenični starješinski i, manje uspjeli, borački sastav, prije svega, koristeći se personalnim i drugim podacima iz Vojnoistorijskog instituta, preglede poginulih koji su se dosta brižljivo vodili u Stabu Brigade, naredbe o postavljenjima na dužnosti, o unapređenim, premještenim, mobilisanim, pristiglih iz gradova, kažnjenim, upućenim na kurseve i škole, zatim iz knjige »29. hercegovačka divizija« za članove Štaba Brigade i štabove bataljona, o poginulima i druge njene izvore, odnosno objavljene ili pripremljene spomenice palih boraca iz više hercegovačkih mjesta (Trebinja, Bileće, Nevesinja, Čapljine, Stoca, Gacka i Mostara), razumljivo, uz dužnu zahvalnost opštinskim odborima SUBNOR koji su, na osnovu svoje dokumentacione arhive (pregledi sačinjeni 1950. godine, dopunjeni i upoređeni 1986. i 1987), podatke o poginulim i preživjelim borcima 13. brigade sa njihovog zavičajnog područja poslali Odboru za pisanje monografije o 13. hercegovačkoj brigadi u Beogradu (predsjednik general-potpukovnik Danilo Komnenović). Sačinjeni na tim izvorima, pregledi objavljeni u ovoj publikaciji dosta su vjerodostojni, prije svega, o poginulim borcima, bez obzira na izvjesne previde u spiskovima preživjelih boraca i izostavljena imena jednog broja Italijana, Poljaka i tridesetak boraca iz foćanskog kraja koji su u Brigadu stigli u vrijeme posljednjih borbi na Ivan-planini, marta 1945. godine.

Drugo poglavlje

Borbe u Dubravama, na Hrgudu, Šmježnici i Trusimi

(juli 1944)

Obavještenja koja je Štab 13. brigade primio od saradnika narodnooslobodilačkog pokreta iz Stoca, zasnovana najčešće na dobrim izvorima, upućivala su na to da je moral vojnika njemačkog legionarskog garnizona do te mjere opao, da je čak i komandant grada, kako se tvrdilo među građanima »kao istinito«, rekao svojim oficirima »da ne pucaju na partizane«, sem u odbrani, a da četnike paze kao sami sebe«, pa otuda i ponovo snabdijevanje iz njemačkih magacina, zakratko prekinuto, Stolačke četničke brigade u obližnjem selu Poplatu, koji su se i dalje rijetko viđali na stolačkim ulicama.^{88'}

Tih dana (27. juna) u neposrednoj blizini Stoca, na brdu Komolj (kota 286), južno od sela Poplata, izvršena je razmjena njemačkih zarobljenika i uhapšenih saradnika NOP-a, označivši na taj način neobičnu aktivnost Južnohercegovačkog partizanskog NOP odreda koja se začela odlukom Štaba 29. hercegovačke divizije da se sa legionarskom 369. pješadijskom divizijom, čija se komanda nalazila u Blagaju, uspostave veze i organizuje razmjena zarobljenika.⁸⁹¹

Bile su to dvije ratujuće vojske, sukobljene na hercegovačkom kamenjaru, koje su odmjeravale snage i u »majskoj ofanzivi«, kako ju je narod zapamtio, kao i tokom juna uzduž komunikacija koje su vodile od Mostara ka izolovanim njemačkim garnizonima u istočnoj Hercegovini, posebno prema Stocu, stavljajući do znanja njemačkom komandantu mjesta da su i njemu i njegovom garnizonu odbrojani dani.

To je komandant Stoca čiji je garnizon bio češće pritisnut mitraljeskim rafalima bataljona 13. hercegovačke brigade sa Hrguda, ponajbolje osjetio, pa je i partizanskog saradnika koji je stigao na razmjenu, Zoru Roganović - Kruševac, dočekao kao dobroćudan domaćin. Dočekana srdačno od komandanta, Austrijanca, koji je dobro znao srpsko-hrvatski, prespavala je u zgradi u kojoj je bila smještena njemačka Komanda mjesta, a sutradan se našla u koloni legionara.

»Komandant mjesta, sada stalno ljubazan, kavaljerski mi uzima mantil i paket predaje ordonansu«, sjeća se tog jutra Zora Rogović. »Ja se nađoh između komandanta i kapetana prevodioca, iza nas ona vojska. Kao mlada i svatovi, a po ulici narod... U Poplatu, komandant

^{88>} Vojnoistorijski institut, ANOP-a, k. 1152/1, f. 5, d. 1.

^{89>} »Juče, 29. VI, razmijenili smo jednog Švabu za Zoru Kruševac (Roganović). Na sastanku na Drenovcu došli su iz Mostara predstavnici »Vražije« divizije, jedan kapetan i jedan natporučnik s pratnjom od 30 vojnika...«, pisao je Južnohercegovački NOP odred Stabu 29. divizije 30. juna 1944. (VII, ANOP-a, k. 1627, f. 2 d. 23/1). Prva razmjena je izvršena 27. juna 1944. kada je oslobođen partijski radnik Salko Mrgan.

i kapetan ostavili su naoružanje i opasače, uzeli bijelu zastavu i flašu konjaka i otišli prema brdu oko 500 metara. Dugo su se zadržali na pregovorima. Negdje oko 13. časova ispaljena je svijetleća raketa. Sa jednim vodnikom iz 'Vražije' divizije... pošla sam prema brdu. Istovremeno, sa druge strane išli su naš čovjek i uniformisani Švaba. Jednovremeno smo došli na mjesto pregovora pred njih četvoricu. Prepoznala sam naše. S naše strane zamjenu su vršili Miloš Stamatović i Dako Kundačina, politički komesar i komandant Južnohercegovačkog partizanskog odreda. Miloš me je uzeo ispod ruke, a komandant Stoca njemačkog oficira. Pozdravili su se sa 'Smrt fašizmu' i 'Hajl Hitler'...⁹⁰¹

Tako je počela tromjesečna prepiska koja je sačuvana i koja upečatljivo svjedoči o znatno izmijenjenim odnosima između okupatorske vojske i NOVJ, o prilikama kada mnoge njemačke komande više nisu mogle da se obraćaju »banditima«, već regularnim jedinicama vojske naroda Jugoslavije, pri čemu je ispoljeno i međusobno uvažavanje uzajamnih obaveza, tolerancija i želja da se svaka razmjena, bez obzira koliko složena, sporazumno privede kraju. A ubrzo je i Štab 3. brigade, nakon više razmjena zarobljenika, poslao ultimatum »Privremenom komandantu okupatorskih snaga u Stocu«.

Prestrojavanja i podsticaji

U to vrijeme opšteg narastanja narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini, kada se, uz srpski narod sve odlučnije orijentišu prema narodnooslobodilačkom pokretu i muslimanske i hrvatske nacionalne i socijalne sredine, kada su se zbunjenost i neodlučnost seljaka, kao u selima Dubrava, potiskivali u neposrednijim susretima sa partizanskim jedinicama, ustaško-četnička propaganda je i dalje, ipak, uspjevala, najčešće terorom i prijetnjama, zaplašiti narod i »čak nešto mobilisati u četnike i u miliciju«.

Tako je u selima ljubljanskog sreza, gdje je 13. brigada sa Južnohercegovačkim partizanskim odredom usmjerila svoja dejstva krajem juna i početkom jula, povremeno bivalo nekoliko stotina četnika, pretežno iz bilečkog i trebinjskog kraja, pored mnogih »škripara« koji su se krili oko svojih kuća. Na prostoru južno od Mostara, između Čapljine i Stoca, bila je »naoružana muslimanska milicija koja je većim dijelom, a može se reći i potpuno, naklonjena našoj borbi i koja neće davati otpor našim trupama«, kako je smatrao Štab 29. divizije u zapovijesti od 1. jula 1944. štabovima 13. i 10. hercegovačke brigade radi razbijanja neprijateljevih uporišta u Trijebinju i Kozicama. Na prostoru Dubrava postojale su dvije čete milicijskog 2. bataljona 9. posadnog zdruga (komanda bataljona u Mostaru) i to : 3 četa od 429 milicionara na prostoru Crnići - Domanovići, a 4. četa u selu Rotimlji u nešto slabijem sastavu. U Domanovićima je bila njemačka pekara sa dijelovima organizacije Tot (Tod), svi skupa oslonjeni na njemački garnizon u Stocu, na Protivtenkovski artiljerijski divizion 369. legionarske (»Vražje«) divizije

⁹⁰¹ »Neobična zamjena« - sjećanje Zore Kruševac Roganović u knjizi »Žene BiH u NOB-u, »Svjetlost«, Sarajevo, str. 704.

i jedno od odjeljenja haubica, na 2000 vojnika i 40 feldžandarma, kao i na brzu intervenciju njemačkih snaga iz Mostara, Metkovića i drugih uporišta.⁹¹

Uoči napada na ustaško-žandarmerijsku postaju u Trijebnju, pomoćnik političkog komesara 1. bataljona Asim Pervan, nakon što je od terenskog radnika Turković »Cikana« dobio obavještenje da je komandir stanice Omer Pervan, napisao pismo svom rođaku i zahtijevao da se predaju bez borbe, ali komandir nije odgovorio.

Ostavljajući manje snage da brane osnovni brigadni pravac Stolac - Dabar, članovi Štaba Brigade su sa bataljonima krenuli ka selima na sjevernoj strani puta Stolac - Čapljina, ka Trijebnju. Prvi bataljon držao je osiguranje od Stoca i Čapljine, a 4. bataljon je 3. jula, poslije četvorčasovne borbe, likvidirao oružničku postaju Trijebanj. Tridesetak žandarma i ustaša, kojima su iz sela Crnića pritekli u pomoć ustaše, uspjelo je da se probije izgubivši pritom 6 vojnika, radio-stanicu, 3 sanduka municije, 15 bombi i 5 tovara hrane i odjeće. Bataljoni su zatim produžili ka selima Borojević i Pješivac s južne strane puta Stolac - Čapljina, gdje su u toku noći stigli bez borbe.

Sutradan, 4. jula u zoru, 1. bataljon je na položaju u rejonu Maslina, uzduž glavnog puta, dočekao u svoje prikrivene zasjede, legionarski streljački stroj od dvije stotine legionara iz stolačkog garnizona, podržanih artiljerijskom vatrom.

Tu vojsku je sa sjeverne strane puta, sa prostorijske Baranje - Gorica napao s leđa 3. bataljon, pa su ta dva bataljona zajedničkim kontrana-padom gotovo rasturili neprijateljevu jedinicu. Među 39 poginulih vojnika i 50 ranjenih, kako su javili stolački obavještajci, bila su i 4 oficira. Zaplijenjeno je: 8 pušaka, mitraljez, 3500 metaka, 30 bombi, 1 parabelum i 3 konja s opremom.⁹²

U međuvremenu je 10. brigada odbila neprijateljevu kolonu kod sela Kamene i vratila je u Blagaj, rastjerujući uz put mještanske »škripare«. Pošto je zapalila žandarmerijsku stanicu Pileta, produžila je ka Popovom polju, gdje je uništila domobransku posadu na željezničkoj stanici Poljice, zarobivši 23 domobrana.

Vraćajući se ka Hrgudu, gdje su bataljoni 13. brigade stigli 5. jula uveče sa samo trojicom ranjenih boraca, gledajući s brda svjetla u Stocu, komandant brigade je tog večerja, kako je to često činio i ranije, iz velikokalibarskog mitraljeza (skinutog sa srušenog američkog aviona »tvrđave«) »pustio« nekoliko rafala (svaki peti metak, većeg kalibra, bio je svijetleći) ka tvrđavi iznad grada, odakle su, koji trenutak kasnije, osule topovske granate. Građani su »svoje« rafale sa Hrguda rado osluškivali i očekivali.

Toga dana je 1. bataljon formirao Prateći vod. Za njegovog komandira postavljen je Nuhić Džanko, vjerovatno najsnažniji i jedan od najhrabrijih boraca u bataljonu, zemljoradnik iz okoline Konjica, raniji borac 5. bataljona 10. brigade, koji je u borbi na Maslinama zaplijenio mitraljez, stavio ga na rame i pod kišom metaka stigao među svoje, da bi

⁹¹> Zbornik NOR; IV/28, dok. 13.

*) Isto.

kasnije, kada su zaplijenjena još dva mitraljeza i minobacač, komandovao Pratećom četom 1. bataljona.

U povratku iz Dubrava 3. bataljon je 5. jula izjutra sačekao kolonu 200 njemačkih legionara kod sela Ošanića i, oko podne, potisnuo je ka Stocu. Pored ranjenih i jednog zarobljenog, poginulo je pet vojnika i oficira.^{53'}

U nekoliko narednih dana, od 6. do 11. jula, kada je 3. bataljon ponovo upućen u Dubrave radi napada na neprijatelja, bataljoni su, razmješteni na prostorijski Hrgud - Potkom, bez borbi, imali vojno-stručnu nastavu, borbena vježbanja i strojevu obuku, vojno-politička savjetovanja i kulturno-prosvjetna predavanja, uz stalna izviđanja duboko na neoslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji radi prikupljanja podataka o namjerama neprijatelja.

Tih dana su 4 člana brigadnog i 12 članova triju bataljonskih komiteta SKOJA, 83 člana iz 9 aktiva SKOJA, na četnim i bataljonskim konferencijama uključivali u razgovore i one omladince koji takvim skupovima do tada nisu nikad prisustvovali, moralno i borbeno učvršćujući svoje kolektive, podstaknuti i uspješnim akcijama u Dubravama prvih dana jula.

Među 36 članova i 6 kandidata KPJ, koliko ih je tog jula bilo u 1. bataljonu, našlo se i nekoliko đaka koji su, pored opšteobrazovnih predavanja, sve češće usredsređivali svoja kazivanja na iznošenje borbenih tradicija iz ranijih i bliže prošlosti naroda Jugoslavije, posebno iz Hercegovine, gdje je nekoliko partizanskih bataljona u prvoj ustaničkoj godini na svojim zastavama nosilo naznake najvažnijih događaja iz borbi protiv tuđina i imena najvoljenijih ljudi sa hercegovačkog kamenjara, kao što su bataljoni »Nevesinjska puška«, »Vladimir Gaćinović«, »Šesti jun«, »Luka Vukalović«, »Neđo Čabrinović«, »Miro Popara«, »Savo Belović«... U Burmaškoj opštini je u maju 1942. formirana i 1. muslimanska partizanska četa »Mustafa Golubić«, koju je vodio komandir Mujo Tucaković, obavještajni oficir 1. bataljona 13. brigade. Četa je imala oko 25 partizana Muslimana i Srba.

Mada »nastavnici-predavači« nisu znali mnoge značajne pojedinosti o događajima i ličnostima o kojima su govorili, osnovne poruke oslobodilačkih buna i najmudrijih ljudi svoga kraja vjerno su saopštavali i doprinosili razvijanju patriotskih osjećanja i borbenom podstrijeku, spoznaji da samo udruženi, bez nacionalne i vjerske podvojenosti, narodi Hercegovine mogu istrajati i iskovati brigade bratstva i jedinstva, kao što je i bila 13. hercegovačka.

⁹³⁾ Zbornik NOR, IV/27, dok. 91, fusnota 3: U izvještaju Zapovjedništva 6. oružničke pukovnije od 12. jula 1944. piše:

»... 4. srpnja u 07,00 sati, njemačka vojska i partizani sukobili su se kod sela Ošanića i Borojevića (2 i 5 km s.z. Stolac). Borba je trajala preko cijelog dana. Poginulo 5, a ranjeno 14 njemačkih vojnika. Gubici partizana nepoznati. Partizani od Nijemaca zarobili i tešku strojnicu sa 2000 naboja i ubili im tri konja.

Četvrtog srpnja oko 17,00 sati ustaška obhodnja i milicioneri sukobili se sa partizanima na putu (10 km s. z. Stolac). Nakon kraće borbe teže ranjene 3 ustaše, od kojih je 1 umro, a 1 milicioner ranjen...

Petog srpnja u 07,00 sati, njemačka vojska sukobila se sa partizanima kod sela Ošanića i Borojevića. . . Borba trajala preko cijelog dana. Poginulo 5, a ranjeno 5 njemačkih vojnika. Partizanski gubici nepoznati. Nijemci se povukli u Stolac. . . «

Njeni bataljoni su u dubravskom selu Plješevicu, kod Stoca, prenoćili poslije borbe u Trijebnju i uoči borbe na Maslinama, ne znajući pri tome da su upravo u tom selu 21. avgusta 1878, borci hercegovačke muslimanske narodne vojske odbijali više časova juriše austrougarske pješadije, dijelova 18. divizije, kojoj su više pomogli zapaljeni stogovi sijena oko opkoljenih kula, kad su i kule i branioci spaljeni, nego njihova artiljerija, nakon čega su, toga dana, trupe feldmaršala Jovanovića, nakon žestoke borbe ponovo zauzele Stolac, gdje su ustanici, kojima su pritekli u pomoć nevesinjski i trebinjski Muslimani, više dana držali u opsadi gradsku tvrđavu i njenu austrougarsku posadu.

I ovoga puta, kao i 1875, izostala je udružena borba Srba i Muslimana protiv zajedničkog neprijatelja.

Kako ishraniti svoju vojsku, pa i tek formiranu 13. brigadu, kako i od koga uzeti, šta kome ostaviti, kako ravnomjerno podijeliti to što se ima do nove ljetine? Kako preživjeti i, u isto vrijeme, nahraniti svoju djecu, gotovo svakodnevno su razmatrali članovi Opštinskog NOO za Berkoviće, i ne samo tog odbora i donosili svoje mučne, a, opet, neophodne planove i rasporede šta da čine, kako najprikladnije da usklade svoje odborničke poslove Kojo Bjelica i Luka Miličević, Vukan Belović, Joviša Đurica, Lazo Čalija i drugi odbornici.

Bio je to front bez pozadine, kada su svi bili na borbenom položaju, kada su familijarni i ugledni ljudi, mahom prošli kroz četničke zatvore, zajedno sa štabovima bataljona i intendantima pronalazili mogućnosti opskrbljivanja, poput Vukana Belovića, potpredsjednika Opštinskog NOO za Berkoviće i člana Sreskog NOO za Stolac. Njegov sin, Anđelko, sekretar Opštinskog komiteta KPJ za Dubrave, izložio je prilike za petnaestak sela na platou između Stoca, Čapljine i Mostara, 1. jula 1944. u Štabu 13. brigade o konsolidaciji partijske organizacije poslije hapšenja Salke Mrgana, o neposrednim akcijama dvanaestorice komunista i kandidata, skojevaca iz devet seoskih aktiva, o spremnosti omladine »da ide u partizane, ali ne dalje od svog užeg zavičaja, svojih ognjišta«. Koji dan kasnije, kada se Brigada prvi put spustila u Dubrave, u selu Lokve susreo se prvi put sa komandantom 1. bataljona Omerom Mrganom, koji će ubrzo stići u Dubrave radi formiranja novog, četvrtog po redu, bataljona 13. hercegovačke brigade.

Kako ojačati čete

Iako su vojne akcije u Dubravama uspješno završene, jedan od osnovnih zadataka - mobilizacija novih boraca nije izvršena. Ipak, taj nastup Brigade povoljno se odrazio u narodu, jer su borci svojim pravilnim odnosom prema ljudima toga kraja stekli »naročite simpatije«. Uspostavljeno je izvjesno povjerenje i značajno potisnuta ustaško četnička propaganda. Zbog toga je politički komesar 13. brigade i predlagao komesaru 29. divizije da je »najhitnija potreba« 13. brigade njeno »ponovo upadanje na prostoriju Dubrava da bi izvršili popunu bataljona. Čije brojno stanje ni kod jednog ne prelazi 100 boraca«. ⁹⁴

VII, A NOP-a, k. 1145/11, f. 12, d. 54.

Štab 13. brigade bio je uvjeren daje to najprikladnije mobilizaciono područje, bez obzira što u prvih nekoliko julskih dana bataljoni nisu odvojili od kućnog praga gotovo nijednog novog borca, i što je dalje bila podvojenost u narodu, jer su četnici i njihovi simpatizeri govorili da su Muslimani i Hrvati ustaše, a ustaše i milicioneri su uzvraćali da su Srbi četnici. Zbog neodlučnosti i špekulacija dobrog dijela muslimanskih i hrvatskih sredina da se dobrovoljno ne odazivaju u partizanske jedinice, predloženo je divizijskom partijskom komitetu da se idućim upadima 13. brigade u taj kraj, vrši »prisilna mobilizacija«, pogotovo što se pojavio i takozvani »zeleni kadar«, okupljanje »pod parolom - branimo se od ustaša i četnika, i ako nas napadnu partizani«, odnosno i milicija je bila »sastavljena većinom od ljudi koji neće da idu u vojsku«.95'

Bilo je uočljivo da u tom kraju hrvatske porodice »žive u strahu od naših jedinica«, o čemu su komunisti i drugi borci razgovarali sa seljacima na više konferencija.96' I pored svega toga »prolaz« Brigade preko tog terena ostavio je »vrlo lijep utisak na narod, s obzirom na naš vojnički uspjeh koji smo imali: likvidacija žandarmerijskih stanica Trijebanj i Aladinići, uspjeh našeg 1. i 3. bataljona na Maslinama«.97'

Da bi 1. i 3. bataljon dobili još po jednu četvu, jer i u julske borbe 1944. ušli su sa po dvije čete, zatraženo je od Štaba 29. divizije da Južnohercegovački partizanski odred, koji se ojačao dobrovoljcima iz Dubrovnika i mobilizacijom u širem području Popova polja i Dubrava, pošalje 50 boraca 13. brigade, kojoj se, i pored izlaska novih boraca iz Mostara, brojno stanje nije gotovo izmijenilo od njenog formiranja.98'

Novi brigadni intendant Nenad Karadeglija (početkom avgusta otišao za intendanta 29. divizije), zatim intendant 1. bataljona koji je ranije ispoljavao »strah pred greškom, nije bio samopouzdan u pogledu vršenja rekvizicije i konfiskacije, bojao se da neće pravilno ocijeniti kakav je ko, tako da je često bataljon ostao bez hrane«, i intendant 3. i 4. bataljona, bez osobitog iskustva borca su najčešće snabdijevali iz brigadne intendanture. Ubrzo su uspjeli da organizuju redovnije prikupljanje hrane i obuče, pa su borci uoči i tokom julskih borbi imali dobru hranu, iako su stalno bili u neposrednom sudaru sa njemačkim i četničkim jedinicama oko planinskih visova Hrguda, Sniježnice i Trusine.

Bolničarke u četama, od kojih su mnoge savladale kraći sanitetski kurs, istaknute su i kao hrabri i izdržljivi borci, vrijedni i disciplinovani, među kojima nije bilo nijednog dezertera. Kritikovan je i »nepravilan stav nekih boraca prema drugaricama i drugovima koji vrše sanitetsku službu«, pogotovo što takvo potcjenjivanje »dolazi od rukovodilaca, koji često puta svojim izjavama to zvanje u našoj vojsci ponižavaju«.

95> VII, ANOP-a, film 8 (Institut BiH), 601-605.

96> VII, ANOP-a, film 7, br. 15962 (289-250).

97> VII, ANOP-a, k. 1152/1, d. 11, d. 4.

98) u izvještaju Oblasnog komiteta Skoja od 20. jula 1944. Pokrajinskom komitetu Skoja za BiH, piše: ». . . Od brigada sada nam najslabije stoji organizacija u XIII brigadi - novoj brigadi koja ipak nije slaba. Skoj se u svim brigadama osjeća kao borbena organizacija, jer je obuhvatila najbolje i najborbenije oyaldince koji služe za primjer drugima. . . Sad se ne dešava dezerterstvo iz Skoja kao ranije. . . Nepravilnosti u organizaciji nema izuzev nešto u XIII brigadi. Brigada je nova, te za razliku od ostalih brigada ovdje se Skoj još dovoljno ne osjeća i nije tako oživio kao organizacija. U ovoj brigadi u nekim bataljonima ima sektašenja, a u nekim rasplinjavanja. . . « (VII, ANOP-a, l. 8 (695-705).

U međuvremenu su bataljonski i brigadni izviđači sa svojih dugih marš-ruta u pozadini neprijatelja donosili vijesti o užurbanim dnevnim i noćnim pokretima njemačkih jakih motorizovanih jedinica, o prikupljanju četničkih snaga, da se u narodu govori o smjeni njemačkih jedinica, da u Hercegovinu dolazi, umjesto »Vražje divizije«, neka nova i »još gora« njemačka divizija i ustaški zdrug.

Dva protivnapada pred prednjim krajem odbrane

Ubrzo se pokazalo da su to bile zablude. Bilo je to pregrupisanje 369. legionarske divizije za novu julsku operaciju. Na njene izviđačke dijelove naišli su brigadni izviđači i isturena četa, koja je u Dubravama, kod Aladinića i Crnića, vodila borbu sa ustašama.

Tada se izviđački vod 13. brigade, koji se začeo u Mostarskom partizanskom bataljonu na Boračkom jezeru i imao deset boraca, sa svojim vodnikom Ljubom Kokotovićem i vodnim delegatom Faikom Sunagićem,⁹⁹ izviđajući neprijateljeve posade i komunikacije oko Stoca, zatekao na Žegulji, između Stoca i Ljubinja, upravo kada je naišla četnička kolona. Dočekali su je bombama i rafalima. Nekoliko četnika su ranili i ubili, a među izviđačima bio je samo jedan ranjen, Meho Zećo, obavještajni oficir 1. bataljona. Zatim su izviđači izviđali na sjevernoj strani Stoca, i u uvali kod Šćepankrsta i Brštanika, otkrili dobro kamufliranu njemačku izviđačku jedinicu.

Prikupljeni podaci od obavještajnih organa, terenskih političkih radnika i odbornika, posebno vijesti o oružanim čarkama sa legionarskim isturenim prethodnicima i koncentrisanim snagama u okolnim garnizonima, podstakli su komandanta 13. brigade da odmah, pretpostavljajući da se na oslobođenu teritoriju priprema širi napad 369. divizije, uputi u Dubrave 3. bataljon sa svojim zamjenikom Miloradom Kujacićem, kuda je krenuo i politički komesar brigade Enver Čemalović radi mobilizacije novih boraca iz dubravskih sela, kako bi iznenada, tamo gdje to neprijatelj najmanje očekuje, presreo neprijateljeve kolone koje bi se pojavile, i udario na legionare desetak i više kilometara ispred prednjeg kraja odbrane koju je 13. brigada držala na planinskim masivima Hrguda i Sniježnice, prema Stocu i Nevesinju.

»Dva dana pred početak ofanzive, 11. jula, njemačko-četničke snage pokušale su od Gacka potisnuti 11. brigadu, tokom dana bili su tučeni i odbačeni natrag, u 13. brigadu samoinicijativno sa dijelom snaga upala duboko na prostoriju između Stoca i Blagaja, vodi oštre borbe 11, 12. i 13. jula, prim. M. S.) i pretjeruje ka Blagaju«, zapisao je Vojo Kovačević, razmatrajući operacije u ljeto 1944.¹⁰⁰ »Istoga dana, 13. jula, dijelom snaga posjeda Hrgud, a glavninom stiže na Sniježnicu, gdje vodi uporne borbe na položajima Sniježnica - Studenac zadržavajući nepri-

Politički delegat voda Faik Sunagić, bravar iz Konjica, penzionisani oficir, sačuvao je bilježnicu sa osnovnim podacima o borcima izviđačkog voda brigade. Pored vodnika Lj. Kokotovića, zemljoradnika, borca od 10. III 1943, borili su se Todor (R) Vlatković Nemanja (M) Miljanović, Milan (LJ) Ljubenko, Maksim (D) Krulj, Mehmed (M) Čiber, zemljoradnici i borci bataljona iz prve polovine 1944, zatim Hilmija Mrgan i Salko Repeša, mostarski kuriri tokom rata, i borac Luburić.

¹⁰⁰ Vojo Kovačević: »Nepokorena 'Crvena republika...«, »Hercegovina u NOB«, VIZ, Beograd, 1961.

jatelja do pristizanja 12. brigade«. Napominje i to da je »13. brigada, iako tek formirana (sredinom jula), bila po svim kvalitetima ravna ostalima« (10, 11. i 12. NOU brigadi).

Predviđanja su se gotovo u cjelini obistinila. Treći bataljon je u iznenadnoj noćnoj borbi 13. jula nanio teške gubitke desnoj koloni 369. izviđačkog bataljona, pogotovo što su legionari vjerovali da su još uvijek »daleko od partizana«. Batrgajući kamenjarom i kozjim stazama, vojnici elitne izviđačke jedinice strmoglavili su se na polazne položaje u Blagaj, gdje je bilo komandno mjesto generala Frica Najdholda. Borci su se tako našli iznad snažne neprijateljeve grupacije, ne znajući da je upravo toga dana, 13. jula, započela nova njemačka napadna operacija »Zonenštih« u istočnoj Hercegovini, da su svojim odlučnim noćnim protivnapadom pred prednjim krajem odbrane poremetili razvoj snaga napadača, te da je neprijateljev nastupni plan poremećen i njegov napad u pravcu Dabrice odgođen za jedan dan.

Koliko je svaki takav neočekivani, »odloženi jedan dan«, a njih je bilo više u julskoj operaciji, značio za opšti tok borbi i njene rezultate, saznao je i komandant nemačkog 5. SS brdskog korpusa, general Flebs.

U tom prvom sudaru sa neprijateljevom izviđačkom kolonom iznad sela Rotimlja, 13. jula, na koti 538 (Hum), šestorica boraca na obezbeđenju bila su opkoljena. Borci sa desetarom Vladom Sikimićem i puškomitraljezom Milkom Dobranićem hrabro su se borili i branili svoj položaj. Komandir voda u 2. četi Boško Bjelica, zastavnik, deblokirao je svoje vojnike u odlučnom napadu, ali je smrtno pogođen.

»Istog dana, negdje poslije podne, kada je 3. bataljon išao od Rotimlje u pravcu sela Ščepankrsta, u blizini sela zapazili smo da mještani bježe iz sela«, sjeća se tih događaja Veljko Okuka, komandir 1. čete 3. bataljona. »Ubrzo smo saznali da su u selo došli legionari, njih oko 30-40. Došli su iz pravca Kamene. Tada se nije ništa znalo o kretanju njihovih snaga u tom pravcu.

Bataljon se odmah razdvojio u dva dijela. Prva četa je hitno upućena da posjedne položaj po kosi sjeverno od sela, na kotama 803 i 725, a 2. četa je izvršila munjevit napad na legionare u selu, koji su dali žilav otpor, ali su bili prisiljeni na povlačenje. Rasuti i zbunjeni povlačili su se prema položaju 1. čete koja ih je spremno čekala. Iako su se našli na bliskom odstojanju između dvije čete, ipak su, umjesto da se predaju kako smo očekivali, prihvatili borbu prsa u prsa na položaju 1. čete. Na tom uskom prostoru ostalo je 17 mrtvih legionara i jedan Nijemac. Ostali su, većinom ranjeni, uspjeli pobjeći u sastav njihovih snaga koje su se nalazile u rejonu Kaluđer Voda, za koje mi do tada nismo znali.

Odmah poslije toga njihove snage su iz pravca Kaluđer Vode napale 1. četu i na položaj je izašla i 2. četa. Borba je nastavljena do noći. Kasnije se naš bataljon povukao u pravcu Dabrice. Zaplijenili smo jedan puškomitraljez i jedan automat, dvogled, više pušaka i municije«.

Četvrti bataljon se sukobio sa kolonom od 450 vojnika, podržanih teškim oružjem, koji su nastupali južno od Nevesinja, od Udrežnja i Lukača ka sniježničkom vijencu, ka liniji Kozica (k. 1262) i Osrednjaku (k. 1023). Krajem dana je i 3. bataljon uveden u borbu preko Sniježnice i glavne snage neprijatelja su odbačene sa (velikim gubicima, dok je jed-

na jedinica) opkoljena na Stubalskoj koti (k. 1152), gdje je - u jurišu dvaju bataljona u 23 časa neprijatelj razbijen. Ubijeno je 20 »vražijaka«, ranjeno više od 50, 9 zarobljeno, zaplijenjen teški bacač sa 120 mina, puškomitraljez, 10 mašinki i parabeluma, 10 pušaka, 5 tovara ratne spreme, 20 konja.

U odlučnom noćnom napadu, kad su legionari u opštem košmaru spasavali glavu, poginuo je zastavnik Nenad Bojanić, politički delegat iz 3. čete 4. bataljona, omladinac iz sela Fatnice. Bio je član KPJ, koji je u aprilu 1944. u borbi kod Nevesinja ostao bez jednog oka, pa je sve do Sniježnice bio u kuhinji. Tada nije mogao izdržati a da ne uzme bombe i ne sruči ih na legionare, kada je i on smrtno pogoden,

Četvrti bataljon nastavio je gonjenje neprijatelja prema Nevesinju i, uz put, oko Udrežnja zaplijenio je komoru od oko 40 konja sa municijom i drugim ratnim materijalom. Tako je za samo dva dana, 13. i 14. jula, zarobljeno 10 njemačkih vojnika, ubijeno 35, među kojima i 3 oficira, odnosno »toliko je bilo ranjenih« da se smatralo, »da od ove kolone koja je bila jaka oko 200 Švaba i 40 četnika, nije ostalo ni 10 odsto zdravih«. ¹⁰⁰

Bilo je to u vrijeme drugog protivnapada pred prednjim krajem odbrane, koji je uspješno organizovan, vođen i okončan. Jer, dok su neprijateljeve jedinice, trpeći neočekivane gubitke, pokušale od 14. do 16. jula da prokrče put ka prevojima Trusina i Sniježnice, kako bi se sručile u Dabarsko polje, samoinicijativno su objedinjena dejstva 13. i 12. brigade i komandant te Operativne grupe, Danilo Komnenović i članovi njenog privremenog štaba, koji će za koji dan biti postavljeni i naredbom Štaba 29. divizije, pripremili su novo iznenađenje neprijatelju. Na to su ih nagnale, izgledalo je, nepremostive teškoće. Jedinice su imale malo municije (četnici su ih nazivali »petmetković,«) pa je predstojalo napuštanje položaja i povlačenje prema Crnoj Gori (kako je njemački general Najdhold i priželjkivao). Oni koji su smatrali da slobodnu teritoriju treba i dalje braniti, uočili su nove mogućnosti njene odbrane: valjalo se, prvo, iz neprijateljevih izvora snabdijevati municijom, a zatim, uporedo sa frontalnim otporom sa dominantnih visova i kamenih greda, napadom četa i bataljona duboko u raspored neprijatelja, unijeti pometnju i nesigurnost među legionare, dobrim dijelom nenaviknute na ratovanje po kamenitom i ispresijecanom planinskom zemljištu.

Neposredan podsticaj su bile i tek primljene informacije da na prostoru sela Biograda i Udrežnja, južno od Nevesinja, mazge i magarce vode mobilisani seljaci, njih više od hiljadu, da se tim nedovoljno obezbijeđenim i rasutim kolonama pregoni municija, ruksaci, hrana i druga oprema za obezbjeđenje višednevnog neprijateljevog pohoda do Nikšića, gdje je bilo planirano da se potisne 29. hercegovačka divizija i da se tamo, u Crnoj Gori, na planinskom procjepu sabije i uništi.

Neodlučnosti više nije moglo biti. Dva bataljona 12. brigade provukla su se kroz neprijateljeve položaje s istoka, od Gloga, a 4. bataljon 13. brigade, istovremeno, s južne strane, preko padina planine Sniježnice.

¹⁰¹> Zbornik NOR, IV/27, b. 70.

I tako, bez pucanja, stigli su do komora u južnom dijelu Nevesinjskog polja, duboko u neprijateljevoj pozadini, s. Biograd - s. Udrežnje, sručivši se, uz pucnjavu i tresak ručnih bombi, među gomile zaprepašćenih seljaka i njihovih malobrojnih čuvara, legionara starijih godišta.

U tom ponoćnom kovitlacu, rijetko viđenom vrtlogu ljudi i konja, u spletovima rafala i jauka ranjenih, najbolje su se snašli borci bataljona i mobilisani seljaci - borci su užurbano uzimali sanduke municije, a seljaci su se raspršili na sve strane, bježeći kućama.

Čučeći u svojim vrtacama, legionari su zbunjeno osluškivali neujednačenu tutnjavu i metež daleko iza svojih položaja, ne znajući šta da rade, kuda da krenu i koga da napadaju. Tako su kroz svoje nesigurne rasporede »propustili« i borce triju bataljona koji su sa više od 40000 zaplijenjenih metaka prije zore ponovo zaposjeli svoje položaje.

»Ovim plijenom municije, drugovi, sudbina njemačke operacije, bez obzira kuda smjera, u našim je rukama, ona je već riješena«, rekao je komandant Operativne grupe primajući izvještaj vršioca dužnosti komandanta 13. brigade Milorada Kujačića i komandanta 4. bataljona Milana Tabakovića, o toku i rezultatima ponoćne akcije radi snabdijevanja bataljona municijom i drugom opremom.

Borci obje brigade su tokom slijedećih dana uspjeli da, uz otpor i napade drugih jedinica 29. divizije, pomrse račune njemačkoj komandi u vođenju operacije »Zonenštih«.

Šta se, zapravo, željelo tom operacijom i kako su borbe dalje vođene na planinama i kosama iznad Dabarskog polja i na drugim stranama, upućuje na odgovor i zaplijenjena zapovijest komandanta 369. legionarske divizije.

Zapovijest generala Najdholda

Dolazak kurira 12. hercegovačke NOU brigade u Štab 29. divizije u popodnevnom časovima 14. jula, označio je značajan trenutak. Toga dana je na sjevernim padinama Sniježnice i Trusine, na prostoru Ponor - Lastavica - Džinova Mahala - Poljana, 12. brigada potukla dvije njemačke kolone i ostatak natjerala ka selu Odžaku, ubila 30 njemačkih vojnika, među kojima i dva oficira, od kojih je jedan bio komandant 369. nastavno-dopunskog bataljona (stigao iz Konjica). U njegovoj kožnoj torbi nađena je dragocjena arhiva, između ostalog, i zapovijest komandanta 369. legionarske (»Vražje«) divizije broj 121 od 11. jula 1944. godine. Zarobljen je i ljekar, podoficir.¹⁰²¹

Ranija obavještenja da će neprijatelj početi ofanzivu na oslobođenom teritoriju istočne Hercegovine da bi 29. diviziju rastrojio i protjerao ka Crnoj Gori, potvrđena su na najbolji mogući način zaplijenjenom zapovješću.

Ofanziva je, po toj zapovijesti, trebalo da počne 13. jula i da se završi 24. jula, kada se očekivalo da će snage 29. divizije biti potpuno protjerane iz Hercegovine i sabijene na užu durmitorski planinski prostor,

¹⁰²¹ Zbornik NOR; IV/27, d 63.

gdje će se, bez šire ekonomske osnovice, moći uspješnije tući i dotući. U zapovijesti je bilo tačno po danima predviđeno šta ima koja jedinica da radi.

U divizijskoj zapovijesti za operaciju »Zonenštih«, koja je umnožena u 15 primjeraka, a zaplijenjeni primjerak bio je deseti otisak,¹⁰³ govori se u prvoj tački da se borba vodi protiv 29. banditske divizije i mjesnih banditskih odreda na prostoru Gacka, Nevesinja, Blagaja, Stoca, Hutova, Dubrovnika i Trebinja, o čemu iscrpnije kazuje priloženi obavještajni izvještaj Komande 369. divizije od 11. jula 1944, o sastavu i rasporedu jedinica 29. NOU divizije i o odnosu stanovništva i četnika prema njemačkoj vojsci,¹⁰⁴ u drugoj tački da će 369 (hrvatska) pješadijska divizija u operaciji »Zonenštih« koncentričnim angažovanjem svih raspoloživih snaga i prigodnog 3. bataljona 4. puka »Brandenburg«, razbiti neprijatelja i da je početak operacije 13. jul 1944; u trećoj tački da će se, pored tačno naznačenih njemačkih bataljona, pripremiti četničke grupe u Bileći (Bilećka brigada) i četničke grupe »na liniji Odžak - Kifino Selo i u Ulogu«) na tom prostoru su djelovali četnici 1. i 2. nevesinjske brigade), a zatim, pod tačkom 4, u poglavlju »Izvođenje akcije«) uz priloženu oleatu), izloženo je da će se akcije izvestio u četiri etape.

U prvoj etapi, od 13. do 15. jula, trebalo je sa zapadnih strana - Aladinića, Bune, Blagaja, Hrguda, Bišine, Nevesinja i Kifina Sela, izostavljajući Sniježnicu - Trusinu, sa težištem preko Kamena i Dabrice, doći liniju Poratak - Trebesin Han - Studenac Nekudine - Vjetreno, a to je značilo zaći iza leđa 13. i 12. brigadi koje su držale položaje od Stoca (Hrguda), preko Sniježnice i Trusina do Odžaka i puta Nevesinja - Gacko. Taj zadatak razrađen je za svaki bataljon: 3. bataljon 370. grenadirskog puka da pročešlja Dubrave i štiti desno krilo 369. izviđačkog bataljona koji nadire od Blagaja ka Dabrice i, koji, najkasnije u osvit 14. jula mora da se ispne na Hrgud i, najkasnije 15. jula da dostigne prostor Poratak - Studenac, gdje bi se, opet, 369. dopunski bataljon, koji je nastupao od Bišine i Nevesinja, već 14. jula morao naći (Studenac - Nekudine). I artiljerijski 369. puk dobio je svoj zadatak.

»Težište treba da bude na desnom krilu, da bi prije svega bio otjeran neprijatelj sa visova sjeverno od Sniježnice, Trusine planine na jugoistok«, stoji u zadacima za 369. dopunski bataljon. »Četu Dinov privući najprije kao rezervu da bi u toku noći bila iznenadno ubačena protiv jako zaposjednutih neprijateljskih visova«.

U drugoj etapi, kojom je u dvodnevnom borbama, od 15. do 17. jula trebalo izvesti čišćenje »Crvene republike« jugozapadno i južno od Stoca, učestvovalisu 3. bataljon 4. puka »Brandenburg«, 3. bataljon 370. grenadirskog puka, jedna alarmna jedinica 369. protivtenkovskog divizion, 369. protivtenkovski divizion u saradnji sa Stolačkom četničkom grupom (brigadom) i 370. grenadirski puk sa svojim potjernim odjeljenjima, koja bi 15. jula prodirala sa obale prema Popovom polju »da bi otežali izvlačenje bandita iz 'Crvene republike' na jug preko Trebišnjice«.

¹⁰³> Zbornik NOR, IV/27, d. 158. Original pisan na mašini na njemačkom jeziku, u VII, NjA, k. 18/1, f. 4, d. 19.

¹⁰⁴> Zbornik NOR; IV/27, d. 159, Dok. pisan na njemačkom jeziku, VII, NjA, kut. 18/1, fas. 4, dok. 20.

Za njemačkog komandanta generala Najdholda, koji je potpisao divizijsku zapovijest 121, i generalštabnog potpukovnika Busmana, koji je u ime štaba divizije potpisao obavještajni izvještaj Komande 369. divizije kao prilog divizijske zapovjesti, cio taj prostor, posebno međuprostor Burmazi - Bjelojevići - Gornje Hrasno »potpuno je zaražen komunizmom, sam sebe naziva 'Crvenom republikom', sve stanovništvo južno od planinskog lanca (6 km jugoist. do 6 km zap. - jugozapad od Stoca) i na jugu do Popova polja pomaže komuniste i sudjeluje u borbi«, da taj teren brane »13. hercegovačka brigada, 2. stolački odred i dijelovi Popovo-poljskog bataljona (Južnohercegovačkog partizanskog NOP odreda).

Za svoje saveznike četnike, u obaveštajnom izvještaju rečeno je da su oni u Gacku, Kifinom Selu, Nevesinju, Stocu, Bileći i Gorici (kod Trebinja) i da se nalaze pod komandom Draže Mihajlovića, da se »ovi četnici bore zajedno sa njemačkom vojskom, oni su neprijatelji ustaša i Hrvatske«, da su četničke grupe u Prebilovcima i Glušcima, da su se svi četnici »bezuslovno potčinili njemačkoj vojnoj sili«, da su »obje ove grupe izvršile do sada povjerene im zadatke obezbjeđenja na zadovoljavajući način«.

U drugoj etapi trebalo je, kako piše u zapovijesti, sela Zagnježde i Udoru, 9 km jugozapadno od Stoca, potpuno uništiti, »muške stanovnike ovih mjesta treba povješati, a žensko stanovništvo i djecu odvesti u Stolac«, jer su, kako piše i u obavještajnom izvještaju, »ubili nosioca hrastovog lišća, ordena vazduhoplovstva, kapetan Kirhnera koncem decembra 1943«. ¹⁰⁵⁾

U trećoj etapi, od 18. jula, trebalo je poduzeti »čišćenje istočne Hercegovine i uništenje neprijateljskih snaga koje se suprotstave na ovom sektoru«, odnosno da 1. bataljon 369. grenadirskog puka u širem trebinjskom području dočekuje i uništava »bandite koji na istok budu potisnuti od snaga koje nadiru sa zapada«, da 369. puk obezbeđuje, osim toga, »da jedna jaka grupa bilečkih četničkih prodre 18. jula na Zvijerinu, a ostale njihove grupe prodru na sjever preko Plane, da bi 18. i 19. jula uništile bandite koji sa zapada budu potisnuti prema liniji Trebinje - Gacko«.

I 3. bataljon 4. puka »Brandenburg« i dva bataljona 370. grenadirskog puka, potjerna odjeljenja 369. protivtenkovskog divizionu i 369. izviđački i 369. dopunski bataljon, trebalo je da temeljno pročešljaju svoja područja, posebno »Dabarsko polje i potisnu banditske snage prema četnicima na prostoru Plane«.

Posljednja (četvrta) etapa operacije »Zonenstih«, od 20. do 24. jula, okončala bi se »protjerivanjem neprijatelja u crnogorsku oblast i gonjenjem bandita četničkim odredima, koje treba pojačati pojedinačnim grenadirskim vodovima«.

¹⁰⁵⁾ U Zagnježđu, zaseoku sela Bjelojevića, živjele su i dvije muslimanske porodice Hairlića, koje su bile najpostojanije u svojoj vjernosti NOP-u u ovom dijelu Hercegovine, tj. zaselak (na brdu Bačniku, 2 km južno od Poplata) je tokom NOB bilo sigurno utočište pripadnika NOR-a. Navedeni zaselak Udora, takođe u Bjelojevićima, bilo je hrvatsko naselje koje je u proljeće 1942. napušteno i bilo pusto. Ovdje su neprijateljeva obavještenja bila netačna. Tamo nije bilo nikog za vješanje.

U ovoj etapi valjalo je, pored već pomenutih njemačkih jedinica, angažovati u većem broju u više akcija četničke snage, ponovo pročešljati mnoga područja, naročito Popovo polje i »Crvenu republiku«.

Generalštabni oficir Busman naznačio je značaj i teškoće operacije »Zonenših« u obavještajnom izvještaju opštom napomenom o kakvom je protivniku riječ, napisavši:

»29. divizija važi kao elitna divizija. Do sada još nije nijedanput odlučno potučena. Potpuno vlada taktikom 'malog rata' uz spretno iskorišćavanje terena. Pokušava najčešće da zaobiđe naše snage i da udari s leđa. Prilikom napada naših snaga odmah preduzima protivnapade. Bori se žilavo, gotovo se uopšte ne da zarobiti.

Ima vrlo dobro naoružanje. Saveznici je snabdijevaju vazdušnim putem. U slučaju dužih neprekidnih borbi moglo bi se računati sa bržim potroškom municije kod nje, naročito za minobacače.

Kod Poljice (10 km južno od Gacka) nalazi se mjesto za bacanje materijala, za snabdijevanje 29. divizije vazdušnim putem. Vjerovatno je da imaju sakrivene magacine u Poljicama i okolini«.

Operacija »Zonenštih« u procjepu udarnih brigada«

Dalji rasplet neprijateljeve divizijske zapovijesti broj 121, bio je u stvari, u rukama boraca 29. udarne divizije. Takav dragocjen dokument, zaplijenjen već drugog dana ofanzive, iako je bio izuzetan izvor podataka za eventualna nova prestrojavanja jedinica i reorganizaciju odbrane, gotovo da nije neposredno uticao na novi raspored jedinica ili grupisanje snaga 29. divizije, tim prije, što se vodila frontalna borba za odbranu slobodne teritorije. Već prva analiza njemačke divizijske zapovijesti pokazala je da se planirani prodori i vrijeme dolaska pojedinih grenadirskih grupa na određena mjesta na realizuju kako su to željeli komandant 369. divizije i Komanda 5. SS brdskog korpusa, a to je značilo da brigade uspješno istrajavaju i, objektivno, neprijatelja nagone na preispitivanje svoje procjene i očekivanja.

Operacija »Zonenštih« bila je samo jedna od četiri gotovo u isto vrijeme - jula 1944 - organizovanih i pokrenutih operacija njemačke 2. oklopne armije da bi na prilazima Srbije, u istočnoj Bosni i u gornjem toku Lima, u borbi protiv dijelova 3. i 12. korpusa NOVJ i glavnine 2. udarnog korpusa NOVJ, i u Hercegovini protiv 29. divizije 2. udarnog korpusa NOVJ u operacijama pod šiframa »Fligenfenger«, »Rezlajn«, »Draufgenger« i »Zoneštih«, spriječio prodor prikupljenih jedinica NOVJ u Srbiju i onemogućilo njihovo zajedničko djelovanje sa novoformiranim divizijama pod komandom Glavnog štaba NOV i PO Srbije.

To je, dalje, značilo da bi »razbijanjem 29. divizije i izbijanjem jakih snaga na liniji Gacko - Bileća - Vilusi - Nikšić, bez partizanskih snaga u neposrednoj pozadini, nudilo neprijatelju mogućnost da, po pristizanju predviđenih pojačanja, u novoj operaciji Ttibecal' (Rübezahl' - tzv. durmitorska operacija) s više nade na uspjeh pokuša da uništi ili potpuno odbaci snage NOVJ predviđene za prodor u Srbiju«.106'

106) Danilo Komnenović i Muharem Kreso: »29. hercegovačka udarna divizija«, Vojnoizdavački zavod, 1979, str. 270.

Kako je to proizilazilo iz zaplijenjene zapovijesti komandanta legionske divizije, generala Frica Najdholda, odnosno na osnovu više drugih dokumenata i analiza, njemačke, četničke i milicijske (domobranske) jedinice bile su podijeljene na četiri borbene grupe - Gatačku (oko 1800 vojnika), Nevesinjsku (1500), Trebinjsku (1600) i Bilečku borbenu grupu (oko 1200 vojnika). Dakle, učestvovalo je 3800 njemačkih legionara u 7 bataljona i 3 posebne čete, 3200 četnika u 6 brigada i 500 milicionera, ukupno oko 8000 legionara, četnika i milicionera, kojima je tokom operacija priskočilo u pomoć još oko 2000 iz nekoliko garnizona, sve skupa oko 10000 vojnika.^{107'}

Protiv te vojske stajale su četiri udarne brigade, Južnohercegovački partizanski odred i Sitnički partizanski bataljon, jedinice koje su štitile prostornu slobodnu teritoriju i svoje ekonomske izvore u istočnoj i srednjoj Hercegovini (»60 - 70 km dubine i 30 i 40 km širine, tj. »front koji je divizija imala da zatvara iznosio je 170 km, pa je u obzir dolazilo zatvaranje samo najvažnijih pravaca, a čitavi odsjeci, od po 10 - 20 km, bili su neposjednuti i samo osmotreni«), obezbeđivale »duboko zaleđe glavnini 2. korpusa i onim divizijama koje su se u dolini Lima okupljale za prodor u Srbiju«, sprečavale i na više sektora onemogućavale komuniciranje između izolovanih garnizona i postaja, sve skupa oko 2800 boraca, sa veoma oskudnom municijom.^{108'}

Ne očekujući otpor kakav su doživjeli 13. i 14. jula, ali uporni da se niz padine Sniježnice i Trusine sruče u Dabarsko polje, u partizansku žitnicu, 600 njemačkih vojnika nadiralo je, 15. jula, uz podršku 3 topa sa zapadne strane Sniježnice, od Stjepankrsta, gdje ih je dočekaio 1. bataljona 13. brigade, usmjerivši svoj napad preko Koritnika na njemačku komoru u Dabrci. U isto vrijeme su 3. i 4. bataljon, desno od 1. bataljona, na liniji Kozica - Sjenokos, odbijali napade s fronta, od Udreznja. Neprijatelj je imao 20 mrtvih i 25 ranjenih, a bataljoni 13. brigade 2 poginula i 4 ranjena.

U naredna dva dana, 16. i 17. jula, njemačke jedinice nastojale su da po svaku cijenu na sniježničko-trusinskom planinskom vijencu skrše frontalnu odbranu i bace brigadu u Dabransko polje, pogotovo kada su preko Cvjetnog kuka prodrli na Gornju Trusinu, pomjerajući se sa glavinom ka selu Biogradu, ka desnom krilu odbrane 13. brigade radi spajanja sa jedinicama kojima su *uspješno odoljevali* bataljoni 12. hercegovačke brigade. Te noći, 17. jula u 2 časa, kada je neprijatelj priželjkivao predah, dijelovi 13. brigade spustili su se sa planinskog vijenca i napali neprijatelja s leđa, opkolili polubataljon koji se prethodnog dana probio na Gornju Trusinu, čime je 13. brigada sadejstvovala jedinicama 12. brigade koje su se borile desno od nje na liniji Studenac (k. 1149) - Glog.

Pošto je propalo nekoliko pokušaja da se tokom dana, isturajući svoje jurišne grupe, polubataljon izvuče iz obruča, odlučnim napadom u 21 čas neprijatelj je razbijen i, samo pod zaštitom mraka, uspelo mu je da se po grupicama, naizlazeći na zasjede četa jedne i druge brigade, gotovo potpuno obezglavljen, dokopa svojih polaznih položaja s kojih je krenuo u zoru prethodnog dana.

¹⁰⁷⁾ Isto, str. 271.

¹⁰⁸⁾ Isto, str. 272-273.

»Kada su njemački legionari potisnuli naša dva bataljona, 3. i 4. bataljon, i 16. jula zauzeli Dabricu, poginuo je politički komesar 2. čete 3. bataljona Radovan Dobranić, član KPJ od 1943, pored više ranjenih boraca«, govori o toj borbi Kosto Đurica, zamjenik komesara 3. bataljona. »U velikoj borbi na Trusini naš 3. bataljon je imao samo tri ranjena borca, a onda smo cio dan, 17. jula, vodili borbu na padinama sniježnice i naveče smo izvršili napad preko sela Donja Trusina. Toga dana je komandir Špiro Samardžić, samoinicijativno izvršio sa svojom četom protivnapad na kotu 931 (Kosmarica) i, pod vrlo teškim uslovima, zauzeo kotu. Poslije te akcije donesena je odluka da se izvrši noćni napad na dijelove 'vražje' divizije.

Tada su na južnim padinama Sniježnice, u klancu koji se proteže od Dabrice prema Dabarskom polju, borci zaplijenili tri topa, od kojih jedan ispravan, iz kojeg su ispaljene tri granate na Biograd. Tom akcijom su iz 3. bataljona neposredno rukovodili Špiro Samardžić i Kosto Đurica, jer su komesar i komandant bili u Štabu Brigade. Koji dan kasnije, u borbi kod Bežđeđa, poginuli su iz 3. bataljona zamjenik komandira 1. čete Stevan Bjelica, neustrašivi borac sa Sutjeske, i borac te čete Pavle Bjelica, »koji ostadoše nesahranjeni na koti Orlovgrad, nedaleko od svojih kućnih ognjišta«. ¹⁰⁹⁾

Dok su bataljoni vodili borbu na Sniježnici i Trusini, Štab 29. divizije je svojom zapovješću potčinjenim jedinicama od 16. jula, obavještavajući ih o zaplijenjenoj zapovijesti komandanta 369. legionarske divizije i uspjesima brigada, naredio 13. brigadi da i dalje zatvara pravac od Stoca ka Dabru i od Stanjevića ka Vlahovićima, pri čemu je trebalo da na tom terenu sadejstvuje sa Južnohercegovačkim NOP odredom radi uništenja četnika koji su se skoncentrisali na prostoru Ljubinje - Dubočica, južno od Stoca. Ukratko, da se »služi Hrgudom kao stožerom oko koga treba da manevriše tukući pojedine neprijateljske grupe na pravcu Dabrica - Potkom i na pravcu Stolac - Ljubinje«.

Trebalo je u isto vrijeme da 11. brigada na osnovu opšte ideje manevra, napada neprijatelja u prostoru Gacka, ukoliko pokuša prodor ka Kobiljoj glavi i Kazancima, a 10. brigada da i dalje »drži privezan za sebe bilečki garnizon« ne dozvoljavajući četnicima iz Bileće da krenu u pravcu Zvijerine i Vranjske. Pravac od Nevesinja zatvarala je 12. brigada u namjeri da služi kao udarna grupa koja ima zadatak da razbije neprijateljeve pokušaje proboja u pravcu Dabra. ¹¹⁰⁾

I upravo kad su članovi Štaba 29. divizije, 16. jula kasno naveče izvršili u selu Crkvicama zapovijest, stigao je izvještaj 13. brigade iz sela Meča, pa je poslije potpisa zapovijesti (komandanta Vlada Šegrta, političkog komesara Dragiše Ivanovića i zastupnika načelnika Štaba Draga Đukanovića) naknadno dopisano da su primili izvještaj od 13. brigade, da je tačna informacija o razbijanju njemačke kolone i komore u Dabrici koje su izveli bataljoni 13. brigade, i da ta brigada »još uvijek vodi borbu sa neprijateljem na Sniježnici« ¹¹¹⁾

¹⁰⁹⁾ Zabilježeno na osnovu razgovora sa Kostom Đuricom, oficirom u penziji, u Sarajevu 1985.

¹¹⁰⁾ Zbornik NOR, IV/27, dok. 63.

•u) Isto.

Operativni štab: kako dalje?

Dopunjujući ranije informacije o borbama koje su bataljoni vodili u prva tri dana neprijateljevog napada, posebno da je sudar sa njemačkom kolonom (300 vojnika i 100 konja) na liniji Kozica (k. 1262) - Maričin Gaj trajao neprekidno 24 časa i da je tri puta neprijatelj odbacivan, da je Izviđački vod ubio četničkog zlikovca Bogdana Sorajića i dvojicu pratilaca, Štab 13. brigade obavijestio je Diviziju da je samoinicijativno izvršio mobilizaciju svih partizanskih simpatizera i saradnika u selima Dabarskog polja, koji su imali oružje, uključujući i odbornike, kako bi formirao novu jedinicu, odredio komande i koristio se njome na manje važnim pravcima. Da bi svoje bataljone usmjerio ka glavnim pravcima nadiranja neprijatelja, Štab 13. brigade je predložio:

»Najvažniji je pravac od Nevesinja te se mi tamo glavninom angažujemo dok ih sasvim ne dotučemo. Potrebno je objediniti komandu naše i 12. brigade jer, ovako, ne ide kako treba. Isto tako, Južni odred ne radi u skladu s nama onako kako bi mogao. Ostali smo bez ručnih bombi te je i to jedan od glavnih razloga da ove do sada nijesmo potpuno razbili. Hitno treba tražiti bombe od Saveznika jer smo ostali bez našeg glavnog oružja. Uglavnom smatramo da situacija nije loša - i ako se sve učini sa naše strane, ispasti ćemo potpuni pobjednici. Zarobljene 'vražijake' uputićemo vam. Dobro bi bilo kada bi nam dodijelili radio-stanicu«. ^{112'}

Tako su svi bataljoni 13. brigade - 1. u Donjoj Trusini, 3. na Hrgudu i 4. bataljon u Mokrom Dolu dočekali 18. jul, nove borbe na svojim nepomjerenim i frontalno čuvanim položajima. U tim dvodnevnim borbama, pored 12 zarobljenih i više desetina ranjenih, izbrojano je 45 poginulih legionara (među kojima i tri oficira). Zaplijenjeno je pored tri topa od 75 mm sa 67 granata, i 10000 metaka, 5 radio-stanica, 15 pušaka i 25 konja s opremom i raznim ratnim materijalom.

U vrijeme kada je 13. brigada vodila borbe sa neprijateljem na liniji Dabrica - Hrgud i nanijela mu velike gubitke, te 17. jula uveče ostala sa svojim bataljonima na liniji Varda (k. 1175) - Oblo brdo (k.1046) - selo Koritnik, a bataljoni 12. brigade bili udesno na liniji Lukavac - Bezdeđe, a, dalje, prema Gacku, Bileći i Trebinju 11. i 10. brigada, kao i Južnohercegovački partizanski odred južno od Stoca i oko Popova polja, Štab 29. divizije je svojom zapoviješću od 18. jula sugerisao Štabu 13. brigade da se, ako to situacija dozvoljava, pomjeri (»rokira«) ka Davidovićima, te da, u čvrstoj povezanosti sa 12. brigadom, manevrišući, energično štiti pravac od Nevesinja preko Rioca ka Planoj, odnosno da se prebaci na pravac Stolac - *Vlahović* s južne strane Dabarskog polja. Trebalo je da na tom prostoru nastavi dejstva »kako ne bi bili sa leđa iznenađeni«. Zaključak na kraju kaže:»Naše brigade i Južnohercegovački partizanski odred do sada su neprijatelju pomrsili sve planove. Ofanziva ce trajati nekoliko dana i potom će snage naše divizije preći u protivofanzivu na neprijatelja ka Nevesinju, Neretvi i ka moru«. ^{113'}

¹¹²⁾ Zbornik NOR, IV/27, dok. 70.

¹¹³⁾ Zbornik NOR, IV/27, dok. 80. Sjećajući se tih događaja iz jula 1944, general-potpukovnik Danilo Komnenović je mom tekstu dodao napomenu: »Ovo 'rokiranje' prema Davidovićima u stvari je sugestija da se 12. i 13. brigada povlače na istok, prema

Sutradan, naredjenjem od 19. jula u 19, 30 časova, Štab 29. divizije, ističući štabovima 13. i 12. brigade da su njihove dotadašnje »herojske borbe i veliki uspjesi za svaku pohvalu«, prihvatio je prijedlog komandanta 13. brigade (od 16. jula) da, ukoliko neprijatelj uspije da spoji svoje garnizone iz Bileća i Gacka, (te pravce su branile 10. i 11. brigada) mada se u to nije vjerovalo, formiraju Operativni štab, da komandant novoformirane grupe bude major Danilo Komnenović, komandant 13. brigade, čiju je komandu u to vrijeme neposredno preuzeo zamjenik komandanta 13. brigade Milorad Kujačić. Zadatak novog štaba bio je da koordinira rad sa Štabom 29. divizije na taj način što će jednim dijelom snaga napadati na (eventualne) neprijateljeve snage pravcem Rioce ka Koritima i dalje, kako bi se te protivničke snage napale i s istoka, a u tom slučaju Operativna grupa prema Nevesinju »ne bi držala kruto položaje«. ^{U4)}

Istog dana sa padine Sniježnice, preko Ponora ka selu Biogradu, sručile su se na zbunjenog neprijatelja grupe bombaša i puškomitraljezaca, ali daleko se nije stiglo: ispriječile su se posijane mine. »Sinoć, odnosno noćas u 1 čas vršili smo u zajednici sa 13. brigadom koncentričan napad na ove neprijateljske položaje (k. 1225), ali ih nijesmo oduzeli, jer su Švabe postavile nagazne mine na svim prilazima. Radi toga je 1. bataljon 13. brigade imao 6 ranjenih od kojih 3 teže. Na ovim položajima Švabe su se dobro utvrdile«, pisao je Štab 12. brigade 20. jula, napominjući da su od 12. i 13. brigade formirali Operativnu grupu »dan prije« naredjenja Štaba 29. divizije, tj. da se komandant 13. brigade nalazi zajedno sa Štabom 12. brigade i da se od toga dana »sva tri člana Operativne grupe nalaze na položaju«. ¹¹⁵⁾

»Pored hrabrosti i umješnost u rukovođenju jedinicama«

Mada je u julskoj relaciji 13. brigade navedeno da se 20, 21. i 22. jula »na istoj prostoriji vode lakše borbe«, da se »neprijatelj redovno odbacivao«, da je uspostavljena »uska veza i saradnja sa 12. brigadom«, upravo u ta tri julska dana i neprijatelj i brigade 29. divizije spremali su svoje snage za još žešće borbe.

Prikupilo se suviše mnogo događaja na operacionom području 29. divizije. Izvještaj Štabu 2. udarnog korpusa o borbama u Hercegovini od 1. jula do toga dana upućen je 21. jula da je »13. jula stvarno otpočela jedna od najvećih neprijateljskih ofanziva na teritoriji Hercegovine«, da zaplijenjena zapovijest komandanta 369. legionarske divizije (priložena Štabu 2. korpusa) nedvosmisleno ukazuje na to da je prva etapa

Crnoj Gori. U ovovremenom razgovoru sa članovima Štaba 29. divizije saznao sam za prave uzroke ove direktive za povlačenje. Na masivima planina Trusine i Sniježnice, na frontu naše dvije brigade, neprijateljska vatra artiljerije, bacača i bombarderski udari eskadrile 'štuka', odjekivali su zloslutno širom istočne Hercegovine. Ove odjeke stalno je slušao i Štab divizije sa obronaka planine Somine, nekih tridesetak kilometara udaljen. Rekli su mi da su bili obuzeti strahom od stradanja naših brigada pa su ovako u bojazni sugerisali 'rokiranje' na istok. Taj žestoki borbeni tutanj oni su teže doživljavali nego mi na frontu koji nikad, poslije plijena municije, nismo posumnjali da ćemo odbraniti i neprijatelja razbiti«.

¹¹⁴⁾ Zbornik NOR, IV/27, dok. 83.

¹¹⁵⁾ VII, ANOP-a, k. 1143, f. 12, dok. 9.

ofanzive trebalo da se završi 15. jula, druga 17. jula, treća 19, a četvrta 24. jula, da tok dotadašnjih borbi, takođe, jasno upućuje na to da su jedinice 12. i 13. brigade spriječile neprijatelja da ostvari svoje namjere, jer su razbile pojedine njegove kolone i nisu mu dozvolile ni do 21. jula da ovlada linijom koju je predvidio da zauzme do 15. jula. »U svim dosadašnjim borbama jedinice 12. i 13. brigade pokazale su veoma veliku hrabrost, a rukovodstvo pored hrabrosti i umješnost u rukovođenju svojih jedinica. U svim ovim borbama koje su vođene od 13. ov. mj. pa do danas, tj. od dana kada je otpočela neprijateljska ofanziva, neprijatelj je imao: 222 mrtva, od kojih 7 oficira i 2 podoficira, 27 zarobljenih, od kojih 4 prava Nijemca, i preko 300 ranjenih. Računa se da je do sada u ovoj ofanzivi izbačeno iz stroja preko 560 neprijateljskih vojnika. Pored toga ubijeno je 130 konja i zaplijenjen ogromni materijal«.

Zaplijenjeno je 50 pušaka i 5 puškomitraljeza, 5 radio-stanica (jedna ispravna), 3 topa 75 mm) jedan potpuno ispravan), 100 topovskih granata, 82 konja, 4 bacača sa 330 granata, 16 parabeluma i mašinki, 50000 metaka, jedna kino-kamera i mnogo tovara šatorskih krila, čebadi i drugog. Jedinice 29. divizije imale su 17 poginulih i 44 ranjena borca.

Iako je istakao da neprijatelj nije uspio da zauzme položaje koje je predvidio da osvoji do 15. jula, da su četničke grupe, uglavnom, razjurenene, da neprijatelj upotrebljava avijaciju, da zaplijenjenu zapovijest treba poslati Vrhovnom štabu NOV i POJ i da se komandant 369. divizije, general Najdhold, »proglasi ratnim zločincem, jer je u svojoj zapovijesti naredio da se povješa sve muško stanovništvo sela Zagnježde i Udora, a žene i djeca odvedu u Stolac«, Štab 29. divizije smatrao je da »neprijatelj sa ofanzivom nastavlja i uglavnom cilj mu je isti kao što je u priloženoj zapovijesti predvidio«.¹⁶⁾

»Zatišje« je, kako se i očekivalo, prekinuto 23. jula. Zbog ugrožavanja desnog krila 12. brigade od pravca sela Slato - Baba planina, odakle je nastupalo oko 200 gatačkih četnika, 13. brigada pomjerila je 23. jula svoje jače snage udesno, na liniju Bezdeđe - Lukavac, kontrolišući manjim snagama Hrgud i pravac od *Stoca*. Za to vrijeme 4. bataljon je vodio borbe kod sela Studenaca, podnoseći svi zajedno bombardovanje devet njemačkih aviona, među kojima je bilo pet »štuka«. Te noći u 22 časa dvije brigade preuzele su zajednički protivnapad i, na desnom krilu, ponovo zauzele dan ranije napuštene položaje na liniji Rženik - Glog Podgrađe.

Tu se, ipak, nisu mogli duže zadržati. Poslije opšteg neprijateljevog napada i bliske borbe, najčešće ručnim bombama i granatama, 13. brigada potisnuta je 24. i 25. jula na nove liniju Krstac - Radovanović Torine - Lukovac, istočno i bliže Dabarskom polju, gdje su ih pritisli učestali plotuni osam njemačkih topova, bez obzira što je neprijatelj imao 27 mrtvih i ranjenih, a Brigada 5 mrtvih i 11 ranjenih.

Dok se vodila ogorčena borba za Glog, čiji se ishod 25. jula još nije mogao nazrijeti, protiv 12. i 13. brigade borilo se 1.2000 vojnika iz 369. divizije i dijelovi »Brandenburg« divizije, za koje je obavještajni oficir 13. brigade »donekle ustanovio daje to krpljevina iz Slovenije, Slavonije

¹⁶⁾ Zbornik NOR, IV/27, dok. 91.

i drugih krajeva«, ali da se upornije bore od »vražijaka«. Pošto su nje- mačke snage od Trusina na lijevom krilu bile zaustavljene, tri čete »vra- žijaka« podržavalo je 600 četnika Gatačke brigade Nevesinjskog četnič- kog korpusa, koji su od 19. do 27. jula vodili borbu na desnom odb- rambenom krilu položaja 13. i 12. brigade, i 3. milicijski domobranski dobrovoljački bataljon (DOM-DO) iz Fazlagića Kule, pokušavajući da se zabace u pozadinu brigada kod Šipačna. Bataljoni su odbili te udružene snage i ponovo izbili na liniju Radovića Torine - Bezđeđe.

Kada je Operativni štab 25. jula obavijestio Štab 29. divizije da se od ranog jutra toga dana vodi bespoštedna borba oko Gloga (k. 1230) i Bezđeđa, odakle još nije stigao izvještaj, uz to gledajući kako četnici na drugoj strani Dabarskog polja oko sela Kukričja i Pađena pale kuće, koje je ubrzo napala 10. brigada, nije znao da su u tim časovima po- ložaji na Glogu tri puta mijenjani ali je i u tim prilikama, tražeći ručnu bombu i municiju, u izvještaju napisao: »Ukoliko ne budemo ugroženi iz poledine, mi se nadamo da sadašnje neprijateljske snage neće pro- drijeti ovim pravcem«. ¹¹⁷

Međutim, noću je i 12. brigada, pritisnuta artiljerijom i bacačima, »vražijacima« i četnicima sa boka, odstupila i zauzela nove položaje li- jevo i desno od Ostrvice (k.1336), odnosno desno od 13. brigade.

Hrabrost mjerena veličinom rizika

Među osamnaesticom zarobljenih »vražijaka« koje je 13. brigada poslala Štabu 29. divizije 20. jula 1944, bila su i tri Nijemca. Za one voj- nike koji su »zarobljeni uz top, s obzirom na njihovo držanje u našoj brigadi, njihovu preduzimljivost prilikom sakupljanja materijala«, smat- rao je komesar brigade Enver Čemalović »mislim da bi mogli ostati kao sastavni dio posade na topu«, predlažući da, ako ih zadrže, jedan dio pošalju 13. brigadi da bi ih »razbacali po bataljonima«.

Jedan od zarobljenih »vražijaka«, koji se »sam izborio« da već pr- vog dana zarobljavanja postane borac 4. bataljona, bio je Ivan Rukavina. Njegova sudbina, a možda još više Avgustina Čerkeza, koji je dvadesetak dana ranije kao pripadnik mornarice Nezavisne Države Hrvatske pre- bjegao partizanima i postao borac tog bataljona, a kasnije i komandir čete, o čijoj hrabrosti je pisao i komesar divizije Vule Mićunović, veoma upečatljivo potvrđuje koliko je u NOVJ i u svim organima narodnoos- lobodilačkog *pokreta bila* životvorna koncepcija narodnooslobodilačke borbe i Titov duh okupljanja svih jugoslovenskih patriota, kada je svi- ma koji su bili u okupatorskoj vojsci ili su, kao četnici, služili njegovim interesima, pružena mogućnost da, ukoliko nisu neposredno učestvovali u kaznenim ekspedicijama i drugim zločinima prema narodu i par- tizanima, ravnopravno sa drugim borcima NOVJ doprinesu oslobođenju svoje zemlje. Takvo revolucionarno usmjerenje KPJ i Vrhovni štab NOV i POJ su stalno isticali u svojim proglasima i uputstvima, kao i u go- vorima i kazivanjima svih komunista i aktivnih boraca za slobodu.

¹¹⁷> Zbornik NOR, IV/27, dok. 113.

Na toj širokoj ljudskoj i patriotskoj osnovi revolucija se i razgorjela u svim jugoslovenskim krajevima, okupljala je u svoje redove i one koji su služili okupatoru, koji su - neukaljšani zločinima - shvatili da im je mjesto u redovima NOVJ. Tako je i Augustin Čerkez, rodom iz okoline Bjelovara »dubrovačkom vezom« stigao na oslobođenu teritoriju istočne Hercegovine i postao borac 4. bataljona 13. brigade, gdje je među bombašima i mitraljescima Žarkom Miloševićem i Žarkom Ilićem, vodnikom Spasojem Salatićem, Ljubom Kokotovićem i drugim prekaljenim ratnicima i komandirima, shvatio šta znači biti hrabar i vješt borac, da bi i on, ispoljio izuzetnu hrabrost kao puškomitraljezac u najkritičnijim trenucima borbe, posebno na Trusini.

Poslije teških danonoćnih borbi na Sniježnici i Trusini, 4. bataljon, iscrpljen i desetkovan, zatekao se na skućenom prostoru sjeverno od Straževice i Ržanika. Oko stotinu metara ispred njega, istočno od ceste Berkovići - Nevesinje, bio je neprijateljev položaj.

Dva mitraljeza Pratećeg voda 4. bataljona tukli su rafalima po grebenu i isturenim kotama, gdje je samo pola sata ranije, na jednoj od tih kota, poginuo politički delegat i student iz Sarajeva Stevo Dursun, a nekoliko boraca ranjeno. Tada su poginuli i borci 1. bataljona Milorad Skiba i Derviš Ćesir.

S obzirom na to da su skućene položaje 4. bataljona sve žešće »vražjaci« tukli iz svih raspoloživih vatrenih sredstava, posebno topovima i minobacačima, pa i avijacijom, jedina šansa daljeg opstanka na zaposjednutim položajima bila je da borci bataljona, njih svega oko stotinu, zbacu legionare i specijalnu četu »Dinov« sa grebena i ovladaju neprijateljevim položajima. I upravo u tim okolnostima, kada je i najhrabrije borce zbog iscrpljenosti, nespavanja i velikog broja izbačenih iz stroja, zahvatila kriza, komandant bataljona Milan Tabaković i njegov zamjenik Milan Bjelogrić tražili su dobrovoljce da sa najbliže kote zbacu legionare i njome ovladaju. To je bilo prvi put u bataljonu da se dugo čekalo ko će se javiti. Poslije poduzetog iščekivanja prvi se javio partijski rukovodilac 3. čete Milan Grk, a zatim politički delegat voda i puškomitraljezac »brna« Obrad Gaćinović, puškomitraljezac »šarca« Augustin Čerkez i omladinski rukovodilac čete Bokić, koji je imao punu torbu ručnih bombi i pušku.

Dok su dva mitraljeza s položaja 4. bataljona odvrćala pažnju njemačkih vojnika sa druge strane uvale, četvorica dobrovoljaca pretrčali su prvi proplanak, nešto niži od južne kote sa koje je mitraljez prikrivao borce na drugoj strani položaja.

Sunce je obasjavalo neveliku planinsku dolinu, zasutu mecima i granatama, kada je grupa bombaša iznenada bacila bombe na mitraljesko gnijezdo i uskočila u bunker navrh kamene kote.

Tek što su predahnuli, pored trojice poginulih legionara mitraljezaca, i osmotrili njemačke položaje, četvoricu hrabrih zasuli su mitraljeski rafali sa glavice pedeset i nekoliko metara desno od njih, a potom su oko njih počele da tresu i minobacačke mine. Ne uništiti i to gnijezdo, značilo bi - tako su mislili - ne izvršiti zadatak.

Ka tom vatrenom gnijezdu krenuo je, sam Augustin Čerkez, očekujući da ga sa tek zauzete kote štite Obradov puškomitraljez i komesarova mašinka. Niko nije očekivao da će smjeli dobrovoljac, provlačeći

se u širokom luku, tražeći mrtve uglove između vrtača i gomila kame-
nja u ispresijecanim i ispreturanim planinskim kamenim gredama i gla-
vicama, tako brzo i vješto baciti bombe na njemačko mitraljesko gni-
jezdo i učutkati ga, a zatim i na jedno minobacačko odjeljenje.

Vraćao se »prečicom«, »čistinom« između dvije kote, s prebačenim
njemačkim vojnikom preko ramena. Kada ga je stresao s leđa i bacio
pred noge Milanu Grku, rekao je: »Komesaru, radi s njim šta hoćeš,
ali ga ja ne mogu da ubijem. To je moj komšija Ivo Rukavina, iz Bje-
lovara«.

Partijski rukovodilac čete Milan Grk pitao je zarobljenog Rukavinu
zašto je gađao partizansku vojsku. Preplašeni vojnik odgovorio je da on
zapravo i nije gađao, da je on minobacačlija, a po kazni mu je dat mit-
raljez, a da je gađao, s obzirom na to da je bio najbolji nišandžija na
minobacaču u puku, sigurno bi minobacačkim granatama uništio i gru-
pu koju je vodio Čerkez, njegov komšija.

»Čime možeš da potvrdiš da nisi gađao?«, pitao je komesar.

»Dajte mi bacač i pokazaću vam kako gađam!«, odgovorio je zarob-
ljenik.

U Pratećem vodu imali su bacač bez nišanskih sprava. Ali, Ivo Ru-
kavina nije se pokolebao u uvjerenju da će i u tim okolnostima potvr-
diti svoju riječ. Zalegao je i namjestio cijev prema susednoj kamenoj
glavici odakle su gađala dva puškomitraljeza. Zafijukala je mina i pre-
bacila glavicu. Druga je pala ispred glavice, a treća pravo na mitraljesko
gnijeздо. I ostao je u četi kao nišandžija na minobacaču.¹¹⁸¹

Tada je čitav bataljon na juriš zauzeo greben i protjerao legionare
prema Nevesinju, zaplijenio dosta oružja, municije i druge ratne op-
reme.

Raska Elezović, referent saniteta 1. bataljona, u noćnom napadu na
legionare koji su se povlačili sa Trusine prema Odžaku iskočila je prva
iza zaklona i, pozivajući na juriš, povelala borce neposredno među obezg-
lavljeneprijatelje. U tom okršaju su poginuli Nikola Eterović i Mitar
Gačić.

Bilo je to smjelo grupisanje snaga 13. brigade na malom prostoru
radi uništenja na isturenije i najžilavije neprijateljeve jedinice, među nji-
ma i čete Dinova.

U toku najžešćih borbi na položaj stigle su skojevke Anđa Đurica,
Duka, Stana i Jelica Đurišić iz Hatelja sa nekoliko djevojaka iz Dabar-
skog polja, koje su na konjima donijele borcima vunene čarape i ruka-
vice, hranu, meso i pogače, jer su i one u to vrijeme, inicijativom Štaba
13. brigade, bile među 170 prikupljenih mještana iz okolnih sela koji su,
sa Omladinskim bataljonom, obavljali »pozadinske poslove i zadatke
»na sporednim pravicima ratišta«.

Sa borbenih položaja osmatrala je svoje selo Biograd i dvadeseto-
godišnja Ljubica Remetić, bolničarka 3. čete 4. bataljona, nekadašnja

^{118>} Stariji vodnik Augustin Čerkez je naredbom Štaba 13. brigade broj 24 od 10. aprila
1945. godine (VII, k. 1152/11, f. 7, d. 10) postavljen za zamjenika komandira 1. čete
1. bataljona, dotadašnji zamjenik komandira čete u 3. bataljonu. U prvoj godini po-
slije rata ubili su ga »križari«. Ivo Rukavina je kao borac 13. brigade dočekao kraj
rata u Sloveniji, a zatim se vratio u Mostar, gdje se kao taksista godinama vidao sa
svojim političkim komesarom Milanom Grkom.

nepismena čobanica ali, nadahnuta tradicijama ustanka koji se razbuktao u njenom nevesinjskom kraju 1875. godine, kao i uspjesima partizanskog bataljona »Nevesinjska puška« iz 1941, da bi, u martu 1942, postala borac Omladinske čete Bišinskog partizanskog bataljona. Pregrmila je i četnički zatvor i njegovu strahovladu 1942, a zatim je s bratom, kao borac 4. bataljona 10. hercegovačke brigade, prošla Sutjesku, bila i puškomitraljezac, a ljeta 1943. vratila se u svoje selo oboljela od tifusa, opale kose, progonjena od četnika. Kasnije, s proljeća 1944, prilikom osnivanja omladinskih udarnih četa, Ljubica se ponovo otisnula od kuće i terenskog rada sa seoskom omladinom, i priključila se svom starom 4. bataljonu 13. hercegovačke brigade.

A tog ljeta 1944, tek što je stigla u bataljon, uzbuđena je posmatrala podvig svojih četnih saboraca i susjeda. Gledala je kako su komandir 1. čete 4. bataljona Danilo Andrić, zvani »Major« (»Ne boj se, tamo je, Major'«, često se čulo u bataljonu) i njegov zamjenik Branko Vujović, nakon što su osipali rafalima iz mitraljeza i puškomitraljeza, sa dvanaestoricom bombaša učukali njemačku otpornu tačku. Kako komandir 2. čete Pero Vukoje »Djed« kreće u pomrčinu sa borcima svoja dva voda koji su okrenuli kape, s petokrakom na potiljku, da bi zbunili četnike koji su od sela Udrežnja i Biograda štitili, kao pobočnice, njemačke legionare, napravivši te noći gadnu pometnju među njima. Sa Trusine je ispratila i teško ranjenog junaka Ljuba Kokotovića »Brku« koji, kad uglaivi pušku u kameni procjep, izvadi zatvarač i kroz cijev nanišani, vrati zatvarač i okida. Tako je gađao i kad je poginuo komandant četničke Nevesinjske brigade, Šipovac. Zavijao je bez žurbe svoju cigaru i u jeku najžešće borbe.

Borci bataljona su iz svojih zaklona pratili treperave crvene i plave rakete - signalnu šifru koju je otkrio zarobljeni artiljerijski osmatrač, mobilisani obučar Antun iz okoline Slavonske Požege, kojima su borci uveli u svoje zasjede topovsku bateriju i zarobili je sa poslugom.

Rade Aleksić, sekretar Skoja u 4. bataljonu, učesnik II kongresa USAOJ-a u Drvaru maja 1944, vodio je grupu bombaša između vrtača, kamenih gromada i rijetkog žbunja na glavice poviše Gornje Trusine, i dočekao kolonu od trideset i nekoliko »vražijaka«, koji su se, takođe, kretali kozjom stazom ka istaknutom visu. Na njih su puškomitraljesci Boriša Šarenac i Ivo Kapor osuli rafalima. Rasuti oko puteljaka, vojnici su odgovorili puškomitraljezima i mašinkama, a omladinska bombaška grupa uzvraćala im je ručnim bombama. Dok su legionari nemilice tukli iz svojih oružja, razgoneći strah, skojevski bataljonski rukovodilac Rade Aleksić, i puškomitraljezac Boriša Šarenac s jedne, a puškomitraljezac Ivo Kapor, dubrovački omladinac, i puškomitraljezac Vojo sa svojim pomoćnikom iz 3. čete, koji su pristigli s druge strane, obuveni u opanke i naviknuti da »kao koze« savlađuju oštre škripove, pritisnuti kišom koja je iznenada grunula s munjama i grmljavinom, stigli su nadohvat njemačkih legionara. Grupa legionara bila je rasturena. Pored petnaestorice poginulih vojnika, koji su ležali uzduž puteljaka, njih petorica su dignutih ruku i izbezumljena pogleda osmatrali šta se to događa oko njih. Sa njihovih opasača skojevci su skidali ručne bombe i bacali ih na legionare koji su se ušančili iza jedne kamene grede. Bez

ijedne vlastite žrtve, s petoricom zarobljenika i sa dva zaplijenjena puškomitraljeza »šarca«, stigli su u svoju 1. četu.

U jeku borbe u kamenjaru, dok je snažnim glasom bodrio borce, komandir 1. čete 4. bataljona Žarko Ilić bio je pogođen u usta, vjerovatno, od njemačkog snajpera. Komesar čete Rajko Milošević, Rade Aleksić i bataljonski referent saniteta Vasilija Đurasović - Papić teško ranjenog komandira, okrvavljena, stavili su na konja i uspjeli komandira Ilića da odvedu u Dabar, a potom u divizijsku bolnicu, odakle je ubrzo otpremljen na liječenje u Italiju.

Da bi uništili dobro zaštićeno mitraljesko gnijezdo, koje je satima prikivalo dobar dio čete, partijski rukovodilac Milan Knežević i vodnik voda Omer Marić, krenuli su sa dvadesetoricom boraca rasjeklinom između dva brda da bi se privukli pod to istaknuto mitraljesko gnijezdo. Ali, i legionari su stekli izvjesno iskustvo u kršu: zadržali su mitraljez na vrhu čuke, a naprijed, lijevo i desno, isturili jake zasjede, pritajene i dobro kamuflirane, koje su u svoju klopku propustile Marićev vod i uhvatile ga u svoju unakrsnu paljbu. Nastala je pometnja i, mada su bila samo trojica ranjena, na polazni položaj vratili su se potpuno iscrpljeni, bez volje da se ponovo kreće naprijed. A zadatak se, ipak, morao izvršiti.

To je borcima rečeno i zatraženi su dobrovoljci. Na gomilu su stavljene sve ručne bombe u vodu. Ali, niko da se pokrene, da krene niz kamene padine. Gotovo cio vod bio je u šoku, bez želje da sluša komandu. Možda su tome doprinijeli i gubici iz prethodna dva dana, kada su u 1. bataljonu poginuli Radovan Ćirić, omladinac iz sela Žuljeva kod Trebinja, Roman Kuleša iz Varšave i Halil Pašalić iz Mostara, uz više ranjenih. Vodnik Marić digao se iza zaklona, podigao mašinku i pozvao borce da krenu za njim u napad. Ali, niko se nije pomjerio. Iznenaden, obratio se klonulim borcima: »Dobro, komande više nema! Idem sâm! Niko ne mora ići za mnom!«

»I sâm zbunjen šta se to dešava, da li je to moguće da borci otkazuju poslušnost, zagledam lica komunista i očekujem njihovu riječ, pokret, ali, sve bi uzalud. I šta sad?«, prisjećao se te kasne julske noći partijski sekretar Milan Knežević. »Ne smijemo kompromitovati komandu, potvrditi da joj se otkazuje poslušnost. Vodnik Marić, koji je kasnije poginuo kao zamjenik komandira čete, mogao je nekog i da ubije, ali - ne želi sukob izabrao je drugi put: ličnim primjerom hoće da pokrene ili, pak, da kazni svoj vod. Tu su i borci 2. voda. Ali, i oni čute. Neodlučni su šta da rade. Vodnik sačeka još koji trenutak, sačeka da i ja stanem pored njega, a ja rekoh neka za nama krene ko hoće, i nas dvojica se otisnusmo niz kamene procjepe. Zastanem, čekam hoće li neko poći za nama, ali - ništa. Bio je to moj najteži trenutak u ratu!«

Ka čuki su prilazili prvo jedan po jedan, a zatim cijela četa, svi, izuzev ranjenih. Prilazili su vodniku i komesaru, odvajali se u grupe bombaša, pripremali bombe i, čuteći, odmicali lijevo i desno, zaobilazili i zasjede i čuku. A onda su neujednačeno grunule bombe. Zaplijenjeni mitraljez, neoštećen, okrenut je ka komori, odakle su konji zagalopirali i zaglavinjali, bez puta koji bi ih izvukao na šire prostore.

Bili su to dani kada su mostarski skojevci u vodu komandira Pavia Neimarevića i vodnog delegata Muhameda Dvizca, u desetinama Muhameda Bakije, Ibri Jelovca i Mehe Kokanovića, puškomitraljezaca koji su i kao komandiri ličnim primjerom kalili svoje male borbene kolektive, poput Mostaraca i drugih okupljenih u 1. bataljonu, gotovo isključivo ručnim bombama uz poneki mitraljeski rafal, okončavali svoje obračune s njemačkim i četničkim desetinama i vodovima. Kao što je to bio slučaj kada su njihovu borbu na Trusini iz neposredne blizine pratili komandant bataljona Omer Mrgan i njegov zamjenik Lazar Čvoro. On je toga dana ranjen od mitraljeza vodnog delegata koji je »skakao« po kamenoj ploči i jednim rafalom ošinuo i po nogama zamjenika komandanta.

Komandiri, koji su ratnu vještinu sticali u Mostarskom odredu i u akcijama u okupiranom gradu, nadmudrivali su neprijatelja, najčešće, neočekivanim napadom usred dana, kada napadače obično i »sreća« prati jer neprijatelj, iznenađen, teško može svoju odbranu da sredi i uzvрати napadom. Tako se dogodilo i 25. jula u borbi na Trusini, kada je puškomitraljezac Meho Kokanović ostao u noći u međuprostoru između dvije vatrene linije, a vod boraca, među kojima su bili partijski rukovodilac bataljona Asim Pervan i bataljonski kurir Gojko Uljarević, nedaleko od njega prikovan mitraljeskim rafalima i bez mogućnosti da se bez većih žrtava povuče na pogodniji položaj. Tada se do voda probio komandir 1. čete Drago Sarić, koji je, pogodivši iz mašinke njemačkog puškomitraljesca, pozvao borce na povlačenje, usklađujući vatru i pokret. Ako ga u toj borbi, nekim čudom, nije pogodio metak, pored poginulih Hasana Dizdara, Huse Đulmeza i Ibri Čulizana, valjda posljednja mina iz minobacača, koja je tog dana pala među borce 1. bataljona, direktno je pogodila komandira Dragu Sarića u leđa, a druga među noge puškomitraljescu Kokanoviću i nije eksplodirala.⁹⁾

»Možemo se probiti svakim pravcem. .. «

Zbog neprijateljevog prodora, povećanih žrtava (u 13. brigadi 12 poginulih i 25 ranjenih, u 12. brigadi 12 poginulih i 40 ranjenih), neprijateljevih pojačanja (60 kamiona legionara koji su stigli iz Mostara u Nevesinje, jer je do tada, prema procjeni Operativnog štaba, 369. divizija imala 50 izbačenih iz stroja), odnosno da bi se izbjegle frontalne borbe koje je nametnuo neprijatelj i odlijepio od njega, kako bi se, nakon neophodnog odmora, s nove teritorije napao neprijatelj s leđa na pravcu njegovog nadiranja, Operativni štab donio je odluku da se noću između 26. i 27. jula 13. brigada prebaci u sela Dolovi i Lazarevići na južnom rubu Dabarskog polja, a 12. brigada u vranjski zaselak Dlakošće i sela Ljubomišlje i Oblo Brdo.

U tom kraju sa rijetkim selima južno i istočno od Stoca, istočno od puta Stolac - Ljubinje - Popovo polje i južno od puta Stolac - Berkovići - Bileća, predviđalo se da brigade manevrišu prema situaciji, radi

⁹⁾ Tekst u odeljku »Hrabrost mjerena veličinom rizika« napisan je, pored ličnog svjedočenja i dokumenata, na osnovu kazivanja M. Grka, R. Aleksića, M. Bjelogrića, D. Andrića, M. Kneževića i P. Neimarevića.

toga je Operativni štab, u svom izvještaju Štabu 29. divizije zapisao 26. jula: »Mišljenja smo da neprijateljska ofanziva ne može više dugo da traje s obzirom na velike gubitke i zakašnjenje u postizanju istaknutih ciljeva. Vjerovatno je da će neprijatelj, ukoliko se ne zadovolji prodiranjem ka Bileću, produžiti po planu, to jest vršiti pritisak na našu X i XI brigadu. Ukoliko to situacija bude zahtijevala, i ukoliko to bude moguće, mi ćemo zbaciti dio naših snaga preko Hrguda - Trusine - Sniježnice u leđa neprijatelju«.120)

S obzirom na to da u 12. brigadi, i pored znatnih gubitaka, borbenost i moral boraca nisu oslabili, da su brigade primile više hiljada metaka iz divizijske rezerve, jer je dobar dio zaplijenjene municije već bio istrošen, da su se bataljoni 13. brigade učvrstili i osudili kolebljive borbe koji su ih napustili, da borci osjećaju veliki zamor ali i da izdržavaju napore, Štab Operativne grupe smatrao je da će se brigade, ako ne budu ugrožene iz poledine, moći »oduprijeti svakom eventualnom napadu« »i probiti se svakim pravcem«, da će se dobro »pripremiti za našu ofanzivu, koju uskoro očekujemo«.121)

Uvjereni da će do toga doći za koji dan, a radi veće pokretljivosti jedinica, prikupljeni su iz obje brigade u jednu kolonu slabije pokretni ranjenici i bolesnici, nepotrebni materijal iz bojnih komora i intendantura, i pod komandom potporučnika Čeda Tasovca kolona je upućena ka Štabu 29. divizije da bi tu dobili, do povratka brigada, novo mjesto boravka i uputstva šta da rade.

O namjeravanom manevru Operativni štab je obavijestio Štab 10. brigade i Komandu I vojnog područja, sugerišući da bi 10. i 11. brigada na prostori Gacka i Bileće, svakako sa novim rasporedom, i dalje vršila pritisak na te garnizone, »kako se ne bi neprijateljske snage glavinom odvojile prema nama«.

Upravo toga dana, 26. jula, Štab 29. divizije obavijestio je Operativnu grupu da je 11. brigada izvjestila da su se u »Gacko vratile skoro sve one snage koje su prije neki dan iz Gacka bile upućene ka Šipačnu«, u bok 12. brigade, da od »pravca Stoca i Trebinja nije do sada bilo neprijateljskih pokreta«, da se sa »bandama iz Bileća, jačine oko 600 i 700 bandita« 10. brigada uspješno bori, da su od Saveznika tražili da se ponovo bombarduju neprijateljevi objekti u Hercegovini, i ponovno ručne bombe, jer rezervi više nije bilo.122)

Dva dana ranije, 24. jula, Štab 29. divizije istakao je borbenu aktivnost 11. brigade, jer su njeni bataljoni, kada je iz Gacka izašao jedan dio četnika ka Šipačnu, a dio njemačke jedinice prema Fojnici, izvršili pritisak na Gacko, ovladali Miholjačom i nanijeli četnicima velike gubitke, odnosno što je njihov pritisak na Gacko »bio smišljen i dobro procijenjen« i sa takvim akcijama »mnogo olakšali 12. i 13. hercegovačkoj brigadi odvlačeći jedan dio snaga sa njihovog sektora u pravcu Gacka«.123)

120) VII, ANOP-a, 1.1143, f. 12, dok. 25.

121) Isto.

122) VII, 1. 1143, f.8, d. 21.

123) VII, k. 1143, f.8, d.20.

Obilazni udar brigada, započet noću između 28. i 29. jula s južne strane Dabarskog polja, vodio je 1. i 4. bataljon 13. brigade pravcem Berkovići - Gornja Trusina, sa zadatkom da se likvidira neprijatelj duboko u njegovoj pozadini. Tom prilikom je u blizini žandarmerijske stanice u Trusini uništena jedna njemačka kolona. Sudar je bio neočekivan, i iz bataljona je ranjen samo jedan borac. Očekivalo se, zatim, sa dejstvo sa bataljonima 12. brigade.

Te dane je dobro zapamtio i njemački podoficir Kataj, iz bataljona za vezu 369. divizije, koji je sa telefonskim vodom na tovarnim grlima napustio Mostar 23. jula i stigao u Nevesinje, gdje je »zla kob sustigla potporučnika Knapa (1. četa) kada je sâm, s podoficijerom iz skladišta i kurirom išao u Nevesinje«. U njegovo sjećanje duboko se urezao ovaj događaj: »Iz Nevesinja smo produžili pokret za Odžak. Akcijom je rukovodio lično general. Nastupalo se preko Liješćice ka grebenu Studenac (k. 1149). Svakodneвно upućivana izviđačka odjeljenja nisu došla u dodir sa neprijateljem, a takođe ni četnici, sa svojim dugim valovitim kosama, koji su kao izviđači dolazili i odlazili sa naših položaja, nisu mogli da utvrde ništa sumnjivo. Tako je prolazio dan za danom. Dva-deset devetog jula premješteni su položaji unaprijed ka jugu do na Ržanik (k. 1143), odakle se u daljini vidjelo Dabarsko polje. Zbog potpune nepreglednosti zemljišta, komandant je odlučio da se opet uveče povuče na polazni položaj. Nedostajao je jedan cio vod od 25 ljudi, koji su tek poslije više dana pronađeni mrtvi. Noću 22/23 VIII neprijatelj je pokušao da nas baci s položaja. Poslije višečasovne žestoke vatre ipak je u osvit dana došao kraj ovom urnebesu. Ipak otada naša izviđačka odjeljenja nisu se uveče mirno vraćala... «¹²⁴⁾

Vod od 25 vojnika okončan je pod rafalima i bombama izviđačke grupe 4. bataljona, koji je vodio zamjenik komesara čete, Milan Sarenac, kada je duboko u neprijateljevoj pozadini »nestali« vod zatekao u udolici sa kamenom ogradom, gdje su vojnici vjerovali da mogu zastati, predahnuti i odspavati.

Taj pakleni kotao u kome je »zla kob« sustigla više stotine legionara i četnika, mogao se pripremiti samo u čvrsto povezanim akcijama sa 12. hercegovačkom brigadom, koja je već drugog dana ofanzive, 14. jula, u jednom takvom vatrenom žrvnju zaplijenila njemačku divizijsku zapovijest, razgoneći u isto vrijeme i nevesinjske četnike, što je, takođe, bilo od posebnog značaja.

Da se njihovo izdajstvo razvilo do začuđujućih razmjera, upućuje i podatak da su se četnici, koji su sve do prvih julskih dana bili gotovo sami u Nevesinju, još više ražestili poslije sporazuma između Josipa Broza Tita, predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, i Ivana Šubašića, predsjednika kraljevske (izbjegličke) vlade, jer se »u njihovim pjesmama i parolama ogledao neprijateljski stav prema dotadanjem njihovom idealu kralju Petru«. Tokom ofanzive, pored četnika »bez ikakvog morala i borbenosti«, nastupali su bataljoni »Vražije« divizije u kojima je, uz njemački komandni kadar, ljudstvo bilo mobilisano sa teritorije Nezavisne Države Hrvatske.

¹²⁴⁾ Zbornik NOR, IV/27, str. 353.

toga je Operativni štab, u svom izvještaju Štabu 29. divizije zapisao 26. jula: »Mišljenja smo da neprijateljska ofanziva ne može više dugo da traje s obzirom na velike gubitke i zakašnjenje u postizanju istaknutih ciljeva. Vjerovatno je da će neprijatelj, ukoliko se ne zadovolji prodiranjem ka Bileću, produžiti po planu, to jest vršiti pritisak na našu X i XI brigadu. Ukoliko to situacija bude zahtijevala, i ukoliko to bude moguće, mi ćemo zbaciti dio naših snaga preko Hrguda - Trusine - Sniježnice u leđa neprijatelju«. ^{120'}

S obzirom na to da u 12. brigadi, i pored znatnih gubitaka, borbenost i moral boraca nisu oslabili, da su brigade primile više hiljada metaka iz divizijske rezerve, jer je dobar dio zaplijenjene municije već bio istrošen, da su se bataljoni 13. brigade učvrstili i osudili kolebljive borbe koji su ih napustili, da borci osjećaju veliki zamor ali i da izdržavaju napore, Štab Operativne grupe smatrao je da će se brigade, ako ne budu ugrožene iz poledine, moći »oduprijeti svakom eventualnom napadu« »i probiti se svakim pravcem«, da će se dobro »pripremiti za našu ofanzivu, koju uskoro očekujemo«. ^{121''}

Uvjereni da će do toga doći za koji dan, a radi veće pokretljivosti jedinica, prikupljeni su iz obje brigade u jednu kolonu slabije pokretni ranjenici i bolesnici, nepotrebni materijal iz bojnih komora i intendantura, i pod komandom potporučnika Čeda Tasovca kolona je upućena ka Štabu 29. divizije da bi tu dobili, do povratka brigada, novo mjesto boravka i uputstva šta da rade.

O namjeravanom manevru Operativni štab je obavijestio Štab 10. brigade i Komandu I vojnog područja, sugerišući da bi 10. i 11. brigada na prostori Gacka i Bileće, svakako sa novim rasporedom, i dalje vršila pritisak na te garnizone, »kako se ne bi neprijateljske snage glavninom odvojile prema nama«.

Upravo toga dana, 26. jula, Štab 29. divizije obavijestio je Operativnu grupu da je 11. brigada izvjestila da su se u »Gacko vratile skoro sve one snage koje su prije neki dan iz Gacka bile upućene ka Šipačnu«, u bok 12. brigade, da od »pravca Stoca i Trebinja nije do sada bilo neprijateljskih pokreta«, da se sa »bandama iz Bileća, jačine oko 600 i 700 bandita« 10. brigada uspješno bori, da su od Saveznika tražili da se ponovo bombarduju neprijateljevi objekti u Hercegovini, i ponovno ručne bombe, jer rezervi više nije bilo. ¹²²⁾

Dva dana ranije, 24. jula, Štab 29. divizije istakao je borbenu aktivnost 11. brigade, jer su njeni bataljoni, kada je iz Gacka izašao jedan dio četnika ka Šipačnu, a dio njemačke jedinice prema Fojnici, izvršili pritisak na Gacko, ovladali Miholjačom i nanijeli četnicima velike gubitke, odnosno što je njihov pritisak na Gacko »bio smišljen i dobro procijenjen« i sa takvim akcijama »mnogo olakšali 12. i 13. hercegovačkoj brigadi odvlačeći jedan dio snaga sa njihovog sektora u pravcu Gacka«. ^{123'}

^{120>} VII, ANOP-a, 1.1143, f. 12, dok. 25.

^{121''} Isto.

^{122>} VII, 1. 1143, f.8, d. 21.

^{123>} VII, k. 1143, f.8, d.20.



Obilazni udar brigada, započet noću između 28. i 29. jula s južne strane Dabarskog polja, vodio je 1. i 4. bataljon 13. brigade pravcem Berkovići - Gornja Trusina, sa zadatkom da se likvidira neprijatelj duboko u njegovoj pozadini. Tom prilikom je u blizini žandarmerijske stanice u Trusini uništena jedna njemačka kolona. Sudar je bio neočekivan, i iz bataljona je ranjen samo jedan borac. Očekivalo se, zatim, sa dejstvo sa bataljonima 12. brigade.

Te dane je dobro zapamtio i njemački podoficir Kataj, iz bataljona za vezu 369. divizije, koji je sa telefonskim vodom na tovarnim grlima napustio Mostar 23. jula i stigao u Nevesinje, gdje je »zla kob sustigla potporučnika Knapa (1. četa) kada je sâm, s podoficijerom iz skladišta i kurirom išao u Nevesinje«. U njegovo sjećanje duboko se urezao ovaj događaj: »Iz Nevesinja smo produžili pokret za Odžak. Akcijom je rukovodio lično general. Nastupalo se preko Liješćice ka grebenu Studenac (k. 1149). Svakodneвно upućivana izviđačka odjeljenja nisu došla u dodir sa neprijateljem, a takođe ni četnici, sa svojim dugim valovitim kosama, koji su kao izviđači dolazili i odlazili sa naših položaja, nisu mogli da utvrde ništa sumnjivo. Tako je prolazio dan za danom. Dva-deset devetog jula premješteni su položaji unaprijed ka jugu do na Ržanik (k. 1143), odakle se u daljini vidjelo Dabarsko polje. Zbog potpune nepreglednosti zemljišta, komandant je odlučio da se opet uveče povuče na polazni položaj. Nedostajao je jedan cio vod od 25 ljudi, koji su tek poslije više dana pronađeni mrtvi. Noću 22/23 VIII neprijatelj je pokušao da nas baci s položaja. Poslije višečasovne žestoke vatre ipak je u osvit dana došao kraj ovom urnebesu. Ipak otada naša izviđačka odjeljenja nisu se uveče mirno vraćala...«¹²⁴

Vod od 25 vojnika okončan je pod rafalima i bombama izviđačke grupe 4. bataljona, koji je vodio zamjenik komesara čete, Milan Šarenac, kada je duboko u neprijateljevoj pozadini »nestali« vod zatekao u udolici sa kamenom ogradom, gdje su vojnici vjerovali da mogu zastati, predahnuti i odspavati.

Taj pakleni kotao u kome je »zla kob« sustigla više stotine legionara i četnika, mogao se pripremiti samo u čvrsto povezanim akcijama sa 12. hercegovačkom brigadom, koja je već drugog dana ofanzive, 14. jula, u jednom takvom vatrenom žrvnju zaplijenila njemačku divizijsku zapovijest, razgoneći u isto vrijeme i nevesinjske četnike, što je, takođe, bilo od posebnog značaja.

Da se njihovo izdajstvo razvilo do začuđujućih razmjera, upućuje i podatak da su se četnici, koji su sve do prvih julskih dana bili gotovo sami u Nevesinju, još više ražestili poslije sporazuma između Josipa Broza Tita, predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, i Ivana Šubašića, predsjednika kraljevske (izbjegličke) vlade, jer se »u njihovim pjesmama i parolama ogledao neprijateljski stav prema dotadanjem njihovom idealu kralju Petru«. Tokom ofanzive, pored četnika »bez ikakvog morala i borbenosti«, nastupali su bataljoni »Vražije« divizije u kojima je, uz njemački komandni kadar, ljudstvo bilo mobilisano sa teritorije Nezavisne Države Hrvatske.

¹²⁴> Zbornik NOR, IV/27, str. 353.

Iako je 12. brigada imala četiri bataljona sa prosječno po 80 boraca, a krajem jula svega oko 65, zahvaljujući izvanrednom moralu boraca i dobrom naoružanju, jer su bataljoni imali po 10 puškomitraljeza, po mitraljez i po dva minobacača, municije »u izobilju«, danima je uspješno odoljevala neprijateljevom pritisku. Ipak se, krajem mjeseca, povukla jer, smanjivši se brojčano, i »udarnost je postepeno smanjivana«, pri čemu je, zbog zamora, svoje akcije sve čvršće povezivala sa 13. brigadom, koja je svoje bataljone držala na Trusini, Sniježnici i Hrgudu.

»Naše jedinice su pokazale čudo od junaštva«

Kada je poslije predaha od nepuna dva dana počeo li/29, jula obilazak Operativne grupe - prodor u neprijateljevu pozadinu sa dvije uporedne kolone - 1. i 4. bataljona 13. brigade napali su preko Trusine iz pozadine i dotukli njemačku kolonu kod sela Studenci, a bataljoni 12. brigade su, isto tako kao desna kolona, upali u pozadinu kod s. Kulušića i s. Bezđeđa, iza leđa kolona koje su nadirale prema Bileći i koje su napali sa čela dijelovi 10. brigade. Kolone su se kretale od Donjih Davidovića prema Gornjim Davidovićima i njihovo uništenje bilo bi znatno efikasnije da te noći, oko 22 časa, njemački izviđački dijelovi nisu otkrili prelaz 12. brigade preko Dabarskog polja, iako je taj prelaz izveden veoma konspirativno, i blagovremeno zauzeli borbeni poredak.

Iako su legionarske kolone bile satjerane na brdo Kosmatušu, povrhu Divina, nisu s tog položaja stjerani ni poslije više napada. I upravo kada se pripremao zajednički napad 3. i 4. bataljona 12. brigade i 4. bataljona 10. brigade, legionarska jedinica je preduhitrila taj napad svojim bjekstvom u pravcu Bijeljana na istočnoj strani Dabarskog polja, izukavši i svu komoru (100 konja), a zatim je nesmetano krenula drumom za Berkoviće, a potom ka Trusini i Nevesinju.

Taj pravac probijanja njemačke kolone veoma je iznenadio Štab 12. brigade, mada je to bio jedini mogući potez legionarskog komandanta, bez obzira što je i na tom pravcu njegova kolona imala znatne gubitke.

Pomjerajući svoje glavne snage desno, u planinski kraj oko Lukavca, da bi se našli na boku neprijatelja u slučaju da nastavi - poslije probijanja - kretanja prema Bezđeđu, 12. brigada nije imala rezervnih snaga koje bi gonile njemačku kolonu uzduž Dabarskog polja, a, značajnije od toga, »13. brigada nije mogla biti na vrijeme obaviještena da bi ih dočekala«, već je ne znajući situaciju izdata naredba da se noću 29/30. jula ponovo prebaci u rejon Kubaša, na južnu stranu Dabarskog polja.^{125»}

U međuvremenu je s tog prostora komandant Operativne grupe, Danilo Komnenović, zapazio njemačku kolonu koja je grabila Dabarskim poljem i, mada iznenađen, brzo okupio naoružane pozadinske radnike i četnu Omladinskog bataljona u formiranju pri Štabu 13. brigade, nastojeći da rastroji njemačku kolonu, a u isto vrijeme je obavijestio i jedinice 13. brigade na Trusini da je dočekaju i napadnu, pa je ta kolona, ipak, pored puta ostavila 25 leševa (6 vojnika je zarobljeno, 20 ra-

^{125»} Zbornik NOR, IV/27, dok. 146.

njeno), 3 puškomitraljeza, 16 pušaka, 2 automata, više ručnih bombi i drugog, mada su se mnogi vojnici koristeći se mrakom, probili u Nevesinje. Bilo je to panično bjekstvo.¹²⁶¹

Bio je to, u stvari, kraj njemačke sniježničko-trusinske operacije (»Zonenštih«), Na prostranom planinskom području od Hrguda i Sniježnice do Trusina i uzduž Dabarskog polja, rijetko se čula pucnjava i 12. brigada, čiji su se borci odmarali, javila je 31. jula Štabu 29. divizije da »ima znakova i izvještaja po kojima je sa jučerašnjim danom neprijateljska ofanziva završena«, da ima namjeru da sa 13. brigadom očisti prostor Trusina - Bezđeđe - Slato, možda i do Biograda, do samog Nevesinja, da su »svi naši borci i rukovodioci u ovoj ofanzivi dali sve od sebe«, da su »upornost i junaštvo naših boraca zadivili i neprijatelja«, da je »neprijatelj već nakon prvih sukoba bio ošamućen i pokoleban i jedino švapske naciste mogle su biti te koje su i pored toga nastavile ofanzivu i poslije predviđenog roka, da bi se i druga faza završila potpunim porazom«, da su »svi bataljoni bili na visini starih bataljona, može se reći bez malih razlika«, a, uz sve to, da je »koordinacija rada sa 13. brigadom bila savršena«, te da je bila blagotvorna odluka o formiranju Operativnog štaba.¹²⁷¹

Toga dana je i Štab 29. divizije poslao pismo 10. brigadi da su tog momenta »izvješteni radiogramom od XII i XIII da je neprijatelj poražen na Trusini i Davidovićima i da u paničnom bjekstvu bježi prema Nevesinju«, »naše brigade odlaze na svoje stare položaje«.

Taj zajednički uspjeh brigade, naročito 29. jula, kada su »ukupni gubici neprijatelja ovog dana bili približni gubicima za svih šest dana frontalne borbe u prethodnoj etapi, s tom razlikom što su gubici 29. divizije bili neizmjereno manji - 3 mrtva, 9 ranjena i jedan nestao«, rezultat je, prije svega, obuhvatnog manevra Operativne grupe koja je neočekivanim pojavom na »čitavoj dužini grebena Trusine iznenadila neprijateljeve komandante«, odnosno »jedinice za čijim se leđima ona našla - momentalno su okrenule front, težeći da se što prije dokopaju garnizona«.¹²⁸¹

U »Saopštenju« 29. divizije od 5. avgusta 1944,¹²⁹¹ izvučenom na geštetneru, o razbijanju i slomu neprijateljeve ofanzive od 11. do 30. jula 1944, kaže se daje neprijatelj imao 511 poginulih vojnika i oficira (»nađenih na bojnom polju«; Švaba i ustaša 433, četnika 78, 35 zarobljenih preko 800 ranjenih, da je ukupno izbačeno iz stroja 1346 starješina i vojnika (uz napomenu: »U ovoj borbi nisu uračunati gubici neprijatelja u Gacku i Bileći od savezničkih bombardovanja«), da je ubijeno 148 konja a zarobljeno 78, da su zaplijenjena 3 brdska topa 75 mm, 4 teška i 3 laka bacača, 20 puškomitraljeza, 17 mašinki, 120 pušaka, 8 radio-stanica, 460 granata za teški i laki bacač, 126 granata 75 mm, 100.000 metaka,

¹²⁶¹ U operacionom dnevniku 29. divizije ubilježeno je (29. jula) da su 12. i 13. brigada natjerali neprijatelja u bezglavo bježanje ka Nevesinju, da se jedna jača legionarska kolona probila na cestu za Stolac i da su vojnici »u trku uspjeli pobjeći po oluji i kiši bacajući spremu sa sebe radi boljeg trčanja«, odnosno da je »neprijatelj potpuno razbijen i protjeran sa teritorije koju je bio posjeo«.

¹²⁷¹ Zbornik NOR, IV/27, dok. 146.

¹²⁸¹ D. Komnenović i M. Kreso, n. d., str. 289, 290.

¹²⁹¹ »Saopštenje« 29. divizije od 5. avgusta 1944, Arhiva CK SKJ, Beograd, BiH (2, 1944)39.

5 tovara sanitetskog materijala, 70 tovara razne vojničke opreme i druge ratne opreme, da su jedinice 29. divizije imale 37 poginulih drugova i drugarica i 104 ranjena (teže 18).

Naveden je iskaz zarobljenog Nijemca, Augusta Fišera: »Ja sam bio vojnik jedne jurišne jedinice Dinova. Polovina nas je izginula na Trusini. Četvrtina, a možda i više ranjeno, ostali pobjegli kud koji. Borio sam se do posljednjeg metka, jer su nam oficiri govorili da nas partizani redom kolju i vade oči. Bio sam pored Dinova. Poginuo je pored mene. U toku borbe mahao je glavom poslije neuspjelih naših juriša i govorio: 'Ovako nešto sam vidio samo na Istočnom frontu!'... «

Ističući da su »naše jedinice pokazale čudo od junaštva«, jer su »i danju i noću, bez odmora i spavanja, u neprekidnim jurišima na utvrđenog i dobro naoružanog neprijatelja zadale neprijatelju poražavajući udarac«, da je »glavni njemački general« Flebs, komandant 5. SS brskog armijskog korpusa, »kada je čuo za veliki poraz svojih najboljih i najjačih jedinica«, došao iz Mostara u selo Bio'grad, a zatim »zaprepašten i preneražen« rekao da se taj strahoviti poraz Nijemaca i četnika mora nekako pokriti. »Saopštenje« nije propustilo da zapiše: »Kada je naš 'brđanin' (zaplijenjena haubica) prolazio kroz narod, dočekivan je sa suzama radosnicama, jer je narod znao šta ga čeka kad bi hitlerovski banditi i njihove sluge haračili po našim selima. Na stotine konja gonio je neprijatelj za žito, a opljačkao bi i svu stoku na koju bi naišao. Razno-bojnost rubaca, kojima je narod kitio cijev 'brđanina' bila je divan izraz oduševljenja«. ¹³⁰»

O tim događajima obavijestio je Štab 29. divizije i Štab 2. udarnog korpusa 7. ili 8. avgusta (kada je izvještaj pisan, ali bez datuma)¹³¹ ističući da neprijatelj u svojoj ofanzivi »nije uspio ni do 21 jula da ovlada onim položajima sa kojima je trebalo da ovlada još 15. jula«, da se borba i dalje »razvijala sve većom žestinom i neprijatelj je po svaku cijenu imao namjeru da se probije u pravcu Plane«, ali da su ga jedinice 29. divizije, prelazeći u protivnapade, manevrišući i napadajući noću, zadržavale. Da bi se izbjegle fontalne borbe, uzaludno prolijevanje krvi i veliki utrošak municije, donijeta je odluka da se brigade ne povlače ka prostoru Banjana, ka Crnoj Gori, već je stvorena udarna Operativna grupa 12. i 13. brigade koje su se manevrom izvukle iz neprijateljevog dodira i, iznenada, pojavile se iza njegovih leđa, »strašno ga iskasapile« i natjerale na povlačenje u pravcu Nevesinja.

Neprijateljeva ofanziva, pisao je Štab 29. divizije »razbijena je u prvom momentu herojskom borbom naše XII i XII brigade, vještim manevrovanjem Operativne grupe i njenom pojavom u neprijateljsku pozadinu, ofanzivnim dejstvom XI brigade u pravcu Gacko, uspješnim dejstvom X brigade protiv četničkih bandi iz Bileće, kao i uspješnim dej-

¹³⁰ pored više drugih mišljenja o učestvovanju 12. i 13. brigade u julskim borbama koje se mogu susreti u ratnim izvještajima, pominjem relaciju 10. hercegovačke brigade (Zbornik, tom IV, knj. 28, dok. 10), u kojoj je rečeno da su 12. i 13. brigada »izvojevale nekolike sjajne pobjede nad Švabama, koje su uglavnom izazvale i potpuno razbijanje neprijateljske ofanzive još u samom njenom početku«. Uz to, na kraju julske relacije 13. brigade (Zbornik, tom IV, knj. 28, d. 13) saopšteno je da se u ofanzivi »naročito istakao 4. bataljon u rukovođenju bataljonom kroz sve borbe tokom mjeseca«.

¹³¹> Zb., tom IV, knj. 28., d. 30.

stvom dijelova Južnohercegovačkog partizanskog odreda i neprijatelju su nanešeni veliki gubici«, to jest da su se u razbijanju neprijateljeve ofanzive »naročito istakle 12. i 13. brigada svojom herojskom borbom, umješnošću i disciplinom«, da su se isto tako istakle »i ostale brigade u uzajamnom potpomaganju akcija 12. i 13. hercegovačke NOU udarne brigade djelujući ofanzivno u pojedinim pravcima«.

Operacija »Zonenštih«, predviđena da traje 12 dana u četiri etape, dotrajavala je 17 dana u dvije etape, jer su druga i četvrta etapa u grču više poraza, neizvršene i »zaboravljene«. Ta operacija privedena je kraju s potpunim porazom: gotovo ništa nije ostvareno od zadataka koje je general Fric Najdhold odredio svojim jedinicama u strogo povjerljivoj zapovijesti od 11. jula 1944, koja je već poslije tri dana bila u rukama Štaba 29. hercegovačke udarne divizije.

A kada je u naređenju Štaba 29. divizije, upućenom 13. brigadi 3. avgusta 1944, saopšteno da se u toku čitave ofanzive ta brigada pokazala neobično borbena i uporna u borbi, da su borci, »ako se uzme u obzir da je to brigada mlada«, »učinili čuda od junaštva«, da su »kako umješno rukovođenje«, tako i borbenost učinili da ta brigada savlada sve teškoće i napore i da izađe kao pobjednik u zaista teškim i upornim borbama¹³²⁾ 13. brigada je već bila sasvim svela bilans svojih julskih borbi: ubila je 246 njemačkih vojnika i oficira, 32 zarobila i oko 300 ranila, izgubivši 15 boraca i 29 ranjenih.¹³³⁾

Njena tri bataljona su 31. jula 1944. imala 258 boraca i rukovodilaca (među njima 24 drugarice, 18 Talijana, 8 Poljaka, 2 Čehoslovaka), 191 pušku (jugoslovenske, njemačke, italijanske i engleske proizvodnje), 29 puškomitraljeza, 3 teška bacača sa 56 mina, 31 tromblon (za njemačku pušku), 1 lakši bacač sa 13 mina, 4 protivkolske puške (sa 442 metka), 18 mašinki (sovjetskih, engleskih, njemačkih, ustaških sa 1106 metaka), 33 pištolja sa 391 metkom i 100 ručnih bombi, 66 tovarnih konja i 16 jahačih.¹³⁴⁾

U operacijskom dnevniku 29. divizije 30. jula 1944. zabilježeno je: »Sve brigade izvještavaju da se neprijatelj poslije više od dvadeset dana njegove ofanzive umirio. Batine koje je dobio opametile su ga«. A 31. jula: »Promjena nema. Neprijatelj nije ispoljavao nikakvo dejstvo. Brigade se nalaze na istim položajima: X prema Bileći, XI prema Gacku, XII prema Nevesinju i XIII prema Stocu. Vrijeme lijepo«. ¹³⁵⁾

Četrdeset »nestalih« boraca

Trebalo je, ipak, u vrijeme »zatišja« na planinskim kamenim gredama i visovima cjelovitije sagledati protekle događaje i odgonetnuti zašto je iz 29. divizije oko 100 boraca »nestalo« sa položaja u toku ofanzive »Zonenštih«, među kojima je bilo i četrdeset boraca 13. hercegovačke udarne brigade.

¹³²⁾ D. Komnenović i M. Kreso, n. d. str. 297.

¹³³⁾ Zb., tom IV, knj. 28, d. 13.

¹³⁴⁾ Zb., IV, knj. 27, d. 140.

¹³⁵⁾ VII, k. 1143 A, 7/8.

Znalo se da je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu - u vrijeme formiranja 13. brigade - obavještavajući Mjesni komitet KPJ za Mostar da se formira »Mostarska« brigada, zahtijevao da mostarski komunisti, posebno skojevci, moraju »široko popularisati ovu novoformiranu brigadu i izvršiti mobilizaciju za tu brigadu«, da nastoje da šalju »samo ljude koji su sposobni za vojsku i koji će se brzo prilagođavati ovim uslovima našeg partizanskog života«, da »vršenje raznih akcija od strane boraca Mostarskog bataljona za sada ne dolazi u obzir« i da su takve direktive dali »i Štabu novoformirane brigade«. ^{136'}

Politički komesar 13. brigade, Enver Ćemalović, nije se mnogo dvoumio kada je u kratkom predahu 20. jula 1944. poslao izvještaj političkom komesaru 29. divizije o stanju u brigadi, dobrim dijelom usredsređujući svoja objašnjenja na to ko je sve i zašto u posljednje vrijeme dezertirao, »a najviše u našem 1. bataljonu«. ^{137'}

Iako se politički rad u bataljonima, zbog gotovo svakodnevnih borbi, javljao je komesar, samo povremeno svodio na razgovore o tim borbama, »ofanzivni duh naših boraca u svim bataljonima kroz ove akcije stalno je rastao, te se može konstatovati *da se uspjelo u duhu* naređenja Vrhovnog komandanta druga Tita« da se »razvije što više ofanzivni duh kod naših boraca«, da se takva inicijativa najviše razvila u 4. bataljonu, koji je »u poslednjim borbama snosio najveći teret borbi«. U 3. bataljonu se ispoljilo neorganizovano uzimanje stvari prilikom zaplijenjivanja neprijateljeve opreme, rukovodioci su »pustili vojsci da radi šta hoće«, a 1. bataljon je gubio vezu i nije bio osobito umješan u noćnim borbama.

Napominjući da će »detaljnije o nedostacima bataljona u ovim borbama dostaviti (izvještaj) kad neprijatelj bude potpuno bačen u Neve-sinje«, komesar 13. brigade poimenično je naveo poginule borce i više ranjenih. Iz 3. bataljona poginuli su komesar 2. čete Radovan Dobranić i vodnik Boško Bjelica, iz 4. bataljona politički delegat (iz 2. i 3. čete) Stevo Dursun i Nenad Bojanić i borci 1. čete Mitar Gačić i Nikica Eterović, a iz 1. bataljona borac 1. čete Mihajlo Skiba. Među ranjenima su bili zamjenik komandanta i obavještajni oficir 1. bataljona Lazo Ćvoro i Meho Zećo, komandir 2. čete 4. bataljona i njegov zamjenik Žarko Ilić i Todor Komnenić, i zamjenik komandira 3. čete 4. bataljona Vlado Vukoje. ^{138'}

^{136>} VII, fil. 7, br. 3514 (623-624).

^{137>} VII, kut. 1145/11, fas. 12, dok. 54.

¹³⁸⁾ Zanimljivo je istaći da u ratnim izvještajima većine brigada NOVJ vrlo rijetko nailazimo na imena poginulih i ranjenih boraca i rukovodilaca, pa i u gotovo svim izvještajima XIII brigade, kao i u drugim hercegovačkim brigadama, čak i kada je riječ o nesvakidašnjim podvizima boraca i grupa (neovisno od vođenja posebnog spiska poginulih koji je u 13. brigadi uglavnom brižljivo vođen). Vrhovni komandant Josip Broz Tito je već 21. jula 1942. od štabova brigada zahtijevao da u nedjeljnim izvještajima obavezno navode *poimenično* svakog borca i starješinu koji je u akcijama poginuo »s kratkim opisom o držanju istih u toku borbe«, čime je, svakako, želio da omandama skrene pažnju i na to da sve svoje borbe sagledavaju kroz brižljiv odnos i čuvanje vlastitih kadrova kao »zjenicu oka svoga«. Tito je i 1. septembra 1942. uputio naređenje svim višim štabovima koje ih je obavezivalo da, čak, *poimenično naznače mrtve i ranjene*

Život kojim se živjelo i ratovalo, borbeni vrtlozi i marševi kojima su obilježeni skoro svi dani i noći, bdijenja na položajima i stražama, zasjedama, sve što su vrijeme i iznenadna naređenja i uputstva donosili i nanosili, a uz sve to i nedovoljno sagledan

Među borcima koji su samovoljno napustili brigadni borbeni front, na kojem je samo u posljednjim borbama bilo 250 mrtvih i ranjenih neprijateljevih vojnika, među četrdesetoricom dezertera bilo je i nekoliko Mostaraca, od kojih su dvojica - trojica bili stari borci, a za druge se vjerovalo da su skojevci provjereni u akcijama ilegalnog pokreta u Mostaru. Oni su to kasnije, sem jednog, koji je strijeljan, pošto se ponovo našao u bataljonu, ponovnim dolaskom i svojom borbom i potvrdili, posebno dvojica samovoljnih i izuzetno hrabrih komandira Husa Orman i Esad Fejić, mada se nisu vratili u svoj bataljon.

Motivi koji su njih četrdeseticu odveli u dezerterstvo ili nedozvoljeno »mijenjanje druge partizanske sredine«, bili su najrazličitiji. Za trojicu iz 3. bataljona, koji su odnijeli i odmah se vratili puškomitraljez, razlozi su bili, »izgleda, i neki nepravilni postupci prema samim borcima, što još nije ispitano«. Za kurira Štaba 13. brigade i borca Prateće čete Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu bile su pobude da se vrate svom ranijem životu, provalama po raznim radnjama u Mostaru.

Za dvojicu iz 4. bataljona koji su dezertirali u Zitomisliće i, nakon četiri dana boravka u svom selu, vratili se u jedinicu, motiv da napuste četvrtu iskrsnuo je onog trenutka kada su »tražili od komandira čete da ih pusti kući da donesu veš i ostale potrebne stvari«. Jednom dezertтеру iz tog bataljona, koji se dugo krio kao »škripar« (»pećinar«), izvršena je konfiskacija i zapaljena kuća.

Jedan omladinac iz Mostara, koji je dugo objašnjavao komandiru da je bolestan i da »on u partizanima ne može da daje onoliko koliko to može da dà u Mostaru, kao i drugi sedamnaestogodišnji omladinac, »kliznuli« su samovoljno u Mostar kada je 1. bataljon napustio Mostarac koji je iz 10. brigade došao u Mostarski odred, a zatim u 13. brigadu. Najprije zbunjen zbivanjima u zemlji, svijetu i oko njega, a potom i haranger, destruktivno djelujući, pitajući i »objašnjavajući« kako to da radnici ginu za novu Jugoslaviju a najedanput sporazum sa Šubasićem, da borci daju svoje živote po hercegovačkim čukama a sutra će njihovi oficiri i politički komesari da se »šepure po gradovima«, među njima i komesar Brigade, kako je »hercegovačka divizija četnička« što je sve skupa unosilo nepovjerenje i sumnju među borce.

Bataljon je napustio i omladinac čija je kuća od prvog dana u Mostaru bila čvrsto partizansko uporište, kurirsko svratište, čijeg su oca ubile ustaše 1941. a Italijani zatvorili sestru na Prevlaci, jer nije mogao - a to je i rekao svom političkom delegatu Mehmedu Dviscu - da podnese disciplinu. Na putu za Mostar uhvaćen je i strpan u zatvor, a zatim je posredstvom NOP-a oslobođen i ponovo se našao u svojoj desetini.

Iako su svi Mostarci, pretežno okupljeni u 1. bataljonu, osudili dezertere koji su nanijeli sramotu partijskoj i skojevskoj organizaciji proleterskog Mostara, ipak je svima ostalo neobjašnjivo zašto su dva junaka, Husa Orman i Esad Fejić, samovoljno napustili bataljon.

dublji smisao Titovog zahtjeva da se o ljudima i u izvještajima sasvim određeno, *poimenično* govori, uslovljeno je - kako svjedoče sačuvana dokumenta - da je i ta druga »septembarska« naredba Vrhovnog komandanta samo djelimično sprovedena. (M. Seferović: *Istočno i zapadno od Neretve*, »Narodna armija«, Beograd, 1981).

Dok je komesar Brigade smatrao da su njih dvojica, umjesto da »likvidiraju jednog četnika« produžili »pravo u Mostar«, da su po izjavama kurira »izjavili da se neće povratiti sve dotle dok ne uhvate koga njemačkog oficira da bi ga zamijenili za druga Vasu Maslu, koji je zarobljen kod Kreševa«, uz to predlažući da se osamnaestorica zarobljenih »vražijaka«, među kojima su bila i tri Nijemca, koje je Brigada poslala Diviziji, mogu zamijeniti »za našeg zastavnika druga Vasu Maslu, profesora Alikalfića i Čolajevića, što bi ostavilo vrlo lijep utisak na sam Mostar«, Esadovi i Husini bliski drugovi Lazo Čvoro, komandir 1. čete, kojem je u vrijeme formiranja 13. brigade Huso Orman bio zamjenik, Milan Knežević, zamjenik komesara 1. čete, Pavle Neimarević, komandir voda u toj četi, imaju svoje priče koje, uz komesarovu, pa i komandanta Brigade da je dva druga poslao radi hvatanja legionara »vražijaka« kako bi se prikupile nove informacije, odražavaju svu raznolikost i osobenost boraca 1. bataljona.

»Bili smo na Ubosku, krajem juna 1944, kada mi komandir 1. voda i zamjenik Husa Orman reče: 'Imam jednu tajnu, Lazo, ali da je čuvaš do kraja rata!' prisjeća se tih dana Lazo Čvoro. 'Hoću ako nije izdaja', odgovorim mu, a on će na to: 'Nije! Ja večeras odoh. Imam specijalni zadatak - idem u svoj rodni grad, Ljubiški, da pobijem neke domaće ustaše, da ne ostanu živi, da nekud ne pobjegnu!' Sutradan, gledam, nema mog zamjenika. Nema ni Ese Fejića, nevjerovatno hrabra čovjeka, komandira voda. Poslije je dužnost zamjenika komandira čete preuzeo Omer Livnjak, koji ubrzo pogibe. Tu našu tajnu nisam nikom odao. Svi smo znali: Husa nije obdaren da vodi kolektiv, četvu, ali ga je teško prevazići u samostalnim diverzantskim akcijama. Za nas stare borce, a Husa i Esa su bili među onima koji su opalili prve hlice na okupatora i domaće izdajnike, taj slučaj je bio takav: otišli su da srede neke svoje račune, da kažem intimne, svoje glave ponovo će izložiti iskušenjima koja mogu da podnesu samo legendarno hrabri ljudi, pa će to ponovo biti i naši zajednički uspjesi, a možda ćemo ih za taj podvig i kazniti. Tako i bi: čuda su činili u zapadnoj Hercegovini, postali su partizanski komandiri, Esa i komesar. A Esad je poginuo u Čapljini, pokosio ga je ustaški mitraljez sa tornja crkve. Bio je već ražalovan, oduzet mu čin. A Husa mi u oslobođenom Mostaru kaže: 'Hvala ti što si održao riječ'... «

Ako je do tih junskih dana 1944. Milan Knežević, zamjenik komesara i partijski rukovodilac 1. čete 1. bataljona, sumnjao u priče da Husa Orman ne zna da čita i piše, tog popodneva nije više bilo sumnje. Stigao je dopis iz štaba bataljona o zadacima četa, pa i o tome da su vojni i politički rukovodioci zapustili marksističko obrazovanje. Trebalo je da to i Husa pročita, ali...

»Priznao mi je, baš tad, da ne zna da pročita nijednu jedinu riječ, ni da napiše svoje ime«, sjeća se Milan Knežević. »Nije više bilo odstupanja: dogovorili smo se da svakog dana, samo nas dvojica, izolovani u sobi ili u pojati, krenemo u savlađivanje azbuke. Kad, koji dan kasnije Huse i Ese nema. Četa je znala da nije riječ o kukavičluku, pa se najčešće čulo, u šali, da su otišli u Mostar da se najedu smokava petrovača. Kada sam u oktobru 1944. postao sekretar Okružnog komiteta

Skoja za zapadnu Hercegovinu, u Ljubuškom partizanskom bataljonu, u selu Orah zateknem Husu Ormana. Saznadoh da su njih dvojica u Mostaru, mimo partijske organizacije, pokušali da kidnapuju njemačkog oficira, ali da su bili nesmotreni da je plan propao. Tada su se usred Mostara fotografisali sa oružjem i ta je slika sačuvana, a potom su stigli na Biokovo. Da bi 'kaznu izbrisao', Orman je tražio pomoćnika s kojim bi srušio tri voza na pruzi Mostar - Dubrovnik. I to je učinio, izgubivši pomoćnika. Ubrzo je postao i komandir, a ja i on smo prvi upali u Ljubuški«.

»Da li su bili zbog nečega kažnjeni i poslani u moj vod, ne znam, ali dobro pamtim da su mi njih dvojica, Husa i Esa, jedne noći, kada se Brigada našla na istočnoj strani Popova polja, zatražili da idu zajedno u noćnu patrolu oko sela, pa su i mene pozvali da idem sa njima u patrolu. Ali - do Mostara i, kasnije, do Ljubuškog, pedeset i više kilometara na zapad«, prisjeća se Pavle Neimarović. »Tih dana su njih dvojica, zbog toga što su upali u pčelinjak i razbili košnicu, na bataljonskoj konferenciji kritikovani. Već koliko sutra su se popeli na trešnju, a svi su znali da je to 'zabranjeno voće', da se ne smije samovoljno brati. Toga dana je Husa pucao pištoljem na vašku, psujući i galameći. Hrabar je do bezumlja, često smo ga odvrćali da ne pogine ludo, a on bi nam najčešće na to odgovarao: 'Za mene još fabrika nije izlila metak'. I šegačio se sa učenjem slova : 'Ne mogu dalje od šezdeset drugog slova, pa bog!'. I odoše, njih dvojica, samovoljno, naprosto me sažaljevajući što ostajem u bataljonu da vježbam strojevu obuku.. . «

»Slučaj Orman - Fejić« samo je djelimično okončan u pismu koje je pomoćnik političkog komesara Brigade narodne odbrane za Hercegovinu poslao Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu, obavještavajući ga da je partijska komisija saslušala Esada Fejića, političkog komesara bataljona »radi toga što je imenovani drug dezertirao iz 1. bataljona 13. hercegovačke brigade u Mostar, a kasnije izašao u Zapadnohercegovački partizanski odred, gdje je primljen u Partiju«, odnosno da je Esad Fejić, pošto je bio poslat na zadatak sa zamjenikom komandira njegove čete Husom Ormanom, počela ofanziva na jedinice 29. divizije i oni su se dogovorili da napuste svoju jedinicu«, a zatim su stigli u Mostar.

Štab Bosansko-hercegovačke divizije Narodne odbrane smjenio je Fejića sa dužnosti komesara bataljona, a partijska komisija je bila »mišljenja da se njegovo stanje ispita preko partijske organizacije u zapadnoj Hercegovini i da mu se donese kazna, jer sa ovakvim postupkom imenovani drug smatra Partiju za igračku«. Na kraju je pomoćnik političkog komesara Brigade narodne odbrane za Hercegovinu dopisao nalivperom: »Imenovani drug izjavljuje, da ga je natjeralo da dezertira, radi nezdravina u 1. bataljonu 13. brigade, kao radi slabog drugarstva«. ¹³⁹⁾

Komesar 13. brigade je »povodom dezerterstva Mostaraca« održao sastanak sa njima i »ukazao im na bijednost onih koji su pobjegli u

¹³⁹⁾ Pismo je poslato 5. januara 1945, a 25 dana kasnije Esad Fejić je kao oficir OZNE poginuo u Čapljini od ustaškog mitraljeza. Tako je i poslednji sin Muhameda i Adile Fejić poginuo u NOB. Prije Esada poginuli su Ešref (decembra 1943. u Đajićima kod Konjica), Šefkija (zarobljen od četnika avgusta 1944. i ubijen kod Bileće) i Džemal (oktobra 1944. u Ostrošcu kod Konjica).

Dok je komesar Brigade smatrao da su njih dvojica, umjesto da »likvidiraju jednog četnika« produžili »pravo u Mostar«, da su po izjavama kurira »izjavili da se neće povratiti sve dotle dok ne uhvate koga njemačkog oficira da bi ga zamijenili za druga Vasu Maslu, koji je zarobljen kod Kreševa«, uz to predlažući da se osamnaestorica zarobljenih »vražijaka«, među kojima su bila i tri Nijemca, koje je Brigada poslala Diviziji, mogu zamijeniti »za našeg zastavnika druga Vasu Maslu, profesora Alikalfića i Čolajevića, što bi ostavilo vrlo lijep utisak na sam Mostar«, Esadovi i Husini bliski drugovi Lazo Čvoro, komandir 1. čete, kojem je u vrijeme formiranja 13. brigade Huso Orman bio zamjenik, Milan Knežević, zamjenik komesara 1. čete, Pavle Neimarević, komandir voda u toj četi, imaju svoje priče koje, uz komesarovu, pa i komandanta Brigade da je dva druga poslao radi hvatanja legionara »vražijaka« kako bi se prikupile nove informacije, odražavaju svu raznolikost i osobenost boraca 1. bataljona.

»Bili smo na Ubosku, krajem juna 1944, kada mi komandir 1. voda i zamjenik Husa Orman reče: 'Imam jednu tajnu, Lazo, ali da je čuvaš do kraja rata!' prisjeća se tih dana Lazo Čvoro. 'Hoću ako nije izdaja', odgovorim mu, a on će na to: 'Nije! Ja večeras odoh. Imam specijalni zadatak - idem u svoj rodni grad, Ljubiški, da pobijem neke domaće ustaše, da ne ostanu živi, da nekud ne pobjegnju!' Sutradan, gledam, nema mog zamjenika. Nema ni Ese Fejića, nevjerovatno hrabra čovjeka, komandira voda. Poslije je dužnost zamjenika komandira čete preuzeo Omer Livnjak, koji ubrzo pogibe. Tu našu tajnu nisam nikom odao. Svi smo znali: Husa nije obdaren da vodi kolektiv, četu, ali ga je teško prevazići u samostalnim diverzantskim akcijama. Za nas stare borce, a Husa i Esa su bili među onima koji su opalili prve hlice na okupatora i domaće izdajnike, taj slučaj je bio takav: otišli su da srede neke svoje račune, da kažem intimne, svoje glave ponovo će izložiti iskušenjima koja mogu da podnesu samo legendarno hrabri ljudi, pa će to ponovo biti i naši zajednički uspjesi, a možda ćemo ih za taj podvig i kazniti. Tako i bi: čuda su činili u zapadnoj Hercegovini, postali su partizanski komandiri, Esa i komesar. A Esad je poginuo u Čapljini, pokosio ga je ustaški mitraljez sa tornja crkve. Bio je već ražalovan, oduzet mu čin. A Husa mi u oslobođenom Mostaru kaže: 'Hvala ti što si održao riječ'... «

Ako je do tih junskih dana 1944. Milan Knežević, zamjenik komesara i partijski rukovodilac 1. čete 1. bataljona, sumnjao u priče da Husa Orman ne zna da čita i piše, tog popodneva nije više bilo sumnje. Stigao je dopis iz štaba bataljona o zadacima četa, pa i o tome da su vojni i politički rukovodioci zapustili marksističko obrazovanje. Trebalo je da to i Husa pročita, ali...

»Priznao mi je, baš tad, da ne zna da pročita nijednu jedinu riječ, ni da napiše svoje ime«, sjeća se Milan Knežević. »Nije više bilo odstupanja: dogovorili smo se da svakog dana, samo nas dvojica, izolovani u sobi ili u pojati, krenemo u savlađivanje azbuke. Kad, koji dan kasnije Huse i Ese nema. Četa je znala da nije riječ o kukavičluku, pa se najčešće čulo, u šali, da su otišli u Mostar da se najedu smokava petrovača. Kada sam u oktobru 1944. postao sekretar Okružnog komiteta

Skoja za zapadnu Hercegovinu, u Ljubuškom partizanskom bataljonu, u selu Orah zateknem Husu Ormana. Saznadoh da su njih dvojica u Mostaru, mimo partijske organizacije, pokušali da kidnapuju njemačkog oficira, ali da su bili nesmotreni da je plan propao. Tada su se usred Mostara fotografisali sa oružjem i ta je slika sačuvana, a potom su stigli na Biokovo. Da bi 'kaznu izbrisao', Orman je tražio pomoćnika s kojim bi srušio tri voza na pruzi Mostar - Dubrovnik. I to je učinio, izgubivši pomoćnika. Ubrzo je postao i komandir, a ja i on smo prvi upali u Ljubuški».

»Da li su bili zbog nečega kažnjeni i poslani u moj vod, ne znam, ali dobro pamtim da su mi njih dvojica, Husa i Esa, jedne noći, kada se Brigada našla na istočnoj strani Popova polja, zatražili da idu zajedno u noćnu patrolu oko sela, pa su i mene pozvali da idem sa njima u patrolu. Ali - do Mostara i, kasnije, do Ljubuškog, pedeset i više kilometara na zapad«, prisjeća se Pavle Neimarović. »Tih dana su njih dvojica, zbog toga što su upali u pčelinjak i razbili košnicu, na bataljonskoj konferenciji kritikovani. Već koliko sutra su se popeli na trešnju, a svi su znali da je to 'zabranjeno voće', da se ne smije samovoljno brati. Toga dana je Husa pucao pištoljem na vašku, psujući i galameći. Hrabar je do bezumlja, često smo ga odvrćali da ne pogine ludo, a on bi nam najčešće na to odgovarao: 'Za mene još fabrika nije izlila metak'. I šegačio se sa učenjem slova : 'Ne mogu dalje od šezdeset drugog slova, pa bog!'. I odoše, njih dvojica, samovoljno, naprosto me sažaljevajući što ostajem u bataljonu da vježbam strojevu obuku... «

»Slučaj Orman - Fejić« samo je djelimično okončan u pismu koje je pomoćnik političkog komesara Brigade narodne odbrane za Hercegovinu poslao Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu, obavještavajući ga da je partijska komisija saslušala Esada Fejića, političkog komesara bataljona »radi toga što je imenovani drug dezertirao iz 1. bataljona 13. hercegovačke brigade u Mostar, a kasnije izašao u Zapadnohercegovački partizanski odred, gdje je primljen u Partiju«, odnosno da je Esad Fejić, pošto je bio poslat na zadatak sa zamjenikom komandira njegove čete Husom Ormanom, počela ofanziva na jedinice 29. divizije i oni su se dogovorili da napuste svoju jedinicu«, a zatim su stigli u Mostar.

Štab Bosansko-hercegovačke divizije Narodne odbrane smjenio je Fejića sa dužnosti komesara bataljona, a partijska komisija je bila »mišljenja da se njegovo stanje ispita preko partijske organizacije u zapadnoj Hercegovini i da mu se donese kazna, jer sa ovakvim postupkom imenovani drug smatra Partiju za igračku«. Na kraju je pomoćnik političkog komesara Brigade narodne odbrane za Hercegovinu dopisao nalivperom: »Imenovani drug izjavljuje, da ga je natjeralo da dezertira, radi nezdravina u 1. bataljonu 13. brigade, kao radi slabog drugarstva«. ¹³⁹⁾

Komesar 13. brigade je »povodom dezertiranja Mostaraca« održao sastanak sa njima i »ukazao im na bijednost onih koji su pobjegli u

¹³⁹⁾ Pismo je poslato 5. januara 1945, a 25 dana kasnije Esad Fejić je kao oficir OZNE poginuo u Capljini od ustaškog mitraljeza. Tako je i poslednji sin Muhameda i Adile Fejić poginuo u NOB. Prije Esada poginuli su Ešref (decembra 1943. u Đajićima kod Konjica), Šefkija (zarobljen od četnika avgusta 1944. i ubijen kod Bileće) i Džemal (oktobra 1944. u Ostrošcu kod Konjica).

Mostar, kao i to kakvu sramotu sa ovim postupkom nanose mostarskoj omladini«, kojom prilikom su »svi borci osudili dezertere«.

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, obavještavajući Pokrajinski komitet KPJ za BiH o prilikama u Hercegovini, zapisao je i to da u Mostaru, pored skojevaca, ima 29 članova i kandidata KPJ, da »partijska organizacija radi pod vrlo teškim okolnostima stalnih proganjanja i hapšenja od strane okupatora i ustaša« i da »samo zahvaljujući ogromnoj ljubavi i odanosti naših masa za NOP, neprijatelju nije uspjelo da zada jače udarce Partiji«, a zatim: »Nekoliko dezertera iz Mostarskog bataljona i veliki gubici u Mostarskom bataljonu nisu pokolebali naše mase. Razmjena, koju upravo sad vršimo za zarobljene Švabe, spasiće nekoliko naših drugova iz logora i zatvora i još više vezati za nas i naš pokret«¹⁴⁰

Sa svih strana sručilo se ogorčenje protiv dezertera i onih koji su samovoljno, bez obzira na pobude i motive, napustili bataljon, pa je i Oblasni komitet Skoja o tim borcima izložio svoj stav MK Skoja za Mostar: »Što se tiče dezertera iz naše vojske koji se tamo nalaze na teret organizacije posavjetujte se sa MK KPJ, koji ima određen stav po tom pitanju. Trebate od njih što više možete sakriti organizaciju i sve što se tiče organizacije. To su takođe kolebljivci koji su pošli klizavim putem. Oni će da snose veliku odgovornost ukoliko ne stupe odmah nazad u svoje jedinice i borbom opravdaju svoj grijeh. To su kukavice. Njima treba postaviti da se vraćaju nazad i ukazati im na to da ih čeka velika odgovornost. Blizu je dan našeg ulaska u Mostar pa neka nas tamo dočekaju kao dezerteri. Ukoliko oni odbiju i počnu da štete organizaciji, organizujte ubistva. Nemojte dozvoliti da vam provaljuju ti kolebljivci i imate da ih odstranite od organizacije. Organizacija im ne smije izlaziti u susret. U ime nas, naše vojske, treba im postaviti da se povrate i ukoliko neće nego su tu na teret organizacije i ako pokuša da provali, ubijajte odmah svakoga. Eto, to vam je stav prema dezerterima«.¹⁴¹

Omladinski bataljon

U vrijeme borbi na Trusini, Sniježnici i Hrgudu u »pozadini« 13. brigade i pod njenom komandom, oko dvije stotine boraca Omladinskog bataljona,¹⁴² koji je formiran 12. jula 1944. u sklopu priprema za organizovanje Omladinske brigade,¹⁴³ živeći »kasarnskim životom«, svakodnevno su se vojno stručno osposobljavali, pripremajući patrole, manja osiguravanja, zasjede i stražarska obezbjeđenja. Ispoljavali su visok moral i borbenost, posebno interesovanje da što prije savladaju i shvate politička zbivanja u zemlji i u svijetu, da, okupljeni u tri čete, bez obzira što su bili »pretežno seljački element, sem nekoliko omladinaca iz gra-

¹⁴⁰> VII, ANOP-a, film 9, Institut radničkog pokreta BiH, dok. 3884 (264-275).

¹⁴¹> VII, ANOP-a, film 9, dok. 2617 (28-29).

¹⁴²i VII, ANOP-a, kut. 1143 A, fas. 12, dok. 13.

¹⁴³) Omladinska brigada je formirana kao 14. hercegovačka brigada početkom septembra 1944. od Omladinskog bataljona pri 13. brigadi i bataljona Južnohercegovačkog partizanskog NOP odreda (koji je rasformiran) - »Marko Mihić«, »Mihajlo Čuzulan«, »Rade Pravica«. Brigada je na dan formiranja imala 465 boraca, a krajem novembra 1944. godine 1603 borca; »Mostarska operacija«, VIZ, 1986, str. 359.

da«, ograničenih opštih i drugih predznanja, sa velikim brojem nepismenih, učvrste svoje jedinice i stanu na borbeni položaj, da priguše svoje želje i »otklone svoj lokalizam«.

Mnoga lica mladih, razilazeći se po četama, bila su okvašena suzama, ali je i taj »stav stolačke omladine« otklonjen, »kojom prilikom je ukazano da u Omladinskom bataljonu ne smije biti ni stolačkih ni bilečkih četa, već 1, 2. i 3. četa 1. omladinskog bataljona, te da svi predstavljaju omladinu Hercegovine i da tako treba da postupaju«. Tako je pisao komesar Brigade komesaru Divizije, očekujući »da se što prije dostavi oružje i odjeća za omladince, jer ovako uopšte ne liče na vojsku«, pa i to da sve drugarice, a njih je bilo četrdeset, »imaju suknje«.

Obuku i vaspitanje omladinaca Štab 13. brigade povjerio je komandi 1. čete Rajku Salatiću, Fuadu Pašiću i Miloradu Babiću, komandi 2. čete Vojinu Ivkoviću, Maksimu Vukosavu i Dragu Kljakiću, komandi 3. čete Filipu Bralu, Gojku Subotiću i Čedu Kuriliću, intendantu i njegovom zamjeniku Jovu Pudararu i Milanu Dobraniću, zatim pomoćniku političkog komesara i zamjeniku komandanta Omladinskog bataljona Krstu Šegrtu i Milanu Kneževiću, koji su stigli iz 12. hercegovačke brigade, čije je naimenovanje potvrdio i Štab 29. divizije. Taj štab je za komandanta bataljona postavio poručnika Maksima Kujundžića, zamjenika komandanta 4. bataljona 12. brigade, a za načelnika Antuna Mratovića, načelnika Štaba 4. bataljona 10. brigade.^{144'}

U prvo jezgro nove brigade nisu pristizali samo omladinci iz privremenih omladinskih jedinica formiranih u selima oslobođene istočne Hercegovine (omladinske čete 10, 11. i 12. brigade su i dalje ostale u sastavu svojih brigada), već se akcija za prijavljivanje dobrovoljaca vodila širom Hercegovine, pa i mobilizacijom mladih u okupiranim gradovima i varošima. Tako je bilo i u Mostaru tog ljeta 1944, gdje je KPJ »predstavljala snagu pred kojom neprijatelj strijepi«, gdje su djelovali, pored jedinstvenog (koordinacionog) Narodnooslobodilačkog odbora, narodnooslobodilački odbori posebno među Srbima, Muslimanima i Hrvatima organizovani radi šireg okupljanja svih čestitih građana u borbi protiv domaćih izdajnika i okupatora. Partijska i skojevska organizacija, kako je to od njih sa oslobođene teritorije i zahtijevano, široko su popularisali i novoformiranu Mostarsku brigadu« (13. hercegovačku) i »Omladinsku brigadu« (14. hercegovačku brigadu), čiji su se borci okupljali na inicijativu USAOJ-a za Hercegovinu.

»O mobilizaciji u Omladinsku brigadu pisali smo vam opširno i poslali letke, prema tome značaj toga vam je poznat«, pisao je Oblasni komitet Skoja 5. avgusta 1944. Mjesnom komitetu Skoja za Mostar. »Kažete da se neki članovi Skoja nisu odazvali... U ime organizacije, ukažite im da je to direktiva od nas i ako se ne pokoravaju onda ćemo da imamo te ljude u vidu, odnosno doći će u pitanje njihov opstanak u organizaciji. To trebate postaviti pred sve one koji nisu neophodno potrebni i koji mogu da izađu... Jasno je da u ovim danima kad je pobjeda tu, da je sveta dužnost svakog omladinca da

^{144>} VII, ANOP-a, k.1 152/11, f. 14, d.4 i 5; k.1 152/1, fs.1, d.21; Maksim Kujundžić, narodni heroj, rođen 1923. u selu Čelebićima kod Konjica, zemljoradnik, poginuo novembra 1944.

stupi u redove NOV, radi što smrtonosnijeg udarca neprijatelju. Omladinci Mostara svojim daljnjim ostajanjem u Mostaru mogu da se samo izlože većim opasnostima, jer će neprijatelj biti sve svirepiji. Nije isključeno da ih sve pokupi u vojsku, jer već Švabe mobilišu po Njemačkoj od 16 godine...¹⁴⁵⁾

Ubrzo su - na osnovu prožimanja i uzajamnosti idejno-političke, moralne i vojne usmjerenosti narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranom Mostaru i jedinica NOVJ - iz tog jedinstvenog mobilizacionog izvorišta, kao i nekih drugih mjesta, krenule grupe dobrovoljaca. Patrioti Mostara su pisanim pozivom, nekad i tiskanicom Štaba IV operativne zone Hrvatske, pozivani u NOVJ, i samo rijetki pojedinci nisu se odayali i nisu krenuli već uhodanim i nikada provaljenim putevima izlaska iz grada.

Svijetla zublja bratstva

Brigada je i dalje stražarila sa grebena Hrguda, Sniježnice i Trusine, pa i iznad sela Biograda u kojem se rodio Blagoje Parović Šmit, Titov bliski saradnik, član Politbiroa CK KPJ 1934, nastavnik na Komunističkom univerzitetu u Moskvi, delegat KPJ na VII kongresu Kominterne 1935, politički komesar 13. internacionalne (francuske) brigade, koji se nadahnjivao djelom i riječju Vladimira Gaćinovića, rođenog u selu Kačnju u bilečkom srezu, organizatora i ideologa »Mlade Bosne« i Nedeljka Čabrinovića iz trebinjskog kraja i osuđenika 1914, i pucnjima svoga zemljaka Bogdana Žerajića, rođenog u Nevesinju, takođe, pripadnika nacionalno-revolucionarne organizacije »Mlada Bosna«, koji je izvršio samoubistvo nakon što je 1910. pucao na zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine generala Varešanina, predstavnika kolonijalno-feudalne tlačiteljske Austro-Ugarske.

Bila je to mlada generacija naprednih Hercegovaca koja se vaspitavala i na djelu hercegovačkih ustanika 1882. godine, kada su se prvi put udružili najborbeniji Srbi i Muslimani u oružanom otporu protiv austrougarskih trupa upravo u ovom nevesinjskom i gatačkom kraju, gdje se i ljeta 1941. i ljeta 1944, vodila borba, dotad najteža i najuspješnija protiv okupatora i njegovih saradnika.

Okupili su se u ustaničke čete na hercegovačkom kamenjaru, ne prihvatajući vojni zakon iz 1881 - koji je prelazio nadležnosti okupatorske vlasti - po kome su Hercegovci i Bosanci morali da služe u pukovima austrougarske vojske.

»Sad već nije bilo razlike je li u pitanju Srbin ili Musliman«, zapisao je Marko Vujačić, jer »svi su oni, manje-više, podjednako trpjeli jaram Austro-Ugarske Monarhije«. Poslije »vjekovnog neprijateljstva i nepremostive razlike, za nekoliko godina sjediniše se u mnogo čemu interesi Srba i Muslimana u Hercegovini i Bosni; biće da je vrijeme učinilo svoje« i oštrica »neprijateljstva između njih otupljena je i okrenula se protiv zajedničkog neprijatelja - austrougarske okupacije«.

¹⁴⁵⁾ VII, ANOP-a, film 9, br. 3481.

U »Stojanovom vaktu« (Stojan Kovačević), kako je narod upamtio taj ustanak, »uzeli su učešća Srbi i Muslimani u podjednakoj mjeri u prostoru koji je mogao brojati oko 150000 stanovnika«, zapisao je Hamdija Kapidžić, proširujući se do pred Sarajevo i Trnovo i prijeteći da zahvati sve bosansko-hercegovačke krajeve. Otud i brzo koncentrisanje 50000 vojnika, kojima su komandovala dva feldmaršal-lajtnanta Dahlen i Jovanović, sa jakom artiljerijom, što se sve sručilo na oko 5000 ustanika. »I prirodno je da ustanak, koji nije imao podršku na strani, bez jedinstvenog rukovodstva i bez dovoljno modernog naoružanja, nije mogao da uspije i bio je najzad likvidiran krajem aprila 1882. godine«.

Od svega, ipak, ostadoše najdragocjenije priče koje su se prepričavale oko kućnih ognjišta, ostade najvrijednije što je rastureni ustanak mogao podariti ljudima toga kraja. Premda je ustanak imao »lokalni karakter i nije bio ogledalo političkih i nacionalnih suprotnosti cijele Bosne i Hercegovine prema okupatorskoj vlasti, ipak je imao veliki istorijski značaj«, jer je »jasno pokazao da se narodi nisu pomirili sa austrougarskom okupacijom, a uz to je njime uspostavljena uža saradnja između Srba i Muslimana«, saradnja »koja će postati važan element u daljem razvoju prilika u Bosni i Hercegovini«.

O toj probuđenoj svijesti udruženih Hercegovaca i o istorijskom značaju nastavljanja započete borbe ponovo je progovorio Mićo Ljubibratić, poručujući ustanicima, putem pisama iz Srbije, da »sami sobom upravljaju«, da se »niko iz jabane, krstio se ili klanjao, ne miješa u poslove naše zemlje«, predlažući da se obrazuje Narodna vlada koja »ima da proglasi: ravnopravnost između hrišćana i muhamedanaca, da pozove na oružje sve sinove Bosne i Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka, da izašalje deputaciju u Carigrad, Petrovgrad i London s molbom da se Bosni, Ercegovni i Novopazarskom Sandžaku daruje samouprava, da rukovodi narodnu stvar unutar i predstavlja zemlju na strani«.

Odlučni u želji da se »zajedno oslobode od ovijeh novijeh na istoku varvara«, to ili da zajedno izginu, »iz ustaničkog logora« je objavljena i »Proklamacija bosansko-ercegovačkije ustanika na Evropu«, kojom se kaže da su se latili oružja, da ih Austrijanci »mogu za čas i savladati, ali k sebi pridobiti neće nikada«, da »sve kad bismo tada i savladani bili, nove će se borbe izroditi, i prestati neće dokle god se ne oslobodimo stranaca, ili svi do jednog ne izginemo«.

Pobunjeni seljaci su svoju misao o zajedničkoj saradnji izražavali drugačije, nepisanim programom koji ih je ujedinjavao u borbi protiv okupatora, pa su tu misao izražavali jednostavnim riječnikom koji je u stvarnosti izražavao njihovo raspoloženje i ideologiju. Tu misao je izložio Vladimir Skarić: »Borci za slobodu Hercegovine našli su i zajedničko geslo koje je glasilo: 'Za krst časni i vjeru Muhamedovu'. Ranije krvavo zavađeni, u borbi na suprotnim stranama, Srbi i Muslimani su našli zajedničku liniju borbe protiv okupatora, osjećajući duboko da im je nacionalna egzistencija ugrožena«. ¹⁴⁶

Poruke o bratstvu iz proklamacije, pisama i proglašenja živjele su na hercegovačkim stranama sa novim generacijama revolucionara, oboga-

¹⁴⁶ M. Seferović: »Rascvjeti bratstva«, »Narodna armija«, Beograd, 1984, str. 14-19.

čene novim idejama i saznanjima najprogresivnijih ljudi toga vremena. Glasovi sa tih dalekih borilišta bili su, na razne načine, moralni podsticaji naprednim ljudima prije i između dva posljednja svjetska rata, u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, pa otuda na zastavama partizanskih bataljona i imena junaka sa tih dalekih borilišta.

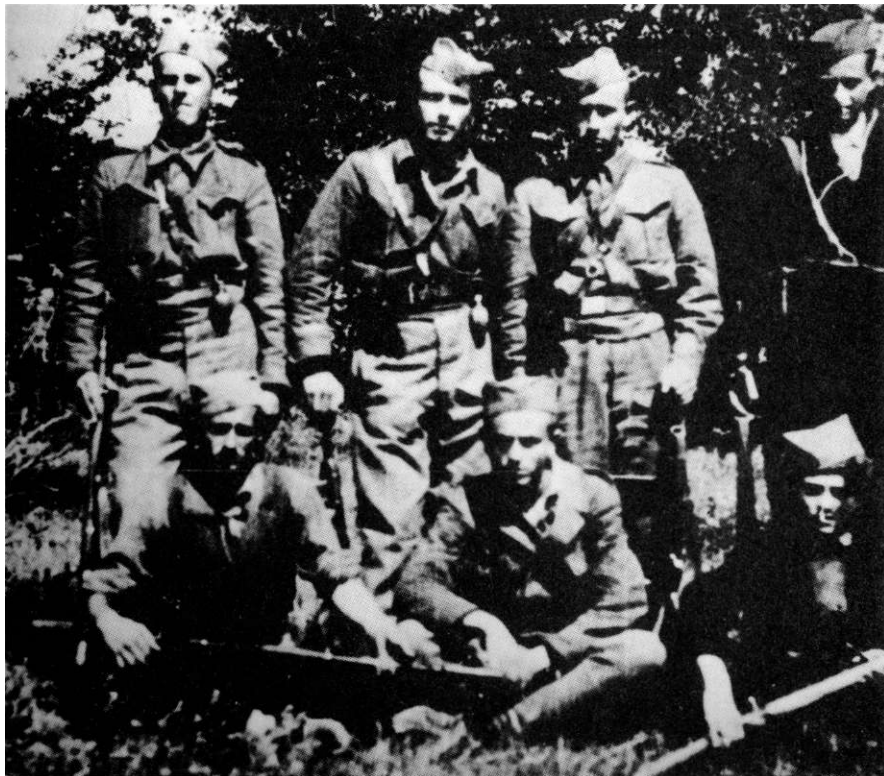
Na tom putu širokog »razdanjivanja« i buđenja Hercegovine, razmeđivanja pregrada koje su ljude ovih krajeva dijelile ili udaljavale jedne od drugih, duge su kolone komunista i spiskova političkih robijaša koji, pored drugih obilježja, ukazuju i na to da su se upravo u to vrijeme djelatnosti KPJ najmudriji i najdalekovidiji ljudi iz svih nacionalnih sredina širokim frontom i klasno, i moralno, i idejno, i ljudski, združili i krenuli naprijed, sve do oružanog tutnja jugoslovenske revolucije.

Do njemačke propale ofanzive »Zonenštih« u ljeto 1944. oglasilo se vrijeme kada se nije pitalo ko je Srbin, ko Hrvat, ko Musliman, Jevrej, Rom, jer svi čestiti ljudi pregli su da svoju sredinu, kolektiv, mjesto, selo, bataljon, pretvore »u svijetlu zublju bratstva«. ¹⁴⁷¹



Borci Prvog bataljona kod Divina 4. jula 1944.

Na Trusini, sredina jula 1944. Stoje: politički komesar 2. čete Trećeg bataljona Radovan Dobranić, zamjenik komandanta Trećeg bataljona Milan Bilić, komandir 2. čete Trećeg bataljona Spiro Samardžić i nepoznati borac. Sjede: politički komesar Prateće čete Trećeg bataljona Vlado Šukić Milojević, politički komesar Trećeg bataljona Sveto Kovačević i borac čije ime nije utvrđeno





*Husa Orman i Esad Fejić,
prvoborci i komandiri u Prvom
bataljonu snimljeni u dvorištu
zgrade u centru okupiranog
Mostara, ljeto 1944.*

*Bolničarke Trinaeste brigade
s Olgom Marasović (u sredini)
na Hrgudu kod Stoca, ljeto 1944.*





Narodni heroj Danilo Komnenović, prvi komandant Brigade (od 14. maja do 9. septembra 1944)



Jovo Lučić, politički komesar 1. čete Trećeg bataljona i Antun Kordić Tonči pomoćnik političkog komesara Prateće čete Trećeg bataljona koji su, s političkim komesarom 3. čete Trećeg bataljona Brankom Mihićem i četvoricom boraca, poginuli u borbi s njemačkim vojnicima kod Kamene, 19. decembra 1944.

Štab Drugog bataljona u selu Trijebnju (Dubrave) septembra 1944. Stoje: komandant Omer Mrgan, zamjenik komandanta Brigade Milan Tabaković, zamjenik komandanta bataljona Spiro Samardžić i politički komesar Safet Sefkić. Leži borac čije ime nije utvrđeno





Defile boraca Trinaeste i Četrnaeste brigade u oslobođenom Trebinju oktobra 1944. Na čelu kolone komandir 1. čete Prvog bataljona Rašid Hodžić, njegov zamjenik Savo Savčić i politički komesar 1. čete Muhamed Kreso

Prva podjela odlikovanja rukovodiocima i borcima Trećeg bataljona, Kamena, decembra 1944. Kleče: obavještajni oficir Ilija Bjelica, zamjenik komandanta Veljko Okuka, politički komesar Rajko Milošević, pomoćnik političkog komesara Kosto Burica (sjedi) i Pavle Komnenić, operativni oficir Štaba Brigade



*Štab Prvog bataljona na
Gubavici, decembra 1944:
zamjenik komandanta
Borisa Mandić,
komandant Lazar Čvoro,
obavještajni oficir Alija
Kreso i politički
komesar Fadil Numić*



*Komandant Brigade Milorad Kujačić i pomoćnik političkog komesara
Brigade Dragutin Vuković pišu zapovijed za napad na njemačko-ustaške
položaje na desnoj strani rijeke Bune, krajem decembra 1944.*





Poslije sastanka političkih i omladinskih rukovodilaca u Dubravama, decembra 1944. Stoje: član Politodjela 29. divizije Asim Pervan, politički komesar Trećeg bataljona Brigade Rajko Milošević, pomoćnik političkog komesara Brigade Drago Vuković, politički komesar Divizije Vukašin Mićunović, politički komesar Brigade Enver Ćemalović, pomoćnik političkog komesara Prvog bataljona Suljo Ćerimagić, politički komesar Četvrtog bataljona Stevo Mićević. Kleče: politički komesar Prvog bataljona Fadil Numić, omladinski rukovodilac Brigade Lutvo Dzubur, pomoćnik političkog komesara Drugog bataljona Hasan Beribak, omladinski rukovodilac Trećeg bataljona Veljko Barbieri i pomoćnik političkog komesara Četvrtog bataljona Milan Grk

ШТАБУ XXIX ДИВИЗИЈЕ

1. Имајући у виду све тешкоће преко којих сте имали проћи, задовољан сам са вашим радом. Ви сте за вријеме VI офанзиве развили жестоке борбе у области Херцеговине, што је олакшало рад и имало утицаја на општи полтвјај наших снага на другим оперативним подручјима. Водећи те непрекидне борбе ви нисте успјели да организационо обухватите целу област Херцеговине. Сада, када су ваше јединице учвршћене и кад је непријатељ смањео снаге на вашем сектору, морате се постарати да проширите свој рад и утицај на целу Херцеговину.

Област у захвату средње и горње Неретве није војнички и политички организована. У овом погледу ви ћете на тај сектор издвојити потребне снаге. Од тих снага и мостарског штабона формираћете једну јединицу - бригаду /XIII/ којој ћете додијелити оперативно подручје: Невесиње - Мостар Коњиц - Планина - Обаљ. Ту има муслиманског и српског живља који је под нашим утицајем. Испољавањем ваших снага и постављањем чврсте војне области мобилисаћете на томе сектору приличне снаге. Са том јединицом упутите и политичке раднике.

Скрећемо вам пажњу на важност овога сектора. Тим сектором пролази мостарска пруга и комуникација Мостар - Невесиње - Калиновић. Прва је данас од првенствене важности за непријатеља, док друга то може постати сјутра. Преко овога сектора једино је могућа веза наших источних и западних области. До сада је та веза била врло спора и несигурна, али од сада тај проблем брзине и сигурности мора бити решен од вас. Поред тога, а сектору Планине налази се велик број муслиманског живља кога треба прихватити и увести у наше јединице.

Што се тиче формирања ваше V бригаде, то препуштамо вама. Сектор Херцеговине је и по пространству велик, а и људске резерве нису испрљене. Под упорним радом ту би било мјеста за развој не само једне јаке дивизије, него чак и једног лаког ударног корпуса. Формирањем V бригаде ви би добили у маневарским комбинацијама и проширавању и продирању у оне предјеле које још нисте обухватили. На примјер ваше продирање ка приморју јужне Далмације и мобилизање маса са тог сектора, које су за нашу борбу, било би логично и могућно. Корист од таквог дејства била би велика. То дејство би било олакшано акцијом приморске оперативне групе, која је добила задатака да се преко Грахова пробије ка Боки и Конављима. Дакле садејство тих двеју група мора постајати и у најскорије време се остварити. Координацију тих дејстава спровешће штаб II Корпуса.

Сектор Калиновића који је природно вама припадао, такођер сте занемарили. Ми смо на тај сектор довели XXVII дивизију III Корпуса и вој препустили војничку организацију. Ваша је дужност да се са том дивизијом преко Улога повежете и успоставите редовну везу. Вама нека припадне област закључно са селом Обљем.

2.- Једно врло важно питање које морате решити јесте организовање дивизијске војне области, која да обухвати целу Херцеговину. Ви морате имати све оне војне органе који су предвиђени за корпусну војну област. Ово из разлога што ви дејствујете на ~~једном~~ једном подручју које је удаљено од штаба Корпуса. Сем тога то диктују и политички разлози, као и чињеница да у окрије вријеме можете прерасти у Корпус. Војним подручјима и командама мјеста морате обухватити целу територију. Учвршћивањем тим војних органа, вама ће бити омогућено лакше маневровање снагама и решавање задатака оперативне природе. Тако ће се и политички утицај брже ширити.

3.- Питање обавештајне службе морате правилно поставити. Та служба код вас нефункционише правилно. Поред политичког кретања на вашем сектору, ви морате будно пратити и кретање непријатељске војске. Досадашњи непријатељски покрети дуж вашег јужног сектора као и мостарском комуникацијом остали су скоро незапажени код вас. Ви добро знате да сви јаки покрети непријатеља утичу на доношење наших одлука, па нас морате потпомоћи у погледу обавештавања.

4.- Васпитавању војничких кадрова и обуки специјалиста /артељерици, минери, оделена за везу итд./ морате посветити пуну пажњу. Наша војска сваки даном све више ће се наоружавати ратном техником, коју морамо савладати. Користите школе II корпуса, а било корисно да и ви сами организујете поједине курсеве.

5.- Одржавајте сталну радио везу са нама. Ви сте ту везу занемарили а то највише вама шкоди. Ви треба да нађете једно сталније и сигурније мјесто гдје би сте могли примати материјал бачен из авиона. Све ће то ићи брже и сигурније ако би са нама имали редовно везу.

- 2 -

6.- Најзад проучавајте могућности отварања једног приморског канала
макар и за ограничено вријеме, којим би вам дотурили материјал морским путе
7.* Што се тиче самих операција управљајте се према приликама на те
рену. По нашем мишљењу дејство на комуникације Дубровник - Метковић - Моста
- Коњиц, као и остале, дало би најбоље резултате.

Примите наше другарске поздраве
Смрт фашизму ☸ слобода народу !

ВРХОВНИ КОМАНДАНТ НОВ и ПОЈ
МАРШАЛ ЈУГОСЛАВИЈЕ

30 марта 1944. ✓

Т и т о с р.

Да је пренис вјеран своје оригиналу

т в р д и

21 маја 1944 г.



За штаб
Командант, пуковник

В. М. М. М. М.

ДИВИЗИОНАЛНИ КОМАНДАНТ
НОВ И ПОЈ

1944 год.
ч. час.

As I

Direktiva Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 30. marta 1944. Štabu 29. divizije u kojoj se govori i o potrebi formiranja 13. hercegovačke brigade

OMLADINSKA ČETA
PRI ŠTABU XIII H.NO.U. BRIGADE
7. novembra 1944 god.
Pijesci



ŠTABU XXIX HERCEGOVAČKE UDARNE DIVIZIJE NOV JUGOSLAVIJE

Danas kada narodi Sovjetskog Saveza i sa njima cijelo rodoljubivo čovječanstvo slave dan Velikog Oktobra, omladinci XIII Herc.NO.U brigade čestitaju Vam taj najsvetiji dan u povjesti Sovjetskog naroda.

Mi omladinci XIII Herc.NO.U brigade obavezujeemo se da ćemo znati i mi čuvati tekovine naše slavne Narodno-Oslobodilačke borbe, kao što i omladinci Sovjetskog Saveza znade čuvati tekovine Velike Oktobarske Socijalističke Revolucije.

ZIVILA VELIKA OKTOBARSKA SOCIJALISTIČKA REVOLUCIJA !

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU !

OMLADINCI

Ulovesan
Novo Selo
delegat
Premlonac Ćarim
Ružić Borko
Grakovac Branko
Davidović Vukasin
Samarčić Milan
Konacića Stojan
Pečić Omer
Begović Omer
Mišo Lopin

Ulovađin
Gojko Ugarović
vodnik
Branko Pudar
vodnik
Samarčić Milorad
deputat
Gluhović M. Šerbo
deputat
Čator Adil
deputat
Bokun Milorad
deputat
Yaso Indare

Pozdravno pismo Omladinske čete pri Štabu 13. brigade od 7. novembra 1944. Štabu 29. divizije povodom godišnjice oktobarske revolucije

Пилеци, и
22 XI 1943
у 8³⁵1

Бројачко саоп. СНОЈ-а
Баталјонски директор СНОЈ-а, по
секретари околна окоштина,
по један члан Директор партије, три
и Високолик

- 1.- Политичка ситуација
- 2.- Арбан. питање
- 3.- Становништво и миграције по
сепарација
- 4.- Западни
- 5.- Разно

- 1.- Зашто се разрађује још.
Трине — г.
- 2.- Истакн. место српског нар.
у дан. моменту
- 3.- реакција у Албанији — — — — —
- 4.- Маџарско... — — — — —
- 5.- Питање наших граница
- 6.- Какав је став ЦК пре идеје НК
на одговар
- 7.- Колико је јан КОП Албаније
- 8.- " " " " " " " " " " " "
- 9.- Меркаване саветима по нама
- 10.- Вели. гле поје се и још. одје
Кроз нама земљу
- 11.- Какав је став одне Југослави
у Уманји, наше још
- 12.- Да ли је изабавиства Југосла
голема изајачује
- 13.- Зашто је одјачен ЦК и још
- 14.- Саставна саветима по
Уманји, наше

15. - Do m... je...
 16. - Z...
 17. - ...
 18. - ...
 19. - ...
 20. - ...
 21. - ...
 22. - ...
 23. - ...
 24. - ...
 25. - ...

2-arna 12¹⁵ /
 20ak-uba 198 kraj- 412 neodgub.
 44:42:40:40:33
 92:100:98:112

Barijum - netonika

68 n...
 22:8:15:24 + 54 neodgub...
 48 y...
 21 ... 10:6:5
 68 ...
 21 ...
 clivona 120, ... 42, ... 48
 ... 28

Iz bilježnice pomoćnika političkog komesara Brigade Novaka Anđelića 22. XI 1944: Na brigadnom savjetovanju Skoja postavljeno je 25 pitanja o zbivanjima u svijetu i u našoj zemlji



»Udarnik« - naslovna strana džepnih novina 1. čete Prvog bataljona br. 5

Blokada stolačkog garnizona i razbijanje kolaboracionista

(avgust - septembar 1944)

Kako se sniježničko-trusinska operacija »Sunčanica« - Unternehmen »Zouneustich« - ocenjivala u Komandi njemačke 369. legionarske divizije, pokrenute i okončane jula 1944, da li su se i njeni pukovi, poput bataljona 7. SS-dobrovoljačke brdske divizije »Princ Eugen«, koja im je i prepustila vrelo hercegovačko podneblje i »stalnu načelnu zapovijest« o »ophođenju sa četnicima«, prema svojim bradatim saveznicima odnosili »kao sa saborcima, drugarski, sa poštovanjem«, bez nedostojnog udvaranja, kako im je naloženo, uz upozorenje da je legionarima »jedina baza za saradnju zajednička borba protiv komunizma«, kakve je pouke ponio iz svoje komande odlazeći iz Mostara, general-lajtnant Fric Najdhold, komandant 369. divizije, saopštavao je svoje odgovore i svoja saznanja u zatvorskoj ćeliji Vojnog suda beogradskog garnizona 3. maja 1946.¹⁴⁸⁾ Hercegovačko ratno poprište upamtio je veoma upečatljivo i objašnjenja o svemu što se događalo nije mu bilo osobito teško izložiti.

Pohod na »partizanski centrum (Hochburg) istočno od Stoca, južno od Nevesinja i dalje u jugoistočnom pravcu« radi »oslobođenja« jedinog »puta dovoza od Mostara do Dubrovnika, kao god i željezničke pruge Mostar - Trebinje«, stalno prekidani od vojnih odreda iz tog »partizanskog centruma«, zakočen »teškim gubicima i porazima koje su partizani zadali nevesinjskoj borbenoj grupi«, okončao se na polaznim položajima, pa otuda i generalova ocjena da je vojska iz garnizona gotovo uludo pokrenuta: »Neuspjeh za ovu operaciju nalazi se s jedne strane u borbenoj snazi partizana kao i u teškom terenu, a s druge strane u činjenici da su četnici popustili i da su se neki odredi divizije ustručavali da i dalje vode borbe skupa sa četnicima... Postignuti su bili, doduše, mjesni uspjesi, ali čišćenje prostora nije uspjelo. Sa 25. julom bila je operacija zaustavljena, Gacko napušteno, ostale formacije vraćene na njihova stara posadna mjesta...¹⁴⁹⁾

¹⁴⁸⁾ Vojnoistorijski institut (VII), Njemačka arhiva, k. 10, f. 1. a, dok. 6, Zapisnik saslušanja Frica Najdholda sačinjen u Vojnom sudu beogradskog garnizona.

¹⁴⁹⁾ Prilikom saslušanja generala Frica Najdholda, govorio je i o tome da je njegova divizija nosila oznaku 369-te (hrvatske) pješadijske divizije i da je »uslijed crteža koji se nalazio na svim vozilima (crveni đavo) dobila divizija u ustima naroda i u redovima divizije nadimak 'vražija divizija', ali da se zvanično divizija nije nikad tako nazivala ili označavala«. Zatim, kako je 1. bataljon 370. puka otkazao poslušnost, jer vojnici, mobilisani sa teritorije NDH, nisu htjeli da saraduju sa četnicima i da se zajedno s njima bore protiv partizana, da su trojica »kolovođa« bili i osuđeni na smrt, ali da ih je on spasio strijeljanja.

Provlačenje legionara od Stoca za Bileću nebranjenim pravcem

Njemačke jedinice su ponovo, bez odmora, pokrenute u nove borbe. Pripremao ih je neposredno i general Vajks, komandant Jugoistoka, koji je početkom avgusta stigao i u Mostar. Prikupljene su legionarske snage, četničke komande su podstaknute novim sanducima municije i drugim obećanjima, djelimično su konsolidovane domobransko-ustaške jedinice i, već početkom avgusta, neprijatelj je počeo da koncentriše svoje snage u Trebinju dovlačeći ih iz rejona Ljubuški - Vrgorac i Slano - Orašac. U Trebinje je sa tih područja stiglo oko 700 njemačkih vojnika i nekoliko topova, iz Mostara oko 200 vojnika sa motorizacijom, a 2. avgusta je sa sektora Biograda i Trusine ka Hrgudu i Stocu krenulo 600 vojnika.^{150'} Dočekao ih je Izviđački vod 13. brigade i, poslije kraće borbe, izviđači su se povukli i dvije neprijateljeve kolone prenoćile su u širem području Dabrice.

Sutradan su se »vražijaci«, uz artiljerijsku podršku, sudarili sa 3. i 4. bataljonom 13. brigade. Borba je vođena cio dan. Predveče su uspjeli prodrijeti na Hrgud, ali se tu, ipak, nisu mogli zadržati. Idućeg dana, gonjeni bataljonima, stjerani su u Stolac, gdje su odvucli poginule i ranjene, ostavljajući na položajima dva poginula vojnika. U borbi na Hrgudu poginuli su borci 3. bataljona Branko Kajgo, Luka Grbo i Ljubo Samarđić, dok je ranjeno pet boraca.^{151'}

S druge strane Stoca, na njegovim južnim prilazima, četnici su u selu Poplatu zatvorili nekoliko saradnika narodnooslobodilačkog pokreta i kuće im popalili. Bila je to njihova represalija zbog napada bataljona »Marko Mihić« Južnohercegovačkog NOP odreda na četnike u Poplatu, kada je i 13. brigada trebalo da napada na tu četničku grupaciju, ali do tog sadejstva nije došlo jer su njena dva bataljona vodila borbu sa legionarima na drugoj strani Stoca.^{152'}

Tih dana, dok je Brigada držala položaje na liniji Hrgud - Drvenica - Kubaš, održavala vezu sa 12. brigadom i Odredom, razvijala izviđačku i obavještajnu djelatnost, odnosno izvršavala svoj osnovni zadatak - odbranu oslobođene teritorije na opštim pravcima Blagaj - Dubrava - Dabar, Stolac - Dabar, Ljubinje - Dabar, kao i dejstva na komunikacijama Stolac - Ljubinje i Stolac - Domanovići - Mostar, držeći tako stolački legionarski garnizon u široj blokadi, Štab 29. divizije je narednjem od 8. avgusta obavijestio brigade da neprijatelj najvjerovatnije namjerava, s obzirom na koncentraciju njemačkih jedinica u Trebinju, da oslobodi i osposobi za saobraćaj komunikaciju Nikšić - Trebinje i da dijelove 29. divizije i Primorske udarne grupe odbaci što dalje sjeverno od te komunikacije, kao i da osposobi za saobraćaj i komunikaciju Stolac - Ljubinje - Trebinje. Zbog toga je i naredio 13. brigadi da i dalje ostane na svojim položajima, da održava najtješnju vezu sa Južnohercegovačkim odredom i potpomogne njegove bataljone, uz upozor-

ri VII, ANOP, k. 1143 A, f. dok. 3.

^{151>} VII, ANOP, kut. 1143, f. 13, dok. 1.

^{152>} VII, ANOP k. 1718, f. 3, dok. 14.

renje da Brigadu »za sada ne može pojačati«, jer je »glavno težište borbe na pravcu Trebinje - Viluse - Velimlje«. ^{153'}

Dva dana ranije, u noći između 5. i 6. avgusta oko ponoći, neprijatelj je iz Stoca napao u više kolona i uz pomoć četnika glavninu 13. brigade na sektoru Vlahovići - Žegulja. S tim snagama se i ovog puta prvi sukobio brigadni Izviđački vod kod Poplata i osujetio iznenadni napad. Više od 500 neprijateljevih vojnika, koji su bili odbačeni ka Bitunji i Ubosku, ipak je uz podršku artiljerijske vatre (6 haubica) ovladalo linijom Čulinovo brdo (k. 844) - Drvenica (k. 954) - Duboki do (k. 785). ^{154'}

U protivnapadu 4. bataljona koji je nastupao frontalno, i 3. bataljona, koji se preko Čulinova brda zabacio neprijatelju za leđa, legionari su potisnuti i odbačeni na polazne položaje. Sutradan, 7. avgusta oko 14 časova, legionari su ponovo napali 4. i 1. bataljon na položajima Završje - Čulinovo brdo, gdje ih je i noć zatekla. Zoru, ipak, nisu tu dočekali, jer su ih bataljoni te noći napali i, poslije duže borbe, stjerali u Stolac. U tim borbama poginuli su komandir 1. čete 1. bataljona Omer Livnjak i vodnik 4. bataljona Vasilj Čorlija, pored tri ranjena borca. Neprijatelj je imao oko 20 poginulih i više ranjenih. ^{155'}

Dvije protivničke vojske zastale su na starim položajima i Štab 13. brigade obavijestio je Diviziju da, i pored toga što u tim okolnostima teško »dokučuje« obavještajne podatke, »čaršija u Stocu prenosi da Švabe namjeravaju u ovom poduhvatu čistiti Hrasno - Vlahoviće, dok drugi govore da je ovo pokret radi probijanja komunikacijom »Stolac - Ljubinja - Trebinje«, da bi ta druga procjena »mogla biti tačna jer to sudimo po rasporedu neprijatelja pred sami napad«.

Ubrzo se obistinilo da je druga pretpostavka bila, uglavnom, tačna: pokret »vražijaka« od Trusine ka Stocu 2. i 3. avgusta, koji je bio početak neprijateljevog manevra kojim su se željeli probiti preko Stoca i Ljubinja za Bileću (jer to nisu mogli uspjeti u operaciji »Sunčanica« pravcem Nevesinje - Bileća), nastavljen je 9. avgusta kada je 700 legionara sa oko 250 konja krenulo nebranjenim pravcem Kapavica - Žrvanj, gdje su se sastali sa četničkim komandantima Mirkom Kovačevićem i Batrićem Bulatovićem i njihovih šezdeset pratilaca, odakle su zajedno krenuli prema Zvijerini, gdje su i zanoćili.

Sutradan su u dvije kolone i u dva pravca produžili ka Bileći i njenom širem području. Tada su se dovlačile jedinice prema Crnoj Gori radi nastavljanja ofanzivnih operacija koje je komandant Jugoistoka pokrenuo pod šifrom »Ribecal« (»Rûbezahl« kako bi spriječio prodor jedinica NOVJ u Srbiju, angažujući njemačku 2. oklopnu armiju u operacijama koje su trajale od 12. do 26. avgusta i obuhvatale veći dio Crne Gore, Sandžaka, jugozapadni dio Srbije i jugoistočne Bosne, kao i dio jugoistočne Hercegovine.

Zbornik, tom IV, knj. 28, dok. 37.

^{153'} Zbornik, tom IV, knjiga 28, dok. 33.

^{155'} VII, 1143 A, f. 7, dok. 7/. VII; Zbornik, IV/28, str. 183: U izvještaju Zapovjedništva 6. oružničke pukovnije od 14. avgusta 1944. o njemačkim snagama se kaže, da su u borbi 6. kolovoza kod sela Pocrnje (8 km južno od Stoca) poginula dva njemačka vojnika i tri četnika, a jedan partizan da je pao u zarobljeništvo, odnosno da se toga dana »druga skupina njemačke vojske sukobila sa partizanima kod sela Burmazi (5 km. j. z. od Stoca)«, da je borba trajala do 18 časova i da su partizani protjerani.

Na iznenađenje mnogih, tom prilikom se omladinski rukovodilac brigade Lutvo Džubur zaglio s jednim od njih - Alijom Zvizdićem,¹⁶³ svojim rođakom, a poznavao je i ostale koji su zbog svoje neodlučnosti i drugih okolnosti mobilisani i otpremljeni na vojnu obuku u Austriju, a potom vraćeni na jugoslovensko bojište. Njihovo ispitivanje se završilo obostranom željom da među neprijateljevim bunkerima dokažu svoja politička i moralna opredjeljenja. Alija Zvizdić je svojom izuzetnom hrabrošću, kasnije, postao i komandir čete u 1. bataljonu, a i ostala trojica su u drugim jedinicama, takođe, ispoljili hrabrost i privrženost narodnooslobodilačkom pokretu.

To je i vrijeme kada se većina naroda Hercegovine, naročito od proljeća 1944, okrenula protiv okupatora i njegovih saveznika, pa i u područjima gdje se to manje očekivalo. Tako je i u Gacku trebalo da se održi smotra »slavuja« (novaka, regruta, obveznika), mladića rođenih 1926. godine, ali na prozivku radi odlaska u domobranstvo niko nije došao. To se dogodilo i nekoliko dana kasnije u Mostaru, na smotri vojnih obveznika sa šireg hercegovačkog područja, kada je »vojni izvjestitelj narednik Marinović priredio sve potrebno i novake obavijestio«, ali se ni tada niko od njih nije »po pozivu odazvao«.

Sve to, razumljivo, zabrinulo je ustaško-domobranskog generala Begića, koji je u Gacku »pregledao njemačku posadu, a bio je i u četničkoj komandi na ručku, gdje je priređen banket u čast njemačkih časnika«, kojom prilikom je general primio i ustaškog satnika Džemala Tanovića iz Kule Fazlagića, zapovjednika 3. bojne domobranskog 9. posadnog zdruga, i komandanta četničkog Nevesinjskog korpusa Milorada Popovića.¹⁶⁴

Zajedničke nevolje udruženih neprijatelja, koje su ih još više zahvatile poslije sloma njemačke julske ofanzivne operacije u istočnoj Hercegovini, podstakle su njihove komande da krenu u nove poduhvate na prostranom operacionom području 13. hercegovačke udarne brigade, na prilazima i na terenu »Crvene republike«, posebno oko Stoca i Ljubinja, gdje su se početkom i sredinom avgusta okupile znatne četničke snage. Tako su se u selu Poplatu koncentrisali ostaci Stolačke, Ljubinske i Metkovičke brigade sa četničkim grupama Mirka Kovačevića, Mate Miličevića, Betrića i Trklje, njih oko 800, a sa svojih 100 četnika prošao je prema Nevesinju i kapetan Danilo Salatić, zamjenik četničkog vojvode Petra Bačovića, komandanta četničkih operativnih jedinica za istočnu Bosnu, Hercegovinu i Boku. Koncentracija četnika u Poplatu bila je u neposrednoj vezi sa pristizanjem četničke grupacije na šire područje Nevesinja radi uspostavljanja četničkog »jadranskog mostobrana«, kolaboracionističkog »poduhvata«, čijem će potpunom debaklu jednim dijelom doprinijeti i 13. hercegovačka brigada.

Pripremajući se da terorom i opsjenama »ubijede« seljake da će četnici preuzeti vlast od Nijemaca sve do lijeve obale Neretve i da će uskoro doći velika četnička vojska iz Srbije, a u želji da ispolje svoju snagu, nekoliko stotina četnika raspoređenih u četiri kolone napalo je Južnohercegovački partizanski odred 17. avgusta, upali su u partizansko

¹⁶³ Alija Zvizdić, penzioner, živi u Sarajevu.

¹⁶⁴ VII, Arhiva NDH, kut. 110, f. 6, dok. 2.

Gornje Hrasno, ponešto su i postigli, ali zakratko. Protivnapadom su rastjerani, a u torbi ubijenog komandanta Metkovičke brigade, Mitra Trifkovića, koji je ležao pored četvorice poginulih četnika, nađena je arhiva koja je poslata u Štab 29. divizije.

»Štab četničke brigade Stolac nam je dostavio priloženi dopis, na kojeg smo mi usmeno odgovorili, da ćemo im preko mušice poslati odgovor sa novim Trifkovićima, a da kod nas nema zarobljenika« pisao je Južnohercegovački odred 19. avgusta. naglašavajući da su tražili od 13. brigade da toga dana zajednički napadnu četnike u Ljubinju i Poplatu.¹⁶⁵⁾

Čvršću saradnju sa 13. brigadom zatražio je Odred i zbog toga što su četnici na razne načine uspjeli da pasiviziraju dobar dio naroda ljubinskog sreza, a četnički komandant Mirko Kovačević je mobilisao oko 100 mladića i formirao 1. leteću brigadu četničkog Trebinjskog korpusa.¹⁶⁶⁾

Izgledalo je da do zajedničkih akcija 13. brigade i Odreda nije dolazilo tako često i efikasno, da četnički obavještajni organi pravovremeno obavještavaju o pokretima partizanskih snaga. Ipak je bivalo sve jasnije da su i drugi razlozi usloveli nedovoljnu zajedničku aktivnost Odreda i Brigade protiv četnika, pa je i sâm Štab Odreda, 28. avgusta 1944, obavještavajući Diviziju o prilikama na svom terenu, smatrao za shodno da kaže da su »četnici iskoristili vezivanje naše Divizije za njemačke garnizone, pa su se naročito aktivirali u južnoj Hercegovini, tako da su naše jedinice stalno u borbama«, a zatim da 13. brigada, koja je štitila od Stoca dabarsko područje, ekonomsku bazu Divizije, rijetko može efikasno da interveniše sa našim akcijama, a bila bi potrebna češća intervencija Brigade.¹⁶⁷⁾

Dok su, tako, od Stoca prema Ljubinju, Trebinju i Bileći trajala »preganjanja« sa četnicima i »škriparima«, u četvorouglu Mostar - Čapljina i Stolac - Nevesinje, na prostranom platou Dubrava koje je, takođe, bilo šire operacijsko područje 13. brigade, pored manjih rasutih četničkih grupa, između njemačkih garnizona u okolnim gradovima, komunikacije od Mostara do Domanovića i Stoca držalo je oko 200 ustaša i legionara, u Domanovićima oko 150 »totovaca«, kao i muslimanska milicija koja je i okupatoru zadavala sve više briga.¹⁶⁸⁾ Jer, poslije više poraza u borbama jula 1944. koje su imale veoma pozitivnog odraza u svijesti širih sredina na čitavoj toj prostoriji, posebno u Neretljanskoj kotlini, »muslimanske mase naročito su odskočile u pogledu energičnosti u stavu prema okupatoru i njegovim slugama, te se svuda primjećuje jača pomoć našoj vojsci«, da se »javno govori među Muslimanima da je došlo vrijeme kada svi treba da idu u partizane«, pisao je Štab 13. brigade Diviziji, napominjući i to da se »osjeća poboljšanje i kod Hrvata, bar onog poštenog dijela«, da baš zbog toga »okupator čini krajnje napore u sprovođenju opšte mobilizacije kojoj se malo ko odaziva«, odnosno da je »nastalo opšte utrkivanje policije, agenata i vojske ko će više uhvatiti ljudi«, da je Mostar »naročito ovo ispoljio«, pogotovu po-

¹⁶⁵⁾ Zbornik NOR, IV/28, dok. 73.

¹⁶⁶⁾ Zbornik NOR, IV/28, dok. 64.

¹⁶⁷⁾ Zbornik NOR, IV/28, dok. 105.

¹⁶⁸⁾ Zbornik NOR, IV, knj. 28, dok. 54.

slije »zapovjednika skupa oružanih snaga Hum-Dubrave«, kada je uhapšeno više desetina građana, pa i to da Hercegovinom »kruži vijest da Švabe napuštaju ovu prostoriju i da trebaju vlast od Neretve predati četnicima, a preko Neretve ustašama«. ¹⁶⁹¹

Drugi (»Dubravski«) bataljon 13. brigade

Upravo u takvim vojno-političkim prilikama i previranjima među narodom tog dubravskog područja, početkom avgusta 1944. stigao je u svoje selo Bivolje Brdo, usred Dubrave, komandant 1. bataljona 13. brigade Omer Mrgan.

Mitraljezac iz bitaka na Neretvi i Sutjesci, komandir u Mostarskom partizanskom bataljonu, snažni, visoki i plečati ratnik poznat najviše po tome što je svoje mitraljesko odjeljenje i četvu privlačio nadomak neprijateljevih bunkera, razvijajući i prenoseći na svoje borce vještinu i prednost kamufliranog privlačenja, kroz kamenjar, uvjeren da je rodna gruda, ako se dobro zna, da su njene raznolikosti, vrtače i škripine, kamene grede, bijele i oštre i gole stijene, kozje staze, da je to njihovo zemljište ujedno i njihova velika prednost i zaštitnik, najbolji armirani bunker i rovovi u kojima se borci, uz njihove iznenadne noćne napade i prepade iz pozadine, najčešće, dosta sigurno osjećaju i, na osnovu čega se mogu, velikim dijelom, objasniti relativno male žrtve u sudarima brigada i njemačkih jedinica, makar ih podržavale topovske baterije, tenkovi i avioni. Borac, zalegnut iza živca kamena, pa i nevelikog, kržljavog i od koza obrštenog i bodljikavog grma, najviše je osjećao zebnju od minobacačkih granata koje »padaju s neba«, ali se i toj nevolji znalo doskočiti. Tada bi se primakli gotovo nadohvat neprijatelju, zašli bi u prostor u kome se obračun vodio ručnim bombama, borbom prsa u prsa, pa je lična hrabrost odlučivala. Na takva raskršća hrabrosti i vještine ratovanja vodio je komandir i komandant Omer Mrgan svoje borce, i svi su, najčešće s njim u prethodnici, upadali bez osobite zebnje u svaku novu akciju.

Jedno takvo borbeno jezgro stiglo je i u Bivolje Brdo, u Mrganovu rodnu kuću, u selo u kojem je ljeta 1941. djelovala partijska ćelija. ¹⁷⁰¹

¹⁶⁹¹ »Dana 9. kolovoza 1944. u 11,15 sati noći umoren je od podmukle razbojničke ruke u Mostaru, u dvorištu svoga stana general Franjo Šimić, zapovjednik svih operativnih hrvatskih snaga na Srednjem Jadranu«, stoji u izvještaju koji je iz Mostara 11. avgusta 1944. upućen Predsjedništvu vlade u Zagrebu (Vojnoistorijski institut, Arhiva NDH, k. 194, fas. 2, dok. 9/6). Ta »podmukla« ruka koja je ubila generala Šimića je, prema ocjeni partijskog rukovodstva u gradu, djelo Gestapoa, njemačko-ustaške zajedničke akcije, jer i general i mnogi oko njega priželjkivali su, smatralo se, iskrcavanje Engleza na jadranskoj obali i političko konfrontiranje i prestrojavanje mačekovaca kako i se pri kraju rata, ipak, bar nešto ušičarilo od Saveznika. Uz to, mislilo se i o tome da se prilikom iskrcavanja Engleza na obale Jadrana onemogućiti četnička odmazda za ustaške pokolje, ali i o tome da se, eventualno, s njima zajedno, uz pomoć Engleza, spriječi Narodnooslobodilačka vojska da nastavi svoje djelo istjerivanja neprijatelja i njegovih pomagača iz zemlje, kao i uništenje fašizma (M. Seferović: »Osobnosti partizanske Mostara u vrijeme priprema i izvođenja mostarske operacije« časopis »Most«, Mostar, br. 57, april 1985).

¹⁷⁰¹ u deliji KPJ sela Bivoljeg Brda, bili su Omer i Salko Mrgan, Musair Kebo, sekretar skojevskog aktiva, čiji su otac, hodža, i tri brata nosioci Partizanske spomenice 1941, a brat Harno, poginuo kao politički komesar bataljona na Ivan-sedlu, zatim Meho Čiber Mali i Meho Krpo.

u grupi koja je stigla iz 13. brigade u Dubrave bili su i politički komesari Mustafa Grabovac i Hasan Beribak, bataljonski referent saniteta Raska Elezovića, intendant Salko Mustafić i komandir Huso Kreso, borci koji su »preturili« mnoge dramatične okršaje, zaliječivali rane i ponovo se vraćali među bombaška i mitraljeska odjeljenja, poput Mustafe Grabovca, bravara i člana KPJ od 1938, mitraljesca u neposrednoj odb-rani Centralne bolnice na Sutjesci, odakle se vratio teško ranjen i, u okupiranom Mostaru, dočekan i operisan od studenta medicine Alije Krpe Alice.

I Hasan Beribak, obučar, zaposlen kao pružni radnik na željeznici, ilegalac u domobranstvu i hapšenik koji aprila 1942. bježi iz zatvora u partizane, skojevski rukovodilac u 2. krajiškoj brigadi i komesar čete u 2. dalmatinskoj brigadi, kao komesar čete Zaštitnog bataljona 29. divi-zije stigao je u Dubrave obogaćen i političkim i borbenim iskustvima, da bi u vrijeme formiranja 2. bataljona (»Dubravskog«) bio komesar čete.

U tom prvom jezgru Dubravskog bataljona bio je i njegov prvi poli-tički komesar Safet Šefkić, potpisnik sva tri pisma bosanskohercego-vačkih studenata uoči drugog svjetskog rata, kojima su mladi ljudi ob-narodovali svoj pogled na prilike u zemlji i koji se, u suštini, nije raz-likovao od programa KPJ koja je i podstakla te svojevrzne manifeste udružene omladine iz svih nacionalnih i socijalnih sredina. Kao diplo-mirani pravnik i »lojalan« građanin takozvane Nezavisne Države Hrvats-ke, postao je zamjenik a zatim i kotarski predstojnik (sreski načelnik) u Stocu. Neposredno povezan sa saradnicima ilegalnog pokreta u gra-du, prije svega, s Osmanom Pirijom, sekretarom Mjesnog komiteta Sko-ja, koji je kao đak tokom ljetnog raspusta u kotarskoj oblasti radio kao volonter u administraciji.

»Dešavalo se da Šefkić i još jedan važan saradnik NOP-a, dr Fridrih Zerzavy, Ceh, novi upravnik Državne bolnice, proglase izvjesno područ-je ili selo zaraženim od tifusa ili neke druge zarazne bolesti, pa da pat-role oružnika ili okupatora, obavezno zaobilaze skrovište ilegalaca«, pri-sjećao se Osman Pirija, jedan iz gradskog obavještajnog centra, koji je, zahvaljujući saradnicima NOP-a u četničkim i milicijskim jedinicama u širem stolačkom području, tokom cijelog rata obavještavao okolne par-tizanske jedinice o prilikama u neprijateljskim garnizonima, pa i 13. her-cegovačku udarnu brigadu, čime se jednim dijelom i mogu objasniti njene pravovremene i uspješne akcije u ljeto 1944.¹⁷¹

Iz takvog ilegalnog čvrstog središta, kao član i sekretar MK KpJ, sti-gao je Safet Šefkić, omalen i crnopus »ustaški predstojnik«, u Južnoher-cegovački NOP odred, i januara 1944. postao zamjenik političkog kome-sara i partijski rukovodilac odreda. Kada je Odred dobio naređenje da bataljon »Savo Belović«, jedan od četiri odredska bataljona, pošalje u sastav 13. hercegovačke brigade, partijski rukovodilac i zamjenik ko-mandanta odgovorili su pismom da to nije pametna odluka, jer Odred kontroliše ogroman prostor u južnoj Hercegovini, prevrće vozove na že-ljezničkoj pruzi Mostar - Trebinje, te da Odred ne treba tako krnjiti.

¹⁷¹) Knjiga »Sjećanje boraca stolačkog kraja«, Opštinski odbor SUBNOR, Stolac, 1984.

Naišli su zatim i drugi nesporazumi i rasplet je bio - Safet Šefkić je kažnjen strogim partijskim ukorom, smijenjen sa dužnosti i, kasnije, postavljen za političkog komesara Zaštitnog bataljona 29. divizije. Tako je sa partijskom kaznom postao, uz komandanta Omera Mrgana, politički komesar novoformiranog 2. bataljona.^{172'}

Na tom dubravskom terenu zatekla se tog ljeta i partizanska četa »Savo Belović«, koja je formirana na Hrgudu iznad Stoca, kada je partizanski bataljon »Savo Belović« ušao u 13. brigadu kao njen 3. bataljon. Politički komesar čete je bio Anđelko Belović, ujedno i sekretar Opštinskog komiteta KPJ za Dubrave, a komandir Vlado Pivac. Četa od četrdeset i nekoliko boraca, pretežno mobilisanih boraca Srba, napala je oružničke postaje u Trijebnju i Opličićima, a u njenoj zasjedi na makadamskom putu između sela Pijesci i Bivoljeg Brda, u kamionu njemačke organizacije TODT koji je raznesen minom, poginula je sestra Omera Mrgana koja je poslom, nakon zatvora, krenula u Mostar.

Za taj tragični slučaj saznali su koji dan kasnije u selu Trijebnju, kada su se sastali s Omerom Mrganom i grupom boraca iz 13. brigade. Oni su na tom terenu zatekli 35 naoružanih pripadnika NOP-a, koje su vodili komandiri Ibro Vuk i Ramo Idriz, prvo jezgro novog Dubravskog partizanskog bataljona, okupljeno na inicijativu Opštinskog komiteta KPJ za Dubrave (novi sekretar je bio Ibro Hasanagić iz Trijebnja) i Okružnog komiteta KPJ za južnu Hercegovinu, nekoliko terenskih radnika i uglednih domaćina, partizanskih saradnika, među kojima je bio i hođža Ahmed Dedović. Zatim je na inicijativu Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu upućen u Dubrave i kapetan Omer Mrgan radi mobilizacije »i da vojnički održi i učvrsti već postojeću jedinicu«, kako je pisao Štab 13. brigade 13. avgusta 1944, napominjući Diviziji da je dužnost komandanta Mrganovog 1. bataljona preuzeo zamjenik komandanta 4. bataljona Milan Bjelogrić.

Partizanska četa »Savo Belović« vratila se iz Dubrave na Hrgud, gdje je 8. septembra upućena u svoj matični bataljon »Savo Belović«, tj. kao 3. četa 3. bataljona 13. hercegovačke brigade, kada je njen politički komesar otišao za političkog komesara 2. čete 4. bataljona umjesto Mitra Lojovića.

Kada je 16. avgusta Divizija obavještena da »još nema izvještaja od druga Omera Mrgana kapetana«, ali da »narod prepričava da je već mobilisano oko 80 boraca«, a Cedo Kapor, član Oblasnog partijskog rukovodstva, 19. avgusta da je »Mrgan uspio da okupi 60 boraca, a usiovi za daljnje okupljanje su povoljni«,^{173'} komandant 29. divizije general-ma-

^{172>} Safet Šefkić, koji kao penzioner živi u Sarajevu, za vrijeme dok je bio kotarski predstojnik u Stocu slao je više dopisa Velikoj Župi »Hum« u Mostaru o prilikama u stolačkom srezu, u kojima je često pokušavao da opravda neke neizvršene zadatke. Tako je i 26. avgusta 1943. poslao dopis o slabom ragrutovanju mladića za domobranstvo NDH. Pošto je na kraju tog dopisa zaključio da se »pravoslavci uopšte nisu niti misle odazvati, dok se ni katolici, ni muslimani ne mogu pohvaliti u odazivanju, jer su u tome podpuno jednaki«, Veliki župan je na kraju te stranice rukom napisao: »Kotarskom predstojniku. Javite koji su to katolici, koji propusnicama bježe preko Save, kao i imena onih muslimana, koji su se sakrili u rudniku. Nije od vas traženo da šaljete neka čudna opravdanja već izvršite svoju dužnost. Pero Zlatar« (Vojnoistorijski institut, arh. NDH, k. 153 a, fas. 5, dok. 51/1; ANOP, kut, 192, f. 1, dok. 43/11)

^{173'} Arhiv Hercegovine, OK, k. 1-55.

gor Vlado Šegrt je, dvadesetak dana kasnije, 7. septembra, veoma optimistički, jer prilike su bile znatno složenije, obavijestio političkog radnika Jovana Ratkovića da »u Dubravama kod Stoca stvari stoje najbolje što može biti za nas«, da je »kapetan Omer Mrgan formirao bataljon koji se skoro popeo na 200 boraca...«¹⁷⁴

I dok je Okružni komitet za južnu Hercegovinu 31. avgusta 1944. upozoravao Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu da je »u Dubravama situacija prilično povoljna, naročito u pogledu mobilizacije«, da se Dubravski bataljon brojno povećao,¹⁷⁵ ali (da) u istom nema ni Srba ni Hrvata, a to nam govori da (je) linija bratstva vrlo važan problem koji treba riješiti«, nekoliko dana kasnije, 5. septembra 1944, »Hercegovački vijesnik«, organ Propagandnog odsjeka Oblasnog NO odbora za Hercegovinu, u broju 9, na naslovnoj strani donio je prilog sa nadnaslovom »Prvi muslimanski bataljon u Hercegovini« i naslovom »Učvršćuje se bratstvo naših naroda«, u kojem profesor Salko Nazečić, sem ostalog, piše: »Odluka Muslimana u Dubravama da masovnim prelaskom u redove Narodnooslobodilačke vojske, formiranjem bataljona uzmu masovnog učešća u narodnooslobodilačkoj borbi, znači prekretnicu u shvatanju neodlučnih i kolebljivih. Ta odluka je rezultat svega onoga što se desilo i dešava i kod nas i u inostranstvu. On treba u najskorije vrijeme da preraste u brigadu, da posluži kao primjer i ostaloj Hercegovini da u omasovljavanju naše Narodnooslobodilačke vojske, u jačanju naše XXIX divizije gledaju svoj jedini put...«¹⁷⁵

Krugovi oko kućnih ognjišta

Da li će to biti prvi muslimanski bataljon ili, pak, brigada, odnosno 2. bataljon 13. brigade, kako je smatrao Štab 13. brigade kada je početkom avgusta poslao u Dubrave komandanta 1. bataljona Omera Mrgana i grupu vojnih i političkih rukovodilaca, događaji će se ubrzo sami rasplesti i odgonetnuti, bez obzira na izvjesne neusklađenosti u praktičnom djelovanju i očekivanjima partijskog i vojnog rukovodstva Hercegovine.

Takve neodređenosti ispoljavale su se ne samo prilikom formiranja bataljona u Dubravama već i u vrijeme okupljanja i formiranja terenskog partizanskog bataljona u Mostarskoj kotlini, bez njihovih međusobnih susreta i bilo kakve organizacione i političke usklađenosti.

Kada je desetak boraca, tek mobilisanih, naoružanih puškomitraljezom i puškama, samovoljno napustilo 3. bataljon 13. brigade i vratilo se u Dubrave, ostavili su poruku da ne idu kućama, da oni nisu dezerteri, već da ih zove Milutin Brstina u svoj bataljon, koji namjerava da formira u Bišini i u selima njihovog užeg zavičaja, te da će radije ratovati oko svojih kuća, kako im je obećano. Zbog toga je 13. brigada i zatražila od Divizije da se naredi Milutinu Brstini da ne prima njene vojnike« u svoju jedinicu ukoliko je ima ili namjerava formirati«, jer »ako se ovo propusti otežaće nam se mobilizacija, a ima izgleda da i ovi preostali pobjegnu tamo.«¹⁷⁶

¹⁷⁴ VII, ANOP, k. 1143, f. 8, dok. 30.

¹⁷⁵ Muzej Revolucije BiH, štampa NOB, inv. br. 53.

¹⁷⁶ VII, k. 1152/1, f. 5, dok. 1.

U terenski partizanski bataljon »Mostarska kotlina«, o čijem formiranju je donesena odluka na sastanku Opštinskog komiteta KPJ za Mostarsku kotlinu, krajem juna 1944, ušli su dobrovoljci iz sela tog područja i Dubrava, koji su i ranije, u manjim oružanim grupama, učestvovali u akcijama uzduž makadamskog puta Mostar - Nevesinje i u nekim dubravskim selima, očekujući da će ubrzo iz podveleških sela, sa prostranog planinskog pojasa visoko iznad Mostara, prevesti u svoje čete i pripadnike muslimanske milicije.

Bio je to bataljon u kojem su se u gotovo podjednakom odnosu okupljali Srbi i Muslimani, pa je tako zamjenik komandant (Milutin Brstina) bio Halil Bašić, a političkom komesaru (Mehmedu Buljuku) zamjenik Milovan Kuzman. U bataljon su dolazili Srbi i Muslimani iz Malog Polja i Rabine (41 borac), Vranjevića, Jasene, Rotimlje, Kozica i Pijesaka, Dračevica i Gnojnica, Hodbine i Bačevića, Blagaja i Mostara, njih sedamdeset i nekoliko, koji su napadali i na vojne kamione na putu Mostar - Nevesinje i Mostar - Stolac, postavljali mine na željezničkoj stanici Rodoč, vršili prepade i zasjede na njemačke izviđačke vodove i vršili mobilizaciju za NOVJ. Zatražena je i pomoć od Sreskog komiteta KPJ za Stolac da se uticajni Muslimani, komunisti, pošalju u Podvelež kako bi jedan dio antikomunističke milicije, koja je bila pod četničkim uticajem dvojice muslimanskih četničkih perjanika, preveli u partizanske jedinice. Političkim radnicima je sa tog planinskog stočarskog područja poručeno da će milicija »preći na drugu stranu« samo ako do njih dođu na razgovor oficiri 29. divizije.

Tako se i dogodilo da je Štab 13. brigade obavijestio Diviziju (16. avgusta) da će »nastojati da uspostavi vezu sa Podveležom«. Mjesec dana kasnije su Alija Kreso Ala, obavještajac 1. bataljona 13. brigade, kurir mostarske partijske organizacije iz prve ustaničke godine, Faik Sunagić, mašinbravar iz Konjica i politički delegat brigadnog Izviđačkog voda, i dva terenska partijska radnika Salko Aličić Hodža iz Dubrava i Ragib Handžar iz Nevesinja, dobili neposredna uputstva da u podveleškim selima - u kojima su mostarski komunisti tokom pune tri ratne godine pronalazili svoja stalna i bezbjedna odmorista, ali odakle su samo pojedinci uzeli pušku i odlučnije se suprotstavili okupatoru - »preuzmu« muslimansku miliciju, oslonjenu na rastrojenu četničku organizaciju, i da se, kao članovi komande novoformirane partizanske jedinice, sa svojom kolebljivom vojskom spuste niz planinske strane, pređu put Mostar - Nevesinje i priključe 13. brigadi.

Kada su poslije trodnevnog uzaludnog čekanja u seoskoj štali da ih prime rukovodioci milicije i saslušaju njihove uslove o prelasku u 29. diviziju napokon shvatili da do takvog dogovora neće doći, ne samo zbog toga što su njih četvorica bili »neodgovarajući pregovarači i nedovoljno autoritativni sastav nove komande, a očekivali su generala Šegrta ili kapetana Omera Mrgana« - grupa prekaljenih partizana, naoružana mašinkama, otisnula se niz kamene grede, ispraćena uz put i sa nekoliko rafala visoko iznad njihovih glava, te je u svanuće izbila na cestu Mostar - Nevesinje. I na tom gotovo brisanom prostoru, osutom rijetkim i kržljivim žbunjem i nevelikim kamenjem, sačekali su seljake koji su krenuli u Mostar na pazarni dan ne bi li od njih dobili cigaret-

papir, jer bili su pušači i imali su duhan »žut kao žuto zlato«. U razgovoru sa seljacima iznenadili su ih četnici koji su se pojavili iza okuke na dva kamiona. U troci i pucnjavi ranjen je u nogu Ragib Handžar i, samo zahvaljujući rafalima četvorice automatičara, uspjeli su da do prvog sela Vranjevića prenesu ranjenog druga, a zatim uz pomoć seljaka do Dabarskog polja. Tako su propala nastojanja da se osnaže bataljoni novim borcima iz više sela Podveležja, odakle ih je, uzalud, očekivao i terenski partizanski bataljon »Mostarska kotlina«, koji se ubrzo uključio u 10. hercegovačku NOU brigadu.

Komunisti i skojevci

Dok je podveleška muslimanska milicija sa planinskih vrhova zabrinuto osluškivala tutnjavu koja se sve češće i jače prolamala širokim prostorima prema nevesinju, Stocu i Mostaru, njen nesuđeni zamjenik političkog komesara Faik Sunagić, koji je pred put u Podvelež kao vodni politički delegat završio jednomjesečni partijski kurs na Divinu, određen je za zamjenika komesara i partijskog rukovodioca 1. čete 1. bataljona. Ponovo se našao među borcima za koje se smatralo da su na skojevskim i omladinskim aktivima u okupiranom Mostaru i u drugim sredinama pročitavali mnoga teorijska i politička štiva. Jednomjesečni partijski kurs za starije kadrove tog ljeta 1944. iz 13. brigade završilo je nekoliko političkih partijskih i skojevskih rukovodilaca.

Kratke zabilješke Faika Sunagića ukazuju na to da je svaki slušalac pratio predavanja i čitao materijale iz mnogih tema; o makrsističkom pogledu na svijet i o razvitku društva, o teoriji Partije sa kratkim uvidom o razvitku radničke klase, posebno o razvitku radničke klase u Rusiji, zatim o organizacionom pitanju KPJ, o teoriji proleterske revolucije i diktature proletarijata, o seljačkom i nacionalnom pitanju, o sovjetskom savezu, fašizmu, o narodnooslobodilačkom ratu, o strategiji i taktici, o liniji KPJ u toku rata, o Odlukama AVNOJ-a, Skoju i AFZ-u, narodnooslobodilačkim odborima i pozadinskim organima narodne vlasti, sve do karakterističnih osobenosti iz svakodnevnog političkog rada među borcima i narodom.¹⁷⁷¹

Sve to što se učilo i prenosilo u čete, bilo je uslovljeno životom kojim se živjelo i ratovalo, zbivanjima koja su neposredno pratila borbe i marševe, uspone i krize grupa i pojedinaca. Trebalo je u svijesti svih boraca razviti shvatanje da se samo zajedničkom borbom svih naroda i narodnosti, zbratimljenih, može izvojevati sloboda, da za krupne nacionalne i socijalne preobražaje treba pružiti mogućnost svakom borcu, bez obzira kada je stupio u NOV, da li iz četničkih ili domobranskih, legionarskih ili milicijskih jedinica, iz bilo kog zabrana i zatišja, da se za takvo kolektivno jedinstvo, međusobno poštovanje i povjerenje, komunisti i skojevci moraju svakodnevno, ne samo u predasima bitaka i marševa, prije svega, ličnim primjerom boriti i istrajavati.

¹⁷⁷¹ »Predavači na partijskom kursu su bili članovi Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu koji su po pojedinim temama održavali predavanja a mi smo bilježili u notese koliko smo stigli. Poslije predavanja održavane su diskusije po kružocima i na kraju svi zajedno sa predavačem vodili diskusiju po održanoj temi«, stoji u pismu Faika Sunagića. »Kurs mi je jako pomogao tako da mi je kasnije daleko lakše bilo raditi sa članovima Partije, Skoja i ostalim borcima«.

Nevelika četna jezgra komunista i skojevaca su, upravo, na tako stečenom povjerenju i bratstvu, kada nije bilo čekanja da drugi rasplete događaje ili naruši već stečeno i dograđeno u odnosima između komandi i boraca, o moralnoj čistoti i onih koji su u partizane došli dobrovoljno i onih koji su mobilisani, na takvim perspektivama zajedničke borbe koja se vodila u svakodnevnim ideološkim i moralnim »malim četnim bitkama«, za svakog borca, izrastali su smjeli bombaši, »partizanska artiljerija«, vojni i politički rukovodioci.

»Skoj se u svim brigadama osjeća i kao borbena organizacija, jer je obuhvatila najbolje i najborbenije omladince koji služe za primjer drugima. Sada se ne dešavaju dezerterstva iz Skoja kao nekada«, pisao je Oblasni komitet Skoja za Hercegovinu Pokrajinskom komitetu Skoja za BiH, nepominjući da nepravilnosti u organizaciji nema, izuzev nešto u Trinaestoj«, u »novoj brigadi koja ipak nije slaba«, da se u njoj »Skoj još dovoljno ne osjeća i nije tako oživio kao organizacija«. ¹⁷⁸¹

Ako je tako pisalo 20. jula 1944, mjesec dana kasnije, 21. avgusta 1944, »Mlada Hercegovina«, list USAOJ-a za Hercegovinu, broj 4, saopštavajući o slomu njemačkih julskih operacija, ističe da su »mladi borci nanijeli neprijatelju nečuvane im dosad gubitke«, da su se »naročito istakli herojstvom i samopožrtvovanjem omladinci 12. i 13. brigade«. ¹⁷⁹¹

Mnoge oskudice u ishrani i obuci, fizička naprezanja, teškoće u zimskim uslovima planinskog ratovanja, spavanje u pojatama, zahtjevi čvrste discipline, vojničkog života i sticanje borbenih iskustava, realno sagledavanje i odmjeravanje života i ljudi, umjesto iluzija sticanih samo iz knjiga ili iz predanja starijih, da li je svaki pojedinac ispoljio hrabrost u protekloj borbi, drugarstvo, brižljiv odnos prema seljacima i sve drugo što je život čete donosio uz stalna nastojanja da se skojevska organizacija omasovi, obilježavalo je sadržaj svih skojevskih sastanaka.

»Za razliku od omladinskih organizacija na terenu koje su djelovale kroz organizaciju USAOJ-a, u vojnim jedinicama ta organizacija nije postojala, iako se smatralo da su neobuhvaćeni omladinci i omladinke u bataljonima članovi USAOJ-a«, prisjećao se rukovodilac Skoja u brigadi Lutvo Džubur. »I pored zahtjeva za omasovljenjem organizacije, nije se smjelo odstupiti od osnovnog kriterija da se u Skoj mogu primiti samo poštteni, iskreni i borbeni omladinci, koji se osjećaju komunistima«.

Svaki skojevac, njih 80, koliko ih je bilo u Brigadi 21. avgusta 1944 ¹⁸⁰ podnosio je svojevrsni »raport« šta je između dva sastanka učinio lično da pojedini omladinac postane, ako ne »komunistički opredeljen«, svakako, tako idejno politički uzdignut, da može biti primjeran borac, hrabar i disciplinovan, nesebičan ratnik. I Oblasni komitet Skoja za Hercegovinu, ne samo Politodjel 29. divizije i njegov član zadužen za Skoj, znao je da organizacijom Skoja u 3. bataljonu 13. brigade tog avgusta 1944, rukovodi Veljko Barbijeri, koji je preuzeo dužnost sekretara pošto je dotadašnji sekretar Žarko Ružić samovoljno napustio bataljon, da je bolesnog Savu Bjelicu zamijenio Milan Pavić, da je član bataljonskog biroa i Radovan Antunović, odnosno da je bataljonska

¹⁷⁸¹ VII, arhiva IRP BiH, film 8, str. 695 - 705.

¹⁷⁹> Muzej revolucije BiH, štampa NOB, inventarski broj 157.

¹⁸⁰> VII, AIRP BiH, film 9, reg. br. snimka 80.

organizacija Skoja »još uvijek ograničeno često na samu sebe«, da se još »ne osjeća kao predvodnik omladin¹⁸¹ organizacije« i da se »više radilo na otklanjanju nedostataka članova ^ a nego na uticaju na ostalu omladinu«. Inače, »borbenost je dobra, c ije disciplina vrlo slaba«, da je »odlazak kući bez pitanja na kraće vrijeme, to jest dezerterstvo česta pojava u bataljonu, pa i kod nekih skoj«. -a se to desilo za vrijeme ofanzive«, da su »sve takve koji su pobjegli u. *~be pa se opet vratili, isključili iz Skoja više iz njihove nesamokritično ; neosuđivanja ovog postupka nego zbog samog djela«.

I dok je za skojevsku organizaciju u 4. bataljonu, kojoj. i rukovodili Rade Aleksić, Vlado Šarenac, Baldo Đuraš i Milan Komu pi-salo da je »sređena i čvrsta«, da su »odgovornost članova kao i 'ia za uzdizanjem dobri«, kao i borbenost, za skojevsku organizaciju 1. taljona, kojom su rukovodili Savo Šindik, Muhamed Kreso, Mithat Hadžiosmanović i Ilfet Hadžić, saopšteno je da je čvrsta i da se »dosta sredila«, da su »otklonjene pojave čestog isključivanja zbog bilo kakvih grešaka, kao i strog kriterijum u primanju«, da se »iskorijenjena navika zalaženja po kućama, kao i slab odnos prema narodu«, da je »borbenost takođe dobra«, ali i to da je »disciplina najveći nedostatak skojevaca«, da su »politička svijest, kao i smatranje sebe komunistom kod svakog skojevca na visini«. A zatim:

»Bilo je nepravilnog odnosa prema Saveznicima, kao i nejasnost u pogledu budućeg uređenja države... Teoretski nivo članova u ovom bataljonu mnogo odskače od ostalih jer članovi raspolažu sa mnogo predznanja, pošto su mahom radnici i đaci... Čita se: 'Sta treba da zna svaki skojevac', 'Skoj u surovoj školi rata', govor druga Tita na Drugom kongresu (USAOJ-a), Proglas II kongresa omladine Jugoslavije, referat Slavka Komara, 'Omladina i stvaranje demokratske socijalističke Jugoslavije'. ..¹⁸⁰

Kako vratiti dezertere, privući »škripare« i »žicare«

Mada su poslije više zborova i konferencija u neoslobođenim selima, na kojima se govorilo i o odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, bili stvoreni uslovi za uključivanje u NOV i onog dijela mladih koji su bili pod četničkim uticajem, ipak su »okupatori i njihove sluge još uvijek uspjevali da terorom i propagandom održe jedan dio masa u neaktivnosti i pasivnom odnosu prema nama«, naročito u ljubljinskom kraju u kojem su »neprijateljska raspoloženja više izražena i gdje je pojava škripara masovna«. ¹⁸² U akcijama čišćenja »škripara«, ovi se blagovremeno razbježe, a kad prođe neposredna opasnost, najčešće sa čuka zapjevaju gangu: »Neću Titi, neću Draži, 'ajde u škrip pa me traži«. Zbog

¹⁸¹) Isto. U ovom pismu Brigadni komitet Skoja saopštio je i osnovne karakteristike svih skojevskih rukovodilaca, kao i osnovna obelježja rada skojevaca na kulturno-prosvjetnom, političkom i vojnoobavještajnom sektoru, pa se, sem ostalog, kaže: »Radi se po desetinama ili vodovima. Obično se detaljiziraju vojnička predavanja komandira, a Skoj sa svoje strane radi da svi drugovi znaju rukovati raspoloživim oružjem. .. Pre-raduje se članak Radovana Zogovića - Autoritet komandanta zaloga pobjede«. U to vrijeme, krajem avgusta 1944, u Hercegovini je bilo ukupno - u jedinicama NOV i

¹⁸⁰ na terenu - 1.227 članova KPJ i 226 kandidata.

¹⁸²) VII, 1152 I, f. 7, dok. 1.

uspješnih dejstava udarnih brigada i događaja na svjetskim ratištima, narod se sve više orijentisao prema narodnooslobodilačkoj borbi, mada još »uvijek nisu bili široki uslovi mobilizacije«. Pod uticajem ugleda NOV »primjećuje se prilično raslojavanje četnika«, pisao je komesar Južnohercegovačkog partizanskog odreda 5. avgusta 1944, da Muslimani oko Stoca škripare, uklanjajući se od »svakoga«, da se »Srbi škripari za vrijeme ofanzive većinom sklanjaju »u žicu« (neprijateljska gradska uporišta ograđena žicom), a zatim:

»A šta rade četnički dezertteri? Škripare, neće natrag u žicu, a neće ni u našu vojsku. Jedan dio od njih ne puca, dok drugi dio puca u naše jedinice. Razloge da se ne odazivaju u NOV jeste: sadašnja ofanziva neprijatelja, veliki pritisak četnika - prijetnja Nijemcima, lažima, špekulantski stav izvući glavu... Na jednom zboru u Ljubinju postavljaju pitanja: A ko će nas štititi od Bileća? Nećemo u Bileću makar nam sve četnici popalili, a poručićemo da se naši vraćaju iz Bileće. Vi ste na pravom putu, mi smo kukavice i pustite da radimo. Prisustvo jedne brigade u Ljubinju, pored našeg Odreda, omogućilo bi da se situacija u Ljubinju osjetno poboljša, a time i u čitavoj južnoj Hercegovini. Bileće je glava, a glavu joj treba slomiti.«¹⁸³

Takvo odmjeravanje »škripara« i četničkih dezerttera u ljubinskom kraju proisteklo je, čini se, na osnovu nešto oštrijeg rasuđivanja i ocjenjivanja opštih prilika u tom srezu terenskih partijskih radnika pa i kad je riječ o »škriparima« i dezertterima, za razliku od ocjena partijskih radnika o muslimanskoj miliciji i »škriparima« (izbjeglim iz domobranstva, ili o »slavujima« - regrutima koji se nisu odazvali mobilizaciji NDH, *nezavisno od okorijelih* ustaša koje su stalno bile ratoborne i agresivne, bez obzira što su se krili oko svojih kuća) u selima prostranog dubravskog kraja, gdje se škriparenje smatralo kao čin njihovog odvajanja od okupatora i ustaša i prelazak »u ničiju vojsku, zelenokadrovsku, kamenjarsku, neutralnu«, da bi kasnije velikim dijelom, izuzev ustaša, prešli u partizansku vojsku, što se, svakako, moglo tumačiti kao opšta težnja da se i dobar dio kolebljivog i zbunjenog naroda u tom hercegovačkom kraju što brže i što šire uključi u narodnooslobodilačku borbu.

Praksa će ubrzo potvrditi da je i takav trpeljiv odnos prema »ničijoj vojsci« teško i sporo »otkravljivao škripare« u stolačkom, čapljinskom i ljubinjском srezu, jer će ih i krajem 1944. u oslobođenom dijelu Hercegovine biti oko 3000, da će i 13. brigada, koja je tog ljeta dobila široko operaciono područje južno od Stoca, prema Ljubinju i Popovu polju, kao i dubravska sela, zajedno sa Južnohercegovačkim partizanskim odredom u avgustu i septembru (početkom septembra su 13. brigada i Odred kao 14. brigada ušli u sastav Južnohercegovačke operative grupe) voditi više akcija, mada u početku nedovoljno međusobno usklađenih, protiv četnika, »škripara«, legionara, ustaša, domobrana, žandarma, milicionera, »zelenokadraša«. Tada su se i »škripari«, i »žicari«, i dezertteri iz partizanskih jedinica, našli na velikoj mucu - šta da rade kad sve češće i u sve većem broju mladi ljudi odlaze ili se vraćaju u partizanske jedinice. I upravo takvi »škripari«, dezertteri, kao što je to

¹⁸³> Zbornik NOR, IX/6, dok. 41.

bio slučaj u nevesinjskom kraju, »i pored toga što su u škripu, ipak primaju redovno radio-vijesti i ostali propagandni materijal za razliku od onih koji su pobjegli iz Bileće«, kako je tog ljeta terenski partijski radnik Rajko Vukoje, jedan od 150 Vukoja iz Padana, partizana od kojih su mnogi bili i u 13. brigadi, obavijestio Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu.¹⁸⁴¹

»Škripare, kolebljive Srbe i Muslimane, nije bilo lako izvući iz njihovi dosta bezbijeđenih vrtača i vučijih jama, trapova i drugih skrivalica, a njihov strah i bježanje od svake, pa i partizanske vojske, često nisu otklanjani pronicljivim političkim djelovanjem, odnosno »naša nastojanja u tom smislu do sada su se ograničavala samo na mjere naše vojske koje su većinom, na žalost, samo ekonomske prirode«. ¹⁸⁵¹

Ekonomske sankcije, koje su primjenjivane prema »škriparima«, sprovodile su se i protiv dezertera iz udarnih brigada. Ako se u pismu 13. brigade,¹⁸⁶¹ upućenom komandi II vojnog područja, to izričito ne kaže jer uz spisak 43 dezertera, kojih je u istom ili većem broju bilo i u drugim jedinicama, rečeno je da »svim gore navedenim treba dati rok« i poslije toga uputiti patrole po njih i nakon hvatanja da se sprovedu u brigadu, Komandu II područja, opet, šaljući Komandi mjesta Stolac popis gotovo istih dezertera, piše da se »primjene na njih stroge ekonomske kazne, za svakoga koji se u određenom roku ne javi«. A potom: »Imamo podataka da ste legalizovali neke dezertere, pa čak da se nalaze i u toj Komandi, te ako je to tačno ravno je zločinu, jer bi značilo skroz nepoštovati naređenja Štaba divizije u kojima je tačno određen stav i postupak prema dezerterima. Treba da znate da borci u brigadama postavljaju pitanja svojim starješinama: šta se poduzelo da se pojedini dezerteri povrate, a ako se kriju da li se kažnjavaju? Ništa ne daje povoda za dezerterstvo iz brigada koliko blag stav pozadinskih vlasti prema istima...«¹⁸⁷¹

»Ljetuje zatišje«

U tim danima relativnog »zatištja«, kada je u 13. brigadi bilo i 15 Poljaka, izbjeglih ratnih zarobljenika, a još više iz okupiranog Mostara najavilo *skori dolazak*, predloženo je Diviziji da se uz druge čete, formira i Poljska četa, kako bi 3. i 1. bataljon dobili i svoje treće čete. Dok se čekao odgovor (Poljska četa nije formirana), stigli su novi dobrovoljci i dva brigadna bataljona pripremala su komandni kadar za nove čete.¹⁸⁸¹

Borci su upoznati i o lažnim lecima koje su bacali njemački avioni. Letak je »potpisao« italijanski ministar rata i upućen je italijanskim vojnicima divizija »Taurinenze« i »Venecija« kojim ih se željelo dezinformisati i navesti u zamku: kao, eto, potpisan je ugovor »sa Ujedinjenim narodima i sa našim komandama na Balkanu« da se svi italijanski voj-

¹⁸⁴¹ vn, AIRP BiH, film 8, snimak 2.

¹⁸⁵> Muzej Hercegovine, ZPD/k.IV-394.

¹⁸⁶) VII, arhiva NOP, k. 1718, f. 1, dok. 26.

¹⁸⁷¹ VII, ANOP, k. 1118, f. 1, dok. 26.

¹⁸⁸> Zbornik NOR, IV/28, dok. 54.

nici pomenutih divizija odmah upute ka Jadranskom moru i da će odatle biti brodovima transportovani u oslobođenu Italiju, da, »kad dođu bliže obali«, negdje po šumama zapale vatre kako bi ih lako mogli pronaći povjerenici. Taj lažni poziv ostao je bez odjeka.^{189'}

Tih dana je politički komesar 13. brigade Enver Čemalović skrenuo pažnju Komandi mjesta Stolac da je jednostrano smanjila slijedovanje borcima Brigade, da smanjenje »dolazi u obzir jedino onda kad se jedinice nalaze u mirnom stanju«, a ne kao što je to slučaj sa Brigadom, koja stalno vodi borbe, »usljed čega dolazi do premorenosti ljudstva, koje ni u kom slučaju ne može da izdrži« napore sa slabom ishranom, pa se otuda i očekivalo da bataljoni dobiju zatražene količine mesa i brašna, kao i »trodnevnu rezervu hrane«, kako je i predviđeno za sve jedinice.^{190'}

Povremeno »ljetnje zatišje« ostavilo je više dokumenata i ceduljica O unutrašnjoj konsolidaciji jedinica i o usklađivanju saradnje komandi i pozadinskih organa. Tako je i zamjenik intendanta 13. brigade, Mehmed Frenjo, ispisao 17. avgusta rukom priznanicu Komandi II vojnog područja koliko je primio brašna, pirinča, šećera, krompira, kupusa, luka, margarina, mesnih konzervi, čarapa, košulja i drugog.^{191'} Brigada je obavijestila Komandu i o tome da je neophodno upozoriti seljake i njihovu djecu na česta četnička zavaravanja savezničkih aviona paljenjem vatri kako bi se njima bacio tovar, ali da su umjesto tovara znali da dobiju i bombe, da sve to može ne samo da »omete rad i vezu naših jedinica i Saveznika, već prijeti i opasnost da budu bombardovana naša sela«. ^{192'}

Komanda II područja je, opet, obavijestila Komandu mjesta Stolac, Ljubinje, Dubrovnik i Trebinje, koje su djelovale na oslobođenoj teritoriji, da su ustaše »rasturile veliki broj cigara s tim da ih ubace u jedinice NOV i naroda, a te cigarete su otrovane«, da je »Štab 29. divizije zabranio pušenje svih cigareta NDH u vojsci«, pa zato i narod treba upoznat i sa tom neočekivanom opasnošću.^{193'}

»Ko je skinuo s glave triju žena jašmake (marame)«, borci ili zamjenik komandanta Komande mjesta Stolac, prilikom rekvizicije stoke u selu Do, pitao je Štab 13. brigade u pismu koje je 9. septembra uputio »Štabu 29. divizije, Divizijskoj vojnoj oblasti, Komandi II područja, Komandi mjesta Stolac i Sreskom NO Stolac, naznačivši i na taj način značaj događaja kada je iz košnica uziman med i »sva stoka iz torova«, da je sve to izgledalo »kao pljačka«, da je od jedne žene uzeta krava i sav

^{189>} VII, ANOP, k. 1152/1, f. 10, dok. 1.

^{190>} VII, ANOPA, k. 1152/1, f. 10, dok. 12.

¹⁹¹⁾ Intendant 13. brigade Mehmed Frenjo, oficir u penziji, u pismu koje je poslao autoru ove monografije, pominje više »ekonomskih« i drugih akcija, poput akcije u selu Kapavici nadomak Ljubinja, gdje su četnici kod svojih simpatizera bili sklonili oko 100 ovaca i koza, nekoliko kanti meda. Intendant je »sa svojim i izviđačkim vodom i njefovim komandrom Hamom Čiberom (živi u Sarajevu) upao u selo Kapavicu, te preo naših ljudi, odnosno kurira Tripe Brkića, saznao kod koga se nalazi plijen«, a i seljaci nisu ništa krili, odnosno rekli su intendantu da su se nadali da će »ranije doći, odmah po povlačenju četnika«, pa je bez teškoća u Brigadu dotjerano bogato stado i med. Intendantova priznanica nalazi se u VII, ARNP, kut. 1718, f. 2, dok. 6/2.

^{192>} VII, ARNP, k. 1718, f. 2, dok. 10.

^{193>} VII, arh. NOP, k. 1718, f. 3. dok. 54.

»sitni hajvan«, uz objašnjenje da nije »valjala još za vrijeme Jugoslavije«, a ona, nesrećnica, »nije imala nikog ni u škripu, ni u žici«, kako su tu rekviziciju doživjeli politički komesar 1. bataljona Fadil Numić i komandant Milan Bjelogrić.

Nije se zaobišla ni kašika meda! »Komesar 2. čete drug Branko Rusković, pred sam polazak u selo Do, izjavio je štabu bataljona da je bolestan, ali pošto je u četi falio njegov zamjenik, koji se nalazio na političkom kursu, to je pošao sa svojom četom«, objašnjava se dalje u pismu. »Kada su išli iz sela Do nazad, komesaru drugu Ruskoviću bilo je toliko zlo da je povraćao. Drug Rusković izjavljuje da je pojeo jednu kašiku meda pošto se je slabo osjećao, a ne nikako da se je prejeo samog meda, kako je tvrdio zamjenik komandanta mjesta i da je zbog toga povraćao. Drugu Ruskoviću, kao jednom od najboljih političkih komesara, mi vjerujemo. Sem druga Ruskovića niko više nije povraćao. Istina je da su svi borci skupa pojeli oko dvije porcije meda, dok se je jedna izvjesna količina meda prolila prilikom nošenja do sela Prodolje... «¹⁹⁴⁾

Život u bataljonima se sve više »normalizovao« i nije više »odoka« odmjeravano da li je neko od boraca sposoban za borbu ili nije. Radi pravilnije ocjene sposobnosti za vojnu službu, svi dobrovoljci, regrutovani i mobilisani prije prijema u NOV ili prilikom otpuštanja iz NOVJ, trebalo je obavezno pregledati. Radi toga su krajem jula formirane regrutne i superrevizione komisije. U prvoj komisiji 13. brigade bili su politički komesar Enver Ćemalović, referent saniteta Brigade Alija Krpo i referent saniteta 4. bataljona Vasilija Đurasović, a njihovi zamjenici pomoćnik komesara Brigade Novak Anđelić i referenti saniteta 1. i 3. bataljona Ziba Selimhodžić i Angela Lambić.¹⁹⁵⁾

Tih dana je u čete stigao i list hercegovačke omladine »Mlada Hercegovina«, u kojem je rukovodilac Politodjela 29. divizije Vukašin Mićunović, u prilogu »Omladina - zalog pobjede«, pošto je opisao podvig na Snježnici Avgustina Čerkeza, borca 13. brigade, čiji je »šarac« prelazio »tri puta iz ruke u ruku« i pored kojeg su ostala trojica poginulih legionara i njihov oficir, zapisao: »Trinaesta brigada, najmlađa u našoj diviziji, htjela je da opravda povjerenje koje su u nju polagali. I opravdala ga je, izdržavši do kraja. Izdržala je jer su svi njeni borci uložili sve da se to ostvari. To je učinila i Raska, bolničarka 1. bataljona.«¹⁹⁶⁾

Raska Elezović, koja je u julskoj ofanzivi ubila legionara da bi sačuvala ranjenika, upamćena i po dugoj kosi i ljepoti, bila je samo jedna od više hrabrih, poput onih koji se pominju i u tom članku - četrnaestogodišnji pomoćnik puškomitraljesca Desan Gordić iz 3. bataljona, koji je poslije ranjavanja puškomitraljesca zalegao iza nišana i zakovao legionarsko odjeljenje, kao što su i Vlado Šarenac, Radovan Radovanović i Rade Aleksić iz 4. bataljona vodili dvoboj bombama usred noći. U tom broju lista je i Rade Aleksić objavio prilog »Uja Erenburg je imao pravo«.

j ^ v n ^ N Ô p , k. 1152, III, f. 10, dok. 6.

⁹⁵ VII, ANOP, 1718, f. 4, dok. 25.

¹ Muzej Hercegovine, kut. 12-V-445.

Tragovi jednog atentatora

Tek što je Štab 13. brigade, na osnovu informacija terenskih partijskih radnika, obavijestio 29. avgusta^{197'} Diviziju da je Gestapo uputio u partizanske jedinice »izvjestan broj lica sa zadatkom vršenja atentata na partizanske komandante«, da je jedan od njih, »gestapovac Ivica, Slovenac, star 40 godina, ćelav, plav, srednjeg rasta«, sa legitimacijom na prezime Vuković, bio tumač kod Gestapoa i da se nalazi u nekoj partizanskoj jedinici u Hercegovini ili u obalskom pojasu, o čemu je Divizija već sutradan obavijestila Komande I i II područja, u 3. bataljon, koji je bio na Hrgudu, stigao je iz Mostara »Nijemac« koji je radio u organizaciji TOT (Todt).

Taj stasiti dvadesetpetogodišnji mladić, posredstvom partizanskih simpatizera zaposlenih u toj njemačkoj radnoj organizaciji, uspio je da uspostavi vezu i izrazi želju da bi, kao nekadašnji borac sa španskog bojišta, što je »vješto skrivao« u svojoj biografiji dok je radio u organizaciji TOT, rado otišao u partizane. Tako se i našao među tridesetoricom dobrovoljaca koje je iz okupiranog Mostara vodio obavještajac 1. bataljona Alija Kreso Ala. Izjutra, kada je kolona poslije prenoćišta u selu Rotimlji u Dubravama krenula ka oslobođenoj teritoriji, nedostajao je »Totovac«. On se istim putem vratio u kuću iz koje je izašao iz grada, objasnio da je zaspao i tako izgubio odred, očekujući da ga ponovo upute u partizane. Bilo je to već dovoljno da se posumnja u njegove dobre namjere, pa je odmah, krijući se u buretu partizanskog ilegalca Sene Skočajić u Blagaju, dvanaest kilometara južno od Mostara, upućen na oslobođenu teritoriju.

Uz pismo koje je objašnjavalo šta se dogodilo, i politički komesar 3. bataljona Sveto Kovačević, koji je s njim razgovarao na skromnom francuskom jeziku, zapazio je zagonetnu pojedinost koju nije prećutao - kako to da je do toga dana sačuvao potpuno novu legitimaciju španskog borca sa potpisom Erkoli (Toljati).

Bio je to, u stvari, Andreas Engvirda, keiner iz Lojvardena (Holandija), koji je, zaista, bio borac 11. internacionalne brigade u odbrani Španske Republike, kasnije uhapšen u svojoj zemlji, gdje je jula 1941. izašao iz zatvora kao agent Gestapoa. Zatim je stigao u Zagreb i uključen u gestapovsku organizaciju čiji je cilj bio izvođenje atentata na Josipa Broza Tita, a označena je pod šifrom »Plan Teodor«. Tako je, preko Mostara i Hrguda, stigao do Štaba 2. udarnog korpusa, gdje je pričao o svemu, izuzev o svom špijunskom zadatku špijunaže, jer je to htio da saopšti »samo višem vojnom rukovodstvu«. Štab korpusa je Holandajna poslao u Vrhovni štab, a u dopisu od 6. septembra 1944. napisao je da je »u toku saslušanja imenovani dao niz vrlo zanimljivih podataka informativnog karaktera pretežno iz oblasti neprijateljske špijunaže«, ali je na kraju ipak napisao da bi se... »moglo raditi o jednom vrlo prepredenom čovjeku koji je u neprijateljskoj službi«. Engvirda je krajem mjeseca stigao na Vis i bio je nadohvat Vrhovnog štaba, svog cilja, ali kao uhapšenik^{198'}

^{197>} VII, ANOP, k. 1152 I, f. 5, dok. 37.

^{198>} Časopis »Trideset dana«, bi. 72, januar 1952, Slavko Odić: »O jednom pokušaju atentata na druga Tita«.

Nailazak Holandanina zatekao je Svetu Kovačevića i njegovog pomoćnika i partijskog rukovodioca Kostu Đuricu u intenzivnoj partijsko-političkoj aktivnosti u bataljonu, ovoga puta u njegove tri čete, jer je tih dana samostalna partizanska četa »Savo Belović«, formirana poslije odlaska bataljona »Savo Belović« u 13. brigadu, priključena kao 3. četa 3. bataljona. Pored vojnog i političkog osposobljavanja desetara i vodnika, kao nižeg komandnog kadra, ukazivano je i na to da niko u bataljonu ne smije samovoljno odmjeravati i presuđivati pojedincima u četama ili u selima. Prethodni politički komesar bataljona zbog brzoplete likvidacije jednog hodže u Dubravama koji to nije zaslužio, bio je smjenjen s položaja. Partijske i skojevske organizacije u bataljonu često su ukazivale i na štetnost izvjesnog odvajanja i grupisanja boraca iz sela Dabarskog polja i onih iz sela Mostarske kotline, pogotovo na samovoljno udaljavanje desetina i manjih grupa koje su znale da »skoknu« do svojih kuća i da se vrate dan-dva kasnije.

Ponekad bi kresnule i »varnice« između komandanta bataljona Spasa Dobranića i zamjenika komesara Koste Đurice, dvojice prvoboraca, koji su bili veoma dosljedni u sprovođenju revolucionarnih određenja i tekućih zadataka, svaki voljen od boraca na svoj način. Oni su se po temperamentu i pojedinostima u neposrednom rukovođenju boračkog kolektiva razlikovali, i to »svoje« ispoljavali su u svakodnevnom životu.

Komandant Spaso, izuzetno hrabar, plahovit i energičan, familijaran čovjek i zemljoradnik, kojemu su u ljeto 1941. ustaše ubile dva sina, borci su to znali, ranjiv i veoma osjećajan, plemenit i susretljiv prema borcima zabrinutim za svoje porodice i njihovim željama da vide svoje, bez suzdržanosti u odnosu među njima uistinu komandant narodne revolucionarne vojske na koga se moglo pozitivno uticati, razložno razgovarati i rasplesti svaki »slučaj«, kako je to brzo shvatio komesar Svetu Kovačević (»Samo ako, uz to, ne izbjegavaš da s njim, makar i urijetko, nazdraviš uz poneku lozu«), ponekad je »trgao živce« veoma staloženom i brižljivom partijskom rukovodiocu Kostu Durici »Malom«, posebno »iznerviranom« zbog komandantove blagonaklonosti prema onima koji bi najradije ratovali samo oko svojih kuća. Otuda i »sjeckanje luka« partijskog sekretara, kako bi Spaso komentarisao, u odmjeravanju ponašanja pojedinih ratnika.

Uvjeren u to da će partijski sekretar biti dosljedan u svojim procjenama i prilikom pisanja »karakteristika koje je u zapečaćenoj kovrti nosio rukovodstvu vojnog kursa u Kolašin«, gdje se uputio na jednomjesečno osposobljavanje, vojnostručno školovanje, komandant Spaso nije otprio i otvorio je zatvoreni koverat i pročitao »sve o sebi«. Istina, ništa novo nije saznao od onog što mu je sekretar već govorio, ali »zar tako o meni da napiše«, rekao je, prepun muke, »Uči, komesaru«, kada se vratio u bataljon, upozoravajući da će »sekretaru vratiti punom mjerom«. I ostali su takvi kavi su i bili - svaki sa svojim shvatanjima, hrabri i dosljedni ratnici, komunisti, voljeni od boraca, naroda, svih koji su ih znali i vidjeli na položaju, u svakodnevnom životu.

Vatreni prepad na Trebinje

Kada je trebalo da 13. brigada i bataljon »Marko Mihić« Južnohercegovačkog partizanskog odreda zajednički napadnu Ljubinjsku i Stolačku četničku brigadu u selu Poplatu 1. septembra noću, a zatim da Brigada dejstvuje prema Ljubinju, gdje su, prema informacijama Odreda ljubinjski četnici jedva čekali da »ih tko napadne, da bi se razbježali kućama«, Brigada je odustala od napada, jer je zapoviješću Štaba 29. divizije istoga dana svoja dva bataljona, 1. i 4, uputila ka Trebinju, kako bi - njihovim demonstrativnim vatrenim prepodom na grad - oslabili četnički pritisak na Primorsku operativnu grupu, uznemirili i odvratili njemački garnizon u Trebinju od njegovih eventualnih borbenih ispada.

Bataljonima je, uz put, priključen i partizanski bataljon »Rade Pravica«, a zatim su sva tri bataljona, kojima su rukovodili zamjenik komandanta birgade Milorad Kujačić i zamjenik političkog komesara Novak Anđelić, stigli u šire područje Trebinja, gdje su utvrdili da oko 800 legionara i nekoliko stotina domobrana, uglavnom, nisu smješteni u gradu zbog savezničkog bombardovanja, i da su se razmjestili u najbliža sela oko grada. U Gorici, naselju nekoliko kilometara uzvodno, bio je četnički Štab Trebinjskog korpusa. Saznalo se i o tome da su četnici koji su napadali Primorsku operativnu grupu »strašno razbijeni«, jer im »Dalmatinci nisu dali dalje od Klobuka ni koraka«, kako su zapisala dva člana Štaba 13. brigade.

Vatreni prepad na Trebinje izvršen je sa Kličnja i, u centar grada bačeno je 15 mina iz minobacača, a napadnuta je i neprijateljeva posada kod Dražindola, čime je njemački garnizon bio znatno dezorijentisan i zbunjen. Zatim su se 1. i 4. bataljon prebacili na prostor Borilovići - Matiješina da bi pohvatali manje grupe četnika koje su bile u Ljubomiru. U tom sukobu na prostoru Mosko - Jasen, kada su četnici razjurenjeni, poginuo je borac 1. bataljona Hasan Dono i sahranjen u selu Šćenica.

Bataljoni su se vratili u sastav 13. brigade 6. septembra. U međuvremenu je 3. bataljon bio na Hrgudu, a 2. u Dubravama. Komandant 2. bataljona Omer Mrgan u to vrijeme dobio je zamjenika Špira Samardžića, komandira 2. čete 3. bataljona, a politički komesar Šafet Šefkić pomoćnika Branka Ruskovića, političkog komesara 1. čete 1. bataljona.

Tih dana je formirana 14 (Omladinska) brigada i u njen sastav uputila je 13. brigada Omladinski bataljon, a i Mirka Ignjatića, zamjenika političkog komesara 4. bataljona, koji je postavljen za političkog komesara nove hercegovačke brigade, majora Huseina Alikalfića, rukovodioca podoficirskog kursa koji je postavljen za načelnika Štaba 14. brigade, i na dužnost intendanta nove brigade Iliju Kukića, zamjenika intendanta 13. brigade.

Tako je Omladinski bataljon, koji je formiran pri 13. brigadi 12. jula 1944. i koji ni u posljednjoj avgustovskoj brigadnoj borbenoj relaciji nije bio pomenut, jer nije bio »uvlačen u borbu, ali mu se povremeno dodjeljivao dio položaja za izviđanje i obezbjeđenje, dočekao, napokon, da se borbama oglasi kao 1. bataljon 14. brigade, uz tri bataljona rasformiranog Južnohercegovačkog partizanskog odreda.

Partizanska četa »Savo Belović« sa Hrguda, koja je 8. septembra 1944. uključena u sastav 3. bataljona 13. brigade kao 3. četa, imala je samo 18 boraca (trojica bez oružja), puškomitraljez, bila je »sastavljena od dobrih boraca i moral je dobar, pa je i onda kada je sama ostala na Hrgudu po odlasku XIII brigade«, kako je pisao Južnohercegovački odred, »da joj se zbog situacije i udaljenosti malo posvećivalo pažnje«, ali da će »četa, izgleda, biti od razvoja«, da je »nacionalni odnos dobar i borci su ubjeđeni u pravednost i pobjedu naše borbe«.

Komandantova poruka borcima i ultimatum Štaba 13. brigade njemačkom komandantu Stoca

U vrijeme kada je 13. brigada sa svoja četiri bataljona onemogućavala prodor legionara stolačkog garnizona i drugih okupatorovih snaga ka Dabarskom polju i Bileći, kao i prema Ljubinju, Popovom polju i Trebinju, čestim akcijama držeći pod kontrolom i krajnje nesigurni put prema Domanovićima, ka zapadu, komandant 13. brigade major Danilo Komnenović napisao je 7. septembra 1944. »Pozdravno pismo borcima i rukovodiocima 13. brigade«, a istoga dana je i Štab 13. brigade uputio ultimatum »Privremenom komandantu okupatorskih snaga u Stocu«.

»Prošlo je nekoliko mjeseci u teškoj zajedničkoj borbi, radu i životu, skupa smo saosjećali sve ljepote i teškoće«, obraćao se komandant svojim saborcima uoči odlaska na novu dužnost. »Za kratko vrijeme naša mlada brigada izvršila je svaki pred nju postavljeni zadatak i stavila se u red naših starih brigada. To ste vi omogućili svojim junaštvom, samoprijegom, nepoštednom borbom i izvojevali zaslužena priznanja našeg naroda i vojske. Ne mogu da i ja ne odam takvo priznanje, odlazeći iz vaše brigade. Sa sobom nosim najljepše uspomene iz života, rada i borbe - nosim lijepe primjere drugarstva i ljubavi sa kojima ću se ponositi i o njima govoriti uvijek... «¹⁹⁹⁾

Tromjesečna prepiska između Štaba Južnohercegovačkog NOP odreda i njemačke Komande mjesta Stolac o razmjeni zarobljenika, koja se začela krajem juna 1944, okončana je u prvoj polovini septembra 1944, kada su i Brigada i Odred poslali njemačkom komandantu pismo u Stolac. U izmijenjenim odnosima između okupatorskih jedinica i Narodnooslobodilačke vojske, u prilikama kada njemačke komande više nisu mogle da se obraćaju »banditima«, već regularnim jedinicama vojske naroda Jugoslavije, ispoljeno je međusobno uvažavanje uzajamnih obaveza, tolerancija i želja da se svaka razmjena, makar kako bila složena, sporazumno privede kraju. Pregovori su tekli uz sve širu prepisku i povremenu razmjenu, pa je tako njemački komandant Stoca, major Timel, mogao da pročita i cio tekst odgovora Štaba 29. divizije, gdje se u tački 3 kaže:

»U našim redovima ima Čeha, Poljaka, Rusa, Hrvata i drugih narodnosti koji su se nalazili u redovima njemačke vojske, a koji su se u borbama dobrovoljno predali našim jedinicama ili su dobrovoljno i sami izašli iz njemačkog logora usljed nesnosnog stanja koje tamo vlada. Svi

¹⁹⁹⁾ VII, ANO PA, k. 1152 I, f. 8, dok. 29.

ovakvi borci izjavljuju da su srećni što su stigli u naše redove, jer nisu mogli više da trpe nesnosno stanje u njemačkoj vojsci i da se osjećaju srećnim što im se pružila prilika da se bore protiv Nijemaca, najvećih neprijatelja slovenskih naroda.²⁰⁰

Poslije razmjene zarobljenika (2. septembra) natporučnik Kuhz, obavještajac Komande 369. divizije, predao je partizanskim pregovaračima - pored spiska zarobljenika za slijedeću razmjenu - novu »skalu razmjene«: za jednog vojnika - jedan borac ili pet civila, za dočasnika - partizanski podoficir ili tri borca, odnosno sedam civila, za časnika - partizanski oficir ili sedam boraca, tj. deset civila.

I upravo kada je Odred poslao dopis u Stolac da za dva zarobljena Nijemca (Johann Noichl i Karl Hundcdorfer) zamijene, »10. septembra 1944. u 10 sati na starom mjestu razmjene«, 7 drugova i drugarica, čija je imena dostavio, njemački komandant Stoca dobio je i Ultimatum 13. brigade, za koji Štab Odreda nije znao, a čiji tekst u cjelini glasi:

»Povodom razvoja događaja u svijetu, kao što vam je sigurno poznato, slušajući sve svjetske radio-stanice, smatramo za potrebno da vas obavijestimo:

Engleske i američanske snage potpuno su skršile svaki otpor njemačkih snaga u Francuskoj, prošle su Belgiju i Holandiju i sada se njihove patrole nalaze na njemačkoj teritoriji.

Hitler je povodom toga sazvao sve političke i vojničke ličnosti na savjetovanje. Hitler može donijeti samo odluku o kapitulaciji.

Sovjetska armija napravila je duboki prodor između Varšave i istočne Pruske u pravcu poljskog koridora. Crvena armija već je pregazila Rumuniju i, prešavši Dunav kod Turn Severina, spojila se je sa snagama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Gotska linija u Italiji je probijena.

Finska je prekinula odnose sa Njemačkom.

Bugarska je razoružala njemačke trupe, koje se nalaze u Bugarskoj.

Sve linije za povlačenje njemačkih snaga sa Balkana prekinute su i nema izgleda da će njemačka vojska uspjeti da se izvuče sa Balkana.

Svaka daljnja borba njemačke vojske, koja se nalazi na Balkanu, iluzorna je i značila bi samo uzaludno prolijevanje krvi.

Zahtijevamo od vas:

- da nam predate Stolac sa svim snagama i materijalom, koji se nalazi u Stocu;

- da razoružate sve četničke i ustaške snage koje se nalaze pod vašom komandom.

Ako ovo učinite bićete i vojnički i građanski potpuno zaštićeni od strane naših vojnih snaga a prema vama i svim vašim vojnicima postupićemo u duhu Ženevske konvencije i Teheranskog ugovora.

Ako se odlučite na otpor, koji je iluzoran, onda ćemo smatrati da želite samo da se i dalje uzaludno prolijeva krv. Opominjemo vas da ćemo u tom slučaju vas i vaše vojnike smatrati zločincima i sa vama i vašim vojnicima tako i postupati.

²⁰⁰> VII, ANOP, kut. 1127, f.2, dok. 27/1.

Donosioca pisma smatrati kao našeg kurira i sa istim se vojnički i korektno ophoditi. Kako se ophodite sa ovim kurirom i mi ćemo se ophoditi prema vašim vojnicima, koji se kod nas nalaze kao zarobljenici.

Odgovor o vašoj odluci dostavite nam u roku od 24 sata.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Položaj, 7. septembra 1944. u 19 časova

»Štab XIII hercegovačke udarne brigade
Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije«²⁰¹

Brigada nije dobila odgovor, a dva dana kasnije, 9. septembra, Čred je poslao pismo u Stolac. Otud je istog dana njemački komandant poslao odgovor u žutoj koverti na kojoj je, pored adrese na njemačkom jeziku da se pošiljka (pismo) upućuje Štabu Južnohercegovačkog partizanskog odreda, napisano sa strane na srpskohrvatskom jeziku: Komandant mjesta Stolca. Četnici se mole da ovog kurira na isti dan način zadržavaju nego svugdje slobodno puste - prolaziti! Razmjena vojske!

Bila je to ujedno posljednja prepiska između dvije vojne komande, jer već 12. septembra 1944. Štab novoformirane 14. hercegovačke brigade (u koju je sa svojim bataljonima ušao Južnohercegovački partizanski odred) obavijestio je Komandu II područja da razmjenu zarobljenika nova brigada neće moći nastaviti, te zbog toga »dostavlja prepisku koju je vodio Južnohercegovački partizanski odred sa njemačkom komandom u Stocu, s tim da vi dalje nastavite rad po ovom predmetu«.

Razmjene su prekinute, kuriri više nisu silazili u grad, a Komanda II područja, koja je obuhvatala stolački, ljubinjski i trebinjski srez, operacijsko područje 13. hercegovačke brigade, sve češće je vodila prepisku sa svojom 13. brigadom.

Trinaesta brigada u Južnohercegovačkoj operativnoj NOU grupi

Načelnik Štaba 13. brigade kapetan Branislav Kisić, zapisao je 9. septembra 1944. u operacijskom dnevniku da je »neprijatelj na sektoru Brigade neaktivan«, da se vrši izviđanje i da je »primljen izvještaj o velikim četničkim koncentracijama kod Nevesinja«. ²⁰²

Toga dana je i naredbom Divizije formirana Južnohercegovačka operativna NOU grupa u čiji sastav su ušle 13. hercegovačka NOU brigada, 14. hercegovačka (»omladinska«) NOU brigada, Sitnički partizanski bataljon i Bobanska partizanska četa. Za komandanta Operativne grupe postavljen je major Danilo Komnenović, za političkog komesara Spiro Srzentić, dotadašnji politički komesar 11. hercegovačke NOU brigade, a za načelnika kapetan Mustafa Dizdarević, do tada načelnik Štaba 10. brigade. ²⁰³

²⁰¹> VII, ANOP, k. 1152/1, f.10, dok.2.

²⁰²> VII, ANOP, k. 1152/1, f.14, dok.7.

²⁰³> VII, ANOP, k.1711, f.1, dok.28.

Očekivalo se da će to snažno borbena jezgro ubrzo prerasti u novu hercegovačku diviziju.²⁰⁴ »Formiranje ove grupe iziskivala je sama situacija kako bi se objedinilo komandovanje na sektoru Stolac - Ljubinje - Trebinje i samim tim olakšalo komandovanje našem štabu«, pisao je Štab 29. divizije 2. korpusu da će Južnohercegovačka operativna NOU grupa ofanzivno dejstvovati i da već ispoljava svoja dejstva na prostoru Ljubinje - Trebinje »razbijajući na tome prostoru koncentrisane četničke bande, kako hercegovačke tako i novodošle«. ²⁰⁵

Formiranje grupe i izbor komandnog kadra zasnovano je dobrim dijelom i na iskustvima iz julske njemačke operacije »Sunčanica«, kada su 13. i 12. brigada, objedinjene u Operativnoj grupi pod komandom majora Danila Komnenovića, svojim usklađenim dejstvima, smjelim odlukama i borbama presudno uticale na konačni slom njemačke operacije u ovom dijelu Hercegovine.

U međuvremenu je major Milorad Kujačić postavljen za vršioca dužnosti komandanta 13. brigade, a za vršioca dužnosti zamjenika komandanta kapetan Milan Tabaković, komandant 4. bataljona 13. brigade.²⁰⁶ Pored političkog komesara 13. brigade, majora Envera Čemalovića i njegovog zamjenika Novaka Anđelića, načelnika Štaba Branislava Kisića Brane, u Štabu 13. brigade bili su krajem septembra i obavještajni oficir potporučnik Risto Pramenko, referent saniteta Alija Krpo i intendant zastavnik Branko Slijepčević.²⁰⁷

U to vrijeme zamjenik intendanta 13. brigade bio je Mehmed Frenjo, šef Odsjeka za naoružanje potporučnik Čedo Tasovac, politički komesar brigadnog previjališta Hrvoje Vidović, komandir kurira Rajko Trklja, zamjenik brigadnog referenta saniteta Marsija Hasanbegović, koju je uskoro zamijenila Rea Almozlino.

Milan Bjelogrić, koji je od 10. avgusta bio komandant 1. bataljona, vratio se u svoj 4. bataljon na dužnost komandanta, umjesto Milana Tabakovića, a Krsto Dabović,²⁰⁸ zamjenik komandanta bataljona u 12. brigadi, postao je komandant 1. bataljona 13. brigade. Uz političkog komesara 4. bataljona Steve Mićevića, za zamjenika političkog komesara postavljen je Milan Grk, do tada politički komesar čete u tom bataljonu.²⁰⁹

Brigada je tada imala 550 boraca, njen 1. bataljon formirao je 3. četu, 2. i 3. bataljon su imali, takođe, po tri čete, (4. bataljon je od njegovog ulaska u 13. brigadu imao četiri čete). Pri Štabu 13. brigade po-

²⁰⁴) Formiranje Južnohercegovačke operativne grupe kao jezgra nove hercegovačke divizije, inicirano je direktivom maršala Tita. Tito je sugerisao da se u Hercegovini nastoji formirati laki korpus NOVJ. Od formiranja nove divizije i hercegovačkog korpusa odustalo se zbog naglog preloma situacije u jesen 1944. godine u korist NOVJ, pa je Vrhovni štab odustao od razvijanja novih jedinica, da bi postojeće (partizanskog tipa) omasovio i razvio u savremenu vojsku kadru da se nosi sa okupatorom u završnim operacijama za oslobođenje zemlje.

²⁰⁵> Zbornik, tom IV, knj. 30, dok. 22.

²⁰⁶> VII, ANOP, k. 1152/1, f. 14, dok. 11.

²⁰⁷> VII, ANOP, k. 1152/1, f. 8, dok. 41.

²⁰⁸> Krsto Dabović, rođen u selu Uksići kod Trebinja 1921, u NOB-u bio zamjenik komandanta brigade, a poslije rata komandant Vazduhoplovne tehničke divizije, načelnik Uprave vazduplovne zone, pomoćnik komandanta RV i PVO, završio Vazduhoplovni fakultet VVA i Ratnu školu JNA, general-major u penziji, živi u Beogradu.

²⁰⁹> VII, ANOP, k. 1152/1, fas. 8, dok. 28.

čelo je da živi i jezgro Omladinske čete. Neko ju je više shvatio kao »pionirsku«, jer je dvadesetak dječaka, koji su se sticajem raznih okolnosti našli na ratnom poprištu, umjesto u školskim klupama, stalo na stražarska mjesta, išlo u patrole i obezbjeđenja. Među njima je bilo i onih koji su bili borci 10. brigade, članovi skojevskih aktiva u okupiranim gradovima. Među njih će ubrzo stići bombaši Gojko Uljarević, Rade Vuković, Džemal Novo i Rezak Džumhur, članovi prve komande Omladinske čete, koja je imala oko 70 omladinaca.²¹⁰

Progonjenje četničke grupacije Vojislava Lukačevića

Nakon što su noću između 1. i 2. septembra jedna legionarska četa sa baterijom topova 369. artiljerijskog puka, četa milicionara i žandarmerijska posada napustili Gacko i prepustili ga četničkoj Gatačkoj brigadi, 11. hercegovačka NOU brigada je već sutradan skršila četnički otpor i konačno oslobodila grad. U to vrijeme su i 10. brigada, napadom na Bileću, i 13. brigada, vatrenim prepadom svojih bataljona na Trebinje, kao i 12. brigada i druge partizanske jedinice sudarajući se gotovo svakodnevno sa četnicima, dobro uzdrmale sva njihova čvorišta. Slobodno i prostrano Gatačko polje je već od 7. septembra moglo da primi savezničke avione, prihvati sve značajniju savezničku pomoć u oružju, hrani i obući, a iz bolnice 29. divizije otpremi više od 400 ranjenika i bolesnika koji su se prikupili sa šireg oslobođenog područja.

Saradnici ilegalnog pokreta u Stocu su, u međuvremenu, uspjeli da privole više pripadnika 369. legionarske divizije, Hrvate i Muslimane, da napuste njemačke jedinice, pa su tako 2. septembra u 13. brigadu stigla sedmorica šofera i mehaničara (Slavonci i jedan Slovenac) iz legionarskog 369. protivtenkovskog diviziona.²¹¹

²¹⁰> U Omladinskoj četi, pored članova Komande, bili su: iz *Mostara* (i okolnih sela Hodbine, Bačevića, Malog Polja, Raštana, Žitomislića): Demirović Omer, Demirović Šefko, Golo Obren, Hadžović Milovan, Ivanisević Risto. Jusufbegović Sulejman, Kostadinović Milan, Krvavac Safet, Lakišić Esad, Mehić Safet, Milavić Enes, Premilovac Čazim, Radan Nikola, Samardžić Milorad, Savić Mirko, Simić Miho, Stupić Anđelko, Sudar Spasoje, Trifunović Milan, Trifković Vasilije (Novo Džemal, Uljarević Gojko, Vuković Rade - članovi komandne čete); iz *Čapljine* (Počitelj, Višići, Prčavci, Trebižat, Tasovići, Čeljevo, Bivolje Brdo, Gabela). Alagić Irfan, Baraković Omer, Bošković Damian, Bule Jure, Bukmir Mate, Borovac Ilija, Borovac Slavo, Bukmir Jozo, Bakalar Milan, Dedić Sabira, Dediš Dimitrije, Dragičević Milan, Dodik Milan, Ivanković Drago, Jovanović Sćepo, Jurković Ilija, Jurković Pavo, Jerkić Nikola, Kebo H. Afan, Morić Alija, Putića L. Mirko, Soldo Frano, Sušac Zvonko, Stojić Vidak, Vrankić A. Blago, Vrankić Dominik Donko, Zekić Zineta; iz *Stoca* (Crnici, Kozice, Poplati, Trusina, Kubatovina) - Aličić Ahmet, Begović Omer, Džemila Adem, Pehlić Omer, Pudar Branko, Ružić Borko, Samardžić Anđelko, Samardžić Čedo, Soldo Ljubo, Šator Adii, Šinik Dušan, Sinik Todor, Šotra Mihajlo; iz *Trebinja* (Drijenjani, Lastva, Trebinjska šuma, Baljivac) - Bokun Milorad, Deretić Đorđe, Gluhajić Miroslav, Klimović Đorđe, Klimović Blagoje, Korol Petar, Kovačina Stojan, Kuliak Savo, Lončar Ilija, Muslibegović Muslija, Sošo Joko; iz *Nevesinja* (Lukavac) - Grahovac R. Branko, Radovanović Ilija; iz *Gacka*; Davidović Vukašin; iz *Bileća* (Kubaš, Korita); Šulović Mirko, Šarenac Mladen, Bjelica Veljko; iz *Ljubuškog*: Medić Stipe i Sošić Frano (Grab).

Rezak Džumhur, iz Konjica, naredbom je postavljen za komandira Omladinske čete, ali dužnost nije primio, već Mirko Sulović, koji je kasnije smijenjen.

²¹¹ VII, ANOP, k. 1152,1, f.7 dok.3/38; 16. septembra 1944. Stab 13. brigade poslao je izvještaj Stabu Južnohercegovačke operativne grupe da je dan ranije »iz Stoca izašlo 14 naoružanih 'vražijaka' sa jednim puškomitraljezom«, da su na putu vodili borbu sa četnicima u Trijebnju i da su ubili dvojicu, dok su im četnici ranili jednog i oteli »šarac«, a zatim da je 15. septembra iz Mostara »stiglo oko 30 muških i ženskih, a nekoliko Italijana, Belgijanaca i Holandana«.

Pošto se toga dana iz Dubrava vratio u Brigadu politički komesar Enver Ćemalović, Divizija je obaviještena i o tome da u dubravskom 2. bataljonu 13. brigada ima 100 boraca, da svi imaju puške i 6 puškomitraljeza, da su prilike u bataljonu kao i u svakom novoformiranom bataljonu od novog ljudstva, a to najčešće znači, kao u ovom slučaju, da su opšta politička saznanja boraca veoma slaba, vojničko iskustvo »tako reći nikakvo«, da se ne poštuje disciplina vatre i ne održava veza, »tako da su čak jedni na druge pucali«, ponajviše zbog toga što je sastav bataljona »svakovrstan«, počev od škripara' pa do dezertera iz naših brigada«. Tri novoformirane nevelike čete su, ipak, imale vrlo povoljne uslove za omasovljenje, skoro udvostručenje, a očekivalo se i »kompletno političko rukovodstvo«. Mnogima borcima je bila nejasna suština bratstva i jedinstva, a među njima je, pored vjerske i nacionalne podjele, postojala »čak i ekonomska, kao i podjela na bijele i crne«. Uz sve to, bataljon je svojim zasjedama i drugim akcijama na komunikacijama oglasio svoje prisustvo i, jedna njemačka komanda, posredstvom legionarske patrole i mještana, ponudila partizanima da »ne ometaju transportovanje, a kao protivuslugu nudili su da Nijemci neće ni njih napadati«, ali da partizani napadaju četnike i ustaše. »Kapetan drug Mrgan odgovorio je da, prvo, dolaze na red Švabe, pa kad njih pomlatimo doći će na red četnici i ustaše«. ²¹²

Upravo kad je Gacko postajalo središte svih oblasnih društveno-političkih organizacija i mjesto okupljanja predstavnika naroda i vojske, 13. brigada dobila je naređenje Južnohercegovačke operativne NOU grupe da se prebaci na sektoru Nevesinja radi napada na veoma snažnu i tek pristigliu četničku grupaciju, kao i radi zatvaranja puta Mostar - Nevesinje.

Četnike je predvodio Vojislav Lukačević, bivši činovnik i rezervni kapetan II klase, komandant četničkih jedinica u Hercegovini 1942, komandant Starog Rasa (Sandžaka) 1942-1944, a u borbama protiv NOVJ na Neretvi, komandant korpusa. Tokom rata kralj Petar odlikovao ga je za zasluge u četničkom pokretu. Unapređen je u čin majora, a krajem maja 1944. vratio se iz Londona u Jugoslaviju (otišao je u inostranstvo 1944) u namjeri da se sa još nekim četničkim komandantima, s obzirom na to da je četnički pokret zapao u ćorsokak, odvoji od Draže Mihailovića i povede »svoju« akciju, uvjeren u podršku Šubašićeve vlade, kralja Petra i zapadnih saveznika. Tako je Vojislav Lukačević početkom septembra 1944. formirao komandu »Nezavisne grupe nacionalnog otpora Jugoslovenske vojske u otadžbini«, očekujući da će napadom na njemačke jedinice, susretom sa iskrcanim savezničkim snagama i podržavajući sporazum Tito - Šubašić odobrovoljiti i privoliti na saradnju, prije svega, 29. diviziju, pa je u toj pogrešnoj računici uputio i pismo komandantu 29. divizije. ²¹³

Obavještavajući Diviziju da će sa 11. i 12. brigadom učestvovati u napadu na četničku grupaciju u Nevesinjskom polju, da je na Hrgud stigla jedna četa 2. bataljona i da očekuje i druge dvije čete, Štab 13.

²¹²> VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok.3/26.

²¹³> »Jugoslovenski istorijski časopis«, br. 4, 1964, Radoje Pajević; »Formiranje četničke Nezavisne grupe nacionalnog otpora«.

brigade je na kraju izvještaja od 13. septembra zabilježio: »Šaljemo vam jedno pismo i jedan letak. To je Samardžić uputio i adresovao na 29. diviziju, ali je naglašeno da je ona u Slatu ili Lukavcu. Mi ne znajući o čemu se radi, a misleći da je to za nas, otvorili smo. Ženu smo zadržali, a pismo preko vas najhitnije upućujemo Štabu 29. divizije«.

Komandant II kolone Komande operacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, kapetan I klase Milorad Popović, u zapovijesti od 8. septembra 1944. obavijestio je potčinjene jedinice da se grupa četničkih korpusa »nalazi na prostorijski Jeleč - Miljevina - Nevesinjsko polje sa zadatkom uništenja boljševika na teritoriji Hercegovine«.

Razbijanje 29. »boljševičke divizije« i njeno potpuno uništenje, zahtijevao je Draža Mihailović i svojom depešom od 29. avgusta 1944: »Mobilizite sve snage Hercegovine i nastavite svim silama da tučete 29. diviziju koja je sada usamljena... Zapamtite, glavno je tući komuniste 1 to kod vas u prvom redu 29. diviziju. Ponavljam, 29. diviziju treba što pre razbiti i uništiti«²¹⁴

Napadi četničkih »korpusa«, odnosno njihovih odvojenih kolona, počeli su 9. septembra na 11. hercegovačku NOU brigadu na položajima Krivodol - Kobilja glava - Vardište, i sutradan na položaje 10. hercegovačke brigade u rejonu Džinove Mahale, s djelimičnim uspehom.

Radi razbijanja četničke grupacije, odmah poslije neuspjelog napada dvije četničke brigade na Gacko i bolnicu 29. divizije noću između 10. i 11. septembra, Štab 29. divizije je 12. septembra obavijestio tek formiranu Južnohercegovačku operativnu NOU grupu o borbama sa četničkim jedinicama, a zatim je, na osnovu radiograma Štaba 2. udarnog korpusa naredio Grupi da, bez obzira koliko će oslabiti svoje položaje u južnoj Hercegovini, mora »sa jačim snagama razbiti i protjerati bosansko-sandžačke četnike (i) isto tako spriječiti sve njihove namjere«.

Ukazujući na to da 13. hercegovačku brigadu Operativna grupa orijentiše ka Nevesinju, kojoj je Divizija pridodala 2. bataljon 10. brigade, i na čvršću saradnju sa 12. brigadom, komandant i komesar 29. divizije dalje pišu: »Vi treba da dobro ocijenite situaciju i da prema vašoj uvidavnosti odredite potreban broj bataljona 13. brigade za razbijanje ovih bandi. Ove bande treba dobro udesiti da zapamte kad su došle u Hercegovinu. Koliko u samom gradu (Nevesinju, prim. M. S.) bude viši broj Švaba, nemojte grad nipošto napadati. ..«²¹⁵

U tri naredna dana jedinice 12. i 13. brigade, u sadejstvu sa 11. brigadom, razbile su, u širem području Nevesinja i Nevesinjskog polja četničke jedinice, od kojih se veći broj probio u pravcu Stoca i Ljubinja, a drugi dijelovi ka Zimljima, Glavatičevu i Mostaru. Zatim su bataljoni 13. brigade, pošto su očistili od četničkih grupica rejon Sniježnice - Udrežnje - Bišina, zauzeli položaje prema Stocu i Blagaju.

Nakon navođenja obavještenja 29. divizije da su četničke »bande prsle na sve strane« i da ih 12. brigada goni ka Konjičkoj župi, da Vrhovni komandant NOV i POJ, maršal Tito, zahtijeva da se »pređe u opštu ofanzivu«, presijecanje komunikacija, zauzimanje neprijateljevih uporišta i saobraćajnih čvorišta, da se spriječava »svako organizovano po-

²¹⁴< Zbornik NOR, XIV/4, d.63, fusnota 5.

²¹⁵> Zbornik NOR, IV/29, d.63

vlačenje da neprijatelj ne iznese iz naše zemlje nijedan komad oružja«, Štab Južnohercegovačke operativne grupe, čiji je zadatak u to vrijeme bio da zatvara pravac Mostar - Nevesinje, zauzimanje Stoca i dejstvo prema Trebinju, svojom zapoviješću od 15. septembra za borbu protiv četnika u srednjoj Hercegovini, usmjerio je 13. hercegovačku brigadu da dalje goni četnike pravcem Nevesinje - Mostar i da formira udarne operativne grupe, pod komandom dva člana Štaba Brigade, radi dejstva »što dublje ka Mostaru i Podveležju« i energično vrši mobilizaciju posebno u Dubravama, uz napomenu: »Mora se raditi brzo i neumorno«. Dijelovi 14. brigade bili su ofanzivno usmjereni prema Poplatu i Stocu, protiv legionara i četnika koji bježe od Nevesinja«. ²¹⁶¹

Iako je glavnina Lukačevićevih četnika (oko 2000 iz Nevesinjske 1. pljevaljske, Fočanske i Gatačke brigade) »neočekivano izmakla ispod udara tri hercegovačke brigade«, čemu je jednim dijelom doprinijelo i jednodnevno zakašnjenje 13. hercegovačke brigade, odnosno, iako se »koristeći okolnost razjedinjenosti snaga 29. divizije i nepridavanja većeg značaja njegovom manevru od Nevesinja prema Trebinju, Lukačević, dosta lako, probio u južnu Hercegovinu i tamo, skoro neometan, organizovao svoju aktivnost slijedećih desetak dana«, ²¹⁷¹ o povlačenju demoralisanih, razočaranih i razbijenih četničkih jedinica Nevesinjskog korpusa, politički delegat tzv. Pokrajinskog nacionalnog komiteta za Hercegovinu, Boku i Dubrovnik u izvještaju od 21. septembra 1944, sem ostalog, piše da su »organizacija i utisci, kao i držanje pojedinaca ođavali takvo raspoloženje i pokret vojske koja bježi vratolomno sa svojih položaja, a ne vojske koja sa izvjesnim planom ide izvršenju zadataka«, da je »Nevesinje ujutro 14. septembra davalo vrlo ružnu sliku koja se ne bi mogla predstaviti«, a zatim:

»Narod je bio nepripremljen za ovaj korak vojske i gradom je zavládala panika. Svako se pitao, šta se dešava? O ranjenicima i našim bolesnicima niko nije brinuo. Niko ni o kome nije vodio računa. Ljudi su bili prepušteni sami sebi. Potpisani je sa nekim građanima i seljacima omogućio da se nekoliko ranjenika iznesu iz grada i to samo ona lica, za koja se zna da su prononsirani neprijatelji partizana, dok su ostali ostali u njemačkoj bolnici... Štaviše, čuli su se u vojsci prigovori na adresu starešina koji su vrlo zabrinuli one koji su to čuli. Pojedinci su napadali starešine pravdajući se da vojska ide na more i omogući starešinama bekstvo preko mora...²¹⁸¹

U danima kada su mnoge četničke jedinice bile razbijene i gonjene, prilikom zajedničkog napada brigada na četničku grupaciju oko Nevesinja, 14. septembra, 1. bataljon 13. brigade napadao je pravcem Budisavlje - Krivi Do, 4. bataljon od Kuline prema Babljoj glavi i Odžacima, 3. bataljon (dvije čete) pravcem Džinova Mahala - Udrežnje - Vilenjak, dok je 2. bataljon 10. brigade, koji je pridodat 13. brigadi, zadržan kao rezerva u selu Rogače. Bataljoni su uspjeli da ovladaju linijom Krivi Do - Budisavlje - Babja glava - Vilenjak - Grebak, da razbiju četnike, zaplijene minobacač sa 70 granata, mitraljez sa 5000 metaka, 8 tovara mu-

²¹⁶> Zbornik NOR, IV/29, d.77.

²¹⁷¹ D. Komnenović, M. Kreso, n. d., str. 340.

²¹⁸> Zbornik NOR, XIV/4, d.64, fusnota 9.

ničije i arhivu četničke 1. pljevaljske brigade, a uništen je i jedan kamion. Istog dana uveče (između 14. i 15. septembra) 13. i 12. brigada napale su garnizon u Nevesinju, ali bez osobitog uspjeha, je 500 legionara s artiljerijom pružilo odlučan otpor. Naredne noći dočekaao je 3. bataljon njemačku automobilsku kolonu i, od 5 kamiona koji su nosili topovsku municiju, hljeb i zob, 2 kamiona uništiti, zarobili njemačkog vojnika i jednog »domaćeg legionara. Sutradan, 16. septembra, 2. bataljon vraćen je u Dubrave.²¹⁹¹

»Štabska administracija«, kojom je neposredno rukovodio načelnik Štaba, kapetan Branislav Kisić, bilježila je svaku značajniju pojedinost i, uz sugestije i zahtijeve Štaba 13. brigade, prosljeđivala višim ili nižim komandama kako bi se i potpunijim informisanjem unaprijedilo rukovođenje i efikasnost djelovanja bataljona i brigade. Tako je i 19. septembra²²⁰¹ primila ili poslala više izvještaja i uputstava, pored zapovijesti i zabilješki u operacijskom dnevniku. Toga dana upućen je i izvještaj u kojem se, uz komentar, citira tek pristiglo pismo političkog komesara i zamjenika komandanta brigade o napadu 1. bataljona na žandarmerijsku kasarnu na Bakračuši koju je branilo oko 80 »vražijaka« sa 8 mitraljeza i teškim bacačem, da su dvije čete tog bataljona uspjele da razjure jedan dio neprijateljeve posade i protjeraju ka Nevesinju i Mostaru, da se 25 legionara, sabijenih u kasarnu, borilo na život i smrt.

»U samoj borbi neprijatelju su naneseni veći gubici, što se vidi iz jaukanja koje se čulo«, zapisali su članovi Štaba ističući da su se pored ranjenih boraca Osmana Spahića, Ivica Šarića, Sabita Nuhića i Alije Zvizdića, ranijeg podoficira 369. legionarske divizije koji je stigao u brigadu krajem avgusta i koji, čak i ranjen, nije želio da napusti borbu, naročito se istakao i puškomitraljezac Meho Kokanović, koji će ubrzo biti postavljen i za zamjenika komesara čete. U međuvremenu su jedna četa 1. bataljona i jedna četa 4. bataljona rušili sa mještanima cestu Nevesinje - Mostar, a 2. bataljon je u Dubravama dočekaao legionarsku kolonu.

U Štab Južnohercegovačke operativne grupe upućen je i Lazar Rabrenović, komandant četničke muzike Pljevaljske brigade, koji je, neposredno uoči zarobljavanja, bacio četničku šubaru sa kokardom. Upućeno je i više Mostaraca, među njima i narednik »vražijaka« Stjepan Hompas, koji je izjavio da je izbjegao iz Stoca pošto je »došao u sukob sa četnicima« koje »mrzi«, pa ga je komandant želio uhapsiti. U Brigadu su stigli i »vražijaci« Mirko Burić i Ivan Nemčić, iz Hrvatskog zagorja, koji su poslije borbe, noseći puškomitraljez »zbrojovku« i municiju, u nekom škripu sačekali noć i sutradan stigli među »drugove partizane«.²²¹¹

Drugi bataljon dobio je nagazne mine (kao i Milutin Brstina, komandant terenskog partizanskog bataljona), a očekivalo se, zbog velikog priliva novih boraca, formiranje još jednog bataljona u Dubravama. Drugi i 4. bataljon napali su ustašku posadu na Bivoljem Brdu i ubili 15 ustaša, dvojicu zarobili i više ranili, te zaplijenili 7 pušaka i municiju.

Bataljoni su već bili zamoreni. Sve više je bilo boraca kojima su se opanci ili cokule »rascvijetale«, te su išli u čarapama. Očekivao se

I[^]A[^]T[^]A[^]n[^]Ōp, k. 1152/1, f.7, dok.3/38.

²²² y¹¹¹ A^NO^P. k- 1152/1, f.7, dok.3/40.

²²¹¹ VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok.3/45.

predah. A u pismu od 23. septembra javljeno je Operativnoj grupi da je komandant Komande mjesta Stolac formirao u Pijescima od Srba mještansku četvu od boraca između 18 i 40 godina, da to »mnogo ometa mobilizaciju Srba u naše bataljone i šteti razvijanju bratstva«, da je »ista četa izjavila jednom prilikom da će pucati našima u leđa, ako otvore borbu u blizini njihovih kuća«. ^{222>}

Ostavljajući 2. bataljon na Hrgudu radi zatvaranja pravca Stolac - Dabar i Dubrave - Dabar, tri bataljona 13. brigade su 21. septembra u 15 časova krenuli sa Hrguda i, sutradan, stigli na prostor Radimlje - Žrvanj. Poslije dvodnevnog marša, 23. i 24. septembra 1. bataljon se smjestio u selo Mosko, a 3. bataljon na Jasenu. Četvrti bataljon, čije su dvije čete rušile cestu na Skrobotnom, napadnut je od četnika, koje je uspio da odbaci i smjesti se u selo Matijevinu, održavajući vezu sa 2. bataljonom 12. brigade. Sutradan, 25. septembra četnici su oko 15 časova napali 1. i 3. bataljon i uspjeli su da ovladaju Liscem i Gljivom, a i 4. bataljon je ponovo tokom noći napadnut u selu u kojem se smjestio. U kratkim okršajima, u kojima je ranjeno pet boraca, četnici su odbijeni, a njihove žrtve ni tog puta nisu bile utvrđene.

Borbe su vođene sa četnicima Vojislava Lukačevića koji su se, poslije znatnih gubitaka i neuspjeha u borbama sa hercegovačkim udarnim brigadama u nevesinjskom polju, povukli s područja Nevesinja i Stoca na prostoriju Trebinje - Ljubomir - Bileća u namjeri da se približe jadranskoj obali i da dočekaju savezničko iskrcavanje u Dubrovačkom primorju. Pritisnuti od brigada Južnohercegovačke grupe, tučeni s leđa od 2. dalmatinske proleterske brigade, odsječeni u dvije grupe, u nemogućnosti da se povuku u Trebinje, pokolebani i neborbeni, slabo hranjeni - četnici su bili u izuzetno teškoj situaciji. Nije im mnogo značilo što su bili dobro naoružani. Naime, poslije borbi koje su četničke jedinice vodile protiv posada 369. legionarske divizije, 22. i 23. septembra, Vojislav Lukačević je 23. septembra ponovo tražio susret sa generalom Šegrtom, koji je, umjesto odgovora, usmjeravao energično svoje jedinice ka konačnom obračunu sa saradnicima okupatora, čije su političke i druge kalkulacije i namjere bile veoma providne. Tako je Lukačević, ne čekajući odgovor na prvo pismo, već 13. septembra »izdao zapovijest u kojoj naređuje nekim svojim jedinicama da izbjegavaju borbu s jačim komunističkim snagama, dok slabije komunističke delove da uništavaju«, da bi nešto kasnije javio četničkim komandantima: »Sa 2. 000 boraca sutra ću napasti komunističku grupu između Bileća i Trebinja«. ^{223>}

Bilo je to, takođe, vrijeme kada je oslobođenjem Gacka i Fazlagića Kule stvorena šira slobodna teritorija i, opštom ofanzivom hercegovačkih udarnih brigada, označena prekretnica u borbi za oslobođenje Hercegovine. I dok su brigade vodile posljednje borbe protiv četničke grupacije u južnoj i jugoistočnoj Hercegovini, u oslobođenom Gacku izabran je Oblasni NOO za Hercegovinu. Narodnooslobodilački odbori preuzeli su sve funkcije narodne vlasti, kao organi nove države, a trećeg

^{222>} VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok.3/48.

^{223>} R. Pajević, C. G. -5-1662/1, Lukačevićeva depeša br. 797 potpukovniku Gojniću i kapetanu Arsoviću.

dana vijećanja izabran je Oblasni odbor Narodnog fronta kao opštepolitičke organizacije naroda Hercegovine.^{224'}

Četnička grupacija majora Vojislava Lukačevića, istrajavajući u svojoj zabludi da će svojom izmijenjenom taktikom preokrenuti svoju sudbinu, iznenada je napala svoje dojučerašnje saveznike. Na prepad su »zarobili oko 350 legionara, žandarima, italijanskih fašista i domobrana i lako došli do njihovog naoružanja: 2 tenka, 3 topa, 1 oklopni voz, 8 minobacača, 50 automatskih oružja, veće količine municije«, a zatim su, »ohrabreni uspjehom svog lukavstva«, 22. septembra postavili ultimatum njemačkom pukovniku Fišeru, komandantu legionarskog 369. puka, za predaju Trebinja. Nakon njegovog odbijanja, oko 2.000 četnika je napalo grad i, mada dvostruko brojno nadmoćniji, nisu u tri noćna napada izbacili iz stroja ni jednog branioca, što najbolje potvrđuje da je to sve teklo u znaku opšte paljbe i moralnog pritiska.²²⁵⁾

U širokom divizijskom frontu koji se okrenuo prema Bileći i Trebinju, ka četnicima, legionarima, ustašama, domobranima i milicionarima, 13. hercegovačka brigada je sa 14. brigadom upućena u rejon Trebinja radi napada na Lukačevićeve četnike, odnosno radi spriječavanja prodora četnika ka okruženoj Bileći i bila svjedok opšte agonije oko tri hiljade četnika. Dijelovi 2. dalmatinske proleterske brigade su potiskivali četničke snage od Zubaca ka Arslanagića Mostu i Dživaru, njemačka legionarska artiljerija je iz okoline Trebinja osipala granatama, a tri bataljona 13. brigade su suzbijali pokušaje četnika da se iz rejona Trebinja probiju ka četničkom ugroženom garnizonu u Bileći. I njihov snažni napad, 25. septembra, na tri bataljona 13. brigade uslijedio je upravo u tim okolnostima.^{226'}

O žestini i brzom promjenljivosti borbi ukazuju i dvije zapovijesti Brigade od 26. septembra, u kojima su bataljoni, poslije iznošenja najnovijih događaja i obavještajnih podataka od četničkog prebjeglice, ilegalnog saradnika NOP-a, sa njihovog najsnažnijeg utvrđenja Kravice, upozoreni da će četnici pokušati da se noću između 26. i 27. septembra probiju svim snagama prema Bileći. Da bi se spriječio njihov napad, cijela 13. brigada, ojačana bataljonom 14. hercegovačke NOU brigade, trebalo je da te noći, 26. septembra, prva napadne četničku grupaciju na liniji Vrbno - Kravica i sa Gljive na Jovanovića bateriju. Za to vrijeme su 10. i 12. brigada »ovladale sa skoro svim utvrđenjima oko Bileće«.^{227'}

^{224'} U Oblasnu narodnooslobodilačku skupštinu Hercegovine izabrana su 82 člana, a među njima su iz 13. brigade bili Danilo Komnenović, Enver Čemalović, Lutvo Džubur i Stevo Mičević. Nakon konstituisanja Oblasni odbor Narodnooslobodilačkog fronta uputio je 19. septembra 1944 proglas »Narodu Hercegovine« u kome, pored ostalog, piše: »Učinite sve što možete, da što prije naša država postane velikom i moćnom domovinom slavni i srećni naroda. Bosna i Hercegovina sa svojim izmiješanim stanovništvom osobito je bila povoljna za ovakvu politiku okupatora. Trebalo je samo podgrijati mržnju koju su svi zavojevači i nenarodni režimi u staroj Jugoslaviji sistemski razvijali među narodima. I u tim, za naše narode najtežim danima, našla se je uz njih Komunistička partija Jugoslavije. Stavila im se na čelo i pokazala put borbenog jedinstva, spriječavajući da se za račun naših neprijatelja razvije bratoubilački rat. To je bio preduslov bez koga je bilo nemoguće kako pobijediti tako i poslije pobjede izgraditi na ravnopravnosti i bratstvu zasnovanu srećnu zajednicu naših naroda. . . «

²²⁵⁾ D. Komnenović i M. Kreso: »29. hercegovačka divizija«, VIZ, 1979, str. 344.

^{226>} VII, ANOP, 1. 1152, fas. 7, dok. 3/49.

^{227>} VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok. 3/20.

Dvije noći se vodila žestoka borba oko tvrđave Kravice. Prve noći je 3. bataljon likvidirao nekoliko spoljnih bunkera, stigao pod samu glogomaznu kasarnu. Sa drugih strana su napadali 1. i 4. bataljon, ali dalje se nije moglo. Bataljoni su se sa strmih strana utvrđene Kravice povukli i tokom dana vodili kraće borbe, a 27. septembra u 22 časa ponovo je izvršen opšti napad na Kravicu. Četrnaesta brigada napadala je Jovanovića bateriju, a 2. dalmatinska na Arslanagića Most. Uzalud! I poslije petočasovne borbe! U spoljnim bunkerima je nađeno 11 poginulih četnika, a mnogi ranjeni, među njima i dva komandanta bataljona, koji su se povukli iza zidina kasarne. Brigada je imala 13 ranjenih i 4 poginula borca - Danila Budjena, Smaja Sarića, Hivzu Behrama i Josipa Štampara.

Brigada je dočekala zoru na položajima koji su u širokom luku opasivali čvrsto branjenu Kravicu.

U toj, uistinu, izuzetnoj situaciji u rejonu Trebinja, valjda jedinstvenoj na jugoslovenskom ratištu, odvijao se »jednovremeni sudar između tri prisutne vojne grupacije: snaga NOVJ, okupatora i četnika Vojislava Lukačevića«. ²²⁸

U kratkom »predahu«, dok je iz pozadine, od Bileće, dopirala snažna artiljerijska tutnjava, na položajima 1. bataljona 13. brigade iznad sela Moska izvršena je smjena zamjenika političkih komesara: umjesto Asima Pervana, koji je u avgustu otišao u Politodjel 29. divizije, iz 12. brigade stigao je politički komesar čete Suljo Čerimagić i preuzeo rukovođenje partijskom organizacijom. Neprekidne borbe onemogućavale su održavanje partijskih sastanaka po četama, nije održan ni sastanak bataljonskog partijskog biroa (koji su sačinjavali zamjenik političkog komesara kao partijski sekretar, politički komesar, sekretar komiteta Skoja i pomoćnici komesara svih četa), jer su gotovo svi njegovi članovi bili na položajima u širokom području na kojima su borci izvršavali osnovni zadatak Brigade - uspješno su sprečavali prodor četničkih jedinica od pravca Arslanagića Mosta i Kravice. Stigalo se samo toliko da se, snogu, novi partijski rukovodilac upozna sa komandantom Krstom Dabovićem, koji je početkom septembra preuzeo dužnost komandanta bataljona, sa političkim komesarom Fadilom Numićem i zamjenikom komandanta Lazarom Čvorom. Najstariji među njima je bio Suljo Čerimagić, a i on je imao samo 24 godine. Bili su to komunisti koji su uzrastali u spletovima mitraljeskih rafala, u mnogim iskušenjima između neprijateljevih bunkera, gdje su nekadašnji zemljoradnik, krojački i željeznički radnik i srednjoškolac, bdijući nad kartama i shemama, vodili borbe 1. bataljona i moralno ih čeličili snagom ličnog primjera.

Brigada je tih dana imala 411 pušaka, 43 puškomitraljeza, 3 mitraljeza, 6 protivtenkovskih pušaka, 4 bacača, 2 »ručna topa« (»pijat«), 18 mašinki, 66 pištolja (4 signalna), 41.889 metaka za puške, puškomitraljeze i mitraljeze (najviše engleske modele — 24.940), 911 metaka za protivkolske puške, 304 metka za pištolje, 2. 240 za mašinke, 98 minobacačkih mina i 10 nagaznih, 244 ručne bombe. ²²⁹

To oružje bilo je u rukama oko 700 boraca. ²³⁰

²²⁸) D. Komnenović i M. Kreso, n. d. str. 345.

²²⁹) VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok. 3/5.

²³⁰) VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok.3/6.

Tada su se mogli svesti i rezultati borbi u septembru: ubijeno je 40 legionara, četnika i ustaša, a 70 je zarobljeno. Broj ranjenih se nije mogao utvrditi. Zaplijenjen je mitraljez »švarcloze«, četiri puškomitraljeza, minobacač sa 70 granata, 30 pušaka, mašinka, deset tovara municije, arhiva četničke 1. pljevaljske brigade, pet kvintala soli i ostale vojničke opreme, a uništeno je i pet kamiona. Brigada je imala 10 poginulih i 11 ranjenih. Dezertiralo je 10 boraca.

Nagli priliv novih boraca i ukupno brojno stanje Brigade podstakli su njen štab da u relaciji o operacijama i radu od 1. do 31. septembra 1944. istakne da je na sve to uticalo »povoljno razvijanje situacije na svim frontovima, prodor Crvene armije na granice Jugoslavije, uspjesi Narodnooslobodilačke vojske širom Jugoslavije, a napose uspjesi naše divizije u Hercegovini, kao i oslobođenje Gacka«, odnosno da se Brigada »upotpunila iz Mostara i njegove okoline, iz Stoca i Dubrava«, da je »naoružanje odlično, zahvaljujući oružju otetom od okupatora i onom doturenom od strane naših saveznika«, uz napomenu da se osjeća oskudica jugoslovenske municije i ručnih bombi, da su borci slabo obučeni i obuveni, da je »ishrana najbolja što se može zamisliti«, a »poboljšana je doturanjem pojedinih artikala hrane od strane saveznika«.231"

²³¹> VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok. 3/7, Izvještaj 13. brigade Stabu Južnohercegovačke operativne NOU grupe 5. oktobra 1944

Četvrto poglavlje

U bojevima za oslobođenje južne Hercegovine

(oktobar 1944)

Zalegli po kamenim gredama i glavicama prostranog i visokog Leotara /1228 m/, borci 13. i 14. hercegovačke NOU brigade, koji su sa Sitničkim partizanskim odredom i Bobanskom partizanskom četom sačinjavali Južnohercegovačku operativnu NOU grupu, krajem septembra i početkom oktobra 1944. zaprečavali su i lomili svaki pokušaj neprijateljevih četničkih snaga da preko planinskog prevoja, putem koji vodi od Trebinja, prodru ka Bileći, gdje su 10. i 12. hercegovačka brigada kršile poslednji otpor nekoliko stotina okruženih četnika.

Osluškujući sve češću topovsku tutnjavu koja je dopirala iza njihovih leđa od Bileće, pred borcima se - sa ogoljelog Leotara - otvarao vidik širok unaokolo, ka prostranom Trebinjskom polju i gradu koji je s tih visina izgledao kao neveliko jato kuća zaleglo s obje strane najveće jugoslovenske ponornice Trebišnjice, kao pitoma oaza ljepote i svakog obilja, saobraćajno raskršće i odmorište otkuda se na četiri strane protežu vijugave uske trake: jedan put se gubio prema jugu - za Dubrovnik, drugi za Zupce i hercegnovske zaleđe, ka zapadu željeznička pruga za Hum, a potom jedan krak za Mostar, drugi za Dubrovnik, treći za Zeniku, odnosno, makadamski put prema Popovom polju - Ljubinju, Stocu i Mostaru, dok je ka istoku i sjeveru vodio put prema Bileći i Gacku, ispod kojeg se već od gradske bilečke kapije, dolinom Trebišnjice, protežu pruga i put ka Lastvi i Bileći. Put za Bileću peo se padinama Leotara i prelazio sedlo kod Jasena, na kojem su se izdvajale dvije dominantne tačke - Gljiva, s lijeve strane puta i, nasuprot nje, Kravica.

Krah kontrarevolucionarne zaujere

Ostavljajući iza sebe gotovo potpuno oslobođenu gornju Hercegovinu, prostrano krševito i siromašno područje, borcima se činilo da će dole, kada se za koji dan sruče u tu pitominu, zateći u vrtovima i baštama, kraj drvenih dolapa za natapanje okolnih polja, makar i bez bujne ljetnje vegetacije što se prelijeva u svim nijansama zelenila, i rukama zgrabiti svu ljepotu tog živopisnog južno hercegovačkog kraja, da će živjeti životom grada u slobodi.

Pogledi su zastajali i na raspuklim utvrđenjima i utvrdama, po okolnim kamenim liticama i gredama, čiji su dominantni položaji, i glavice sa forovima, govorili o putevima mnogih osvajača i burnoj prošlosti sta-

rosjedilaca ovog kraja, kojim protiče zelena i tiha rijeka, pa je i sve ono što je vezano za njeno ime i njene obale dobrim dijelom obavijeno neprovidnim velom mučnih obračuna i svakojakih previranja.

U centru Trebinja, pored starog grada zvanog Kastel, kojeg je izgradio Osman-paša, pritisle su svojim širinama i zidinama gradske kuće i austrougarske kasarne koje će i borci 13. hercegovačke i 2. dalmatinske proleterske brigade upoznati i zapamtiti. Naći će se na ruševinama i zdanjima, prije više vijekova zametnutog slovenskog Trebinja, gdje je nekad bila rezidencija trebinjskih gospodara, gdje se Šćepan prozvao »božijom milosti herceg od svetog Save, gospodar humski i primorski, veliki vojvoda Rusaga bosanskog i knez drinski«.

Rijetko je koji borac znao to vrijeme prošlo, pa možda ni to da se rijeka Trebišnjica, koja u širokom luku zamiče u grad, na kraju Popova polja, na svom 97. kilometru gubi u podzemlje, predavši se »zagrljaju bezdana morskoga«. Ako nisu mogli pretpostaviti da će cio mjesec oktobar ići upravo tragom Trebišnjice do njenog posljednjeg ponora, Popovim poljem i prugom prema Mostaru, da će tim prostorima svojim bombama krčiti put, veoma dobro su, već dotad, upamtili prevoj na Jasenu, utvrđenje Kravicu, osam stotina metara strmog kamenjara i austrougarsku kasarnu propetu na vrh visa, koja je dominirala unaokolo i putem Trebinje - Bileća.

Obrana Kravice ojačana je mnogim malim kamenim bunkerima i gnijezdima koje su podigli italijanski, a zatim njemački vojnici. Preuređena je i kasarna, a okolne strme strane očišćene su od velikog šiblja i kamenja, bez prikrivenih prilaza, pa je tako kasarna postala centralni bastion koji kontrolirše prostrane terene. Četnici su je ojačali sa dva topa i jednim tenkom, koje su stekli u »puč-prepadu« na svoje dojučerašnje legionaraske saborce na Kravici, u namjeri da se i na taj način predstave zapadnim saveznicima da su i oni ratovali protiv okupatora. Uporno su branili utvrđenu Kravicu kako bi mogli vršiti ispade prema Bileći i priskočiti u pomoć opkoljenoj »braći«. Odoljevali su svim napadima 13. hercegovačke brigade, ponavljanim više puta u posljednjih nekoliko septembarskih dana i noći.

Sprečavajući prodor četnika i Nijemaca komunikacijom od Trebinja ka Bileći (pravac od Nevesinja štitali su 11. brigada i dva bataljona 10, od Stoca dva bataljona Južnohercegovačke operativne grupe, a kontrolu oslobođenog gatačkog sreza 2. italijanska partizanska brigada divizije »Garibaldi«), 13. brigada je uspješno obezbjeđivala napad 10. i 12. brigade za slamanje otpora u Bileći četničke Bilečke i dijelova Gatačke i Nevesinjske brigade. Kravicu, »stožer svih okolnih položaja«, čijim padom bi se otvorio put ka Trebinju, ipak nije mogla zauzeti.

Ocjenjujući da bi neodložno i neposredno ovladavanje Kravicom i Jovanovića baterijom (k. 650), zahtijevalo velike žrtve u ljudstvu, bez obzira na to što je neosvojena Kravica davala mogućnost protivniku da svojim ispadima neprekidno zamara borce koji su vršili stalni pritisak na to utvrđenje, što se, u stvari, i događalo do pred samu likvidaciju četničke odbrane Bileće, Štab Južnohercegovačke operativne NOU grupe je usredsređivao dejstva 13. i 14. brigade na potpunu blokadu Kravice i onemogućavanje svih četničkih pokušaja da se Bileći približe preko

prostranog terena, prekrivenog gustim prorašćem i malim brojem staza kojima je ograničeno kretanje.²³²

Suzbijajući i lomeći četničke očajničke pokušaje da odbace 13. brigadu sa pravca Trebinje - Mosko - Bileća, ili da pošumljenim i škripovitim prostorom pored Trebišnjice zaobiđu i nju i 14. hercegovačku brigadu, ispunjena su očekivanja Štaba 29. divizije da se usklađenim dejstvima Južnohercegovačke grupe i jedinica koje su napale Bileću, izvrši njen glavni zadatak: poslije sedmodnevnih borbi, uz podršku šest brdskih topova, 10. i 12. hercegovačka brigada oslobodile su Bileću 2. oktobra. Brigade su imale 38 ranjenih i 10 pogunulih, a u borbama za grad i u neposrednom gonjenju neprijatelja zarobljeno je i ubijeno 247 četnika, zaplijenjeno 7 minobacača, 2 radio-stanice, 4 mitraljeza, 3 puškomitraljeza, 4 automobila, 30000 metaka, 100 granata i drugo. Ipak, izbjegli su potpuno uništenje i zarobljavanje jer su se po grupama osuli i probili prema masivima Viduše i Sitnice, ka Nevesinjskom polju, kao i prostranim kamenjarom ka Crnoj Gori i Lastvi, a zatim ka Zupcima, na lijevoj obali Trebišnjice, južno od Trebinja, gdje su četnici gradili najjaču bazu poslije Bileće.²³³

Ispresijecanim kraškim terenom povlačili su se i četnici koji su na Kravici odolijevali napadima 13. brigade sve do u noć između 1. i 2. oktobra, kada su se, pošto su uništili oba topa i tenk, povukli ka Trebišnjici, Trebinjskoj površi i Zupcima. Povlačili su se gonjeni 4. bataljonom 13. brigade, koji je zauzeo selo Arslanagića Most i most na Trebišnjici, osiguravajući se i s njene lijeve strane od Trebinja, i 3. bataljonom 13. brigade, koji je u gonjenju prešao liniju Gljiva-Pogljiva, obezbjeđujući pravac od Trebinja.

Prvi bataljon 13. brigade vodio je 1. oktobra svoju posljednju borbu sa organizovanim četničkim snagama, a u naredna dva dana hvatao je iz Bileće razbježale četnike oko sela Moska, Necvijeća i Jasena. Zarobljena su 22 četnika koji su iz vrtača, najčešće, izlazili dignutih ruku i ispoljavali želju da ostanu u partizanskim jedinicama. Bataljon je do 5. oktobra ostao u Mosku, čisteći teren od izolovanih četničkih grupica izbjeglih iz Bileće.

Brigadi se u međuvremenu priključio njen 2. bataljon, koji je bio na Hrgudu kod Stoca, i smjestio se u zaselak Podvori u Ljubomiru osiguravajući Štab Grupe, Bolnicu i prištapske dijelove od pravca Viduše, gdje su izbjegli mnogi četnici poslije oslobođenja Bileće. Drugi bataljon 12. brigade ostao je poviše mosta na Čepelici zabavljen raštrkanim četničkim grupama. Za dva dana uhvaćeno je 12 četnika i jedan njemački vojnik. Četrnaesta brigada je bila na položajima desno od 13. brigade, na brdovitom zemljištu uzduž Leotara, iznad Trebinja.

Tako je u prvoj fazi dejstva Južnohercegovačke operativne grupe, kada je ona trebalo da se, od 20. septembra, »hitno sa glavninom baci na neprijatelja (četnike) na prostorijski južne Hercegovine, te da sadej-

²³² Borbena relacija Štaba Južnohercegovačke operativne NOU grupe od 1. do 31. oktobra upućena Štabu 29. divizije 9. novembra 1944; Zbornik NOR; IV/30, dok. 76.

²³³ Zbornik NOR, IV/30, d.22. Četnički komandant Vojislav Lukačević predao se engleskoj artiljerskoj jedinici koja je tada bila u Bileći, a Englezi su ga izručili NOVJ. Presudom Višeg vojnog suda JA od 9. avgusta 1945. V. Lukačević je osuđen na smrt strijeljanjem.

stvuje operacijama Primorske operativne grupe, koja će djelovati preko Zubaca ka Trebinju i Konavljama«, 13. hercegovačka brigada u njenom sastavu ispunila je svoj dio zadatka na najcjelishodniji način: vodeći više borbi sa četničkim jedinicama, »ukopavši« se oko četničkog uporišta na Kravici i onemogućavajući njihovu-podršku bilečkom garnizonu, znatno je doprinijela da Lukačevićeva uveliko prorijeđena i obezglavljena vojska, s kojom je Brigada imala okršaj i u području Nevesinja sredinom septembra, ne dočeka da vidi Jadran, ni kralja Petra, a ni saveznike.

»Zajašivši« sa sjevera i sjeverozapada na četničku grupaciju, koja se našla u procjepu između legionara trebinjskog garnizona i hercegovačko-dalmatinskih brigada, 13. brigada je učestvovala u potiskivanju i onih četnika koji su se osjećali bezbijeđni u austrougarskim utvrđama »izvlačeći« ih iz fortifikacija i natjerujući ih da se, gotovo izbezumljeni, otisnu bilo kuda.

U takvim ratnim specifičnim okolnostima, vjerovatno jedinstvenim ne samo na jugoslovenskom ratištu u drugom svjetskom ratu, jer svaka od tri sukobljene vojske vodila je borbu protiv, dvije druge neprijateljski raspoložene snage, propala je velika, lukava i opasna igra Vojislava Lukačevića i njegovih pokrovitelja da jednim napadom na okupatora prevede četiri hiljade četnika u savezničku vojsku, da u posljednjem trenutku izdejstuje pomoć saveznika prilikom njihovog iskrcavanja, kako je očekivao, čime je ujedno propala posljednja četnička kontrarevolucionarna zavjera, koja je mogla prerasti u nesagledivu opasnost po novu Jugoslaviju.

»Taj neočekivani obrt bitke pokolebao je moral naših ljudi do te mere, da poslije nekoliko dana (od) one zavidne borbenosti naših biranih boraca nije ostalo ni traga«, kada je »pod tako teškim prilikama došlo do brzog povlačenja naših snaga iz Hercegovine preko Popova polja, gdje se odigrala dosta žestoka bitka između nas i komunista pri prelazu mosta«, zapisana je poruka Orfeja (vojvode Petra Baćovića) u knjizi primljenih depeša u četničkoj Vrhovnoj komandi.²³⁴

Oplakujući neuspjele pregovore sa njemačkim komandantom trebinjskog garnizona i njihov neuspjeli napad na Trebinje, kao i »podmukli udar komunista u leđa«, četničkim jedinicama, »nepromišljenost i procjenjivanje« vlastitih snaga, što su »pokušaji sporazuma u zadnjem času sa komunistima potpuno propali«, »žalosni i bolni gubitak« velikog broja četnika, »dok ih je većina ostala prepuštena svojoj zloj sudbini«, Orfej svoju muku dalje odslikava: »Da je Vlado Šegrt u svojoj pakosnoj glavi kovao planove o uništenju naših snaga u Hercegovini, sigurno ne bi ništa mračnije skovao i pogibeljnije po nas učinio. Padom morala kod vojske zacarila je i pljačka, i to do te mere da smo pored vojničkog neuspjeha doživeli bednu moralnu sliku, koja nam je trag uprljala i utrla put komuniziranju južne Hercegovine«.

Poslije kraha »antifašističke« i »antiokupatorske« vojske Vojislava Lukačevića i njegove kontrarevolucionarne zavjere, oslobođenja šireg područja južne Hercegovine, jedinice Južnohercegovačke operativne

²³⁴ Zbornik NOR, XII/4, d.156.

grupe, pripremajući se za drugu, ovog puta isključivo ofanzivnu etapu svojih borbi u južnoj Hercegovini - istjerivanje legionara iz Trebinja i drugih uporišta - čistili su Zavode i okolinu od četničkih grupica koje su bježale iz raznih pravaca poslije oslobođenja Bileće, uspostavljali čvrstu vezu sa 2. proleterskom (dalmatinskom) brigadom iz Primorske operativne grupe kojoj se, poslije oslobođenja Nikšića (18. septembra), stvorila šira mogućnost da svoje snage usmjeri ka okolnim garnizonima i neposrednije sadejstvuje s jedinicama 29. divizije. Zbog toga je 2. dalmatinska usmjerila glavninu svojih snaga ka Zupcima i Trebinju kako bi sadejstvovala Južnohercegovačkoj operativnoj grupi u oslobođenju Trebinja, a dva bataljona je ranije usmjerila preko šume trebinjske prema dalmatinskom pojasu Dubrovnik - Slano.

Tako su se tri brigade - 13. i 14. hercegovačka i glavnina 2. dalmatinske - neposredno okrenule prema Trebinju, u kojem je bila Komanda 369. grenadirskog puka njemačke 369. legionarske divizije sa prištapskim dijelovima i 1. bataljonom, 5. četa 1. domobranske bojne 9. posadnog zdruga, četa muslimanske milicije, tenkovska četa i divizion artiljerije. U širokom luku oko grada, pretežno prema Ljubinju, tumarali su kolaboracionisti, ostaci Trebinjskog i Nevesinjskog četničkog korpusa koje je major Lukačević reorganizovao u »Hercegovački korpus Jugoslovenske vojske u otadžbini«, kojima je NOVJ i dalje bila glavni neprijatelj.

Oslobođenje Trebinja

Neočekivano, 4. oktobra oko 10 časova prije podne, u Štab 1. bataljona 2. dalmatinske brigade na lijevoj obali Trebišnjice, izbila je iz opkoljenog Trebinja grupa aktivista NOP-a koji su saopštili da je okupatora zahvatila panika i da se užurbano priprema za povlačenje ka Dubrovniku.

»Dva sata kasnije Nijemci su počeli da pale pojedine zgrade u gradu«, zapisao je Ljubo Vučković. »To je bio znak da bataljoni ne čekaju noć već da odmah napadnu na grad... U prvim popodnevnim časovima 1. bataljon je upao u grad, a 4. je zauzeo željezničku stanicu i tu se kraće vrijeme zadržao zbog toga što je most na Trebišnjici bio srušen. Nešto kasnije su, s raznih strana, u grad upali i bataljoni hercegovačkih brigada. Neprijatelja je obuzela panika. Neki su pokušavali da pobjegnu na razne strane, a drugi su se povukli u kasarnu i odatle produžili da daju otpor«. ²³⁵

U isto vrijeme dok su 4. oktobra dva bataljona 2. dalmatinske brigade nastojala da s lijeve strane Trebišnjice ubace u centar grada što više svojih boraca, glavnina legionarskog garnizona, s komandom 369. grenadirskog puka, prištapskim dijelovima i 1. bataljonom s ojačanjima, napustila je grad i na putu prema Dubrovniku, kod Mostača i Dražindola zapadno od Trebinja, dočekana od 4. bataljona 14. hercegovačke brigade, koju je tog jutra, 4. oktobra, uputio Štab Južnohercegovačke

²³⁵ General-pukovnik Ljubo Vučković (prvi komandant 2. dalmatinske brigade): »*Dalmatinski proletari*«, »Narodna armija«, 1968, str.163.

operativne grupe prema Mostacima i Zasadu da bi spriječila izvlačenje trebinjskog garnizona.

Veći dio kolone sa komandantom 369. puka pukovnikom Fišerom nesmetano je odmaršovao ka Dubrovniku, a njeno začelje vratilo se u kasarne jer su bataljoni 14. hercegovačke brigade presjekli odstupni put. U međuvremenu su dva bataljona 12. hercegovačke brigade krenula usiljenim maršem preko Arslanagića Mosta i, već oslobođene željezničke stanice Trebinje na lijevoj obali Trebišnjice ka Dužima, radi zatvaranja pravca Dubrovnik - Trebinje. Njena dva druga bataljona prebačena su preko Ljubomira i Zagore radi razbijanja četnika Vojislava Lukačevića koji su uspjeli da probiju položaje Grupe bataljona 2. proleterske (dalmatinske) brigade u Popovom polju u pravcu Ljubinja, koje su četnici zauzeli bez borbi 5. oktobra.

I upravo kada su 3. i 4. bataljon 13. brigade sa sjeverne i istočne strane Trebinja, u njegovom naselju Krš i oko kasarne na Hrupjelima, vodili 5. oktobra popodne žestoke borbe sa većim dijelom 1. bataljona 369. puka domobranima, žandarmima i mjesnom milicijom, sa onim dijelom trebinjskog garnizona koji se branio iz kasarni, dva bataljona 12. hercegovačke brigade sukobila su se u Dužima sa 400 okupatorovih vojnika (borbene grupe »Šulce«) od kojih su legionari u Trebinju očekivali pomoć radi njihovog izvlačenja iz obruča hercegovačkih brigada i dalmatinskih bataljona. Iako podržana od artiljerijskog divizionara, kolona nije mogla probiti položaje 1. i 3. bataljona 12. brigade. Do prvog sumraka vojnici grupe »Šulce« su potisnuti do linije Drijen-Ivanica, gdje je pristiglo još 150 njemačkih vojnika iz Dubrovnika. Bili su prisiljeni da tu iščekuju drugi dio trebinjske posade koja je toga dana, 5. oktobra uveče, pritisnuta bataljonima 13. hercegovačke i 2. dalmatinske, ponovno krenula kroz Dubrovačku kapiju prema Dražindolu i Dužima.

Nisu daleko odmakli. Iako je artiljerija sa Duži granatama pročešljavala i »krčila« put čelu kolone, pa i po koloni koju je vodio njemački kapetan Dajninger, trebinjsku posadu su, pored 3. bataljona 13. brigade koji ju je gonio od Dubrovačke kapije ubrzo poslije izlaska iz grada, dočekala dva bataljona 14. hercegovačke brigade kod Zasada i Mostaća. Tu su neki poginuli ili zarobljeni, tridesetak se probilo preplivavanjem Trebišnjice prema Ivanici, a manje grupe, ne nalazeći drugi izlaz, ponovo se vratile u uzavreli grad.

Te rastrojene i potpuno obezglavljene dijelove trebinjskog garnizona tukao je i 3. bataljon 13. brigade sa položaja više same Dubrovačke kapije, podno Leotara, sa zapadne strane grada, o čemu je pisao i Slobodan Bečević u listu »Bratstvo«, boračkom glasilu 3. bataljona, govoreći u članku »Na Trebinje« o usiljenom maršu i napadu na opkoljeni grad: »Neprijateljska artiljerija je počela da siplje granate na naše položaje. Oni pucaju, a mi im se smejemo. Vidim tamo jednog kako maše granati koja zviždi iznad njegove glave. Pritisak na neprijatelja je jak. On samo puca i puca, a i ne pazi gdje. Mi pucamo, ali promišljeno i razumno. Svaki metak ima svoj cilj, svaki metak pada gdje treba. U štapskom logoru vidimo da zabuna sve više raste...²³⁶

²³⁶ »Bratstvo«, list 3. bataljona 13. brigade, br.2, Institut za savremenu istoriju, Beograd, N 615.

Razbijeni neprijateljevi dijelovi ostali su blokirani u kasarni na Hrupjelima, a njegova komora, oko 30 kola natovarenih ratnim materijalom, ostala je usred grada na ulici između bataljona 2. dalmatinske i 13. hercegovačke.

Borci triju četa 4. bataljona, čija je jedna četa ostala na Kravici, iz »Ciganskog krša« i kuća u samoj varoši u noći između 5. i 6. oktobra, uz borbeno sadejstvo sa 2. dalmatinskom brigadom i 3. bataljonom 13. brigade, sabili su u kasarne potpuno razbijenog, rastrojenog i zaplašenog neprijatelja, pogotovo kada su se sutradan, 6. oktobra, sručile u grad i dvije čete 1. bataljona 13. brigade, čija je jedna četa zamijenila četu 4. bataljona na Kravici, koja se zatim priključila svom bataljonu.

Grad je već bio oslobođen, izuzev kasarne 24. puka na Hrupjelima, pred čijim su debelim zidinama i njihovim uskim otvorima za oružje bombaši bili nemoćni.

Komandiri Borisa Čorlija i Danilo Vukoje

Drugu četvu 4. bataljona, koja je prva upala u »Krš«, vodili su komandir Branko Milićević i njegov zamjenik Boriša Čorlija, koji nije dočeka kraj rata, politički komesar čete i ujedno sekretar partijske ćelije Anđelko Belović koji nije imao zamjenika, i politički komesar bataljona Stevo Mićević. Zalegli jedan pored drugog u kamenjaru, iza zidina gradskih kuća i ograda, gađajući u razne procjepe i puškarnice kasarne, borci čete i njihovi komandiri bili su u novim iskušenjima. Smireno su gađali i čekali dalji rasplet događaja.

Komandir 2. voda Danilo Vukoje i vodni politički delegat Rade Vuković su, koji dan ranije u borbi s četnicima, u selu Dubočani bili opkoljeni sa svojim borcima na isturenoj kamenoj čuki. Nisu se povukli kako je naređeno, jer su smatrali da im prirodni zakloni omogućavaju da se mogu oduprijeti i desetostruko nadmoćnijem neprijatelju. Žestoki tutanj i dim sa kamenog uzvišenja oko kojeg se vodila borba, privukli su pažnju boraca u odstupanju i, druga dva četna voda, sa članovima štaba bataljona zastala su i kontra-napadom rastjerala četnike koji su 2. vod držali u okruženju.

»Kolektivno smo odlučili: nema povlačenja!«, odgovorio je delegat voda Rade Vuković komesaru čete Anđelku Beloviću kad je komesar istrčao navrh čuke, oko koje je ležalo nekoliko poginulih četnika. Tako je rekao mostarski skojevac Rade, jedini preostali član porodice Gojka Vukovića, koji je od Vukovarskog kongresa KPJ 1920. do svoje smrti 1934. godine bio član Centralnog komiteta KPJ, učesnik VI kongresa Kominterne 1928 čija su dva sina, žena i kćerka već bili poginuli u borbi protiv okupatora. Sve to nije pokolebalo skojevca Radeta da u svom bataljonu bude jedan od najhrabrijih, potvrđujući to i otporom u okruženju. Među četnicima, zarobljenim u borbi oko uzvišenja, bilo je i zločinaca, koji su strijeljani. Ranjeni mladić, kada ga je četna bolničarka Malina Šarenac previla, promrsio je da ima brata i sestru u partizanima, da je on prisilno mobilisan i poveden na doček kralja Petra. Rukovodilac OZN-e u 13. brigadi Vukota Milošević ubrzo je potvrdio da mladić govori istinu. Zarobljena je i djevojka komandanta četničkog ba-

taljona koja je, zapitana kako je mogla tako nesmotreno i brzopleto zaljetiti zločinca, odgovorila: »On nije zločinac! Pobjeda će biti naša«. Odgovorila joj je bolničarka Raska Elezović: »Otriježnićeš se! Još imaš vremena da progledaš i zajedno sa nama ratuješ«. Djevojka je i dalje ostala zagledana u svog bradonju.

Pred borcima takvog kova ispriječila se veoma nepristupačna austro-ugarska kasarna propeta iznad grada, okružena kamenjarom, koju su mogli da uzdrmaju i načnu samo topovske granate ili avionske bombe.

»Razdanilo se, ali ne možemo ni korak naprijed«, prisjećao se tog oktobarskog jutra politički komesar 2. čete 4. bataljona Anđelko Belović. »Gledam, uz skojevce Radeta Vukovića i Danila Vukoja, zalegli su Obren Glogovac, tridesetdvogodišnji seljak i delegat voda, rodom iz nedalekog sela Moska, koji se nikada neće vratiti kući i porodici, komandir odeljenja Anđelko Vukoje, tri puškomitraljesca i omladinca - Vaso Milošević, rođen u bilečkoj Mekoj Grudi, Marijan Kevo, 28-godišnji Hrvat iz Dubrava, i Dalmatinac, čije ime niko ne upamti. Njih trojica, samo sat-dva kasnije, poginuće pred našim očima. Gledam i mislim: zar se, zaista, može naprijed bez tutnja topovskih granata?

Šezdeset boraca naše čete sprema se, ipak, za skok naprijed. Napadamo bunker blizu kasarne, zasipamo ga vatrom i skokovima grabimo krševitom padinom. Komandir 2. voda Danilo Vukoje koristi se ljestvama. Negdje ih je našao, prislanja ih na bunker i sa dvojicom drugova penje se ljestvama i upada u bunker, odakle se posada pravoremeno povukla u kasarnu. Pošto je Danilo ostao u bunkeru, ubacili smo ljestve sa spoljne strane u unutrašnjost bunkera, ali baš tada nam, pored bunkera, pogibe puškomitraljezac Vaso Milošević, član KPJ. U tom nam stiže kurir Štaba Brigade Nedeljko Tabaković, omladinac iz sela Miruša kod Bileće, pa i on, zajedno s nama, tog popodneva, kada je iz groblja počeo da tuče naš top u zidine kasarne, upada u kasarnu, gdje nas zasuje meci. I tu, u dvorištu kasarne, poginuje nam Nedeljko Tabaković i dva puškomitraljesca, Kevo i Dalmatinac«.

Uzalud je bilo i bezumno junaštvo koje je pored zidina kasarne ispoljio i zamjenik komandira 2. čete 4. bataljona, Boriša Čorlija, čiji je mlađi brat Vasilij poginuo dva mjeseca ranije kao komandir voda u 4. bataljonu, a on, Boriša, od tada do Trebinja i dalje, podsticao svojim ličnim primjerom i vodio borce u više borbenih podviga. Cijela četa gledala je kako Boriša, zasut ručnim bombama na Jasenu, skida iz svog zaklona, preciznim nišanjenjem, jednog po jednog četnika koji su pokušavali da se probiju ka Bileći. Njegov komandant bataljona Milan Bje-logrić znao je da je Boriša kao vojnik Jugoslovenske vojske poslužio piscu i ilustratoru da upravo njegov lik, besprekornog i stasitog vojnika, uzmu za ilustraciju udžbenika »Pravilo gađanja«. To Borišino vrijeme potisnuto je novim događajima, iskušenjima i podvizima. Dva dana uoči usiljenog marša prema Trebinju, Boriša je u selu Necvijeću, pritisnut kišom koja je mlazevima sipala, istjerao iz škripa četnika izuzetno duge brade i kose, opasana radenicima, a zatim ga, tjerajući, pokušao da zarobi. Vidjevši da ne može uteći, četnik se naglo okrenuo, kleknuo i sa desetak metara nanišanio i opalio na Borišu. Zakasnio je za dijelić sekunde. Boriša se hitro bacio na zemlju i četnika oborio jednim met-

kom. Ali, to što je učinio u Trebinju, činilo se da je prevazišlo očekivanja i njegovih najbližih suboraca.

»Sa Borišom sam ratovao pune tri godine, bio sam njegov zamjenik komandira čete više od godinu dana, ali sve do zauzimanja Trebinja nisam vjerovao svojim očima da čovjek može biti tako dobar borac«, sjeća se Rade Čorlija,²³⁷ koji je sa drugim borcima čete posmatrao kako komandir Boriša, noseći merdevine na leđima, prilazi u sumrak toga dana debelim zidinama kasarne na Hrupjelima, čiji su prozori bili zaprječeni ciglama i vrećama pijeska, a uske puškarnice gotovo nepristupačne da se kroz njih ubaci bomba u kasarnu. Praćen rafalima i mecima svojih puškomitraljezaca i boraca, Boriša je prešao gotovo stotinu metara brisanog prostora.

»Pošto je Boriša došao pod prozor kasarne i prislonio merdevine i vidio da su kratke da bi se popeo do ispod puškarnice, vratio se do naših položaja u kršu i odmah poslao borca da mu u obližnjim kućama nađe još jedne merdevine«, sjeća se Rade, začuđen gledajući kako Boriša konopcem i žicom nadovezuje i učvršćuje merdevine i ponovo, sam, kreće ka kasarni.

Četa je vatrom »zaslijepila« procjepe kasarne na dijelu gdje je komandir prislonio merdevine penjući se prema prozoru, strahujući da li će svojim plotunima presudno pomoći svome komandiru. Četa je gađala i strahovala. I upravo kada je zamahnuo rukom da u sićušni otvor ubaci bombu, njemački vojnik promolio je glavu i kratkim rafalom pokušao da pogodi i obori neobičnog partizana. Pogodio je samo Borišinu šajkaču. Ostalo je na njoj sedam rupa, valjda i zbog toga što mu je šajkača »zahvatila« samo dio njegove bujne kose, a ponajviše, ipak, što su borci uraganskom vatrom štitili svoga komandira, koji se strmoglavio niz merdevine i u obližnjoj vrtači dočekao prvi sumrak i povratak među svoje borce.

»Vijest je krenula dalje... «

Sutradan, 6. oktobra poslije podne, sa tridesetak granata koje je ispaljivao top iz gradskog groblja, otvorena su dva velika »rascvjetala« prolaza na jednom dijelu žandarmerijske kasarne na Hrupjelima, kroz koja su, praćeni mitraljeskim rafalima i minobacačkim minama koje su padale unutar prostranog kasarnskog dvorišta, upadali su borci 1. bataljona.

Sa posljednjeg sprata gimnazije, velike zgrade smještene unutar zidina Kaštela u centru grada, partijski rukovodilac čete Milan Knežević i vodnik pratećeg voda 1. bataljona Džanko Nuhić, nepogriješivi strijelac bazuke (»ručnog topa«) sa tridesetak boraca gađali su preko gradskih kuća u njemačke vojnike i domobrane u kućama oko kasarne u centru grada, ispaljivali su rafale i mine radosno podvrisakujući ali i u tišini iščekujući uzvratne rafale i minobacačke mine.

Borci su po hodnicima i u sobama triju velikih kasarni hvatali izbezumljene njemačke vojnike, legionare i milicionere, među kojima je bilo i više vojnika zanatlija starijih godišta, a i onih koji su se borili kod

²³⁷ Rade Čorlija, oficir JNA u penziji, živi u Beogradu.

Staljingradu. Tako su borci, pošto su prethodno bacili bombu u prostranu krojačku radionicu, izvukli iz gomile starih šinjela njemačkog podoficira.

U drugom dijelu kasarne na Hrupjelima komandant 4. bataljona Milan Bjelogrić otvorio je vrata zatvora u kojem su zatvorenici, bez ograđivanja, osluškivali tutnjavu i iščekivali šta će se dalje dogoditi. Oni nisu znali šta se oko njih dešava, ko napada i ko je upao u grad, kasarnu, zbunjeni vijestima da su nekoliko dana ranije i četnici napali na Trebinje.

Bježeći kamenjarom preko Hrupjela, legionarski kaplar natrčao je na kurira pri Štabu Brigade i tako su, njih dvojica, stigli u 1. bataljon, gdje je komandir istresao ranac prepun ženskog rublja. Ispala je i kožna tašna s priborom za šminkanje, koju je dobila omladinka Jovanka Čurić, saradnik NOP-a i suborac u oslobađanju svoga grada.

Na ulicama oslobođenog Trebinja našli su se borci 2. dalmatinske proleterske brigade i hercegovačkih brigada koji su u borbama ubili 157 neprijateljevih vojnika i oko 400 zarobili, zaplijenili 11 mitraljeza, 481 pušku, 2 bacača, 30 pištolja i drugu ratnu opremu i municiju. I ovog puta brigade su imale male gubitke: 2. dalmatinska 10 ranjenih i 4 poginula borca (zamjenika komandira čete i tri vodnika), 14. hercegovačka brigada 2 mrtva, a 13. brigada, pored ranjenih, 4 poginula.²³⁸

²³⁸ U Zborniku NOR-a, tom IV, knj. 30, dok. 76. u relaciji Štaba južnohercegovačke operativne grupe od 9. novembra 1944. godine piše i o vremenu oslobođenja Trebinja »... Otpor je potrajao sve do oko 15 časova 6. oktobra, kada je konačno skrešen prethodnom artiljerijskom pripremom naših topova iz neposredne blizine, a potom je kasarna uzeta na juriš«.

U knjizi Danila Komnenovića i Muharema Kresa »29. hercegovačka divizija«, na str. 350, takode piše: »U borbi za oslobođenje Trebinja ubijeno je ili zarobljeno oko 350 legionara i 80 domobrana. Zaplijenjena su 4 topa 75 mm, 800 pušaka, 9 kamiona sa tovarom, 50 artiljerijskih grla, 2 radio-stanice, 3 motocikla, 30 puškomitraljeza, 2 minobacača, 2 mašinke, 200 ručnih bombi, 30000 metaka, 2 kamiona minobacačke municije, 10 telefona, 2 lokomotive, 1 oklopni vagon i druga brojna oprema i intendantska sredstva. Ovde nije uračunat nepoznat plijen dva bataljona 2. dalmatinske brigade«.

U istoj knjizi, na str. 349. i 350. piše da su već 4. oktobra dalmatinski i hercegovački bataljoni vodili borbe u centru grada, da je grad, u stvari, već bio oslobođen, da se neprijatelj zadržao u kasarni »do večeri narednog dana«, tj. da je »Trebinje 6. oktobra osvanulo konačno u slobodi«.

U zapovijesti Štaba 29. divizije od 9. oktobra 1944. štabovima potčinjenih jedinica (Zbornik NOR, IV/30, dok. 32) piše: »Na dan 5. oktobra t. g. u 18 časova jedinice Južnohercegovačke NOU grupe, potpomognute dijelom jedinicama XII hercegovačke NOU brigade, na juriš su oslobodile grad Trebinje. Zarobljeno je 150 Švaba i 80 domobrana. Domobrani su dati II dalmatinskoj proleterskoj brigadi radi rasporeda«.

U fusnoti redakcija Zbornika je zapisala: »Toga dana (5. oktobra, prim. M. S.) je bio zauzet veći dio Trebinja. Grad je potpuno oslobođen 6. oktobra. Prema operacijskom dnevniku 2. proleterske (dalmatinske) brigade njene jedinice (1. i 4. bataljon) prodrle su u grad 4/5. oktobra 1944«.

Građani Trebinja proslavljaju 4. oktobar 1944. kao dan svoga oslobođenja. Iz svega zabilježenog i upamćenog razumljivo je što se prvi susret građana i boraca NOVJ usred grada, 4. oktobra, označava i kao dan njegovog oslobođenja, ali je isto tako neophodno znati i činjenice zabilježene u vrijeme rata, tj. da je grad konačno oslobođen dva dana kasnije, 6. oktobra.

S obzirom na to da su jedinice koje su učestvovalе u oslobođenju Trebinja različito ili nepotpuno, pojedinačno, iznosile podatke o poginulim i zarobljenim neprijateljevim vojnicima, o plijenu, nije neobično što su u izveštajima i u zbirnim podacima uočljive znatne razlike. Autor ove monografije opredijelio se za objašnjenja redakcije Zbornika.

Oslobođenjem grada poremećeni su mnogi planovi njemačke komande, upravo u vrijeme kada je »rejon Trebinja dobio povećani značaj, pošto je trebalo da jedinice Grupe armija »E« (XXI AK), koje su se povlačile, u njemu i oko Mostara uspostave odbrambeni front; ali pošto ga više nije bilo moguće ponovo osloboditi, marš-ruta XXI AK morala je da bude izabrana preko crnogorskih planina«, zapisao je Persi Ernst Šram.²³⁹

Demoralisani i rastrojani četnički bataljoni su se tako užurbano povlačili preko Popova polja ka sjeverozapadnoj Hercegovini da ih bataljoni Južnohercegovačke operativne grupe, nakon oslobođenja Trebinja, nisu mogle sustići, sem 2. bataljona 14. brigade koji je vodio borbu sa njima u Radošima kod Stoca. Trinaestoj brigadi je ostalo samo toliko da zaostale pokupi, kao što su 7. oktobra zarobili osam četnika, tri italijanska i tri njemačka vojnika, da 8. oktobra izvadi bačeno oružje, a iz čatrnje minobacač.

»Naš bataljon zarobio je 30 legionara iz 'vražije' divizije. Većinom Hrvati iz Zagorja. Svi su pristali da stupe u naše redove. Sada pored bivših domobrana i četnika, imamo u Mostarskom bataljonu i legionara. Zaplijenjena su 4 sarca' i više pušaka«, zapisano je u hronologiji, borbenog puta 1. bataljona čiji su se borci odmarali u gradu do 11. oktobra, kada je bataljon krenuo ka Popovom polju.

Mnoge četnike nije trebalo ni goniti. Kada su komesar čete Anđelko Belović i njegov pomoćnik Jefto Kašiković u selu Dubočanima govorili seljacima zbog čega se vrši mobilizacija novih boraca, stiglo je na izbor 40 četnika koje je vodio njihov komandir Dušan Janković. Predali su se, a njih 30 je krenulo u mobilizacioni centar.

Putem ka Popovom polju kretali su se od Trebinja, 11. i 12. oktobra, Štab 13. brigade i njena tri bataljona (2. bataljon je rasporen u gradu i na prostorijski Trebinje - Jasen) radi pregrupisanja snaga uoči nove akcije na neprijateljeva uporišta uzduž željezničke pruge Dubrovnik - Gabela - Mostar.

Poslije oslobođenja Trebinja Južnohercegovačka operativna grupa (13. i 14. brigada) orijentisana je na front Nevesinje-Popovo polje, ali brigada i Italijanska partizanska brigada štatile su oslobođenu teritoriju na frontu Tjentište-Ulog-Nevesinje. Glavnina 2. dalmatinske (tri bataljona), kao lijevi susjed 29. divizije, nadirala je prema Konavlima i Boki. Njena dva bataljona i dalje su ostala na ranijem zadatku i oni će neposredno sarađivati sa jedinicama 13. brigade u napadima za uništenje neprijateljskih posada u Zavali i Orahovom Dolu.

*Kako prevaspitati bivše četnike, legionare, domobrane,
»zelenokadrouce«?*

U Trebinju, gdje je održan veliki narodni zbor onog dana kada je 13. brigada krenula na svoj novi borbeni zadatak prema Popovom polju, narod je mogao da odmjeri ne samo borbena, već i moralna svoj-

²³⁹ Zbornik NOR, IV/30, str. 457 (fusnota 22), gdje takode piše: »Dvadeset prvi brdski armijski korpus je tek 14. novembra 1944. otpočeo napade u cilju otvaranja komunikacija koje od Kotora i preko Nikšića izvode prema Trebinju. Međutim, zbog uspješnog otpora jedinica 2. korpusa NOVJ, ti napadi su obustavljeni 23. novembra 1944. pa su jedinice njemačkog korpusa orijentisane na pravac Podgorica - Andrijevića - Berane - Pljevlja«.

stva boraca udarnih brigada, njihovu čvrstu disciplinu i odnos prema narodu.

»Mada je riječ o događaju čiji je motiv bio gotovo dječjački i ljudski razumljiv, baš to, ta sitnica, povukla je kaznu čitavom bataljonu«, prisjećao se tih dana Sveto Kovačević, politički komesar 3. bataljona 13. brigade. »Jedan naš borac, ušao je u kuću i naišao na dječja kolica. Sjeo je u njih, zaželio je kao dječak da se provoza. U tom momentu naišao je član Politodjela Divizije, vidio je omladinca u kolicima, vijest je krenula dalje i, ukratko, zbog toga postupka, uzimanje dječijih kolica, čitav bataljon je kažnjen. Umjesto odmora, jer bili smo u brigadnoj rezervi, kolicā su nas već te noći odvela dalje u borbu. I ta kazna ilustruje jednu drugu borbu koju smo vodili - u svakom gradu i selu su bili naši ljudi i morao se njegovati odnos prema stanovništvu«.

Za nekoliko dana odmora i pročišćavanja terena oko Trebinja, 13. brigada i organi Komande II područja Vojne oblasti 29. divizije mobilisali su u trebinjskom srezu

za hercegovačke brigade 294 borca, a za razna obezbeđenja 126 boraca, pa su i bataljoni 13. brigade znatno ojačani ušli u nove borbe. Štab 2. bataljona i njegove dvije čete ostali su u Hrupjelima, a jedna četa u Jasenu, osiguravajući put Trebinje - Bileća. U gradu su ostali i borci Omladinske čete Brigade, obučeni u nove za njih posebno skrojene uniforme, bolnica sa nepokretnim ranjenicima, dio bojne komore i intendanтура.²⁴⁰

Ubrzo su uhvaćeni organizatori četničkog pokreta u tom kraju dr Todor Perović i Dušan Ristić. Nastalo je rasulo i spoznaja u sredinama pod četničkim uticajem u besciljnost daljnjeg djelovanja pod četničkom zastavom. Čak su i najizrazitiji četnici izgubili perspektivu u četničku organizaciju, pa se 14. oktobra prijavio Komandi mjesta Trebinje i poznati četnik Vaso Ukropina.²⁴¹

Dolazak novih boraca u bataljone, među kojima su se našli i zarobljeni legionari, bivši četnici i domobrani kojima je pružena mogućnost da u posljednjim borbama za oslobođenje Hercegovine i drugih krajeva zemlje ispolje svoje patriotske osobine, odlučnost i usmjerenost ka zajedničkom življenju u novoj federativnoj Jugoslaviji, podstaklo je političkog komesara Brigade Envera Čemalovića da u oslobođenom Trebinju 10. oktobra napiše izvještaj političkom komesaru Južnohercegovačke operativne grupe, izlažući osnovna obilježja svakog bataljona, moralna i borbena svojstva boraca, okupljenih gotovo iz svih krajeva zemlje.²⁴²

Prvi bataljon se od osnivanja Brigade do tih dana, po svom sastavu i starosti boraca potpuno izmijenio, jer je većina starih boraca prešla u razna rukovodstva i jedinice u koje su se uzimali najodaniji borci (u OZN-u, Prateći bataljon, Operativnu grupu itd.), a to što je ostalo od starih boraca, njih 30, sačinjavalo je rukovodstvo bataljona. Od ukupno 180 boraca u bataljonu, samo pojedinci su imali više od 24 godine, pogotovo što su čete bile obnovljene sa stotinu novih boraca. Posljednji gubici (7 mrtvih i 10 ranjenih) »nisu imali nekih vidnijih tragova«, a

²⁴⁰ Operacijski dnevnik 13. hercegovačke brigade, VII, k.l 152/11, f.5 dok. 2.

²⁴¹ Izvještaj Komande II područja od 16. oktobra 1944, VII ANOP, k.l1718, f.7, dok. 12.

²⁴² Izvještaj političkog komesara 13. brigade od 10. oktobra 1944, VII, k.l 152/1, f.10, dok. 7.

dobro se razvijala i »linija bratstva unutar samog bataljona«, s obzirom na njegov sastav da ima »podjednak broj Srba, Hrvata i Muslimana«, to jest nisu se zapažala »grupisanja bilo Srba, Hrvata i Muslimana već se postepeno stapaju u jednu cjelinu«.

Borci ovog bataljona slušali su predavanja o postanku zemlje i čovjeka, o razvoju društva, pisali članke za džepne novine, zabrinuti i prvim mrazovima, jer »šinjala u bataljonu tako reći nema«, a pojedinci nisu imali ni opanke.

Borci 2. bataljona, njih 150, koji su se desetak dana ranije priključili Brigadi, nenavikli na otvorenu kritiku i na partizanski nepisani zakon da se i za jednu samovoljno ubranu smokvu može i glava izgubiti, da se odnos prema narodu i djevojkama odmjerava »kroz igiene uši«, doživjeli su prva iskušenja, a njih 25 dezertiralo je prilikom pokreta od Stoca za Ljubomir. Bili su snažno okrenuti svojim kućama, ogradama i visovima.

Ako se za borce 1. i 2. bataljona moglo reći da su iz svih nacionalnih i socijalnih sredina, sa više gradskog i školovanog starješinskog kadra, među kojima je bilo i više djevojaka, za 3. bataljon, izuzev nekoliko drugova, znalo se da je »isključivo seljački bataljon, kako ga je i komesar označio, da među 180 boraca ima i 35 bivših vojnika »vražije« divizije, da u četama ima i onih koji ponekad krišom zavuku ruku u seoska sirotinjska dobra, kao u selu Zasadu, da »prihvatanje novih boraca od strane starijih ne zadovoljava«, ali da Bataljon, zbog svog visokog borbenog morala i vještine ratovanja »ulazi u red najboljih bataljona u brigadi«, da je to brigadni »najizdržljiviji« bataljon.

U 4. bataljonu, u kome je ostalo manje od četvrtine starih boraca, stalno političko angažovanje komunista uslovalo je da je »linija bratstva u bataljonu savladana, a i sam sastav je takav da ima podjednako boraca svih bosansko-hercegovačkih nacionalnosti«, pri čemu je »komesar bataljona najmlađi komesar, ali ponajbolji radiša«.

Ljekari Italijani u brigadnoj bolnici, koji su bili »vrlo pažljivi prema ranjenicima«, i dječaci Omladinske čete, koji su »vrlo brzo primili ono što ne valja od starijih boraca, kao psovku i slično«, i svi drugi oko Štaba Brigade, njih 110, intendanti i ekonomski, kuriri, izviđači i telefonisti, činili su sastavni dio brigadnog kolektiva, dobro naoružanog ali slabo obučenog i obučenog, posebno »vražijaci« koji su zarobljeni od drugih brigada, jer su bili »presvučeni i prava su golotinja«.

Odmor u Trebinju i kratki marševski zastanci označeni su i potpunijim saznanjima boraca o Odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, o sporazumu Tito - Šubašić, o osobenostima i porukama naroda Jugoslavije i Bosne i Hercegovine u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe, kako su ih vidjeli Josip Broz Tito i Avdo Humo, o neposrednim zadacima bataljona, koji su 12. oktobra bili već podaleko od Trebinja, na prostoriji Bobana, u neposrednom kontaktu sa bataljonom 2. dalmatinske proleterske brigade, Bobanskom partizanskom četom i Komandom grada Dubrovnika.

O tome da li je 125 skojevaca, koliko ih je bilo u 18 aktiva, ispoljavalo dovoljno strpljivosti u svakodnevnim kontaktima sa 249 neobuhvaćenih omladinaca, zašto je »organizacija Skoja u odnosu na broj neo-

buhvaćenih mala«, objašnjavao je sekretar Brigadnog komiteta Skoja Lutvo Džubur u izveštaju koji je 11. oktobra poslao Oblasnom komitetu Skoja. Vjerovao je da je ta »pojava razumljiva zato što je tek prije kratkog vremena nastao priliv novih boraca u naše bataljone«, da »među novomobilisanim ima najveći broj bivših njemačkih (legionarskih) vojnika ili četnika, te i to ometa brzo omasovljavanje«. Ali i pored toga što novi borci, dolazeći iz neprijateljskih redova, posjeduju i loše osobine koje su se negativno odražavale na život u četama, skojevska organizacija, u nekim bataljonima već »potpuno izmijenjena i podmlađena«, ipak je uspješno savladivati mnoge nevolje i »trudila se da očuva tradiciju jedinica, kao i da prevaspitava nove borce«. ²⁴³

Angažovanost Skoja u bataljonima ogledala se i u tome što je organizacija 1. bataljona dala za kratko vrijeme četiri komesara četa i sekretara bataljonskog komiteta, više političkih delegata i sekretara skojevskih aktiva, zatim u nastojanjima skojevaca 2. bataljona »koji su sve doskoro stajali po strani naše borbe«, da bratske odnose koji vladaju između Srba i Muslimana razviju i oplemene i prema Hrvatima, ne samo u bataljonu, kao i u tome što su mnogi skojevci 3. i 4. bataljona postali politički delegati ili komandiri vodova, a neki članovi komandi četa, svi zajedno bombaši koje je neprijatelj u svojim bunkerima veoma dobro odmjerio.

Svaka »nenormalnost« i stranputica u životu 3. bataljona otklanjana je ili suzbijana političkim djelovanjem komunista i skojevaca, ubjedljivim činjenicama i strpljivim objašnjavanjem. Tako je i politički komesar bataljona Sveto Kovačević, među komandama poznat i kao »Uča«, sazvao konferenciju svih boraca bataljona, kada je trebinjski srednjoškolac Vahdet Resulbegović ²⁴⁵ rekao političkom komesaru kako ga često oslovljavaju sa »Turčine«, da to on naprosto ne može da prihvati, čak ni kao »nadimak« ili šalu, uvjeren da to proizlazi iz neznanja i prevaziđenih opterećenosti onih koji su stigli iz četničkih ili ustaških sredina, gdje se tvrdilo da Muslimani nisu to što su oni sami, mahom, osjećali, već da su Srbi ili Hrvati, ili nešto treće, neodređeno, možda baš Turci. ²⁴⁵

²⁴³ Zbornik NOR, IX/7, dok. 53.

²⁴⁴ Dr Vahdet Resulbegović je kraj rata dočekao kao član Propagandnog odsjeka 13. hercegovačke brigade. Živi u Trebinju.

²⁴⁵ U kontekstu razmatranja izvjesnih zabluda o istorijskim uslovnostima u razvitku pojedinih naroda i narodnosti, radi aktuelnosti teme i u našem vremenu, vrijedno je navesti i citat iz članka akademika dr Asima Pece »Ne pita se ko se kako krsti«, koji je objavljen u »Borbi« 22-23. decembra 1984, str. 2. Objašnjavajući da su »naši preci bili, svi, pagani«, da su religijska učenja dolazila sa strane i da se prihvatanjem religije, ipak, nije prihvatilo i nacionalno ime, deslovenizacija i promjena jezika, dr A. Peco dalje piše: »Prihvatanjem ove ili one vjere, dakle, nije se napuštalo jedno od bitnih obilježja narodnosne pripadnosti - nije se napuštalo jezik slovenski. Sve to govori da je u našem slučaju jedino ispravno za sve navedene termine upotrebljavati termin *islamizacija*. U prilog ovoga mišljenja išao bi i jedan čisto lingvistički momenat. Iz tvorbe riječi u našem jeziku znamo da glagoli izvedeni prefiksom *po-* znače 'učiniti onim što znači reč u osnovi prostoga glagola (M. Stevanović: *Savremeni srpskohrvatski jezik*, Naučno delo, Beograd, 1964, str. 460). Prema tome glagol *pohajdučiti se* znači: *postati hajduk*. Idući tom stazom dolazimo do saznanja da *poturčiti se* znači - *postati Turčin*. Pošto u našim krajevima islamizacija nije za sobom povlačila i deslovenizaciju, nemaju opravdanja, ni lingvističkog ni istorijskog, termini kao *poturica*, *poturčenjak* i *poturčiti se*, kada su u pitanju širi narodni slojevi (pojedinci su i ovdje pojedinci), isto onako kao što ne bi imalo opravdanja mišljenje da prihvatanje pravoslavne vjere znači *pogrčivanje* ili *katoličke vjere* znači *poromanjivanje*. U svim ovim slučajevima riječ je samo o prihvatanju posebnih religioznih učenja, a ne i o odnarođavanju«.

Bataljonska konferencija razvila se u veliki čas nacionalne istorije, u zanimljiv pohod u prošlost naših naroda od dolaska Slovena na Balkan do dolaska i odlaska Turaka, o nacionalnim i drugim osobenostima slovenskih i drugih naroda, među njima i o nekim specifičnostima bosanko-hercegovačkih Muslimana. Govorilo se o obilježjima koja su samo njihova, o ustancima u istočnoj Hercegovini, o tome kako je jedino KPJ pod jednu zastavu okupila sve što je napredno iz svih nacionalnih sredina, o mogućnostima svakog borca. Zato se i vodila borba da može svaki borac slobodno iskazati sva svoja osjećanja i obilježja, među njima su Muslimani, pogotovo što su u Bosni i Hercegovini djelovali i muslimanske partizanske čete, bataljoni i brigade, kao što je u stolačkom kraju maja 1942. godine djelovala i 2. muslimanska četa »Mustafa Golubić«. I kao što su najmudriji ljudi Hercegovine u drugoj polovini 19. vijeka nastojali da pod jednu zastavu u borbi protiv Turske i Austro-Ugarske okupe Srbe, Hrvate i Muslimane, tako su i u Srbiji, Makedoniji i u drugim krajevima zemlje Muslimani pozivani da se bore zajedno sa svojom braćom Srbima, Makedoncima i drugim narodima. Borci su u tim jugoslovenskim sličnostima i različitostima, onim najosnovnijim, saznavali slušajući kraća politička i obrazovna predavanja, čitajući partizansku literaturu, iako veoma oskudnu, a pojedini đaci i studenti kazivali su i konkretne primjere međusobne usklađenosti i solidarnosti naroda Jugoslavije, posebno u narodnim bunama i ustancima.²⁴⁶

Napad na neprijateljeva uporišta u Zavali, Čvaljini, Ravnom i Orahovom Dolu

Poražavanje i protjerivanje četnika i ustaško-domobranskih formacija iz bezmalo cijele istočne Hercegovine, sloboda manevra glavnih snaga 369. legionarske divizije, koja je branila južnu Dalmaciju i na nju naslonjenu istočnu Hercegovinu, bila je svedena na putnu priobalnu komunikaciju Dubrovnik-Metković, i željezničku prugu preko Popova polja koju su branili ustaše i pripadnici 49. fašističke italijanske legije »San Marko«.

Upravo na te dvije komunikacije usredsređena su dejstva jedinica 23. i 26. divizije NOVJ. U realizaciji tog usklađenog opšteg plana herce-

²⁴⁶ Da pomenemo samo dva primjera - iz Srbije 1876. i Makedonije 1903. godine. Prvo, proglas generala Drinske vojske Ranka Alimpića obnarodovan u vrijeme objave rata Turskoj ljeta 1876. godine, kada je njegova vojska prešla Drinu i poslije bezuspješnog napada na Bičeljinu obrazovala front na lijevoj obali Drine, nakon čega, ipak, ostadoše njegove poruke trajnog usmjerenja. »Ustajte svi, i pravoslavni i katolici i muhamedanci: Ustajte da se kao složna i sretna braća oslobodimo, pa da zajednički i bratski složno živimo, braneci i poštujući jedan drugom i porodicu, imanje i veru«. I te daleke 1876. godine se znalo, oni koji su pisali proglas i oni koji su se za nj borili, ko je Turčin, stranac i porobljivač, a ko »domaći muhamedanac«, naš čovjek sa svojom vjerom kao i drugi sa svojom vjerom.

U vrijeme ilindenskog ustanka 1903. rukovodstvo ustanka uputilo je turskom stanovništvu proklamaciju na makedonskom jeziku u kojoj stoji i ovo: »Dodite pod zastavu autonomne Makedonije! Makedonija je naša zajednička majka i zove nas u pomoć. Dodite da zbacimo ropske lance i da se oslobodimo muka i stradanja. Dodite k nama, braćo, da svijemo svoje duše i srca i da se spasemo, kako bi naša deca živela u miru i radila i napredovala spokojno«.

govačkih i dalmatinskih jedinica, 3. hercegovačka udarna brigada - bez 2. bataljona, ojačana 1. bataljonom 12. hercegovačke brigade - dobila je zadatak da počev od 13. oktobra uveče, u borbenom naslonu na Grupu bataljona (dva) 2. dalmatinske brigade, koje je vodio Bruno Vuletić, uništi neprijateljevo uporište *Zavalu*, u kojoj je bilo 350 fašista legije »San Marko« i oko 100 ustaša iz 9. ustaškog pohodnog djelatnog združenja, zatim uporište *Čvaljinu*, u kojoj se ušančilo 50 fašista, *Ravno*, koje je branilo 400 fašista i 100 ustaša, sva tri uporišta na željezničkoj pruzi, jedno iza drugog, i *Orahov Do*, selo sa okolnim uporištima na putu Zavala-Slano, koje je branilo 60 do 80 ustaša i 40 »vražijaka«. Trebalo je istovremeno neutralisati i brojne skupine ustaške milicije u selima oko tih uporišta.

Na savjetovanju (13. oktobra) svih komandanata bataljona 12. brigade da gustom vatrom iz svih oružja pritisne braniocima Zavale radi maskiranja obilaznog manevra a zatim napada uporišta duž pruge. Trebalo je da se tako tri bataljona 13. brigade - 1, 3. i 4. neopaženo provuku između Zavale i Orahova Dola, da se preko Češljara zabace neprijatelju iza leđa, a zatim da 3. bataljon preko Oštrog napadne Zavalu sa zapadne i južne strane, a 1. bataljon Čvaljinu, isturajući jednu četu ka Gornjoj Trebimlji radi zaštite leđa i bokova napadnog poretka brigade. U isto vrijeme je 4. bataljon napao i vezivao posadu uporišta s Ravnom. Bobanska partizanska četa ostavljena je u rezervi, a nekoliko njenih boraca upućeno je u bataljone kao vodiči.²⁴⁷

»Cilj cjelokupnog manevra jeste napadanje neprijatelja sa leđa... Cio rad na likvidaciji gore pomenutih uporišta mora biti brz i energičan«, zabilježio je u »Napomeni« zapovijesti Štaba Brigade za napad na Zavalu i druga uporišta.

Očekivanja se, ipak, nisu u potpunosti ispunila. U noćnom napadu 2. bataljona 2. dalmatinske brigade neprijatelj je potisnut iz sela Orahov Do, ali se legionari i ustaše nisu mogli uništiti na čuki zvanoj Glavica, poviše sela. I uporište Zavala je spremno dočekalo 1. bataljon 12. brigade iz potpuno fortifikacijski uređenog čvorišta. Takav razvoj borbe usporilo je prebacivanje triju bataljona 13. brigade preko komunikacije Zavala - Orahov Do - Slano, i te noći, iako su bili iza neprijateljevih leđa, nisu mogli da ispolje željeni udar na sva uporišta.

Bataljone je zora zatekla u pokretima iza leđa neprijatelja. S njima su bili i članovi Štaba Brigade, i tokom 14. oktobra, umjesto prethodne noći, 3. bataljon napao je neprijatelja na Ostrogu, više Zavale, 1. bataljon Čvaljinu, a 4. bataljon Ravno. Fašisti i ustaše su se na tim uporištima uzduž pruge čvrsto branili, kao i na Glavici više Orahova Dola.

Zatraženo je da bataljone potpomaže i artiljerija. Protivnik je protjeran iz svih spoljnjih položaja i utvrđenja oko tih uporišta, ali njegova glavna vatrena žarišta pružala su otpor cijelog dana. U prvi sumrak 14. oktobra bataljoni su ponovo krenuli u napad, vođena je i bliska borba, ali ključ cijelog položaja Zavala bio je i dalje u neprijateljevim rukama. Trebalo je, zato, po svaku cijenu likvidirati neprijatelja na koti iznad Zavale, kojoj se zbog toga gotovo nije moglo prići.

²⁴⁷ Operacijski dnevnik 13. brigade, VII k.1.152/11, f.5, dok. 2.

Uoči posljednjeg juriša komandant 3. bataljona Novica Kijac (prvi komandant Spaso Dobranić je poslije oslobođenja Trebinja otišao na novu dužnost) koji je tokom dana povukao iz borbe na odmor vod komandira Žarka Šupljeglava, stolarskog majstora iz Mostara, pozvao je u prvi sumrak borce ovog voda i od njih zatražio da likvidiraju bunkere na utvđenom platou.

Borci su, čuteći, stavljali u torbice ručne bombe, više tužni što su toga dana, povlačeći se, izgubili Veljka Kuzmana, nego zabrinuti da li će moći tako brzo likvidirati ustaško uporište. Komandant Kijac bio je odlučan: njegova zapovijest morala se izvršiti. Komandiri odjeljenja Spaso Ivanišević i Novica Stajčić sa svojim borcima, osamnaest bombaša u opancima, privlačili su se utvrđenju njegovom najnepristupačnijom stranom, dodajući jedan drugom puške da bi krenuli naviše. Njihovo podilaženje podržavano je gustom puškomitraljeskom i minobacačkom vatrom.

Desetine ručnih bombi iznenada je grunulo navrh Oštroga. Jedna je raznijela i kazan u kojem su ustaše kuvale puru, i njegovi branioci strmoglavili su se niz kosine prema zavalskoj uvali i željezničkoj stanici.

Kada se omladinski rukovodilac Risto Ivanišević pripremao za skok na kotu, kraj njega se stropoštao pogođen u glavu komandir odjeljenja Novica Stajčić, kome je to bila prva borba poslije završenog kursa desetara, i koji je u četi imao mlađeg brata, nišandžiju na minobacaču. Braća su se i tu, na položaju, našli jedan pored drugog. Novica je umirao, a njegov brat je minobacačku cijev usmjerio ka Zavali, podno Oštroga, oko koje su i sutradan, 15. oktobra, borci 1. bataljona 12. brigade sa 3. bataljonom 13. brigade, vodili borbu.

Na putevima koje su bataljoni savladali (izgubivši, pored ranjenih, tri borca) ležalo je 50 neprijateljevih vojnika. Zaplijenjena su dva mitraljeza »breda«, dva minobacača, više pušaka, 15 mazgi i druga oprema.

»Prvi bataljon 13. brigade u sjajnom naletu likvidirao je uporište u Čvaljini. Zavala je odsječena«, zapisao je načelnik Štaba Brigade, u hronologiji borbenog puta 1. bataljona. »Napad Mostarskog bataljona sa dvije čete na Čvaljinu. Napad energičan. Poslije jednočasovne borbe italijanskih fašista, zaplijenjeno cjelokupno naoružanje, između ostalog dva teška mitraljeza i jedan teški bacač. Mi bez gubitaka. Pokret od Čvaljine ka Slanom«.

U jeku borbe za Zavalu, dopremljen je iz Trebinja brdski top i pripremao se odlučan napad. U međuvremenu je i 4. bataljon ovladao spoljnom odbranom Ravna i sabio protivnika u zgrade oko stanice.

Rano izjutro 15. oktobra, prije nego što je brdski top, koji je imao samo 6 granata, ispalio prvu granatu, komandant Južnohercegovačke operativne grupe uputio je po jednom mještanu ultimatum za predaju komandantu italijanskih fašista u Zavali, garantujući im bezbjednost. odgovor nije stigao i top je postavljen na željezničku prugu na oko 200 metara daleko od uporišta. Nišandžije su kroz cijev nišatile u bunker iz kojeg je mitraljez unaokolo zasipao rafalima, i prva granata je zafijukala. Pun pogodak! Nišandžije, Slovenci, ponovo su precizno nišatile dvije slijedeće granate trebalo je »ubaciti« kroz prozore osnovne škole, kamene zgrade iz koje se branila veća grupa crnokošuljaša. Poslije dru-

ge granate koja je eksplodirala u školskoj učionici, gdje su branioi bili nagomilani i imali teške gubitke, neprijatelj je, na prozoru škole, istakao bijelu zastavu u znak predaje. Tako se samo sa tri granate okončala borba, i Zavala je oslobođena. Zarobljeno je 150 italijanskih fašista, a zaplijenjena su i dva topa (jedan bez zatvarača).

Poslije oslobođenja Zavale 1. bataljon 12. hercegovačke brigade odmaršovao je u sastav svoje brigade - na dubrovački sektor.

Neprijatelj je istog dana u 15 časova počeo da napušta u uporišta u Ravnom. Da ne bi umakao, 3. bataljon je užurbano krenuo prema željezničkoj stanici Trnčina, sjekao je prečicom isturene padine čijim se rubom unaokolo vukla željeznička pruga, a 1. bataljon prema selu Trebimlji radi zaštite bokova i leđa.

Napadani s leđa, ispresijecani i bez međusobne veze, gubeći bočna uporišta (Čvaljina), neprijateljevi vojnici gubili su samopouzdanje i moral, mada su bili veoma dobro naoružani i vođeni ustašama i fašistima koji su znali da ih čeka odgovornost za počinjene zločine ako izvjesje bijelu zastavu.

Napuštajući Ravno, neprijatelj se koristio oklopnim vozom, ali je uzduž pruge ostavio nekoliko poginulih.

Legionari i ustaše na Orahovom Dolu i dalje su odoljevali napadima, pa i u noći između 15. i 16. oktobra, kada se glavnina 26. NOU divizije iskrcala na sektoru Neum - Klek i sa Pelješca vršila pritisak na Mali i Veliki Ston. Likvidacijom uporišta u Zavali, Čvaljini i u Ravnom, 13. hercegovačka brigada zaštitila je bok i leđa desantnih jedinica 26. udarne divizije.

Noću 15/16. oktobra borci 3. bataljona, jedne čete 4. bataljona i Izviđačkog voda Brigade, oslobodile su željezničke stanice Dvrsnica, Velja Međa i Turkovići. Pored 53 zarobljena i 25 zarobljenih italijanskih fašista, poginulo je i 15 ustaša.

Toga dana (16. oktobra) prema Orahovom Dolu upućeni su jedna četa 4. bataljona i Bobanska partizanska četa, kao i druge patrole radi uspostavljanja veze s iskrcanim dijelovima 26. divizije.

Sahrana Salka Biščevića »na granici« Hercegovine i Dalmacije

Komandant 29. divizije, general-major Vlado Šegrt poslao je 16. oktobra u 18. časova obavještenje Štabu 26. udarne divizije da je »u vezi s naređenjem Vrhovnog štaba za oslobođenje Dubrovnika, naša XIII brigada napala željezničke stanice Zavala - Čvaljina - Ravno - Velja Međa - Turkovići«. Napad je »otpočela 13. o.mj. u 20 časova i 16. o.mj. do 10 časova ovladala svim gore navedenim stanicama i postigla vidne rezultate«. Željezničke je stanice »branilo 1200 ustaša i italijanskih fašista od kojih je platilo glavom preko 300«. U tim borbama zaplijenjena su 3 minobacača, 7 mitraljeza, 15 puškomitraljeza, jedan neispravan tenk i dosta druge ratne opreme. Toga dana 10. i 12. brigada »napadaju neprijateljska uporišta ispred Dubrovnika« i »poslije zauzimanja ovih uporišta produžuju sa napadom na sam Dubrovnik«. U obavještenju Vlade Šegrta govori se i o djelatnosti 2. dalmatinske brigade i drugih jedinica na tom sektoru, da na osnovu zahtijeva Vrhovnog štaba jedi-

nice 29. i 26. divizije u području Stona treba da se povežu i usklade svoja dejstva, da od 26. divizije očekuje da »preturi« topovsku municiju za topove »amerikanskog porijekla«, da te granate može odmah prihvatiti 13. brigada, čiji su dijelovi upravo bili »uhvatili vezu sa dijelovima vaše neke brigade«, ispoljivši na kraju želju da se štabovi hercegovačke i dalmatinske divizije sastanu u oslobođenom Dubrovniku.²⁴⁸ Štabovi udarnih divizija nastojali su da realizuju direktivu Vrhovnog štaba, da se zauzimanjem Dubrovnika i njegovog šireg područja otkloni mogućnost da se njemačke jedinice iz Grčke i Albanije izvlače preko Dalmacije, komunikacijom uz jadransku obalu. U selu Trnovica, u dalmatinskom selu od hercegovačke »granice«, visoko u brdima iznad Popova polja i Jadrana odigrala se potresna ljudska drama koju su zajedno odbolovali i borci 1. bataljona 13. brigade i seljani tog hrvatskog planinskog kraja.

»Dalmatinci nas divno dočekali i jedan domaćin dao da se u njegovu porodičnu grobnicu sahrani naš borac«, piše u hronologiji 1. bataljona o borbi u kojoj je poginuo mostarski skojevac Salko Bišćević, valjda najmlađi i najmanji borac u bataljonu.

Bataljonska kolona, šibana tog jutra kišom, pela se bez osobite žurbe kozjim stazama ka zaseocima i raštrkanim čokotima brdskih kamenih kuća očekujući da će iza svakog novog prevoja ili visa naići na patrole iskrcanih dijelova 26. udarne divizije, čisteći uz put kamenjar od razbježalih Italijana i »zelenokadrovaca«, seoske milicije.

Kolona se pela brijegom obraslim niskim rastinjem, poviše sela Drijen, kada je grunula pucnjava i začas prikovala 1. četvu za kamenjar. Protivnapadom je zasjeda rastjerana i na njenom položaju ostalo je sedam poginulih ustaša. Uz put je zarobljen i ustaša kojem je, prilikom bježanja ispalo iz ranca klupko pređe. Ustaša je bježao, klupko se odmotavalo i borcima označilo put do vrtače u kojoj se on sklonio.

Borci su se poklicima oglašavali i prikupljali usred sela uvjereni da su svi na okupu, da je pobjeda bila potpuna. Oko njih su bili seljaci, žene, djeca, starci, čiji su sinovi i braća velikim dijelom bili u dalmatinskim partizanskim jedinicima.

»Vidim, nedostaje nam samo mali Bišćević. I tad kao da svi zanimismo: ugledasmo Džanka Nuhića, najsnažnijeg čovjeka u Brigadi, kako na rukama, plačući, nosi klonulo tijelo. Bi to mali Salko Bišćević, koji nam se, kad ga spustismo na kameni trijem, učini još manjim, kao nedorastao dječak«, sjeća se politički komesar čete Muhamed Kreso, kome je poginuli borac ostao u pamćenju kada je komandir čete Rašid Hodžić tražio dobrovoljce bombaše uoči posljednjeg napada na utvrđeno četničko uporište Kravicu, kada je mali Bišćević, pomoćnik puškomitraljesca, prvi istupio iz stroja i zapitao: 'Kome ću predati kištru s municijom?'...²⁴⁹

»Mrtvog borca donijeli su na nosilima i smjestili na malu zaravan kraj seoskog katoličkog groblja, a Fadil Numić i ja krenuli smo u Trnovicu da sa Narodnooslobodilačkim odborom, koji je u tom selu duže postojao, obavimo sahranu i u prisustvu seljaka, uz počasni vod, neku riječ našeg posljednjeg pozdrava« - svjedoči o tom neobičnom događaju zamjenik komesara i partijski rukovodilac 1. bataljona Suljo Čerimagić.

²⁴⁸> VII, ANOP, k.l 143, f.13. dok. 16.

²⁴⁹1 Kazivanje Muhameda Kreše autoru monografije i »Sloboda«, Mostar, 13. februara 1984.

Predsjednik Narodnooslobodilačkog odbora Stipe Bradaš krenuo je sa mnogim seljanima ka groblju. Za njim su pošli i drugi, i oko nosila, pokrivenih crnim pokrivačem, čuli si se jecaji žena, djece, boraca. Suze su tekle i četnom kuvaru, možda i zbog toga što malog Biščevića nije nikad ozbiljno shvatao kada mu je prigovarao da pošteno ne dijeli hranu, da njemu, najsitnijem u bataljonu, uvijek daje najmanje parče mesa.

»Namjeravali smo da poginulog druga sahranimo pored groblja, a da mještane zamolimo da grob ograde kako bi se kosti, nakon oslobođenja, mogle prenijeti u Mostar. Kad smo to saopštili odborniku, on reče da ga možemo i u groblju sahraniti. Ja i Fadil se počesmo zagledati. To bi, razumije se, bilo prihvatljivije, ali Salko je bio skojevac, znači komunista, a uz to još i Musliman, i postavljalo se pitanje mogućih neželjenih posljedica ako njegove posmrtno ostatke sahranimo u katoličkom groblju. Fadil, sliježući ramenima, reče da to ja, kao sekretar partije odlučim. I zamislih se. Još uvijek se dvoumeći pohvaljujem odbornikov prijedlog i objašnjavam o čemu se radi. Najzad sam rekao da ćemo poginulog ipak sahraniti van groblja jer ko zna kako će župnik reagovati ako ga sahranimo u groblju, kada se i drugi umiješaše.

Ljudi dobacuju kako i nije red da čovjeka druge vjere sahranjujemo u njihovom groblju, da pokojnik kao partizan i treba da bude odvojeno sahranjen, da se ni sami ne žele zamjeriti župniku i slično, ne propuštajući i da mi izraze zahvalnost što cijenim njihove svetinje. Ali odmah se počese oglašavati i oni koji su drugačije mislili: zašto poginulog ne sahraniti baš u groblje, zašto ga ne prihvatiti kao svog kad je u njihovom selu poginuo. Zar samim tim nije postao njihov brat i drug ma koje vjere bio, da se i za njih borio i život dao, da župnik, ako je čovjek kao što treba, može samo da mu nešto za dušu očita. Ovi glasovi daleko nadvladaše one prve i sa svih strana se čulo odobravanje.

Bio sam ugodno iznenađen i, vidjevši kakva je situacija, pustio sam da prisutni sami odluče.

Na kraju odbornik Stipe Bradaš istupi s novim, mnogo smijelijim prijedlogom: da tijelo poginulog partizana sahranimo u njegovoj porodičnoj grobnici!

Nakratko zavlada tajac. Ljudi su se zgledali kao da su jedan drugog pogledima pitali: Šta sad! Ako ga njihov komšija prima pod svoj vječni krov, onda... I ne samo da nije bilo negodovanja, nego se ponovo čulo odobravanje, ali ovaj put i priznanje komšiji i predstavniku narodne vlasti na velikodušnosti i hrabrosti.

Brzo su doneseni krampovi i ljudi priđuše jednom lijepom nadgrobnom spomeniku i otvoriše grobnicu.

Tada je tijelo poginulog partizana uneseno u groblje i položeno pored porodične grobnice plemenitog čovjeka Stipe Bradaša.

Dok sam se u ime bataljona opraštao od poginulog druga, čulo se sve glasnije jecanje, da bi se nakon počasnog plotuna i spuštanja tijela u grobnicu pretvorilo u glasan plač.²⁵⁰

²⁵⁰ Iz neobjavljenog teksta Sulje Čerimagića koji je autor ove monografije dobio početkom 1986. I sva druga kazivanja Sulje Čerimagića koja u ovoj monografiji navodim kraći su izvodi iz tog šireg teksta.

Porodična grobnica partizanskog odbornika Stipe Bradaša u katoličkom groblju u kojoj je sahranjen partizan i skojevac Salko Bišćević na osoben način označila je jedno novo i dotad nepoznato bratstvo, slogu, međusobno poštovanje i uzajamnost zajedničkih težnji dalmatinskih i herecegovačkih boraca za slobodu i bolji život.

U novom poimanju života kojim se živjelo i borilo, slučaj je tako htio, pisao je Salko Bišćević, koji je svoj članak »Oslobođenje Zavale i Ravnog« predao kulturno-prosvjetnom odboru svoje čete sat i po prije pogibije. U prilogu objavljenom u džepnim novinama 1. čete 1. bataljona 13. brigade »Udarnik«, broj 5, mali Bišćević saopštava da su Zavala i Ravno za okupatorsku komandu predstavljala dva značajna objekta za vezu sa Slanim na moru, ali da njihova odbrana ipak nije mogla odoljeti naletima udarnih bataljona.²⁵¹

Ispraćen od svih mještana sela Trnovice i Drijena, sa punim čuturicama meda i darovanim vunanim čarapama, 1. bataljon je 17. oktobra krenuo prema neprijateljevom uporištu Donje Hrasno na željezničkoj pruzi kod Hutova, zarobivši uz put osam njemačkih vazduhoplovnih oficira.

Prvi bataljon je svojim patrolama hvatao vezu sa iskrcanim dijelovima 26. udarne divizije, a na sektoru Trnovica-Točionik-Cepikuće nalazila su se i dva bataljona Grupe južnodalmatinskih otočkih partizanskih odreda koji su operisali prema Ošlju, Rudinama i Slanom.

Borbe za Hutovo, Donje Hrasno, Sjekose

Uoči napada 13. brigade na nova neprijateljeva uporišta Hutovo, Donje Hrasno i Sjekose, a potom ka Gabeli u prostranoj neretljanskoj dolini, stigli su 19. oktobra iz Trebinja u Ravno 2. bataljon, brigadna bolnica, bojna komora i intendantura.

U kišnoj i mrkloj noći 19. oktobra, bataljoni su istovremeno napali, kao i prilikom zauzimanja Zavale, Čvaljine i Ravnog, grupu novih neprijateljevih uporišta u širem pojasu željezničke pruge. Četvrti bataljon podijeljen je u dva dijela - njegova 1. četa i mještanska partizanska četa napadali su na pravcu Cerovica - željeznička stanica D. Hrasno, a dvije čete preko Gradine i Previša na Hutovo. Treći bataljon napadao je preko Zelenikovca, Gradine i Hadžibegovog grada na Hutovo, a 1. bataljon pravcem Hotanj - Milina gradina na Prapatnicu i padine Žaba planine. Drugi bataljon napadao je pravcem Drijen - Gradac.

Treći i 4. bataljon imali su zadatak da ovladaju uporištima Hutova i D. Hrasna, 1. bataljon da savlada ustašku odbranu u Prapatnici i sa dejstvuje 3. bataljonu u napadu na Hutovo. Drugi bataljon je trebalo eventualno da razbije neprijatelja u Gracu, da štiti bok i leđa 1. i 3. bataljonu i da uspostavi vezu sa iskrcanim dijelovima 26. udarne divizije.²⁵²

I Hutovo i Donje Hrasno, nevelika naselja u uvalama sa okolnim prirodnim položajima koji su ojačani bunkerima, bodljikavom žicom i

²⁵¹> Salko Bišćević: »Oslobođenje Zavale i Ravnog«, »Udarnik«, br. 5, džepne novine 1. čete 1. bataljona, Muzej Hercegovine, Zbirka partizanske dokumentacije.

²⁵²> Borbena relacija 13. brigade od 4. novembra 1944; VII, k. 1152/1, f.7, dok. 4.

nagaznim minama, okolna brda Gradina, Previš i Hadžibegov grad sa dobrom preglednošću i raščišćenim predterenom radi organizacije guste pješadijske vatre, za svakog napadača, makar koliko bio hrabar i umješan, bili su tvrd i prijeteći bedem otpora. Bila su to uporišta koja su se mogla zauzeti samo u odlučnom, brzom i silovitom naletu bombaša i mitraljezaca, bliskom borbom, bez odstupanja.

Tako se i dogodilo. Neočekivano, usred dana, 3. i 4. bataljon likvidirali su uporište Hutovo, a odmah zatim su 3. bataljon i jedna četa 1. bataljona nastavili da gone 600 ustaša i italijanskih fašista 49. legije »San Marko« izbjeglih sa Hutova, u pravcu D. Hrasna, koje je odoljevalo napadima. Pored više ranjenih boraca, u borbi za Hutovo teško je ranjen i zamjenik komandanta 3. bataljona Veljko Okuka.

U međuvremenu je garnizon u Donjem Hrasnu dobio pojačanje od 300 vojnika 369. divizije iz Mostara i Čapljine, tako da je to čvorište imalo oko 1.000 vojnika. S obzirom na to da je protivnik bio u košmaru, demoralisan gubitkom cijele pruge od Dubrovnika do D. Hrasna, 3. i 1. bataljon su već tokom dana, 19. oktobra, napali odbranu D. Hrasna.

U prvom naletu, goneći protivnika niz prugu, bataljoni 13. brigade nisu mogli slomiti njegovu odbranu u D. Hrasnu, ali su noću i do popodnevnih časova 20. oktobra uspjeli ipak da protivnika izbače iz utvrđenja i »natjeraju na panično bježanje«, ka željezničkim stanicama Sjekose i Gabela.²⁵³

U borbama za Hutovo i D. Hrasno poginulo je oko 150 ustaša, legionara i italijanskih fašista. Zarobljeno je desetak legionara, a zaplijenjena su 2 laka minobacača, 5 puškomitraljeza, 2 mitraljeza, 60 pušaka, velika količina municije, naročito italijanske, više desetina ručnih bombi i minobacača mina. Pored dvadesetak ranjenih, bataljoni su imali i 7 poginulih boraca.

Engleskim ručnim bacačem »Džon bul«, kako su ga borci zvali, gađao je i Anton Kramar, legionar zarobljen u Trebinju, pomjerajući se stalno naprijed ka staničnom utvrđenju i flaku koji je trebalo učutkati sa bliskog odstojanja. U grupi koja je prodrla između bunkera, bio je i partijski sekretar 2. čete 4. bataljona Jefto Kašiković, koji je te noći teško ranjen. Nišandžija Anton sa grupom bombaša nije zastao, spustio se odvodnim betonskim lijevkom i pogodio granatom bunker na staničnom platou. »Mrtvim uglom« probijali su se i bombaši koje je vodio Obrad Gaćinović, čiji je skok među bunkere, posmatrao i član politodjela 29. divizije Aco Babić, pribijavajući se da će to biti »skok u smrt«.

Nedaleko od njih, u napadu na uporište Brštanicu u sistemu odbrane D. Hrasna, bio je 3. bataljon, čiju je udarnu grupu predvodio Dušan Đurica, komandir 2. voda u 1. četi, i desetar 1. desetine 2. voda Stevan Bulut Stevo. Otpor ustaša je slomljen, ali Bulut i Đurica su ležali mrtvi jedan pored drugog. U borbama oko D. Hrasna i Sjekose poginuli su i Đorđo Čorlija iz Kačnja (Bileća), Đuro Tadić iz sela Bošnjaci (Županja), Andrija Pavlović iz Bjelovara i Muhamed Ljubović iz Mostara.

Stevo Bulut, zemljoradnik iz sela Prebilovaca i borac partizanske čete iz prve ustaničke godine, Južnohercegovačkog NOP odreda i 10.

²⁵³Vn71ŪT43, f. 13, dok. 17.

brigade 1943. zatim 13. brigade, tri dana prije nego što je poginuo, 17. oktobra, poslao je svom bratu lovi pismo obavještavajući ga da će za koji dan stići i u svoje selo, koje je ljeta 1941. bilo gotovo potpuno istrijebljeno u ustaškom pokolju.

»Ovo ti pišem sa stanice Turkovići«, javljao je bratu desetar Stevo, koji je u svom selu završio osnovnu školu. »Idemo redom sa stanice na stanicu... Ja sam u ovim borbama dobro prošao, a bilo je i teških borbi. Nije ni malo stradalo naših, a uništeno je, mislim, oko 120 njih. Davali su težak otpor. Doli, kod vas, ne znam ništa šta je. Čuo sam da su ustaše ubijale i palile kuće i čuo sam da su izbjegli na Košcelu i da pale kuće što su četničke bande našli. I mi ćemo brzo Prebilovcima, tako mislim, i da ako odemo blizu Prebilovaca malo se svratim kući, ako me puste... Ne znam da li ste čuli za 26. diviziju, koja se iskrcala u Dalmaciju sa 18 baterija topova, tenkova i drugog modernog naoružanja... Obučan sam dobro i obuče imam, rezervni veš. Gladan nisam. Imamo dosta marša. Bio sam po tri noći da ne bi spavao, i kad sam došao sa Hrguda Trebinju, ima, mislim, 27 dana, imali smo 30 borbi i to teških. Bio sam u Trebinju u borbi sve od početka do završetka. Bilo je teške borbe... «²⁵⁴

Stevo Bulut je poslije tri dana, u borbama oko Donjeg Hrasna, imao svoju posljednju tešku borbu.

Neprijatelj je u Donjem Hrasnu izbjegao potpuno uništenje zahvaljujući oklopnom vozu koji je stigao iz Gabele i koji je, razbijene i obezglavljene vojnike i oficire, prihvatio i odvuкао prije nego što su bataljoni 13. brigade uspjeli da presijeku prugu između D. Hrasna i Sjekose. Gonjenje protivnika uzduž pruge nastavljeno je u otežanim okolnostima zbog toga što su legionari, ustaše i fašisti porušili nekoliko objekata na pruzi prema Sjekosima, kao i zbog čišćenja terena (Žaba planina - Donje Hrasno) od raštrkanih ustaških grupa.

Sadejstvo sa dalmatinskim brigadama

Kada su bataljoni 13. brigade stigli na liniju Sjekose selo Dobranje, kao i poslije čišćenja sektora Gradac - Hotanj - Zelenikovac, napredovanje je obustavljeno zbog pomrčine, prikupljanja i sređivanja jedinica poslije višednevnih neprekidnih pokreta i borbi.

Padom mraka 20. oktobra kuriri su predali načelniku Štaba Južnogercegovačke operativne grupe, kapetanu Mustafi Dizdareviću koji je bio u Hutovu, izvještaj štaba 1. proleterske (dalmatinske) brigade, pisan toga dana u 14,30 časova, vjerovatno u selu Duži, u kojem su Dalmatinci izložili njihovu trenutnu poziciju i najvjerovatniji dalji tok akcije. Obavještavajući o tome Štab 29. divizije 21. oktobra u 10.40 časova, kapetan Dizdarević je, nakon kraćeg prikaza borbi 1. dalmatinske brigade, saopštio da je 13. brigadi predloženo od Dalmatinaca da bi trebalo što prije da izbije na komunikaciju Neum - Metković kako bi 1. dalmatinska mogla osloboditi svoje rezervne snage. Međutim, zbog još neraščićene situacije na sektoru 13. brigade, kao i zbog obavještenja

²⁵⁴) Aco Dragičević: »Pismo partizana Steve«, »Sloboda«, Mostar, 27. XI i 2. XII 1985.

da oko 600 legionara bježi sa obale u pravcu Hutova i da je jedna kolona noću između 20. i 21. oktobra provela u selu Smokovljani, a druga u selu Točioniku, 13. brigada nije mogla da se spusti na put Neum - Metković i, na taj način, da koordinira neposrednu saradnju sa 1. dalmatinskom, odnosno bila je prisiljena da odmah orijentiše dobar dio svojih snaga ka prostoru na kojoj su prenoćile dvije neprijateljeve grupe, »kako bi dalje - prema još neispitanim daljim pravcima ovih neprijateljskih snaga - mogla blagovremeno preduzeti potrebno u cilju njihovog razbijanja«.

Pretpostavljalo se da bi grupa od 600 okupatorovih vojnika mogla da bude i prethodnica jedinicima koje se žele probiti s obale najvjerojatnije preko sela Graca ili Hutova ka Gabeli. Zbog toga je u Hutovu zadržan jedan bataljon u rezervi, očekujući nove podatke o pravcu pokreta dvije neprijateljeve kolone.

U međuvremenu je zatraženo da u Donje Hrasno što prije dođu divizijski intendantski organi kako bi evakuisali dva magacina municije i magacin konzervisane hrane, sem većeg broja pušaka i druge vojne opreme, kao što su i u Zavali evakuisali žito iz dva zaplijenjena magacina.

Iz više sela i zaselaka, raštrkanih kuća oko željezničkih stanica od Ravnog do Sjekosa, uveliko je izbjeglo seosko stanovništvo, mahom iz hercegovačkih sela, zaplašeno ustaškim uvjerenjima da će ih »partizani pobiti«. Povlačili su se ka Gabeli, Čapljini i Mostaru. U selima dalje od pruge ostalo je »nešto mještana«, a u selima u kojima su djelovali partizanski odbornici posebno na dalmatinskoj strani, ostali su gotovo svi mještani. Tako su i u selu Gradac ostala dva domaćinstva, zajedno sa njihovim sveštenikom dom Mitrom, koji je izjavio da »ne želi da se miješa u politiku«, što je omogućilo saradnju s njim kako bi se uz njegovu pomoć »narod vratio kućama u ostala sela iz kojih je pobjegao«.

Ljudi su pamtili da je već 23. juna 1941. sutradan poslije napada Hitlerove Njemačke na SSSR, izvršen pokolj i u Popovom polju. »Poljski radovi su bili u velikom zakašnjenju. Seljaci su navedenog dana u većem broju došli da obrađuju isušene njive. Nešto prije podne, u sela Popova polja iznenada su izbile ustaše, koje su došle iz Ljubinja, Ravnog, Dubljana i Hutova i opkolile ljude u Polju. Ovi nisu mogli da pobjegnu, jer je s jedne strane bila nabujala Trebišnjica, a sa druge vođeno prostranstvo od nekoliko kilometara«, pisao je o tim strašnim danima Lazo Pribišić. »Smrt je prijetila sa svake strane. Dovodili su ih na jedno mjesto. Neki su, ipak, uspjeli da pobjegnu, a neki su našli smrt u nabujaloj Trebišnjici, jer nisu htjeli da živi padnu u šake ustašama. Pred noć su pohvatane odveli u školu u Veličanima. U toku noći su ih povezali i otjerali na jamu Ržani Do. Tu su ih zvjerski ubijali i bacali u jamu. Skupa je vezivano po nekoliko ljudi i tako su dovođeni nad jamu. Prve su ubijali iz puške, krupnim kamenjem, čekićima i bacali ih u bezdan, a za njima su padali i drugi, iznakaženi a još živi. Uništenje nedužnih žrtava dovršeno je u osvit slijedećeg dana. Od njih 167 samo su trojica uspjela da se spasu... Poslije ovog strašnog zločina srpski živalj iz Popova polja, Ljubinja, Hrasna i Bančića masovno se sklonio u brda. Izbjegli narod je svoj bijeg nazvao 'Ilija', po najvišem vrhu na tom pla-

ninskom predjelu. Ovaj zbjeg je obuhvatao prostranstvo od Begovića Kule do Dodanovića, a u njemu se nalazio narod iz oko četrdeset sela, pretežno sa područja ljuhinjskog sreza.²⁵⁵

»Tako ojađenim i prorijedenim porodicama i ljudima, kada je mogla da kresne i mržnja i osveta prema susjedima drugih nacionalnih sredina«, prisjećao se tog vremena Svetozar Oro, u čije je selo Veličane su, takođe, ustaše upale isukanih noževa ubijajući žene i djecu, komanda »zbijega Ilija«, u kojoj je bio i komunist Lazo Pribišić, uputila je proglas pozivajući izbjegle ljude iz 40 okolnih sela ovim riječima: .. Zato se zakunimo na vjernost borbi radnog naroda, zakunimo se da nećemo dozvoliti da dođe do bratoubilačke borbe naroda srpskog sa hrvatskom i muslimanskom sirotinjom'...²⁵⁶

Pamtili su to i borci 3. brigade koja se ovog oktobra 1944. pripremala za nova dejstva na komunikaciji Badula - Metković - Gabela, osiguravajući se i od Prebilovaca, gdje je upućena Hrašnjanska partizanska četa. U to vrijeme, nakon što je u noći između 15. i 16. oktobra počela desantna operacija 26. udarne divizije NOVJ sa poluostrva Pelješca na obalski odsjek Neum - Slano, odnosno nakon što su jedinice 10. i 12. hercegovačke brigade i dijela 2. dalmatinske proletherske brigade oslobodile Dubrovnik (18. oktobra), i povlačenja iz tog područja glavnine 369. puka legionarske 369. divizije, preostalih snaga mornaričke pješadije, obalske artiljerije i ustaško-domobrinskih desetkovanih četa, na komunikaciji Slano - Rudine - Oštrikovac, borci 1. i 11. dalmatinske brigade 26. divizije, Grupe južnodalmatinskih otočkih partizanskih odreda, jednog diviziona i jedne baterije brdskih topova, vodili su ogorčene borbe protiv oko 4.000 vojnika 369. legionarske divizije, koja se od Dubrovnika povlačila ka Metkoviću i Mostaru, što je sve skupa uslovalo da Štab južnohercegovačke operativne NOU grupe, tek što su bile završene borbe za Hutovo i Donje Hrasno, usmjeri 13. brigadu ka Brestici i Dračevici radi neposrednog učestvovanja sa dalmatinskim brigadama u slamanju i uništenju njemačke dubrovačke grupacije.

Osiguravajući se od pravca Gabele, odakle je njemačka artiljerija u intervalima tukla borce 3. bataljona (20. oktobra topovi su po dva puta tukli iz Gabele, Višića i Bilog Vira, i tri puta od Metkovića), Štab 13. brigade je »radi onemogućavanja neprijatelja da se probije preko Žaba planine, kao i radi sačekivanja njegove odstupnice i udara s leđa«, pokrenuo 1. bataljon preko Žaba planine u Dobranje sa zadatkom ofanzivnog dejstva prema Pologosu i Bilom Viru. Četvrti bataljon pomjeren je iz Zelenikovca u Hutovo, a 2. bataljon, bez jedne čete koja je uspostavljala taktičku vezu sa dijelovima 26. divizije i zatvarala pravac Slano-Zavala, ostao je u Prapatnici sa zadatkom osiguranja od Neuma i Žaba planine.²⁵⁷

Kada je 1. dalmatinska brigada izvijestila 13. hercegovačku brigadu da će napustiti opkoljenog neprijatelja na liniji Bresnice - Dračevice i ukrcati se na brodove radi izvršenja novog zadatka, Štab 13. brigade je 23. oktobra uputio 2. bataljon da napadne neprijatelja oko Bresnice i

²⁵⁵> L. Pribišić »Zbijeg Ilija«, »Hercegovina u NOB«, VIZ, Beograd, 1961. (str. 129-130).

²⁵⁶ M. Seferović »Rascvjetni bratstva«, »Narodna armija«, Beograd, 1984.

²⁵⁷> VII, k.1 152/1, f.7, dok. 4.

Dračevice, a 3. i 1. bataljon da izvrše pritisak na neprijatelja na liniji Ristin greb - Dračevo - Bili Vir. Sutradan, 24. oktobra, radi nejasne situacije Štab je odlučio da neprijatelja napadne cijelom brigadom, da 1. bataljon napada pravcem Bili Vir - Glušci, 2. bataljon na Bresnicu - Dračevo, 3. na Dračevo - Doljani - Krupa, a 4. bataljon na Oskorušnici.

»U ovom momentu štab nije imao tačne podatke niti obavještenja 0 stanju kod opkoljenih snaga«, odnosno »tek po upućivanju bataljona 1 stizanju na prostoriju gdje je bio neprijatelj opkoljen, saznali smo da dijelovi 26. divizije nisu napustili neprijatelja, koji je bio opkoljen, već su ga osakaćena i izmrcvarenog protjerali ka Metkoviću«. Tako se i dogodilo da se »neprijatelj sa linije Brestice - Dračevo izvukao i probio za Metković prije nego što smo došlo sa njim u sukob«. ²⁵⁸

Iako je neprijatelj u povlačenju srušio oba mosta kod sela Bilog Vira i time onemogućio 1. bataljonu da ga dalje energično goni, ipak je bataljon, napadajući bočno, ubio 10 legionara i znatno više ranio. U noći između 24. i 25. oktobra bataljoni su napali legionare na položajima Ristin greb i u selu Gluščima, ali je napad odbijen jakim artiljerijskom vatrom. Legionari su imali 10 poginulih, zaplijenjen je jedan puškomitraljez »šarac«, a bataljoni su imali dva poginula i dva nestala borca.

»Iste noći predali smo položaje i dužnost bataljonima 12. hercegovačke brigade, a naše bataljone smo orijentisali ka Gornjem Hrasnu radi odmora. U jutro smo predali dužnost Štabu 12. brigade i krenuli ka Gornjem Hrasnu«, zapisao je 25. oktobra načelnik Štaba 13. hercegovačke brigade kapetan Branislav Kisić Brana.

Mnoge neočekivane okolnosti uslovile su da su saradnja i sadejstvo jedinica 29. i 26. divizije NOVJ tokom borbi na putu Dubrovnik - Metković protekli bez cjelishodnijih rezultata jer, nakon što je komandant 26. divizije sa Visa obavijestio 14. oktobra svoje jedinice na Pelješcu da će 13. hercegovačka brigada napasti Zavalu, Čvaljinu i Ravno, povezati se s bataljonima 2. dalmatinske brigade u rejonu Slano i, istog dana preko sela Trebimlje i Smokovljana pokušati da uspostavi vezu sa dijelovima 26. divizije kod Stona i Neuma, već sutradan, 15. oktobra, prekinuta je veza između štabova 26. i 29. divizije, koja je održavana preko radio-stanice Vrhovnog štaba NOVJ, pošto je toga dana Vrhovni štab odletio sa Visa za Srbiju. Dalja saradnja tekla je prilično neorganizovano. Ostavljeno je štabovima brigada i bataljona da se na terenu, u duhu opštih smjernica i uputstava obje divizije, neposredno povezuju i zajednički djeluju, u čemu je 13. hercegovačka brigada ispoljila značajnu inicijativu. Tako su se, pored zajedničkog napada bataljona 13. brigade, 2. bataljona 2. dalmatinske i 1. bataljona 12. hercegovačke brigade na Zavalu, Čvaljinu, Ravno i Orahov Do, patrole 13. hercegovačke brigade već 16. oktobra »u selu Točioniku povezale sa dijelovima Grupe južnodalmatinskih otočkih partizanskih odreda, mada tom prilikom nije ništa određeno učinjeno u pogledu koordinacije daljih dejstava«. ²⁵⁹

²⁵⁸> VII, k.1 152/11, f.5, dok. 2.

²⁵⁹ Todor Radošević: »Ofanziva za oslobođenje Dalmacije«, VIZ, 1965, str. 128, 138.

Nedovoljna koordinacija bila je i kada je komandant 29. divizije, Vlado Šegrt, poslao 16. oktobra izvještaj političkom komesaru 26. divizije iz kojeg se vidjelo da su 10. i 12. brigada krenule u napad na Dubrovnik, daje 13. brigada oslobodila Zavalu, Čvaljinu, Ravno, Velju Među i Turkoviće, da je 2. bataljon 2. dalmatinske oslobodio selo Orahovo, o čemu je politički komesar 26. divizije obavijestio komandanta te divizije 18. oktobra.

Događaji na bojištu 1. i 11. dalmatinske brigade odvijali su se filmskom brzinom. S obzirom da je 13. brigada bila oslobodila Hutovo, D. Hrasno i Sjekose, a načelnik Južnohercegovačke operativne grupe uspostavio vezu sa dijelovima 26. divizije, a zatim se vratio u 13. brigadu, 1. dalmatinska brigada predložila je, kako je već rečeno. Južnohercegovačkoj operativnoj grupi da sa svojom 13. brigadom »što prije izbije na komunikaciju Neum - Metković, kako bi mogli više snaga angažovati prema neprijatelju koji je nastojao da se probije«.

»Međutim, gotovo istovremeno je Štab 13. hercegovačke brigade dobio obavještenje od Štaba Grupe južnodalmatinskih otočkih partizanskih odreda da su dvije grupe Nijemaca iz rejona Oštrikovca krenule prema Hutovu i da je jedna zanoćila u Točioniku, a druga u Smokovljanima. Iz toga su Štab 13. brigade i načelnik Štaba Južnohercegovačke operativne grupe zaključili da bi se neprijatelj iz rejona Oštrikovca mogao probiti preko sela Graca ili Hutova ka Gabeli i da su mu pomenute grupe, vjerovatno, prethodnica«, zapisao je historičar Todor Radošević, razmatrajući borbe za oslobođenje Dalmacije. »Na osnovu takve procjene, 13. hercegovačka brigada je u toku 21. oktobra zadržana u rejonu D. Hrasno - Hutovo - Prapatnica, s tim što je, iz opravdane opreznosti, dio njenih snaga orijentisan ka pomenutom neprijatelju«.

Dalmatinske brigade su borbu u Vukovom klancu protiv njemačke grupacije okončale 23. oktobra, kada se »više nije radilo o spasavanju tehnike već preostalim životima«, kada se jedan dio njemačkih snaga »probio preko planine Male Žabe ka selu Bilom Viru, a drugi dio, noću 22/23, ka Metkoviću«, odnosno kada su »dijelovi, okruženi kod Radeža, 1 pored očajničkog otpora, bili savladani u toku noći«, čime je njemačka Borbena grupa »Beker« bila razbijena. Do Metkovića je stigla samo jedna četvrtina njenog ljudstva, dok su dalmatinske jedinice imale 56 mrtvih i 260 ranjenih.

Protjerivanjem neprijateljevih jedinica od Boke kotorske do ušća Neretve, uspješno je izvršen dio šireg plana više jedinica NOVJ i savezničke avijacije o sprečavanju povlačenja njemačkih jedinica jadranskim pravcem prema zapadu, bez obzira što su štabovi Primorske grupe, 26. i 29. divizije dejstvovali nedovoljno usklađeno. »Za razliku od ostalih jedinica, 13. brigada 29. divizije uspješno je sadejstvovala sa dijelovima 26. divizije. Dejstvujući pravcem Zavalu - Ravno - Hutovo - Metković, ona je (mada bez jednog bataljona) razbila niz posada i odbila više protivnapada neprijatelja, i na taj način ga onemogućila da iz rejona Hutovo - Metković jačim snagama interveniše ka Neumu. Tako bez čvrste veze, ovdje su se jedinice, izvršavajući svaka svoj zadatak, međusobno pomogle«. ²⁶⁰

²⁶⁰> T. Radošević, n.d., str. 142, 145, 150, 155.

Komunisti o sebi i drugima

Kao što su gotovo svi partijski sastanci u četama i bataljonima, izuzev u vanrednim okolnostima, započinjali analizom međunarodne političke situacije, prilika u Jugoslaviji i u kraju u kome se ratovalo, tako je i na sastanku partijskog komiteta 29. divizije, koji je održan u Trebinju 15. oktobra, politički komesar 2. udarnog korpusa Vojo Nikolić usredsredio je svoje izlaganje o zbivanjima na svjetskom i jugoslovenskom prostoru na zaključke da se pred komuniste u vojsci i na terenu postavljaju četiri zadatka: široka mobilizacija svih ljudi sposobnih za borbu («Koliko snaga toliko prava»), organizaciono i moralno-političko učvršćenje udarnih brigada i drugih jedinica, konsolidacije i razvijanje narodne vlasti sa što širim uključenjem naroda u rješavanje problema i unapređenja života na slobodnoj teritoriji i »prevaspitavanje narodnih masa«, tim prije što su u posljednjim borbama oslobođeni mnogi krajevi koji su bili dugo pod vlašću okupatora i njegovih saradnika.

U to vrijeme je 13. brigada imala 844 borca (pored 60 boraca u bolnici, na kursevima, sanitetu, intendanturi) od kojih su 118 bili članovi KPJ, 26 kandidati i 123 skojevci (1. jula 1944. bilo je 96 članova KPJ, 17 kandidata i 23 skojevca). U diviziji je bilo 4.947 boraca, 937 članova KPJ, 138 kandidata i 715 članova Skoja. Partijski rukovodilac 13. brigade Novak Anđelić je zapisao u svoju bilježnicu i preciznije podatke: u 1. bataljonu (180 boraca) bilo je 27 komunista, 8 kandidata i 28 skojevaca, u 2. bataljonu (180 boraca) 18 komunista, 4 kandidata i 20 skojevaca, u 3. bataljonu (188 boraca) 25 komunista, 7 kandidata i 24 skojevca, u 4. bataljonu (176 boraca) 17 komunista, 3 kandidata i 21 skojevac, a u jedinicama pri štabu i u Štabu brigade 17 članova KPJ, bez kandidata i skojevaca.

Da li je povećanje broja komunista za 22 člana, 9 kandidata i 40 skojevaca za tri i po mjeseca, od 1. jula do 15. oktobra, moglo biti izraženije, da li je 267 članova KPJ, kandidata i članova Skoja, što čini 31,6% ukupnog broja boraca Brigade, realan tok zbivanja i idejno usmjerenog boračkog sastava 13. brigade, a sličan odnos organizovanih i neorganizovanih bio je i u drugim brigadama, politički komesar 2. udarnog korpusa, vjerovatno da bi podstakao komuniste hercegovačke divizije na smjeliji priliv boraca u Partiji i Skoj, odmjerio je procjenu da »partijska organizacija može prihvatiti i tri puta ovoliko ljudstva«, da se skojevci i dalje kandiduju za KPJ (umjesto da budu neposredno birani u članstvo KPJ, kako je predlagano).

Pored zabilješki da »vojska poprima moderni karakter«, »o povećanju budnosti s obzirom na novi raznoliki priliv«, da se »umjesto na radnim više prisustvuje teorijskim sastancima«, o neophodnosti stručnog osposobljavanja boraca i izbora ljudi za kurseve pri korpusu i diviziji, o »čutanju na sastancima čelija«, o oživljavanju kulturno-prosvjetnog rada, da se »rad odvija kroz takmičenje (povodom godišnjice osnivanja 29. divizije)«, da se održi partijsko i skojevsko savjetovanje u brigadama, o čuvanju kadrova i o drugim uputstvima i sugestijama, partijski sekretar brigade je toga dana, uoči puta za Brigadu koja je vodila borbe na željezničkoj pruzi Dubrovnik - Mostar, zapisao: »Foto-sekcija pri Brigadi. Šarić Huso da se izvjesti gdje mu je sin sahranjen i da mu

se pošalje soli. 'Pjesme' - 3 primjerka, 'Postali smo ljudi' - 4, 'Ima ih bezbroj' - 9, 'Jama' - 34, 'Žena danas' - 8, 'Odluke (AVNOJ-a)' - 8.²⁶¹

Tih dana je na sastanku partijskog biroa 4. bataljona, koji je održan između dvije borbe (18. oktobra), član Politodjela 29. divizije Aco Babić govorio o značaju dolaska Crvene armije u Jugoslaviju i u nastojanjima reakcionarnih snaga u zemlji i inostranstvu da uspore ili razbiju povoljna politička zbivanja i okupljanja svih rodoljuba na političkom programu Narodnoslobodilačkog pokreta. Zatim su kritikovali komandir 2. čete Branko Milićević i njegov zamenik Boriša Čorlija zbog različitih prilaza i postupaka u načinu rukovođenja jedinicom tokom borbe i u svakodnevnom životu. Govorilo se da su u Štabu bataljona dva rođena brata, zamjenik komandanta Pero Vukoje i obavještajni oficir Vlado, da u bataljonu ne postoji kulturno-prosvjetni odbor, da desetak boraca nema oružje, da je Obrad Gaćinović postavljen za političkog komesara 3. čete, a Danilo Ružić 1. čete, da su dvije bolničarke nesposobne za marš, kako je već zapisao partijski rukovodilac Brigade.

Život kojim se živjelo nanosio je i druge »neobičnosti«, da, eto, ranjenici neće da idu u divizijsku bolnicu, hoće da budu u brigadi, na položaju, da je »ukradena deka u bolnici« (te riječi su u bilježnici partijskog sekretara podvučene da bi se naglasio taj nesvakidašnji rijedak događaj), da je zapaženo »zabušavanje novih boraca«, da je komandir čete »odvalio« grdnu psovku komandantu 1. bataljona, da se Brigada zanosi vojničkim uspjesima, a trebalo bi »utrostručiti napore, sveobuhvatnije djelovati, omasoviti Partiju«.

Bilo je to vrijeme kada se u hercegovačkim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji nisu pušile zatrovane »ustaške« cigarete, mada to nije osobito zaboljelo pušače jer se, pretežno pušila »škija«, duvan najčešće umotan u novine.

Kada se Južnohercegovačka operativna grupa tokom oktobra prikupila 1.000 novih boraca, stigli su i dezerteri. Vraćeni su u jedinice, pored čijih imena su saopštavane i kraće karakteristike, poput dopisa Komande II vojnog područja upućenog 13. brigadi 27. septembra, gdje se o pojedinim borcima govorilo u čemu bi trebalo da se poprave. Za jednog je rečeno da je »pomalo četnički nastrojen«, za drugog da ja »novomobilisan politički nezainteresovan«, zatim da je »naš simpatizer«, »došao iz Mostara i za njega nemamo nekih najsigurnijih podataka, ali prema ispitanom može se primiti u NOV«, »dobar borac, lukav, krade i podilazi starješinama, inače odan našoj borbi«.

Operativna grupa je primila karakteristike (»štafetu«, kako su borci u šali nazivali karakteristike u zapečaćenim kovertama) za 31 novorobilisanog, odnosno »dobrovoljno prijavljenih« iz Lubinja, koji su tokom oktobra stigli u njene jedinice. Komanda II vojnog područja zapisala je da se njih tridesetorica »uglavnom nisu osjećali kao četnici, ali i pored toga do sada su boravili u škripovima«, da su četvorica bili u NOVJ i poslije škriparili, da su njih devetnaestorica »nastrojeni četnički, a isto tako učestvovali su aktivno u operacijama protiv NOV«, da su dvojica »nastrojeni ustaški« i trojica koji su pomagali pokret.²⁶²

261) Zabilješke Novaka Andelića, partijskog rukovodioca 13. brigade.

262> VII, 1718, f.8, dok. 13.

Ta »šarolika vojska«, mahom nepismeni ili polupismeni, zavedeni mladići, primljeni su u jedinice kao potpuno ravnopravni borci i saborci, prema kojima se ispoljavala puna otvorenost i povjerenje, pa otuda i njihova, ogromnim dijelom, ispoljena težnja da se već u prvim borba-ma ispolje kao »stari partizani«.

»Šta ćemo sa njima raditi?«

Veliki priliv dobrovoljaca iz okupiranih gradova podstakao je Štab 13. brigade da, šaljući u Diviziju jedanaest Italijana koji su izbjegli iz Žitomislića, zatraži odgovor šta da čini s njima pošto sve češće i sve u većem broju izlaze na oslobođenu teritoriju, pa i o tome šta da čine sa još nekim pristiglim dobrovoljcima iz gradova i varoši:

»U poslednje vrijeme iz Mostara izlazi veći broj ženskih, mahom mlađih godina, a i udatih, koje su do sada - prema obavještenjima - živjele nemoralnim životom. Sta ćemo sa njima raditi? Isto tako stižu nam u sve većem broju stariji ljudi, koji su naši simpatizeri ili ne, ali čiji je život ugrožen. Pošto ih mi ne možemo rasporediti u našoj brigadi ni na kakve dužnosti, molimo za obavještenje šta ćemo raditi sa istima«. ²⁶³

Odgovore »šta da se radi sa ženama« tražio je i politički komesar Južnohercegovačke operativne grupe od političkog komesara 29. divizije, napominjući da iz gradova izlazi »veliki broj vrlo problematičnih žena, koje predstavljaju, a naročito će predstavljati, krupan problem za našu vojsku«, jer, eto, tako je upravo tih dana »izašao veći broj žena iz Mostara, koje su vrlo slabog morala«, pa »u vezi s tim«, ispoljeno je mišljenje da bi »trebalo donijeti neko konkretno rješenje«, ili »možda bi najbolje bilo da se ovakve problematične ličnosti stave na raspolaganje organima narodne vlasti, koji bi ih mogli iskoristiti za razne poljske radove«. ²⁶⁴

Takva uopštavanja o moralnoj posrnutosti »velikog broja problematičnih žena«, »vrlo slabog morala«, tek izbjeglih iz gradova, posebno iz Mostara, odakle se - praksa je to potvrdila - samo u izuzetnim okolnostima mogao nekontrolisano probiti na slobodnu teritoriju »dobrovoljac« sumnjivih namjera ili moralno posrnutule žene, brzo su prevladana, realnije su se odmjerali oni koji su izlazili na slobodnu teritoriju, jer je već poslije samo dva dana Štab Južnohercegovačke operativne grupe obavijestio Štab 29. divizije da je »prije nekoliko dana izašlo iz Mostara više drugova i drugarica«, i da iz te grupe upućuje nekoliko (7 drugarica i 5 drugova) »na raspored u druge brigade«, da su »ostale rasporedili u naše jedinice«, uz kraće naznake ili karakteristike pored svakog imena, pa i uz imena drugarica. Bile su to provjerene skojevke i, samo je pored imena drugarica. Bile su to provjerene skojevke, i samo je pored imena i prezimena jedne djevojke bilo zapisano da je »vrlo slabog ponašanja i u tijesnoj je vezi sa onim šefom TODT-ove orgaizacije koji je upućen OZN-i«, uz napomenu na kraju pisma, koje su potpisali komandant i politički komesar: »Ove drugarice vam upućujemo iz razloga

^{2*)} VII, kut.1 152/1, f.7, dok. 3/31.

^{264>} VII, kut.1 145/1, f.8, dok. 2.

što su naše brigade prezasićene drugaricama. Smatramo da druge brigade nemaju čak ni potreban broj drugarica«. ²⁶⁵

Nerazumjevanja i uopštavanja, istina u želji da se očuva moral i disciplina u bataljonima, ispoljavani su i kasnije, pa se može naići i na ocjenu da se svako »skretanje u pogledu seksualnog života« sprečava »otvorenom prijetnjom strijeljanjem«. ²⁶⁶

Suzdržanost prema drugaricama odražavala se pogotovo ako njihovim izlaskom na oslobođenu teritoriju, partijsko ilegalno rukovodstvo u okupiranom gradu nije slalo i karakteristike, pa je tako i Šefika Resulbegović, u dugom ilegalnom radu prilježni član Gradskog odbora AFŽ-a u Mostaru, bez karakteristika, uzalud očekivala da je zadrže u 13. hercegovačkoj brigadi, uz objašnjenje »da će uskoro biti kraj rata i da žene više ne primaju u partizane«, pa se tako našla u oslobođenom Stocu, a zatim u Trebinju, gdje je nastavila rad u oblasnim društvenim organizacijama među ljudima koji su je dobro znali. ²⁶⁷

Bilo je to vrijeme kada se ništa nije ostavljalo slučaju, kada je politički komesar brigade Enver Čemalović sve bataljone, bolnicu i Omladinsku četu upozorio na to da, povodom sve češćeg izlaska iz Mostara »očeva i majki naših boraca kojima je onemogućen opstanak zbog reakcije koje su nastale u gradu«, prema takvim saborcima treba da ispolje veću pažnju i susretljivost, da se više ne smije dogoditi slučaj da jedan otac, čija su tri sina bila u partizanima, nije večerao i da je »poslat u pojamu na spavanje«. ²⁶⁸

Gonjenje legionara na dubravskom platou

Kada je 13. brigada 25. oktobra u 16 časova stigla u Gornje Hrasno, prostrano selo u stolačom srezu smješteno pored Popova polja, očekivalo se da će borci poslije petnaestodnevnih borbi odmoriti, obnoviti obuću i odjeću, da će ih kuriri, pošto je Brigada dobila radio-stanicu i odjeljenje za vezu, telefone i kablove, skratiti svoje staze, da će i mještanska Hrašnjanska partizanska čete preuzeti patrolne i druge osmatračke staze i obezbeđenja, a narod tog partizanskog kraja otvoriti trapove i ognjišta, pružiti svaki mrs, kao što je i svake ratne godine u svojoj »Crvenoj republici« dočekivao svoju vojsku.

U petnaestak zaselaka u brdima zabitog sela Gornjeg Hrasna živjelo je uoči rata 220 porodica Srba i Hrvata, uz desetak muslimanskih domaćinstava, čiji su torovi sitne i krupne stoke i žita ubrana sa Popova polja omogućavali podnošljiv život i kulturno-prosvjetnu aktivnost, sve do ustaške »vidovdanske akcije« u ljeto 1941. kada je 105 Srba seljaka, dovedeno do jame Gavranice, u koju su ustaše ubacile 66 Hrašćana, a njih 39-torica se razbježala kamenjarom, od kojih će 27 postali oficiri NOVJ. Preostali žitelji »prekršteni« su u katoličanstvo, ali su i dalje ostali, pa i u vrijeme četničke strahovlade, sigurna gnijezda i odmorišta

²⁶⁵> VII, k.l 145/1, f.7, dok. 23.

²⁶⁶> VII, k.l 152, f.10, dok. 7.

²⁶⁷> Izjava Šefike Resulbegović, Odbor za pisanje istorije revolucionarnog radničkog pokreta u Mostaru, M.G. - 51.

²⁶⁸ Muzej Hercegovine, ZPD, k.6 - II - 273.

svoje ilegalne Hrašćanske čete, a krajem 1942. i partizanskog bataljona »Sloboda«, koji se početkom 1943. priključio 10. hercegovačkoj brigadi.

Ovog puta, oktobra 1944, borci su se ponadali da će napokon skinuti opanke, opariti odijela i opružiti noge uz kućna ognjišta. Ali, već istog dana u 21 čas primljena je zapovijest Štaba Južnohercegovačke operativne NOU grupe da se Brigada odmah usmjeri prema Stocu i Dubravama. Krenuli su borci 2. bataljona da zajedno sa 2. bataljonom 14. brigade (u selu Pocrnje) napadnu uporište Stolac, a 1. i 4. bataljon da onemoguće povlačenje legionarskih snaga od Stoca ka Domanovićima, raskrsnici puteva za Čaplinu i Mostar, gdje se stalno nalazila legionarska posada, sa 400 vojnika i baterijom brdskih topova.

Dok je 2. bataljon 13. brigade usiljeno maršovao, u samoinicijativnom noćnom napadu, noću između 24. i 25. oktobra 2. bataljon 14. brigade na stolački garnizon, jedna baterija legionarskog 369. protutenkovskog divizionu i manji dijelovi 369 izviđačkog bataljona povukli su se iz spoljnih utvrda varoši i koncentrisali u Duhanskoj stanici, odakle su se odupirali do 10 časova 25. oktobra, kada je od Domanovića intervenisala jača legionarska kolona sa tenkovima i izvukla okruženi stolački garnizon na odbrambeni položaj u rejonu Maslina.

Legionarska odbrana na Maslinama našla se sa svojim topovima gotovo u okruženju. Napali su je bočno od Pješivca 1. i 4. bataljon, a 2. bataljon frontalno, stizao je i 3. bataljon, ali ugroženu trupu kapetana Hardla u poslednjim časovima otpora spasio je potporučnik Taler iz borbene grupe »Timel«, koji se s tri tenka probio iz pozadine među okružene, i zajedno s njima odstupio ka Aladinićima da bi i tamo organizovao odbranu.²⁶⁹

Dok su tri bataljona 13. brigade napadali i gonili neprijatelja ka Aladinićima, 12. hercegovačka brigada je 26. oktobra oslobodila Metković, a tokom noći Gabelu, Čaplinu i Tasovčiče.

Upravo kada su bataljoni 13. brigade napadali neprijatelja u Domanovićima, s njihove lijeve strane, od Čapljine, izbila je kolona 12. brigade pred Domanoviće. Pošto se našao između dvije vatre, neprijatelj je 28. oktobra napustio i to uporište. Povukao se i zastao na ranije pripremljenim položajima: Topola - Pijesci - Gubavica - Varoš. Od tada se komunikacija Metković - Čapljina - Domanović - Stolac - Trebinje nalazi u rukama 12. i 13. hercegovačke brigade.

U novoj pregrupaciji snaga 13. brigade, 1. bataljon je na Bivoljem Brdu smijenio bataljon 12. brigade sa zadatkom da prodiše komunikacijom prema selu Buni, 2. bataljon je iz sela Stanojevića usmjeren na Čorlukine kuće i Grede, 3. bataljon je iz Dretelja napao neprijateljevu odbranu u bok i leđa, a 4. bataljon je iz sela Vranjevića usmjerio svoj napad u pravcu Blagaja, na kraju Mostarskog polja i pored rijeke Bune.

²⁶⁹¹ Danilo Komnenović na marginama ovog mog rukopisa j>íše: »Stolac je oslobođen 25. oktobra. Ovog dana u Stocu se slavi Dan oslobođenja. Štab JHO (Južnohercegovačke operativne grupe) sa komandnog mjesta u Ljubinju pokrenuo je 13. brigadu prema Stocu s namjerom da okruži i savlada čitav, inače nejak garnizon u gradu. Međutim, Štab 14. brigade iz Berkovića samovoljno je naredio napad na Stolac a o tome nije izvijestio Štab grupe. Inače, 2. bataljon 14. brigade počeo je napad noću 24/25. oktobra, pa je grad oslobođen bjekstvom garnizona prema Aladinićima - 25. 10. predveče, odnosno istovremeno kada je krenuo iz Gornjeg Hrasna 2. bataljon (13. brigade). Tako je izmakao lak i bogat plijen iz Stoca«.



Desno je 2. bataljon 14. brigade napadao na žandarmerijsku kasarnu u Bišini.

U Bivoljem Brdu, rodnom selu komandanta 2. bataljona Omera Mr-gana, borce je raširenih ruku dočekaao domaćin, Omerov otac, koji je početkom jula 1944. odveo svog sina i njegove borce do kuće ustaškog zlikovca, djecoubice mnogih Srba, kome je tada suđeno i presuđeno u Dubravama, što je imalo znatnog uticaja na međusobno povjerenje Srba i Muslimana u tom kraju.

Položaje neprijatelja na Pijescima, pored puta za Mostar, gdje su ranije italijanski vojnici i ustaše posijekli šumu i stvorili brisan prostor, a kasnije njemački vojnici i ustaše utvrdili bodljikavom žicom i nagaznim minama, napali su 1. i 2. bataljon. Međutim, s osvojenih isturenih položaja odbijeni su i vraćeni na polazne položaje. Odbijeni su i naredne noći (30. oktobra). Pored više ranjenih, u borbama na Pijescima poginuli su borci Mirko Kojović (Čičevo, Trebinje), Filip Medić (Ljubuški), Tomo Medan (rođen upravo u Pijescima) i trojica Poljaka - Joži Jendiščak (iz Varšave), Ježi Jenžeičak (iz Lođa) i Joži (Ivana) Janiždenski, koji su sahranjeni pored puta, gdje su i poginuli.

»Za poslednjih 7 dana 13. brigada je imala 45 izbačenih iz stroja od kojih su 12 poginuli«, zapisano je u operacionom dnevniku 29. divizije 31. oktobra 1944.²⁷⁰ Toga dana je 1. bataljon, koji je na Pijescima izgubio 5 boraca, imao 202 borca, 158 pušaka 11 puškomitraljeza, 292 ručne bombe, 33 pištolja, 4 automata i 17.630 metaka.

Na Bivoljem Brdu okupili su se i borci Prateće čete 1. bataljona, koja je imala dva mitraljeza, jedan laki i jedan teški bacač sa 67 mina, ručni reaktivni bacač, dvije protivtenkovske puške sa 100 metaka, 1700 puščanih metaka, 20 pušaka, 30 ručnih bombi i dva pištolja. Za vršioca dužnosti komandira čete postavljen je dotadašnji komandir voda Džanko Nuhić, a za političkog komesara Mensur Seferović, politički delegat voda.

Vještina vođenja borbe

U borbama za oslobođenje Trebinja i prilikom likvidiranja 14 uporišta uzduž Popova polja, među kojima je 9 željezničkih stanica na pruzi Dubrovnik - Mostar, zatim u sudarima u Dubravama sa neprijateljevim jedinicama u povlačenju ka južnim prilazima Mostara, na toj borbenoj otkobarskoj marš-ruti dugačkoj devedeset i više kilometara, 13. brigada je ubila 594 neprijateljeva vojnika (njemačkih vojnika, italijanskih fašista, četnika, domobrana, ustaša i milicionera), ranila znatno više, zarobila 54, zatim zaplijenila 686 pušaka, 2 topa, 5 teških i 2 laka minobacača, 8 mitraljeza i 28 puškomitraljeza, 4 mašinke, 21 pištolj, 2 magacina municije, 2 magacina žita i druge opreme, uz oružje, municiju i drugu opremu koja je zaplijenjena u Trebinju i predata Intendanturi 29. divizije.²⁷¹

Brigada je za to vrijeme imala 18 poginulih, 41 ranjenog, 5 nestalih i 8 dezertera, primila je 590 mobilisanih boraca, a iz njena četiri bata-

²⁷⁰⁾ Vii" k.1143 A, f.8, dok. 7.

²⁷¹⁾ VII, ANOP, k.1152/U, f.7, dok. 4.

ljona i prištapskih jedinica prekomandovano je u druge jedinice i pozadinske organe 167 boraca.

Osobnosti borenja 13. hercegovačke i drugih brigada 29. divizije, njihovi mali gubici nasuprot neprijateljevim, vještinama ratovanja i druge prednosti hercegovačkih udarnih brigada, podstakle su i Voju Kovačevića, koji je od sredine avgusta 1944. preuzeo dužnost političkog komesara 29. divizije, na temeljima razmatranja uslova i rezultata ratovanja, naročito zadržavajući svoju pažnju na operaciji »Sunčanica«, kada je »kvalitet naših jedinica, uz znalačko korišćenje terena, pokretljivosti, manevra i iznenađenja, došao do punog izražaja nasuprot broju i vatri« kada su 13. i 12. hercegovačka brigada, koje su brojale ukupno 870 boraca, u tim julskim borbama mogle potpuno da »poraze glavnu kolonu napadača, borbenog i brojnijeg, ogromno nadmoćnijeg u naoružanju i vatrenoj moći«.

Tada su »dvije malobrojne brigade na širokom frontu od 20 kilometara (planine Trusina - Vjetreno)«, objedinjene »u dejstvima, majstorski manevrišući po frontu i unutrašnjim pravcima«, ispoljile »samopouzdanje, smjelost, izdržljivost, sigurnost i nadmoć, uz korišćenje noći, poznatog terena i slično«.

»Svi naponi Nijemaca da postignu stabilnost na ovom području nisu dali rezultate. Naprotiv, bili su tučeni kao rijetko gdje«, zapisao je Vojo Kovačević, sagledavajući činioce koji su omogućili takve rezultate, neobično velike razlike u broju poginulih jedne i druge ratujuće vojske. Konstatujući da nijedan rejon u istočnoj Hercegovini »nije udaljen od komunikacije više od 10 do 12 km«, da je »uz to i slabo pošumljeno«, da sve to ide u prilog njemačkim jedinicima, dalje kaže: »Ali, jedan drugi, značajan činilac je na strani partizana. Teren van komunikacija je krš, teško prolazan, dobar za zaklon i iznenađenje. Pri pokretu i u borbi Nijemac se zamara, spotiče, gubi komandu. Njegova 'dobra' oprema (gozjerice, topovi, tenkovi, veliki konji i slično) postaju mu teret, a u isto vrijeme je plijen energičnih, pokretljivih i smjelih partizana«.

Ratujući zajedno sa hercegovačkim partizanima pune dvije godine, posebno kao jedan od rukovodilaca 10. hercegovačke brigade a i sam ponikao u kraju odmah iza hercegovačko-crnogorske granice, Vojo Kovačević svjedoči koliko i kako hercegovački partizani poznaju čudi krša, smatra da je upravo taj krš »njihov vjeran saveznik«, da su »spretni u kretanju«, »lako skakuću s kamena na kamen, od jednog zaklona do drugog*«, da se »obuča partizana (opanci od gume) lijepi za ljuto i neravno kamenje, čini ga nečujnim i lakim«, da su i zbog toga partizani »sposobni da naprave brže pokrete u svaku stranu«, a potom: »Sve ne daće krša - bespuće, kiša, magla, noć - nalaze se na strani lakog, pokretljivog, spretnog, energičnog i smjelog partizana. U stvari, osobine kraškog područja bile su prednost za hercegovačke partizane. Oni lakše podnose nestašicu vode i hrane, po vrleti se kreću bez napora dok ih cesta zamara, raspolazu izvanrednom sposobnošću da vide i uoče novinu na sivom tlu pokrivenim grmljem, zvučne tonove dobro opažaju i izvanredno diferenciraju, a naročito noću imaju izoštreno čulo mirisa, odlično se orijentišu, a stalna potreba za ovladivanjem nezgoda u krasu čini ih dovitljivim i oštroumnim«.

Zbog svega toga neprijatelj je »u svojim pokušajima da krene na slobodnu teritoriju uvijek strijepio od iznenadnog udara, te mu je osnovna briga bila da utvrdi gdje je brigada«, i to uz pomoć četnika ili ustaških milicionera, ali mu je to rijetko kad uspijevalo, jer su narod i njegova vojska pratili svaki korak protivničkih jedinica i gotovo uvijek hercegovački borci bi bili negdje u blizini, neotkriveni i spremni na dejstva, za iznenadni napad i blisku borbu, najčešće noćnu, kad »jači« obično biva »najlakše« poražen.²⁷²

Sve pomenute povoljne preduslove i osobenosti ratovanja na hercegovačkom kamenjaru mogli su iskoristiti i realizovati na najbolji moguću način samo sposobna vojna i politička rukovodstva, kao što su to veoma upečatljivo potvrdile i borbene marš-rute 13. hercegovačke udarne brigade, posebno u julskim i oktobarskim borbama. Uz ocjenu Štaba 29. divizije da su u julu »naše jedinice pokazale čuda od junaštva«, dvije najistaknutije jedinice u tim borbama, 13. i 12. brigada, vješto i pronicljivo su vođene Operativnim štabom, samoinicijativno formiranim na samom položaju, koji je objedinjavao njihova dejstva, kada su izvršena i dva protivnapada ispred prednjeg kraja odbrane na Trusini i Sniježnici uoči i u prvim danima ofanzive, a u njenom jeku, obilazni manevar brigade radi likvidiranja neprijatelja duboko u njegovoj pozadini.

Izuzetna efikasnost i vještina ratovanja ispoljeni su i u oktobarskim borbama uzduž pruge Zavala - Gabela, kada je Južnohercegovačka operativna NOU grupa, u kojoj je 13. brigada bila glavna udarna snaga, primjenila takođe »svoj« način ratovanja, pa je i Štab 13. brigade u svojoj zapovjesti za napad na Zavalu, Čvaljinu i Ravno istakao da »cilj cjelokupnog manevra jeste napadanje neprijatelja s leđa«, kao što se to ponovilo i u napadu na Hutovo i D. Hrasno.

Učestvujući u pronicljivo organizovanim i vješto vođenim borbama, borci su razvili samoinicijativu i uvjerenje da, ispoljavajući i svoju hrabrost, upravo na taj način mitraljeski rafali i topovi ponajmanje odnose žrtve, da se gotovo sa začuđujuće malim gubicima uništavaju i uporišta ograđena mnogim bunkerima. Na tome je 13. brigada i zasnivala svoju ocjenu, saopštenu Diviziji, da je i pored »ogromnog povećanja brojnoj stanja, što je omogućilo formiranje novih osnovnih jedinica«, »moralno stanje brigade na visokom stupnju«, da su »u čestim borbama borci i rukovodioci stekli ogromno vojničko znanje«, da je »sve slobodno vrijeme iskorišćeno za vojno i političko obrazovanje boraca i rukovodilaca«.

O osobinama i rezultatima ratovanja hercegovačkih brigada pisao je i Štab 29. divizije 2. udarnom korpusu 5. oktobra 1944, pored ostalog, i o tome da su njene jedinice u avgustu vodile uspješne odbrambene borbe i povremena ofanzivna dejstva, da su »u septembru naše jedinice bile neprekidno u ofanzivi«, da su u tom vremenu »XII brigada i jedinice Južnohercegovačkog partizanskog odreda zaštićivale našu slobodnu teritoriju od pravca Stolac - Blagaj ka Dabru i ka Ljubinju«, da su »jedinice XIII brigade upadale povremeno u Dubrave vršeći likvidaciju

272) Vojo Kovačević: »Nepokorena 'Crvena republika'«, »Hercegovina u NOB-u«, VIZ, 1961.

pojedinih neprijateljskih uporišta i vršeci uspješnu mobilizaciju, a od pravca Stoca sa uspjehom su odbijale svaki švapsko-četnički ispad«, a zatim: »Južnohercegovačka operativna NOU grupa sa XIII brigadom orijentisana je prema Trebinju i već je ušla u grad, a XIV hercegovačka (Omladinska) NOU brigada presjekla je put Trebinje - Duži i željezničku prugu Trebinje - Hum. Borbe za oslobođenje Trebinja su u toku i detalji biće obuhvaćeni slijedećim izvještajem«.

Sve što se kasnije - tokom oktobra - događalo, kako je realizovan opšti zadatak brigade, Štab 13. brigade je sveo u zaključak u svom izvještaju 29. diviziji 4. novembra 1944:

»Zadaci, koji su postavljeni pred brigadu, svi su riješeni u potpunosti, sem što brigada nije uspjela da protjera neprijatelja kod Gabele i Metkovića sa onu stranu Neretve. Razlog ovoga je taj, što je opkoljena grupa neprijateljskih vojnika davala jak otpor kod Rivina, Oštrikovca i Brestica, dijelovi XXVI divizije su se mnogo vremena zadržali oko njenog uništavanja. Bataljoni naše brigade nisu mogli biti u potpunosti orijentisani prema Metkoviću jer su iza svojih leđa imali grupu od oko 3.000 neprijateljskih vojnika.

Brigada je imala u toku mjeseca velikih uspjeha likvidirajući 14 neprijateljskih uporišta, među kojima 9 željezničkih stanica i Trebinje... Brigada je ovoga mjeseca izdžala velike napore, koji se samo mogu objasniti velikom sviješću i jakim moralom boraca i rukovodilaca.

Osvajanjem neprijateljskih uporišta brigada se snabdjela u potpunosti oružjem i municijom.

Borci, koji su bili prilično slabo odjeveni i obučeni, snabdjeli su se dosta dobro i sa odjelom i obućom«. ²⁷³

»Nepoznato je gdje će se vojska zaustaviti«

Kako su u to vrijeme ratovali i druge jedinice 2. i 8. korpusa NOVJ, šta se događalo u Dalmatinskom primorju i Hercegovini, uzduž Jadrana od Boke kotorske do Metkovića, vidi se dobrim dijelom i iz izvještaja komandanta 369. legionarske divizije, u kome se kaže da je »poslije teških dana sa teškim gubicima oko Trebinja i Neuma, gdje je divizija izgubila 40 oficira, 446 podoficira, 1.736 vojnika, 56 topova, 2.120 pušaka, 135 mitraljeza i puškomitraljeza, 20 minobacača, 134 motorna vozila i 134 zaprežna kola, vladalo mišljenje unutar divizije da ona nije više borbeno sposobna«. ²⁷⁴

Kada se, uz to, doda broj ranjenih vojnika te divizije i gubici drugih njemačkih jedinica i kolaboracionista pod komandom njemačkog 5.SS korpusa, zatim podaci iz izvještaja Glavnog stožerskog ureda Ministarstva oružanih snaga NDH, u kojem stoji da »prema izvješću III zbornog područja I, III, IV, V I VI bojna 9. posadnog zdruga (južnodalmatinska i istočnohercegovačka milicija) više ne postoji«, da je »76 časnika, 300 dočasnika i 4.800 momaka toga zdruga, sa svim naoružanjem, nestalo, poginulo ili ranjeno«, kao i to da su se rastočili 6. i 9. ustaški zdrug,

jp^VII, k.1152/1, f.7, dok. 4.

⁴⁾ Danilo Komnenović i Muharem Kreso: »29. hercegovačka divizija«, str. 374.

da je od 1.000 italijanskih fašista 49. legije u Mostar stigao samo svaki drugi (515), onda i nije čudno što je opšte rasulo 369. divizije, oktobarsku kataklizmu njemačkih i kvislinških jedinica, tučenih u zajedničkim napadima dalmatinskih i hercegovačkih brigada, Komanda Jugoistoka 29. oktobra 1944. ovako odmjerila i zaključila: »Razloge što je zatajila 369. pješadijska divizija ispitaće Ratni sud«. ²⁷⁵

O tom vremenu opšte agonije neprijateljevih snaga govore i depeše ustaških, domobranskih i drugih jedinica i ustanova takozvane Nezavisne Države Hrvatske.

»Njemačke vlasti zabranjuju svaki promet južno od Mostara«, javio je »brzobjavno« iz Gabele 25. oktobra 1944. zapovjednik 1. ustaške bojne 9. ustaškom zdrugu. »Hrvatske snage i živalj biti će odsječeni južno od Mostara. Posljednji vlak je krenuo iz Mostara danas u 17,37 sati. Izvolite intervenirati«. ²⁷⁶

Dva dana kasnije, 27. oktobra, veliki župan Velike župe »Hum« javio je »krugovalom« Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu: »Oružane njemačke i hrvatske snage povukle su se iz Dalmacije te kotareva Metković, Čapljina, Stolac, Vrgorac, Ljubuški, Imotski, Posušje i djelimično Mostar. Povlačenje se odvija bez pritiska neprijatelja. Nepoznato je gdje će se vojska zaustaviti. Među bezrazložno napuštenim pučanstvom panika, a među ustaškim postojbama nezadovoljstvo i revolt zbog neopravdanog napuštanja najhrvatskijih krajeva, koji časovito ne bi bili uopće ugroženi...« ²⁷⁷

Sutradan je ponovo obavijestio svoje ministarstvo:»... Nakon pada Dubrovnika događaji su se razvijali filmskom brzinom. Oružane njemačke i hrvatske snage napustile su čitavu hrvatsku obalu od Dubrovnika do Splita, cijelo područje Dalmacije u navedenom opsegu, povukaviši se za sada na crtu: Tomislav Grad - Posušje - Široki Brijeg - Mostarsko blato - Žitomislj - Domanovići - Nevesinje. Napušteno područje zaposjeli su odmah partizani s manjim snagama... Povlačenje oružanih snaga izazvalo je ogromnu paniku i zabunu kako u pučanstvu, tako i vojsci, tako da se kod hrvatskih oružanih snaga opažaju sve češće pojave razsula...« ²⁷⁸

Nekoliko dana kasnije, 2. novembra, veliki župan je ponovo poslao »krugovalnu brzobjavku« koju je naznačio naslovom: »Prije svega, Ministar dr Artuković, prabilježnik - Zagreb«: »Položaj svaki dan teži. Partizani zauzeli sve kotareve ove župe, djelimično mostarski, nevesinjski i konjički. Skoro čitavo Brotnjo u partizanskim rukama. Panika među pučanstvom. Vojničko vodstvo zatajilo. Nalazimo se pred razsulom. Molimo da se posreduje kod mjerodavnih da se nešto učini za Hercegovinu, koja je dala najviše boraca, jer inače propast će narod kao i sva ovogodišnja berba duhana i vina...« ²⁷⁹

Bilo je to vrijeme kada su bataljoni 13. hercegovačke udarne brigade, nakon što su sa Pijesaka potisnuli 1000 legionara, tenkove i to-

²⁷⁵> Isto, str. 374.

²⁷⁶> VII, arhiva NDH, kut.194, fas.2, dok. 47/11.

²⁷⁷> VII, arhiva NDH, k.194, fas.1, dok. 48/11.

²⁷⁸> VII, arhiva NDH, k.194, fas.2, dok. 53/11.

²⁷⁹> VII, arhiva NDH, k.194, f.1, dok. 7/2.

pove ka Mostarskom polju, 3. novembra 1944. zaposjeli položaje istočno od Neretve i uzduž njene pritoke Bune, petnaestak kilometara od ušća do njenog vrela u Blagaju, na padinama ogoljelih brda koja su opasala široku pjeskovitu kotlinu i na njoj rijetke naviljke kuća južno od Mostara, a zatim kamenjarom pored makadamskog puta Mostar - Nevesinje. Brigada i druge jedinice 29. hercegovačke udarne divizije zaustavljene su, u stvari, pred protivničkom »zelenom linijom«, kojom se pokušalo odbraniti Mostarska kotlina, to jest područje od Širokog Brijega (Lištice) i Nevesinja do Kalinovika i Miljevine. Na tom širokom rasponu od više desetina kilometara koji je premošćavao i Neretvu, jedinice uveliko rastrojene njemačke 369. legionarske divizije i Pavelićeve 9. ustaško-domobranske gorske divizije utvrdile su svoje položaje novim bunkerima, nizovima bodljikavih žica i spletovima nagaznih mina, vjerujući da će - povremenim aktivnim dejstvima - unijeti nesigurnost i oslabiti ofanzivne akcije hercegovačkih udarnih brigada i prisiliti ih na dugotrajno frontalno ratovanje.

*Komandant Trinaeste
brigade Milorad Kujačić
u selu Pijesci (Dubrave),
januara 1945.*



Sa defilea oslobodilaca Mostara, sredinom februara 1945.





Zarobljeni njemački vojnici u oslobođenom Mostaru, februara 1945.

U dolini Neretve 21. februara 1945: kolona Trinaeste brigade na pruzi Drežnica-Jablanica

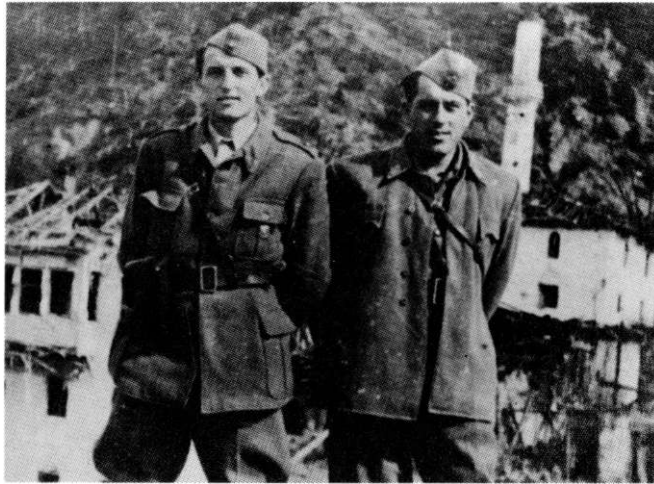


*Načelnik Štaba Brigade Smail
Balalić (lijevo) i komandant
Četvrtog bataljona Milan Bjelogrić
u dolini Neretve (kod Drežnice),
februara 1945.*



*Ranjenog Faika Sunagića, pomoćnika političkog komesara 1. čete Prvog
bataljona poslije ranjavanja na putu Ostroiac-Konjic, 1. marta 1945, nosili
su seljaci 25 kilometara po brdskom terenu. Pored nosila je Alija Krpo,
načelnik saniteta Brigade (14. maja 1944. do 15. maja 1945)*





*Komandant Brigade Milan Tabaković i pomoćnik političkog komesara
Brigade Drago Vuković u oslobođenom Konjicu, marta 1945.*

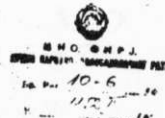
*U oslobođenom Konjicu početkom marta 1945. Priprema boraca Brigade
za prelaz preko Neretve*



N A R E D B A B r . 7

Štaba XII Hercegovačke NOU Brigade sa

30. januara 1945. g.



24. januara 1945. godine, neprijatelj je napravio ispad sa sektora Bune-Blagaj na položaje našeg 1. bataljona i tom prilikom uspijeva da iznenadi 3. četu istog bataljona zbog nebudnosti i nevojničkog osiguravanja u momentu kad je već otpočela borba što je dovelo do toga da je poginulo 8 drugova 6 ranjeno, 4 zarobljena i 3 nestala zašto glavnu krivisu snosi komanda dotične čete.

Štab 1. bataljona obavješten od Štaba brigade da će biti napadnuti njihovi položaji izvjestio je svoju komandu čete da bude budna, dok 23. ov. mj. u 23 časa dostavio je komandi 3. čete da neprijatelj prelazi Bunu i da budnost poveća do maksimuma na što je ista poslala jedan vod sa pomoćnikom komesara na svoje položaje dok se u to vrijeme na položaju nalazio Zam. komandira sa jednim vodom, a komesar i komandir čete ostali su u kantomanu (Selo Hodbina) sa 3. vodom.

Negdje oko pola noći neprijatelj je napao položaje 1. i 2. čete istog bataljona i borba se je stalno vodila sa kraćim ili duljim prekidima sve do njezinog završetka. Pred sam napad na položaje 3. čete zam. komandira bio je obavješten od svoje patrole da se neprijatelj približava njihovom položaju na što se isti osmehnuo i nazvao patrolu kukavicama i pančarima i ako se već mogao čuti bad neprijateljskih koraka kroz potok koji je vodio njihovom položaju. Na lijevom krilu položaja u nekom groblju nalazio se je pom. komesara koji je također opazio neprijatelja i pozvao je zamkomandira čete da dodje do njega da bi se posavjetovali da preduzmu potrebne mjere. Zam. komandira uputio se ka pom. komesara ali u međuvremenu otpočeo je napad na položaje njihovih vodova i kad je stigao na mjesto zakazano za sastanak nije našao pom. komesara niti njegovo ljudstvo jer se tu već nalazio neprijatelj, na što je vidjevši da je njegov vod napadnut krenuo ka kantomanu nepokušavši da svoje ljudstvo izvuce. Pom. komesara i ako svjesan šta znači osiguranje koje je on davao za vod zam. komandira i njegovo ljudstvo povukao se je bez ikakve okolnosti poslavši jednog borca (vražijaka) da povuce vod zam. komandira što ovaj nije učinio već se je predao neprijatelju.

Komandir i komesar iste čete i pored toga što su znali da neprijatelj prelazi Bunu ostali su sa jednim vodom i nakon što je otpočela borba sa sektorom 1. i 2. čete i tek kad je napadnut njihov položaj negdje pred svanuće pošli su sa rezervnim 3. vodom na svoje položaje. U putu su se sreli sa neprijateljem i nakon kraćeg pripucavanja zaposjeli jedan zgodan položaj dok je komandir čete sa jednim borcem pošao da uhvati vezu sa ostala svoja dva voda koja su već bila se povukla ili razbijena te na taj način komanda čete dozvolila je da za cijelo vrijeme borbe bude razdvojena i onemogućila donošenje zajedničkih odluka.

U vezi gore izloženog zbog nebudnosti, nemarnosti i nevojničkog rasporeda

K K Ž N J A V A M O:

1.- Komandu 3. čete 1. bataljona ove brigade kaznom u k o

r a.

Ovu naredbu saopštiti zaključno sa komandama četa.

SMRT FAŠIZMU SLOBODA NARODU !

Politički komesar, major

Načelnik štaba,
poručnik

Komandant, major

Naredba br. 7 Štaba 13. brigade od 30. januara 1945. o kažnjavanju ukorom komande 3. čete 1. bataljona

- Сјећање на 3. јануар 1945. -

Мисао сам улицама Мостара са двадесет
друзиоца праћен од десеторице оборужаних немачко-
гитлерца. Било је 3. јануар и мисао сам улица-
ма којима сам ја много пута протрчао.
Вјештар је мржао а ја сам мислио на
своје другове, на нашу борбу, на доп и
на убице који ме сто неће ни видјети
а ја ћу стога дана отићи у ројство,
негде далеко, далеко од свих оних што
сам ја волио, за што сам се борио и
за што сам живио.

Отићи смо на станицу. Било је ту
много свијета. Један се оних мушкараца
ица и погледа м којима се видјело
дружарско жаљење, вртјали смо у

кртак-вајоне и закључани. Дошли су
и јуришници, четаше, и пут смо да иду
на курс у Зајед: Свијети је придошао
и многи од нас није знао ко су ти
заповојеници. Можда је неко пошленик
- полови, кукавице и слично. Ми смо
мислили на то. Ми нећемо паучети-
ти своје градове, свој Мостар, своју
домовину - ко кукавице јер смо били
партизани, јер смо остали доследни
својој борби и војска се вјесма:

" Ми нећа смо бомбама,
што је бомбаше бље,
ко боји се сфациса,
Нек је нама не иде.

И даље: " Не тражио бојасива,
Не тражио паре
Ми тражио слободу
Хлеба, и правду.

Мисао је вјесма даље одјекувана то је
свијет бине притисно вајонима да
"Види партизана који м овај пут сто
ту у средини Мостара не оти стју ају
од својих намена бину ко ни свихови
друзиоци са попомеја. Тредани су у
нома нешто. Велики и да мрже своје
симпатичје убрно смо годили досио
новаца, хлеба и мушара.

Јако је знак за поповале. Док је вој
највише ситуацију кинцаров су нам
"Државо друзиоци" и масам ружама а

ми смо вјештом: -3-

" М Мостар ће обих дана,
Паси у руке партизана,
Еј, Мостару, еј Мостару смо нас".

Водо је вех мисао притиском брзином,
вјештар мржао а ја сам мислио на
друзиоце и нашу борбу. Пешко ми је било
три души... најученици херцеговарки
крци, монаја за убијек. То се неће
мени десити, не, и одушло сам ко. иуиу
до карајева подјетив. Пробили смо дно
од вајона и први сам се ослободило.
Мзо постој друзиоца поново сам симио
у редове наше нар. оср. војске и надали
се да ћу са својим друзиоцима неко
живати оне неће вјесме у слободном
Мостару. -

Павловић Радан

- Милим Непетиво инчаба -

Милим Непетиво инчаба,
и ипурат ипурат како је иана
Дријаруца ирба
Крај иубојне обана.

По ипурат ирб брета се ипурат,
и напурат ипурат инчабу, коу,
и око брета, брета ипурат
Паво је се ирбета ипурат.

Непетиво, Непетиво ипурат ипурат за знаме,
Иакоба иаба на обану ипурат,
Дријаруца је ирбана обана иубоје
и на иубоје гона ирбета, ирбета.

Дријаруца ирба на обану ипурат,
и ирбана ирбана обана иубоје,
и обана ирбана ирбана ипурат,
за ирбана, за ирбана, за обана иубоје, ирбана.

11

Милим, ирбана Непетиво инчаба
и ипурат ипурат како је иана
Дријаруца ирба
Крај иубојне обана.

Тарату (Паволук П.)

Odmjeravanja na »zelenoj liniji«

(novembar 1944 - februar 1945)

Kada su vojnici njemačke 369. legionarske divizije poslije noćne borbe ispred sela Pijesci, na komunikaciji Domanovići - Mostar rano izjutra 2. novembra 1944. okrenuli svoje topovske cijevi i užurbano krenuli prema ranije pripremljenim položajima na desnoj obali rijeke Bune, petnaestak kilometara južno od hercegovačkog administrativnog i privrednog centra Mostara, 2. bataljon 13. hercegovačke NOU brigade nastavio je gonjenje neprijatelja komunikacijom do izbijanja na padine Gubavice, iznad prostranog Mostarskog polja, a 4. i 1. bataljon skrenuli su s komunikacije desno, kamenjarom, ka selima Rotimlji i Žuljima. Tamo su 3. novembra naveče odbili neprijateljev napad iz pravca Buska ka Vranjevićima. Sutradan su, u sadejstvu sa dva bataljona 14. hercegovačke NOU brigade, napali na komunikaciju Mostar - Nevesinje i potisnuli njemačku posadu iz uporišta Tanovića-han (Busak) i sa Gnjiilog brda.

Njemački vojnici u žandarmerijskoj kasarni na Bakračuši, na putu između Mostara i Nevesinja, koja je bila ojačana sa četiri topa i četiri minobacača, ograđena bodljikavim žicama i minama, nisu savladani. Bataljoni su se povukli pred iznenadnim napadom njemačke borbene grupe »Bolman« iz Nevesinja, koja je sutradan upala u Biograd, zatim spalila Udrežnje i ubila 12 boraca 14. brigade, 12 ranila i 14 zarobila, dok su iz 13. brigade poginuli Tomo Cvijetić iz sela Lukavca kod Nevesinja, i Radoslav Šalvarica iz Ljubinja.

Bataljoni su 5. novembra 1944. zauzeli položaje od ušća rijeke Bune u Neretvu, uzduž Bune i južno od puta Mostar - Nevesinje koji su obezbeđivali njemačke posade u uporištima, Busak, Tanovića-han i Bakračuša.

U naredna četiri dana vršeni su sa manjim dijelovima noćni prepadi na Bunu, Busak i Blagaj radi uznemiravanja, a neprijateljeva artiljerija sasipala je granate po bataljonima na položajima, naročito po Gubavici, gdje su, pored dvojice ranjenih iz 2. bataljona, poginula dva borca.

Motorizovana kolona koja je na »Nevesinjskoj cesti« zastala više zbog jake mitraljeske vatre nego zbog porušene komunikacije vraćena je u Mostar. Za neprijatelje je bilo pogodno i to što na sjevernoj strani puta, prema planini Veležu, cijelom dužinom od Mostara do Nevesinja, nije bilo partizanskih ni diverzantskih grupa, a ni sela sa postojećim organima narodne vlasti koji bi razvili obavještajnu i izviđačku službu i saradnju sa četama s južne strane puta.

»Prepucavanje s neprijateljem«, zapisano je 6. novembra u hronologiji 1. bataljona, i svakog novog dana, do 14. novembra, kada je ponovo odbijen napad njemačkih vojnika iz Bakračuše, a odmah zatim, 15. novembra, da je »bataljon noću napao i zauzeo jaku utvrdu Bakračušu« i u »zoru se povukao bez gubitaka«. A tri dana kasnije: »Prvi bataljon napadao Nijemce na Tanovića-hanu i ubio 12 legionara. Poginuo jedan naš borac. Zaplijenjen teški mitraljez. Jedan naš borac pri povlačenju ostavio jedan mali bacač. Bila mu je to prva borba«. ²⁸⁰

Poslije noćnog neuspjelog napada (20. novembra) na njemačke utvrđene položaje na Kiti, gdje je ranjeno 7 boraca, 1. bataljon je sutradan, kada se vršila promjena borbenog poretka Brigade, krenuo iz sela Žulji ka Gubavici, rasutom selu oko puta Domanovići - Mostar, na onom dijelu dubravskog platoa (do 300 m nadmorske visine) koji se spušta ka Mostarskom polju i rijeci Buni, gdje je ostao gotovo tri puna mjeseca, do 14. februara 1944, zatvarajući pravac od Bune i Blagaja.

Prve noći na Gubavici, 22. novembra, 1. četa raspoređena je u selo Malo Polje, 2. četa u selo Hodbinu, na lijevoj obali Bune, a štab i dvije čete ostali su na Gubavi. »Širok front. Stalno prepucavanje sa ustašama i Švabama«, zapisao je komesar 1. bataljona Fadil Numić, da bi i kasnije, sve do 1. decembra 1944, bilježio samo jednu riječ: »Prepucavanje«.

Desno od 1. bataljona položaj je držao 3. bataljon (G.Vranjevići - Kamena - Žulji, sa zadatkom blokiranja pravca od Buska do Selišta), a u produžetku fronta 4. i 2. bataljon držali su položaje na liniji Rabina - Udrežnje - Zaklopac - Grabovik, sa zadatkom zatvaranja pravca od Bakračuše i Nevesinja. Štab 13. brigade i brigadno previjalište bili su u selu Jasena, a Bolnica u Kozicama.

Aktivna odbrana

»Prepucavanje« u očima starješine, koji je prošao kroz tujanj četvrte i pete ofanzive, naviknut na stalne pokrete i manevar, najčešće na zabacivanje neprijatelju iza leđa ili udar s bokova, ovog puta zaustavljen pred fortifikacijski uređenom odbranom, suočenog sa »mrtvim stražama« i pozicionim načinom ratovanja, bez zapaženijih rezultata u noćnim napadima i stalnom povlačenju na svoje položaje, sve to što je neočekivano doživljavao na bataljonskim položajima, politički komesar bataljona svodio je na kratku zabilješku, ne pridavajući osobiti značaj ni rezultatima koje bi čete postigle u noćnim ispadima, zasjedama i prepadima.

²⁸⁰⁾ jylai talijanski minobacač spao je s ramena borcu Muhamedu Kapetanoviću u jeku borbe i usred noći, kad nije bilo lako naći ni puteve izbjavljenja među vrtačama. Kada se obreo u selu Žuljima bez bacača, politički komesar 1. bataljona Fadil Numić dočekao ga je riječima: »Strijeljaćemo te!« Dva dana je ležao u pojati »bez svijesti« i uzalud je prizivan da se digni i da neće biti strijeljan. Ležao je tako sve dok u Štabu bataljona jedan stariji čovjek nije rekao: »Došao sam iz Čapljine. Ovdje je moj sin Muhamed«. Sin mu je napokon otvorio oči, pridigao se »iz mrtvih«, uvjeren da će se njegovo »nesrećno veče« zaboraviti. Kasnije je bio sekretar u Štabu bataljona, a zatim u Propagandnom odsjeku 13. brigade. I ovaj primjer, čini se, govori o tome daje gubljenje oružja u borbi, makar i u najtežim okolnostima, smatrano nedopustivim činom.

To »frontovsko zatišje« u izvještaju 13. hercegovačke brigade o borbama od 1. od 30. novembra 1944.²⁸¹ međutim, upućivalo je na nova borbena iskustva, strpljivija i cjelovitija odmjeravanja i neprijateljevih i sopstvenih snaga, i obostranih mogućnosti, nagovještavalo je da će sudar sa protivnikom na »zelenoj liniji« biti i dugotrajniji i sve teži, sa većim žrtvama nego što se očekivalo, ukoliko se za takav, borcima dotada nepoznat, frontalni način ratovanja, sve jedinice što prije ne osposobe.

Ispred položaja razvučenog fronta »zelene linije«, od Širokog Brijega, Bune i Blagaja do Nevesinja, Uloga, Kalinovika i Miljevine, na 120 kilometara vazdušne linije, početkom novembra 1944. stigle su glavne snage 29. divizije, mada položaji od Nevesinja do Drine u to vrijeme još nisu bili organizovani i zaposjednuti. Poslije višednevnih borbi u Dubravama i povlačenja njemačke borbene grupe »Timel« na desnu obalu Bune, 13. hercegovačka brigada zaposjela je liniju Gubavica - Vranjevići - Kamena - Žulji, zaljepljujući se za neprijatelja na centralnom dijelu glavne odbrambene »zelene linije« (»Linie Grinn«).²⁸²

U vrijeme »novembarskog prepucavanja« na »zelenoj liniji«, dok je 13. brigada držala središnji dio divizijskog fronta, položaje na lijevoj obali Neretve, od Bune i Hodbine do Vranjevića i Žulja na desnoj obali Neretve u širem području Čitluka bila je od sredine novembra 10. hercegovačka brigada i u to vrijeme nije imala većih borbi. Lijevo od nje, prema Širokom Brijegu i Kočerinu, položaje je držala 12. hercegovačka brigada, koja je svakodnevno vodila borbe protiv legionara i ustaša i za samo nekoliko dana, od 10. do 17. novembra, ubila 122 legionara, izgubivši 16 boraca (40 ranjenih), pri tom uspostavljajući borbenu saradnju sa Zapadnohercegovačkim partizanskim odredom i 9. udarnom (dalmatinskom) divizijom, koja je zauzela Šujicu i Tomislavgrad (Duvno), napredujući ka Širokom Brijegu.

Desno od 13. brigade, ofanzivno usmjerene prema komunikaciji Nevesinja - Blagaj, kao i radi spriječavanja upada legionara iz Nevesinja prema Biogradu i Udrežnju, dejstvovala je 14. hercegovačka brigada, naslanjajući se svojim desnim krilom na jedinice 11. hercegovačke brigade, dva terenska bataljona i dva bataljona 2. brigade italijanske partizanske divizije »Garibaldi« koji su vodili borbe od Bratača, Kifina Sela i Krekova ka Obiju i Kalinoviku, protiv legionara, muslimanske milicije i četnika, koji su, »ponovo sklopivši sporazum sa Švabama i od njih primivši municiju«, vršili napad od Gornjeg nevesinjskog polja u pravcu planine Crvanj.²⁸³

Pred 13. brigadom, na neprijateljevim položajima sa desne obale rijeke Bune, od njenog ušća u Neretvu do izvora u Blagaju, i do Vranjevića, nalazile su se snage njemačkog 118. lovačkog izviđačkog bataljona i jednog alarmnog bataljona (vojnici iz pozadinskih institucija i ustanova organizovani za privremene borbene zadatke), kao i prisutna 105. SS

²⁸¹> VII, ANOP, k.l 143 A, f.8, dok. 5/2.

²⁸²> Naziv je proistekao u Komandi Jugoistoka, a konačno je odredio Adolf Hitler, u vrijeme kada su, nakon gubitka Jadrana, komandno-štabni oficiri na kartama povlačili zelenom bojom nove odbrambene položaje pedeset i više kilometara od obale, počev 9d Senja, grebena Velebita i Dinare do Gacka, i uz Drinu do Dunava, gdje su Knin, Široki Brijeg, Mostar i Nevesinje predstavljali glavna utvrđena uporišta.

²⁸³' VII, ANOP, k.l 143, f.8, dok. 34.

tenkovska četa, uz vatrenu podršku oko tri divizionu artiljerije. U Nevesinju, umjesto borbene grupe »Bolman«, koja je sredinom novembra prešla na sektor Široki Brijeg - Kočerin, došli su 369. grenadirski puk (bez jednog bataljona), jedan artiljerijski divizion i jedna baterija protutenkovskog divizionu.²⁸⁴

Bio je to samo dio snaga koje su se od Širokog Brijega do Nevesinja ukopale na »zelenoj liniji« i zaštitile se bunkerima, spletovima žica i nagaznih mina, artiljerijom i tenkovima. Tako je samo u krilnim uporištima, u Širokom Brijegu i Nevesinju, neprijatelj držao po 2.000 vojnika. Bile su to jedinice njemačke 369. legionarske divizije, čiji se sastav u prethodnim borbama sa 13. hercegovačkom brigadom uveliko prorijedio, pa je komanda 5. SS brdskog armijskog korpusa izvršila njenu reorganizaciju i popunu jedinicama koje su se povlačile sa Jadrana i iz Grčke (dva tvrđavska pješadijska bataljona za dva krilna uporišta). Oko Širokog Brijega je bio 370. ojačani grenadirski puk, a na sektoru Mostar - Bijelo Polje Komanda 369. legionarske divizije, Izviđački bataljon, jedna četa protivkolskog divizionu, Štab 369. artiljerijskog puka sa jednim dijelom artiljerije, Pionirski bataljon (sa po jednom četom u Širokom Brijegu i Nevesinju) i ostale jedinice 369. divizije. Na sektoru Mostara i Nevesinja nalazili su se do kraja decembra 1944. po jedan bataljon 738. puka njemačke 118. lovačke divizije, a zatim su povučeni u rejon Sarajeva u sastav puka.²⁸⁵

Uz okupatorove snage, za odbranu »zelene linije«, angažovane su i ustaško-domobranske jedinice 9. hrvatske gorske divizije u čijem su sastavu bili 2. gorski zdrug, koji je obezbjeđivao komunikaciju Sarajevo - Konjic - Mostar, 9. ustaški djelatni zdrug, čije su bojne bile raspoređene na području Mostara i Širokog Brijega, 6. ustaški djelatni zdrug i 2. bojna 9. posadnog zdruga, koji je zbog ogromnih gubitaka u novembru rasformiran.²⁸⁶

Tim snagama se jedva mogu pribrojati preostale i rasturene grupe uništenog četničkog Nevesinjskog korpusa, italijanska 49. fašistička legija »San Marko«, a kada su se kasnije borbe na »zelenoj liniji« raspalsale, doveden je iz Sarajeva jedan puk njemačke 181. divizije, 48. brzi odred i tvrđavski bataljon.

Sve skupa oko 24000 okupatorovih i kvislinških vojnika pokušavalo je da zaštiti i očuva neretvljanski operativni pravac koji je bio od izuzetnog operativnog značaja za njemačku Komandu Jugoistoka i grupu armija »E«, koja se povlačila iz Srbije i Crne Gore na sjever, odnosno da zadrže širi rejon Mostara, zajedno sa Nevesinjem, Čapljinom, Metkovićem i Širokim Brijegom koji je u planovima Nijemaca činio jedinstvenu odbrambenu zonu. Ukratko: »mostarski položaji su branjeni da bi se sa njih prihvatile odstupne kolone iz Crne Gore, a zatim da se zaštiti lijevi bok odstupnih kolona na putu Višegrad - Sarajevo - Bosanski Brod, pa i radi osiguranja dalje eksploatacije hercegovačkog boksita.²⁸⁷

²⁸⁴) Zbornik NOR, IV/30, d.87, fusnota 2.

²⁸⁵) Zbornik NOR, IV/32, d.8, fusnota 4.

²⁸⁶> Isto (fusnota 4).

287) »Vojno delo«, br. 2, 1985, str. 139, general-major Ante Biočić: »Mostarska operacija«.

Kada je u to vrijeme, 20. novembra, Štab 29. divizije naredio 13. brigadi²⁸⁸ da sa svoja dva bataljona ostane na liniji Buna - Vranjevići da bi zatvarala pravce ka Domanovićima i Dabru, te da poruši i jače pregradi komunikaciju Buna - Gubavica radi sprečavanja iznenadnog napada, a da svoja dva bataljona odmah prebaci na sektor Udrežnje - Biograd - Rabina, na niskoplaninski greben sa vrhovima iznad 1000 metara, i smijene jedinice 14. hercegovačke brigade upućene u sjevernu Hercegovinu, da na tom prostoru bataljoni manevrišu i ne dozvoljavaju upad neprijatelja na slobodnu teritoriju, linija fronta 13. brigade se gotovo udvostručila. Zauzimala je ogroman raspon od 25 kilometara vazdušne linije, uz to na značajnom komunikacionom području, čije će se slabosti ubrzo ispoljiti.

Tada su sve brigade, na osnovu zapovijesti Štaba 29. divizije od 20. novembra 1944, kada su dobile nove neposredne zadatke, obaviještene da je zadatak Divizije da sa glavninom svojih snaga uništava neprijatelja u kotlini Neretve, na prostoru sreza Nevesinje i na komunikaciji Mostar - Široko Brijeg - Kočerina, da u povoljnom momentu ovlada Mostarom i Nevesinjem i nastavi gonjenje neprijatelja, da vrši razbijanje preostalih četničko-ustaških grupica i mobiliše i organizuje narodnu vlast.

Komunikacija Mostar - Nevesinje kost u grlu sučeljenih snaga

Neposredni zadaci 13. brigade dobijeni od Štaba Južnohercegovačke NOU grupe da tokom novembra zatvara pravac prema Stocu i Dubravama na liniji Gubavica - Vranjevići - Žulji i ofanzivno dejstvuje na uporište Buna - Blagaj - Busak, prošireni su 20. novembra zahtijevom Divizije da Brigada smjeni 14. hercegovačku brigadu i svoje linije odbrane proširi na sektor Udrežnje - Biograd, ka Nevesinju i komunikaciji koja vodi za Mostar. Četiri bataljona 13. hercegovačke brigade, njenih 1100 boraca, kojima su 12. novembra pridodati jedan vod tenkova 1. bataljona 1. tenkovske brigade NOVJ i jedan vod protivtenkovskih topova, će se puna tri mjeseca na ovoj komunikaciji preganjati i nadmudrivati, braniti i napadati, oni koji su morali da jakom nevesinjskom garnizonu doturaju veće količine hrane, municije i oružja, i bataljoni 13. brigade čiji su dnevni raporti rijetko kad ostajali bez objašnjenja šta se dešava na komunikaciji usjećenoj u gola i siva brda. Tako je i 10. novembra oko 300 vojnika, podržavanih sa dva tenka i topom, iz Buska i Tanovića Hana izvršilo ispad prema položajima 1. i 4. bataljona na sektoru Vranjevići - Kamena - Žulji. I dok se vodila borba s tim snagama, druga neprijateljeva kolona, 400-500 vojnika, uspjela je da s druge strane ceste, preko Podveležja i sela Kokorine, stigne do ceste i popravi porušenu cestu kod Velagića.

»Ovog dana neprijatelj je izvršio detaljnu opravku ove komunikacije i pojačao svoja uporišta uz ovu komunikaciju kako bi istu branio i mogao koristiti za svoje svrhe« zapisano je u brigadnom operacionom dnevniku 10. novembra.²⁸⁹

ANOP-a, k.l 143, f.8, d.34.

²⁸⁹⁾ VII, ANOP-a, k.l 152/11, f.5, dok. 2.

Ali, i pored ojačanih uporišta, gustih zasjeda i patrola uzduž ceste, upravo tim brdovitim krajem preko Podveležja i do Kamene i Žulja od oktobra 1944. do februara 1945. gotovo svakog drugog ili trećeg dana su »tkali« kuriri i izvodili na oslobođenu teritoriju dobrovoljce iz Mostara, gdje je tog ljeta i jeseni izvršena jedinstvena mobilizacija boraca NOVJ u okupiranom gradu. Patrioti grada su pisanim pozivom (od kojih se ubrzo radi konspiracije odustalo), štampanim u ilegalnoj štampariji Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, pozivani u NOVJ, i samo rijetki se nisu odazvali,

Tom neprekinutom planinskom trasom slobode, što se plela između bunkera i vrtača te posljednje ratne zime neposredno je »tkao« mostarski kurir Alija Kreso Ala, obavještajni oficir 1. bataljona, i kuriri Salko Repeša, Hilmiya Mrgan i Safet Dizdar Safa. Tako je Štab 13. brigade u izvještaju od 28. novembra javio Diviziji: »Sinoć je iz Mostara izašlo 46 domobrana od kojih 12 glazbara sa svim instrumentima vojne muzike iz Mostara. Među ostalim nalazi se 5 ljekara... Dalje 22 bolničara iz bolnice u Mostaru, među kojima 2 sanitetska oficira i jedna druga-rica«. ²⁹⁰

Usklađenost i sadejstvo snaga s oslobođene i neoslobođene teritorije u vrijeme kada se pripremala posljednja bitka za oslobođenje cijele Hercegovine, mogli su se ostvariti jer su prethodno bili ispunjeni svi preduslovi: moralni, idejni, politički, vojni, i na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji, tj. svi subjekti bili su povezani sa rukovodećim centrima, političkim i vojnim, i usmjereni ka realizaciji opšte operativne koncepcije. U odnosu na Mostar, veoma širok odziv građana za odlazak u svoju narodnu vojsku svakako je bio rezultat dugogodišnjeg djelovanja KPJ, koja je »uspjela negdje da udahne a negdje još više da razvije, u danima strašnih sukoba sa neprijateljem«, u većine građana Mostara slobodarske ideje, ona je uspjela da probudi moralne vrijednosti u čovjeku i stvori od građanina, bez primoravanja i sile, pregaoca spremnog na najveće žrtve koje čovjek može da da«, kako je jednom prilikom zapisao Avdo Humo, član PK KPJ za BiH. ²⁹¹

Noću i vođeni četnicima ili ustašama, kroz nezaposjednute dijelove fronta hercegovačkih brigada, probijali su se u pozadinu i manje grupe legionara diverzanata, nekad obučeni u engleske uniforme ili u »partizanska odijela« s petokrakom na kapama, snabdjevenih lažnim ispravama i malim predajnim radio-stanicama, nastojeći da povežu i objedine grupice zaostalih ili ostavljenih ustaša ili četnika, »škripara«, njih oko 3000, koliko ih je u jesen 1944. bilo na oslobođenoj teritoriji Hercegovine. Protiv njih su od 7. decembra 1944. nosioci borbe bili novostvorena Hercegovačka brigada narodne odbrane, Zaštitni bataljon 29. divizije, organi OZN-e, terenski partizanski bataljoni, straže i drugi organi komandi područja, narodnooslobodilački odbori i simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta.

²⁹⁰ VII, ANOP-a, k.l 144/11, f.7, d.23.

²⁹¹ »Most«, časopis za kulturu i društvena pitanja, Mostar, april 1985, br. 57, str. 16, M. Seferović: »Osobnosti partizanskog Mostara u vrijeme priprema i izvođenja mostarske operacije«.

Neusklađeno sadejstvo pješadije i tenkova

U prvi mrak 12. novembra iz svojih zaklona podigli su se prvi put jednovremeno bataljoni 13. brigade i krenuli u napad na neprijateljeve položaje na komunikaciji Mostar - Nevesinje i uzduž rijeke Bune. Drugi bataljon, koji je dobio glavni zadatak u tom napadu, sručio se sa Gubavice, praćen vodom tenkova prema selu Buni, kako bi se most na rijeci Buni zauzeo i neprijatelj protjerao na drugu stranu rijeke. Treći bataljon, koji je sa ostalim bataljonima krenuo u napad radi vezivanja neprijateljevih snaga na ostalim sektorima, stigao je do iznad prvih kuća uporišta Blagaj, odnosno do vrela Bune. Četvrti bataljon napadao je na liniji Gnjilo - Brdo - Busak, a 1. bataljon na žandarmerijsku stanicu u Bišini.

Bio je to prvi put da su u napadu (i u odbrani) bataljona 13. brigade učestvovali tenkovi i protivtenkovska oruđa, a i za tenkiste je to bilo prvo iskustvo u noćnim borbama, i to putem koji se spuštao niz kamenjar, što je znatno uticalo da je pokret pješadije i tenkova na utvrđeno uporište u selu Buni, koje je bilo uklopljeno u spoljni pojas odbrane Mostara i zbog mosta imao veliki taktički značaj, tekao kako je malo ko očekivao.

Izostalo je i neposredno izvidanje zemljišta, neprijatelja i pravaca napada tokom dana, pa i osnovna obuka sadejstva između pješadije i tenkova. Upoznavanje neprijatelja i naših snaga vršeno je po karti, i u tako ishitrenim okolnostima, u želji da se neprijatelj prepadom odbaci sa utvrđenih položaja, izvršen je noćni napad.²⁹²

S obzirom na to da su položaje u Mostarskom polju, uzduž rijeke Bune, branili njemački 118. izviđački bataljon, jedan alarmni bataljon,²⁹³ tenkovska četa i tri divizionariljerije, neprijatelj je i te noći, poslije izvjesnog iznenađenja više zbog pojave tenkova i topova, bez osobitih gubitaka i žurbe povukao svoje osiguravajuće dijelove na desnu obalu Bune, očekujući i dalji rasplet napada. A on je neočekivano zastao.

Već u prvom naletu tenkovi su se našli van puta i dva su se zaglavila, a jedan prevrnuo. Za njihovu odbranu su privučena protivtenkovska oruđa. Drugi bataljon je i dalje napadao, ali bez tenkova se nije moglo prodrijeti u uporišta i srušiti most. Borci su ovladali prvim rovovima koje je neprijatelj držao, došli su i do žičane prepreke neposredno ispred škole, ali dalje nisu mogli od jake mitraljeske vatre. »Po izjavi komandanta 2. bataljona, majora Mrgana, neprijatelj je u ovom napadu pretrpio velike gubitke u mrtvim i ranjenim, a u jednom momentu došlo je čak i do svađe između Nijemaca 'vražijaka', tako da su se i međusobno ubijali«, izvještavao je štab Južnohercegovačke operativne grupe 14. novembra 1944.²⁹⁴

U međuvremenu je njemačka komanda, odmah poslije neuspjelog napada tenkova, dovela protivkolce na Bunu, pa su tako te noći tukli

²⁹²> M. Babić: »Oklopne jedinice u NOR«, VIZ, 1968, str. 138, 139.

²⁹³ Njemački nacisti su u svojim jedinicama organizovali »alarmne« sastave i koristili se njima u borbi, odnosno cjelokupno ljudstvo snabdjevačkih i drugih ustanova obrazovalo je »alarmne« jedinice i stupale su u borbu, u određenim situacijama, zajedno sa borbenim formacijama.

²⁹⁴ Zbornik NOR, IV/30, d.87.

topovi, s obje strane položaja, a i njemačke haubice cestu kojom su se kretali tenkovi prema Gubavici. Jedna granata neprijateljskog topa pogodila je i znatno oštetila jedan tenk, a drugi djelimično. Do četiri sata izjutra jednim ispravnim tenkom izvučena su iz borbe oba oštećena tenka i dovučena do zaklona. Među šestoricom ranjenih poslužilaca, četvorica su bila teško povređena. Te noći je i 13. brigada imala šestoricu ranjenih u bezuspješnim napadima na Blagaj, Gnjilo brdo i Bišinu.

I dok je Štab Južnohercegovačke operativne grupe smatrao da, na osnovu žilave odbrane, neprijatelj najvjerovatnije namjerava po svaku cijenu brani Bunu, tu borbu tenkisti su shvatili kao primjer »kako ne treba upotrebljavati tenkove u noćnom napadu«, da je »osnovni uzrok neuspjeha u slaboj pripremi napada«, i nedovoljnog sadejstva sa pješadijom, pa otuda »ni iznenađenje koje je postignuto u početku napada nije moglo biti iskorišćeno«. ²⁹⁵

Sutra uveče, nakon što je motomehanizovanu kolonu od 15 kamiona i 6 tenkova napao 1. bataljon i ubio 8 vojnika, probilo se iz Nevesinja u Blagaj oko 600 legionara. Artiljerija koja je pratila kolonu, obezbeđujući se od novog napada, tukla je sutradan (14 oktobra) nasumice padine okolnih brda. Toga dana je Grupa tražila od Divizije da se 14. brigadi dodijeli radio-stanica, jer je veza s tom brigadom bila veoma spora, pa otuda se nije mogla efikasno organizovati usklađenija saradnja. Nedostajalo je i puščane municije kao i 400 pušaka za nove borce. Sutradan, 15. novembra, komandant Grupe javio je radio-depešom Diviziji da Nijemci užurbano utvrđuju liniju Mugoš - Gnojnice, južno od Mostara, da ispred položaja gusto postavljaju minska polja, da na tim poslovima rade prikupljeni građani, Mostarski obavještajci javljaju da će neprijatelj braniti veoma energično uporišta Nevesinje, Bijelo Polje i Široki Brijeg, da se među njemačkim vojnicima govori i o tome da su u tom kraju, radi toga da bi sačekali trupe iz Albanije, da se na sektorima bataljona jedne i druge brigade vrše samo »prepadne« radnje. ²⁹⁶

Bila su to dva posljednja obavještenja komandanta Grupe jer već sutradan, 16. novembra, Štab 29. divizije donio je naredbu o rasformiranju, nakon »izvšenja specijalnog zadatka«, Južnohercegovačke operativne NOU grupe, da će 13. i 14. brigada ubuduće biti pod neposrednom komandom Divizije, da se radio-telegrafista sa stanicom, šifrantom i telefonsko-telegrafski vod uključuju u sastav 13. brigade. ²⁹⁷

»Ne u tralizovana« ardlje rija

U vrijeme izvođenja više manjih prepada na neprijatelja, preuzimanja položaja od 14. brigade i znatnog povećanja dužine odbrambenog fronta 13. brigade, kada su samo u jednom noćnom prepadu bombaši 1. bataljona na Kiti, glavici sa koje se štitio automobilski put, u više osvojenih bunkera »izbrojali 13 mrtvih« legionara, povlačeći se zatim sa sedmoricom ranjenih boraca, kada su udarna odjeljenja i drugih bataljona od 16. do 25. novembra »uznemiravali kako noću tako i danju

²⁹⁵> M.B., n.d, 139,

²⁹⁶> VII, ANOP-a, k.l 146, f.2, dok. 10.

²⁹⁷> Zbornik NOR-a, IV/30, d.92.

neprijatelja«, čije su haubice i teški minobacači »stalno tukli naše položaje bezuspješno«, obavještajni i izviđački organi Brigade razvili su mnogostruku aktivnost, posebno sa Mjesnim komitetom KPJ za Mostar, radi dobijanja plana odbrane grada, rasporeda protivničkih snaga i drugih obavještenja.

Takvi podaci nisu se primali samo kurirskim vezama, već i preko radio-stanice, jer među oficirima i vojnicima domobranskih jedinica bilo je više patriota i, jedan njihov ilegalni punkt, bio je upravo u domobranskoj radio-centrali u Samostanu časnih sestara u Zahumu. Tako je i 15. novembra 1944. Štab 29. divizije radio-depešom javio 13. brigadi: »Prenesite Mostaru slijedeću depešu: 'Slušamo vas na 5560 kc, a odgovaramo na 4073 kc. Naš znak KŪO, a vaš RPK. Vrijeme rada 12, 35 i 01, 25. Vi zovite prvi. Početak rada 16.o.mj. Vojo« (Osmokrović)²⁹⁸

Radio-veza sa Mostarom bila je prekinuta djelimično i zbog hapšenja saradnika NOP-a među domobranima, i poruku je Savo Govedarica, rukovodilac voda za vezu »poslao napismeno«.²⁹⁹

Sve što je pulsirano radio-depešama, izvještajima, pismima i usmenim porukama, upućivalo je na to da se neposredno primakao konačni obračun sa okupatorom i njegovim saradnicima, da se u pokret oslobođenja uključuju nacionalne i socijalne sredine i u područjima u kojima su ustaše ili četnici imali do tad znatniji uticaj.

Kada su veze sa Mostarom bile prekinute četiri dana zbog dolaska ustaša u Blagaj, izviđačka desetina probila se na Podvelež i do Bijelog polja, sjeverno od Mostara, gdje je uspostavila saradnju s ilegalcima i od njih dobila dragocjene podatke. Zamjenik komandanta Brigade Milan Tabaković obavjestio je radio-depešom Diviziju da se u Bijelom polju nalazi Štab 369. divizije, 500 Nijemaca i 200 legionara, u susjednom selu Vrapčići dva eskadrona konjice sa 300 ljudi, oko crkve i prema Neretvi benzinska burad i municija, u Crvenom Hanu 100 njemačkih vojnika i tri protivtenkovska topa, da je kod Kožulja smještena puščana municija da se iz Gnojnice neprijatelj povukao u grad, i druge podatke.³⁰⁰

U Nevesinju je 24. novembra bilo 1.200 vojnika 'vražije' divizije, pet haubica kalibra 105 mm, dva brdska i dva protivkolska oruđa, pet teških bacača i više automatskog oružja, na položajima Bakračuša - Dubovica - tanovića Han - Gnjilo brdo - Busak 600 vojnika, dva brdska topa i dva protivkolska, u Blagaju oko 80 'vražijaka' i 120 ustaša, dva topa, na Buni 90 vojnika sa protivkolcem, u dva sela južno od Mostara 200 legionara i ustaša sa jednim topom. U Mostaru je tada bilo oko 1.000 'vražijaka', ustaša i Nijemaca, pet haubica 105 mm, četiri protivkolca i dva protivavionska topa, u Bijelom Polju 1.800 vojnika sa sedam topova, a u svim neprijateljevim uporištima bilo je 14 tenkova (5 ispod

Obavještajni i drugi podaci koji su poslani Diviziji četiri dana kasnije, 28. novembra, upućivali su na nove neprijateljeve namjere, jer se

²⁹⁸ VII, ANOP-a, k.1 146, f.2, dok. 10.

²⁹⁹ VII, ANOP-a, k.1 146, f.2, dok. 10.

³⁰⁰ Pukovi JNA u penziji, živi u Sarajevu.

³⁰¹> VII, ANOP-a, k.1 146, f.7, dok. 23.

dan ranije iz Mostara u Nevesinje probila kolona od 1.000 'vražijaka' sa oko 100 vozila (kamiona, kola i 7 tenkova) natovarenih ratnom opremom. Nevesinjski garnizon je na taj način imao 2.000 vojnika i 20 topova. Tu kolonu su napadali tri brigadna bataljona i iz njenog borbenog stroja izbacili oko 60 vojnika, zaplijenili 20 pušaka, uz jednog poginulog i pet ranjenih boraca. Odmah poslije dolaska u Nevesinje, oko 700 legionara preselilo se u obližnje selo Bojište kako bi izbjegli bombardovanje savezničke avijacije, koja je i na traženje 13. brigade da se napadnu vojni objekti uskoro bombardovala garnizon (19. i 20. decembra).

Nisu se znale tačne namjere neprijatelja da li želi da se probije preko Kalinovika za Sarajevo, ili radi prodora prema Gacku, i sačeka njemačke snage iz Crne Gore. U gradu su bili i četnički komandanti Vaso Gutić, Četko Petković i Vujičić, i pregovarali sa njemačkim komandantom nevesinjskog garnizona tražeći dalju saradnju, da se u njemačkim bolnicama liječe ranjeni četnici, da dobiju municiju, što je komandant prihvatio uz uslov da će to dobiti samo onda kada budu vršili akcije protiv 29. divizije.³⁰²

Stalna noćna i sve češća dnevna sukobljavanja sa neprijateljevim snagama, zimski dani i nedovoljna lična opremljenost boraca za ratovanje u planinskim uslovima, ledeni sjeverac koji je šibao sa Veleža, gotovo svakodnevno topovska i minobacačka tutnjava i česta ranjavanja, zagorčavali su život na dugačkoj liniji odbrane, pogotovo mobilisanim borcima, pa je za samo osam dana, od 20. do 28. novembra, dezertiralo 20 boraca. Tih dana traženo je depešom odobrenje od Divizije da li u Brigadi mogu, primjera radi, strijeljati nekog dezertera, kako bi se spriječilo dalje njihovo bježanje.

»Organizatore dezerterstva najstrožije kažnjavajte, Vojo (Kovačević) i Vlado (Šegrt)«, stigao je odgovor 25. novembra. Brigada je dva dana kasnije u izvještaju pitala: »Odgovoreno nam je da desetare strogo kažnjavamo, da li možemo strijeljati«. Niko nije strijeljan (izuzev jednog člana KPJ ljeta 1944), a i dezerterstva su uveliko prorijeđena.³⁰³

³⁰²> VII, ANOP-a, k.l 144/11, f.7, dok. 26.

³⁰³ vii, ANOP-a, k.l 144, f.7, dok. 26; I na takvoj toleranciji i međusobnom povjerenju izrastala je 13. hercegovačka brigada, odnosno sagledavane su ljudski i krajnje odmjereno grube greške i slabosti pojedinaca u kritičnim trenucima. »Bila je prisutna i pojava dezerterstva, ali nijednom to nije rješavao Vojni sud, koji je, inače, u Brigadi postojao, već su primjenjivane, po pravilu, mjere političko-vaspitnog rada i druge prema ocjeni svakog slučaja i situacije«, zapisao je u prepisu svoje ratne bilježnice partijski rukovodilac 13. brigade Novak Anđelić. »Ne sjećam se ko je bio u pitanju, ali ostalo mi je u sjećanju da je jedan dezertter povratnik na Trusini, jula 1944. godine, upućen sa bombom na neprijateljski položaj da je baci iz neposredne blizine, a ako se vrati i ne izvrši zadatak da će u povratku biti ubijen od nas (tako mu je rečeno). Taj sam prizor posmatrao. On je taj zadatak izvršio i kasnije bio dobar borac i, ako me sjećanje ne vara, postavljen je za vodnika. To ne znači da Vojni sud Divizije nije donosio određene kazne za pojedine prestupe, pa i dezerterstva, najčešće upućujući kažnjene u brigade. Na poslednjoj (25) stranici prepisa »Iz ratnog notesa«, koji je autor ove monografije dobio maja 1985, N. Anđelić je napisao: »Sjećanje je nepouzdan saveznik, tek ponešto, posigurno, ostaje zapamćeno. Iz ovih bilješki, iako oskudnih, ponešto se vidi o partijskom i političkom radu u Brigadi. Steta je što nisam više bilježio o divnim ljudima-borcima, drugovima i drugaricama, a naročito o onima koji su svoje živote dali za slobodu i o stanovništvu koje je sa Brigadom, na širokim prostorima Hercegovine, bilo nepokolebljivo u borbi. Bilježeno je ponešto za potrebe tekućeg rata«.

Svakodnevno obaviještavani o uspjesima hercegovačkih i drugih brigada širom zemlje, čemu je doprinijela i česta radio-veza sa 10, 11. i 14. brigadom, borci su bili sve više uvjereni, pa i oni kolebljivi, da ih očekuju završne borbe za oslobođenje Hercegovine, Bosne i drugih krajeva zemlje.³⁰⁴

Prvi napravljeni splav radi prelaza rijeke Bune, posljednje vodene prepreke pred Mostarom, potopljen i maskiran, ostao je neotkriven sve do februara 1944.

Istureni dijelovi bataljona, podržani i baterijom topova-protivkolcima koji su bili pridodati 1. bataljonu za odbranu komunikacije Domonovići - Buna, i brdskim topovima koji su prebačeni na sektor Udrežnja, blokirali su mitraljeskim rafalima svaki pokret tokom dana u Blagaju, odakle su, iz dvorišta katoličke crkve, odvracali topovi, a bacači iz dvorišta pravoslavne crkve, kao i artiljerija iz Tanovića Hana i Mukosa. Eksplozije stotina granata odjekivale su Mostarskom kotlinom, ali žrtve su bile veoma rijetke, »što treba pripisati vještini bataljona (1. i 4.)«, jer, »čim neprijatelj počne sa gađanjem artiljerijom naši se podvuku pod neprijateljske položaje i neprijatelj zbog vlastitih gubitaka prestaje sa gađanjem«. Neprijatelj je, isprepadan stalnim noćnim napadima, užurbano oko svih uporišta stavljao bodljikavu žicu i mine ispred bunkera, krčio je unaokolo i stvarao brisani prostor, »čak i manje kamenje povadi tako da dobije potpunu čistinu«.³⁰⁵

Ispit hrabrosti na brisanom prostoru

Iako su gotovo svi bataljonski položaji bili izloženi neprijateljevoj vatri, svaka četa imala je i svoju potpunu čistinu ili »kritični dio terena« kuda se samo noću bezbijedno prolazilo. Pošto su to bili brisani prostori, najčešće, između neposredne pozadine četa i njihovih isturenih dijelova u prvoj liniji položaja, »kritični dio« terena morao se povremeno i danju prelaziti naočigled neprijatelja, koji ne bi propuštao priliku da topovima i mitraljeskim rafalima, te puščanim plotunima, spriječi pretrčavanje brisanog prostora, kao što je to bio slučaj sa borcima 1. bataljona na padinama dubravskog platoa koji su prelazili u ravnicu prema lijevoj obali rijeke Bune.

Preko tih »poligona smrti« svaki dan je nekoliko boraca prelazilo i izlagalo se smrtnoj opasnosti, ali i polagalo svojevrsni ispit: na njima su se novopečeni komunisti, kandidati KPJ i skojevci »kalili kao vojnici revolucije i istovremeno učili i savladivali ratnu vještinu i brže i bolje nego u bilo kojoj mirnodopskoj akademiji«, preko njih je vodila i ona zlatna nit tradicionalne borbenosti Bataljona i poistovjećivanje s borcima nekadašnjeg slavnog Mostarskog bataljona i, »upravo se na njima i oko njih, donosile sudbonosne odluke da li stupiti ili ne stupiti u

³⁰⁴ »Naši štabovi su svi tražili i primjenjivali radio-saobraćaj međusobno«, zapisao je u napomenama na tekst monografije prvi ratni komandant 13. brigade general-potpukovnik Danilo Komnenović. »Međutim, nisu ni pomišljali da su njihove radio-depeše redovno otkrivane od neprijateljske strane, sve zbog naše proste šifre koju su Nijemci brzo otkrivali u Komandi 2. oklopne armije. To je imalo teške posljedice uopšte za naše snage. Dakle, radio-stanice su bile naše zlo koje smo, ipak, savladali, ali i teško platili«.

³⁰⁵ VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.6. d.28.

redove Partije onih koji prkose smrti«, zapisao je u svom intimnom zapisu partijski rukovodilac 1. bataljona Suljo Ćerimagić.³⁰⁶

Na položajima se učvršćivao borački i komunistički moral, borci sučeljavali sa životnim opasnostima svoje svakodnevnice, jer je od svojih članova tražila da svuda i na svakom mjestu služe za primjer, pa i da provjere spremnost kandidata za stupanje u redove revolucionara, polažući ispite zrelosti i izlažući se smrtnim opasnostima. »Tako su se, u praksi izvodeći revolucionarnu nastavu hrabrosti i vojne snalažljivosti, jedni učili a drugi doučavali«, uzrastajući u borce sve širih mogućnosti, odlazeći na kurseve, škole, i druge jedinice.

Posljednjih novembarskih dana načelnika Štaba brigade kapetana Branislava Kisića, zamijenio je poručnik Smail Balalić,³⁰⁷ dotadašnji načelnik Štaba 11. brigade; komandanta 2. bataljona majora Omera Mršana, koji je otišao na dužnost zamjenika komandanta 12. brigade, poručnik Krsto Dabović, komandant 1. bataljona (za komandanta tog bataljona postavljen je Lazo Ćvorov); komandanta 3. bataljona, poručnika Spasa Dobranića, koji je otišao na dužnost u Komandu II područja, poručnik Novica Kijac (do tada zamjenik komandanta tog bataljona); pomoćnika političkog komesara 2. bataljona Branka Ruskovića, komesar čete u bataljonu Hasan Beribak, pored više drugih zamjena i postavljenja komandira i komesara četa, intendantata, vodnika i vodnih delegata, desetara.³⁰⁸

³⁰⁶ j_e šireg pisma S. Ćerimagića autoru ove monografije.

³⁰⁷ Oficir JNA u penziji, umro u Mostaru 1986.

³⁰⁸ Naredbom Štaba Brigade br. 30 od 10. novembra 1944, postavljeni su: za političkog komesara 1. čete 1. bataljona Muhamed Kreso, za njegovog pomoćnika Mladen Vukanović (poginuo na Ivan-planini, marta 1945), za pomoćnika političkog komesara 1. č. 2. bataljona Esad Humo (poginuo 8. februara 1945), za komesara 2. čete 2. bataljona Ilfet Hadžić, za komesara 3. čete 2. bataljona Danilo Toholj, za pomoćnika komesara 3. čete 4. bataljona Milan Šarenac, za pomoćnika komesara Prateće čete 4.b. poručnik Obrad Gaćina, za zamjenika komandira 2. čete 3. bataljona Rajko Kuljić, za komandira Prateće čete 3. bataljona potporučnik Vlado Vukoje, za komandira 3. čete 4. bataljona Tomo Komnenić, a za njegovog zamjenika Spasoje Salatić (VII, ANOP-a, k.l 152 I, f.14, d.21).

Naredbom Štaba Brigade broj 31. od 29. novembra 1944, u kojoj se kaže daje održan podoficirski kurs od 29. oktobra do 18. novembra, da su svi uspješno završili nastavu i da su dobili uvjerenja o završenom kursu, pominje se da su sa odličnim uspjehom završili kurs: zamjenik komandira iz 2. bataljona Bećir Šuta i vodnik iz 1. bataljona Sreten Bjelica, da su vrlo dobar uspjeh postigli desetari iz 4. bataljona Hasan Ćerkić i Mirko Moro, vodnik iz 2. bataljona Mujo Hamzić, desetar iz 1. bataljona Stevo Medan, a dobar uspjeh desetari iz 3. bataljona Rajko Medan, Spaso Ivanišević, Ćim Đonlez i vodnik Pero Marić, desetar iz 1. bataljona Gojko Bošković i desetar iz 4. bataljona Božo Vučetić (VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.9, d.13).

Naredbom Štaba 29. divizije br.1012 i 1013 od 27. novembra 1944 (VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.9, dok. 16) unapređeni su u viši čin podoficira drugovi iz 13. hercegovačke brigade: u čin starijeg vodnika - Šarenac (Luke) Vlado, Milošević (Vlada) Žarko, Šešlija (Stojana) Jovan, Salatić (Špira) Spasoje, Parović (Nikole) Vaso, Šešlija (Save) Danilo, Ćorlija (Jovana) Rade, Vukoje (Đorđa) Danilo, Bjelica (Laze) Milorad, Hadžimerović (Mustafe) Meho, Idriz (Ibre) Ramo, Vilogorac (Halila) Ragib, Marić (Alije) Mujo, Brkić (Ibre) Džemal i Đurasović (Danila) Vasilija; u čin vodnika - Gaćina (Novaka) Obrad, Vučković (Obrena) Maksim, Kalem (Nikole) Mijo, Ćiber (Mustafe) Muhamed, Kelecija (Ibre) Alija, Boškajilo (Alije) Huso, Jelovac (Alije) Ibro, Peco (Mehmedalije) Hamdija, Colović (Gojka) Danilo, Prohić (Ibra) Suljo, Turajlić (Halila) Salko, Đonlez (Jola) Ćim, Kuzman (Milana) Aleksije, Matović (Gojka) Milan, Slijepčević (Milutina) Rade, Kunovac (Jefta) Danica i Bajrović (Asima) Angisa; u čin mlađeg vodnika - Bošković (Jova) Vlado, Idriz (Muja) Halil, Rahić (Meha) Alija, Marić (Salka) Omer, Omanić (Ibre) Bećir, Martinović (Huse) Halil, Medan (Jove) Rajko, Dobranić (Vidoja) Milko, Pekušić (Alije) Džemal, Božinović (Antuna) Antun, Kojić

U brigadnoj bolnici u selu Jasenoj, gdje su bili i Štab 13. brigade, Omladinska četa,³⁰⁹ Izviđački vod, bojna komora, intendantura, liječilo se 25 boraca, a u Bolnici u Stocu 39 boraca 13. brigade.

Podijeljena su i prva odlikovanja, ordeni i medalje za hrabrost, pohvale i druga priznanja mnogim borcima i rukovodiocima.³¹⁰

Iako je 13. brigada imala zadatak da u novembru likvidira neprijateljeva uporišta na Buni, u Blagaju i uzduž komunikacije Nevesinje - Mostar, a kojoj to nije uspjelo (jer je i taj zadatak, događaji su to potvrdili, bio nerealan), ipak je odbijala sve neprijateljeve pokušaje usmerene ka odbacivanju Brigade od glavne komunikacije na kojoj je, kao i pored Bune, ostalo u novembru 99 poginulih neprijateljevih vojnika, uz neutvrđeni broj ranjenih.

Nagli razvoj jedinica i sve složenije vođenje borbe usloveli su da se od bataljona zatraži (11. novembra) brižljivije vođenje »administracije«, podrazumijevajući jedinačni spisak boraca, posebno knjige za poginule i ranjene, knjigu dezertera (»Vidjeće se ko je bio kukavica ili izdajnik našeg naroda i pobjegao iz jedinice ili sa bojnog polja«), da se iz pojedinačnog spiska vidi i to ko je proizveden i unaprijeđen, odlikovan, pohvaljen, kažnjen, ukratko, da »knjige posluže kao osnov ocjene ljudi u našem budućem životu«, jer će, kako je zapisano, »po završetku rata glavnu riječ u budućoj našoj državi imati samo najbolji sinovi našeg naroda«, tj. neće se »dozvoliti da se na pozornicu našega života pojavi neki izdajnik ili špekulant«, da će sve to što se zapiše »sutra biti istorijski dokument stanja i razvoja« svake jedinice.³¹¹

Šire sagledavanje značaja svega što se zapiše o životu Brigade i svakog borca, doprinijelo je da se pregledi glavnih zbivanja upotpune značajnim pojedinostima. Ali, kada su učestali pisani zahtjevi da se pojedinci povuku iz jedinica, poput željezničkih i poštanskih službenika, glumaca, zdravstvenih radnika i drugih za rad u pozadini, Štab Brigade je 28. novembra upozorio bataljone da ubuduće otpust pojedinih boraca

(Mehe) Hivzo, Milutinovic (Pere) Dimitrije, Bošković (Nikole) Risto, Škrbo (Tripe) Krsto, Perišić (Pere) Milan, Čolović (Gojka) Vaso, Šarenac (Marka) Boriša, Salatić (Gavrila) Nedo, Šarenac (Nikole) Mihajlo i Milošević (Andrije) Milorad; u čin desetara - Selimić (Hasana) Ibro, Pudar (Koje) Radivoje, Pavić (Todora) Mirko, Tabaković (Muje) Meho, Vuković (Milutina) Mitar, Bračić (Petra) Gojko, Moro (Todora) Mirko, Petrović (Sime) Petar i Mustagrudić (Sadika) Kaplan.

³⁰⁹⁾ Omladinska četa 13. brigade čestitala je 7. novembra 1944. Štabu 29. divizije »Dan Velikog oktobra«, napominjući da će i omladinci 13. brigade znati da čuvaju tekovine narodnooslobodilačke borbe, kao što i omladinci Sovjetskog Saveza znaju da čuvaju tekovine oktobarske socijalističke revolucije, potpisavši se: komandir Gojko Uljarević, komesar Džemal Novo, vodnici Branko Pudar i Milorad Samardžić, politički delegat Cazim Premilovac, desetari Milosav Gluhajić, Adii Šator, Milorad Bokun, Spaso Sudar, Borko Ružić, Branko Grahovac, Vukašin Davidović, Milan Samardžić, Stojan Kovačina, Omer Pehlić, Omer Begović i Mišo Lopin.

³¹⁰⁾ Krajem novembra (VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.12, dok. 6, 28. XI 1944) u Brigadi su odlikovani: Ordenom za hrabrost - Mičević (J) Stevo, Montiljo Avram, Marić (s) Ibro, Vujović (B) Branko, Radovanović Radovan, Čorlija (M) Boriša, Milošević (R) Žarko, Gačina (N) Obrad, Salatić (Š) Spasoje, Čorlija (J) Rade, Milošević (O) Marko, Sunagić (H) Fajko, Tomanović Danilo, Okuka (M) Veljko, Spahić (M) Osman i Čerkez (M) Augustin; Medaljom za hrabrost - Milošević (N) Vaso, Vukoje (Đ) Danilo, Lojpur (V) Vlado, Milošević (M) Kojko, Česim (M) Salko, Samardžić (D) Spiro, Đurica (Đ) Dušan, Kijac (O) Marko, Bektašević (M) Hakija, Ružić (S) Milan, Novo (Š) Džemal i Skočajić (R) Branko.

³¹¹⁾ VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.9, d.9.

može da odobri samo superrevizionarna komisija pri Štabu Brigade, koja odobrava i premještanje iz jedne u drugu jedinicu.³¹²

»Bataljonska administracija« naglo je razgranala svoju evidenciju traženo je to od nje, bilježila je i sve ljekare i sanitetsko osoblje u oslobođenim naseljima i varošima, njihov odnos prema NOB, sve sanitetske ustanove, epidemiološku situaciju (broj stanovnika prema predratnom stanju), izbjeglice, stambene prilike, oštećenja od bombardovanja (voda, zarazne i venerične bolesti), šta evakuisati...³¹³

Oslobođenjem više sela i naselja oko prostranog Popovog polja, uzduž donjeg toka Neretve, plodnog platoa Dubrava između Čapljine i Stoca, gradova koji su »ostali« trideset i više kilometara iza položaja 13. i 14. hercegovačke brigade na lijevoj obali Neretve, i položaja 10. i 12. brigade sa desne strane Neretve, ekonomski uslovi snabdijevanja postali su znatno povoljniji, automobilski, poštanski i telefonski saobraćaj organizovaniji (»u Čapljini je organizovana ložionica i nalazi se uvijek pod parom jedna lokomotiva«, odnosno, proradila je i pruga od Čapljine do Metkovića). Ljudi su obnavljali svoje kuće, zanatske radnje i radionice, ciglane. Život je bivao sve podnošljiviji, kraj rata bliži, i narod tek oslobođenih krajeva, bez terora okupatora i njegovih saradnika, okretao se sve odlučnije svojoj narodnoj vojsci.

Njegov mir i širu saradnju sa odborima narodne vlasti narušavali su u ljubinskom srezu zaostali četnici rasutog Trebinjskog korpusa, zbog čega na tom području i »nije došlo do masovnijeg osipanja škripara«, kao i u stolačkom i čapljinskom srezu više izolovanih grupa ustaša, milicionera i domobrana, gde je, takođe, bilo dosta »škripara«, vezanih za svoje kuće i koji nisu nikom pripadali.

Tako se samo u stolačkom srezu, kako je saopšteno na sastanku Sreskog komiteta KPJ za Stolac 5. decembra 1944,³¹⁴ i pored povratka više porodica u sela Poplat i Bjelojeviće, po strani NOP-a nalazilo 1500 ustaša, domobrana, četnika i muslimanskih milicionera, što nije ostalo bez uticaja na porodicu i širu rodbinu.

Nepovjerenje je ispoljavano i prema akcijama društveno-političkih organizacija, pa je u srezu bilo dva puta više sela u kojima nije bilo organa Narodnooslobodilačkog fronta. Radi što šireg uključivanja hrvatskog življa u NOP, organizovana je u Hutovu partizanska četa od 80 boraca (40 bez oružja), koja je bila »skoro sva sastavljena od katolika« i privremeno se nalazila pod komandom Komande mjesta Stolac, radi obezbjeđenja magacina i kontrole okolnih sela.

Podvojenost među ljudima³¹⁵ koju je trebalo prevazići širim političkim i organizacionim usmjerenjima ka njihovom okupljanju u NOVJ

³¹²> VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.9, d.19.

³¹³> VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.10. d.16.

³¹⁴> Arhiv Hercegovine, OK KPJ, k.l. - 227.

³¹⁵) Ustašama, pod pokroviteljstvom okupatora, uspelo je da u ljeto 1941. masovno ubijaju srpski živalj, unesu među narod Hercegovine otuđenje i nepovjerenje, koje su jedino komunisti i drugi patrioti svojom zajedničkom borbom nastojali da preovladaju i da okupe u partizansku vojsku sve poštene Srbe, Muslimane i Hrvate. Tako je samo u jamu »Blatina« (Ržani Do, nekoliko kilometara daleko od Ljubinja) bačeno 1.150 Srba, u »Koritsku jamu« između Bileće i Trebinja, 180 Srba, u jamu oko Bivoljeg Brda i Šurmanaca 1.609 Srba iz čapljinskog sreza (iz sela Prebilovaca ubijeno je 637 žitelja). . . U srezu gatačkom ustaše su 1941. ubile 235 Srba, iduće godine 230,

održavala se i u »praznom prostoru djelovanja« komunista i skojevaca, jer u opštini Dabar bilo je - pored 374 boraca u jedinicama NOVJ i 150 »u ropstvu kod neprijatelja« - i 184 seljaka u četnicima; u opštini Dubrave, pored 303 borca u NOVJ, bilo je u ustašama 334, domobranima 451, četnicima 10...³¹⁶ Nije trebalo dugo vremena da se i u tim sredinama ljudi uvjere u dalekosežnost narodnooslobodilačke borbe, da se samo pod zastavom NOVJ mogu okupiti svi pošteni Srbi, Hrvati, Muslimani, Jevreji i drugi čestiti ljudi. Na toj patriotskoj osnovi u 13. hercegovačku brigadu je 26. novembra 1944.³¹⁷ stiglo iz stolačkog sreza 236 novih boraca, mahom Muslimana i Srba, a idućeg mjeseca dvije stotine mladih ljudi iz zapadne Hercegovine, velikim dijelom Hrvata, dobrim dijelom iz rasformiranog Zapadnohercegovačkog NOP odreda, pa je Brigada ušla u posljednju ratnu zimu sa 1200 boraca.

Partijsko i skojevsko brigadno savjetovanje

Iako je ustaljenost fronta prema Nevesinju i Mostaru omogućivala da se, bez žurbe, unaprijede radni i teorijski sastanci komunista bogatijim, konkretnijim i raznovrsnijim sadržajima, ipak nije bilo osobitih osvježenja, pa je tako i partijski rukovodilac brigade 5. novembra 1944. održao redovan i dva vanredna sastanka bataljonskih partijskih biroa sa uobičajenim dnevnim redom: politička situacija, organizaciona pitanja, izvještaj o stanju u bataljonu i zaključci. U 1. bataljonu, koji je imao 29 članova KPJ i 10 kandidata, vanredni sastanak biroa završen je zaključkom da se »partijska organizacija počinje osjećati na svim poljima«, da među novim borcima ima i kukavica, da borci imaju dovoljno municije; u 2. bataljonu (21 član, 7 kandidata i 33 skojevca) da je »disciplina na visini« i da ima 48 boraca bez oružja, da su grčevito oslonjeni na svoj teren oko kuća; u 3. bataljonu (30 članova KPJ, 4 kandidata i 36 skojevaca) kako treba oktobarska revolucija, a sastanak političkih komesara i delegata 4. bataljona da »od borbe naših naroda zavisi naša sudbina«, da je »u bloku slobodoljubivih naroda Jugoslavija avangardni borac a ne komordžija«.

Članovi Štaba 13. brigade (10. novembra) razmatrali su, poimenično, o vojnom i političkom uzdizanju komandira i komesara, o značaju vođenja i bilježenja svih zbivanja u bataljonima i u sređivanju intendature, o radu sekcija oko Štaba Brigade, a u nekoliko dana kasnije, 19.

a 1943. ustaše i Nijemci 117 Srba... Poslije ustaša noževe su isukali »srpski osvjetnici« i u bilečkom srezu su u ljeto 1941. ubili 527 Muslimana, a u oktobru 1942. u prozorskom srezu 852 Muslimana i Hrvata. Zlo je vladalo Hercegovinom tokom cijelog rata. U trebinjskom srezu, na primjer, bilo je 874 žrtve fašističkog terora, nevesinjskom 868, mostarskom 1517 žrtava.

³¹⁶> VII, ANOP-a, IV/30, d.64.

³¹⁷ VII, ANOP-a k.l 152/1, dok.15. Spisak sadrži rubrike: redni broj, prezime (očevo ime) i ime, godinu rođenja, zanimanje odakle je (selo, opština, srez), nacionalna i vjerska pripadnost, kada je stupio u NOV, karakteristike i primjedbe. Na osnovu tog spiska i kartoteke za učesnike NOB-a, Opštinski odbor Saveza udruženja boraca Stolac (predsjednik Ragib Hrle) za ovu monografiju pripremio je (jula 1986) spisak (a) poginulih boraca 13. hercegovačke brigade sa područja opštine Stolac (68 palih boraca), i (b) spisak preživjelih boraca 13. brigade sa teritorije opštine Stolac (478 boraca), koje objavljujemo na kraju knjige. Isto tako su poslale preglede preživjelih boraca (koje su uspjeli da utvrde) i boračke organizacije iz Konjica, Nevesinja, Jablanice, Mostara, Čapljine, Trebinja, Ljubuškog i Bileće.

novembra, komunisti »štabske ćelije« o nedovoljnoj brizi Štaba Brigade prema Izviđačkom vodu, o hotimičnim ranjavanjima, kako spriječiti oticanje vijesti privatnom poštom (kasnije će se, naredbom Štaba Divizije, zvanično uvesti vojni cenzor), o radu sa Italijanima izbjeglim iz njemačkog zarobljeništva, o postavljanju Gaša Mijanovića za sekretara Štaba, Mustafa Alajbegovića za ekonomu, o dvadesetodnevnom takmičenju bataljona povodom godišnjice formiranja Divizije. Bili su to dani kada se intenzivno pripremalo brigadno partijsko savjetovanje i prvo skojevsko.

Na savjetovanju komunista Brigade, održanom 21. novembra, poslije referata o političkoj situaciji u zemlji i u svijetu, komunisti su postavili 23 pitanja, potvrđujući i na taj način koliko su politička previranja širom svijeta bila sastavni dio interesovanja većine boraca i želje da se shvati složenost velikih političkih i društvenih promjena gotovo u svim dijelovima svijeta. Komunisti su pitali, o svemu onome što ih je interesovalo: i o sastavu nove vlade, o događajima u Belgiji, Francuskoj i Italiji, o ciljevima UNR-e i njenom u Belgiji, Francuskoj i Italiji, o ciljevima UNR-e i njenom radu u pojedinim zemljama, o položaju Turske, koliko su saveznici uistinu i naši saveznici, o položaju njemačkih trupa u Albaniji. Zanimalo ih je da li četnici i dalje imaju vezu sa okupatorom i šta je ostalo od njihovih zakulisnih namjera, zatim o naprednoj i konzervativnoj štampi u Italiji, da li su na Moskovskoj i Teheranskoj konferenciji razmatrani pokreti otpora i borbe u okupiranim zemljama i odnos saveznika prema tim pokretima, kako teku događaji u Makedoniji i Vojvodini, da li Mačekova HSS priprema neku novu »spasilačku politiku«, šta se događa u Grčkoj i da li će grčki partizani prelaziti na našu teritoriju, da li će saveznici vratiti naše odbjegle brodove i da li će naše jedinice prelaziti granicu bivše Kraljevine Jugoslavije goneći okupatorovu vojsku.

Skojevci su, na svome savjetovanju koje je sutradan održano, tražili odgovore na 27 pitanja: Zašto se razoružavaju radnici u Grčkoj? Koliko je jak antifašistički front u Albaniji i Čehoslovačkoj (Slovačkoj)? Kakav će oblik vladavine biti u Italiji poslije rata? Šta se događa u Mađarskoj? Otkud savezničke trupe na našoj obali? Koliko ćemo izboriti za nove jugoslovenske granice? Da li je Šubašićeva vlada dosljedna sporazumu? Zašto Manerhajm nije osuđen? Da li su saveznici dosljedni u kažnjavanju ratnih zločinaca u oslobođenim zemljama? Koliko su jake trupe ruskog generala Vlasova koji se bori protiv Crvene armije? Može ili se pretpostaviti kuda će krenuti njemačke jedinice koje se s juga probijaju našom zemljom? Koliko je jak Narodnooslobodilački front u pojedinim krajevima naše zemlje? Da li će Švajcarska promijeniti svoj neutralistički stav? Koliko je jak otpor prema Hitleru itd.

Svoju predstavu o životu kojim žive, komunisti i skojevci dograđivali su novim saznanjima o sebi i o drugima oko njih, o zapostavljenoj saradnji sa organima narodne vlasti i drugim antifašističkim organima u oslobođenim selima i varošima, o narušavanju discipline, bratstva i jedinstva... Kada se sutradan, 23. novembra naveče, na skupu boraca 2. ćete 1. bataljona, neposredno iza položaja, poslije »uvodne riječi o političkoj situaciji« političkog komesara ćete postavilo 45 pitanja, bio je to

znak da su se čete gotovo oslobodile »spavača« na sastancima, da su svakodnevene brigadne radio-vijesti prihvaćene kao svoje rado čitane novine, da je pred Mostarom zastala vojska duboko svjesna značaja i dalekosežnosti poruka narodooslobodilačke borbe, da su doskora i nepismeni borci sastavljali svoja kazivanja i objavljivali u vodnim, četnim ili bataljonskim listovima, poput boraca 1. čete 4. bataljona koji su do 9. novembra izdali šest brojeva četnih džepnih novina.

»Danas su sve čete u stanju da daju priredbe sa dobrim programom, sem 3. bataljona gdje se ovom radu nije poklanjala dovoljna pažnja«, pisao je 27. novembra Lutvo Džubur o brigadnom skojevskom savjetovanju, obavještavajući Diviziju da 199 skojevaca djeluje u 20 aktiva, među 412 organizacijom neobuhvaćenih omladinaca u Brigadi (prilikom formiranja Brigade bilo je 69 skojevaca u 7 aktiva, pored 54 neobuhvaćena omladinca), da je 80 boraca naučilo čitati i pisati, da džepne novine izlaze u četama svakih 15 dana i da u njima mahom saraduju omladinci, da se »predavanja redovno praktikuju, da je, i pord omasovljenja organizacije, i dalje prisutno sektašenje u prilaženju neobuhvaćenih omladinaca«, da će »članovi Skoja na svakom radnom sastanku, pored izvještaja o radu podnositi i izvještaj o tome šta su pročitali za proteklo vrijeme«, da bi na kraju omladinci preuzeli kolektivnu obavezu da od 1. do 20. decembra 1944. organizuju novo brigadno takmičenje.³¹⁸

»Svi gore navedeni podaci su približno tačni...«

Idućeg dana, 28. novembra naveče, na isturenim glavicama i uzvišenjima od Neretve do Nevesinja, uzduž linije položaja razgorjele su se vatre (»Neka se zasnijetli Hercegovina... Vatre velike da se nalože da svijetle čitave noći«, poručivao je borcima Štab Brigade) povodom godišnjice osnivanja 29. hercegovačke divizije, koja je formirana naredbom Vrhovnog štaba 16. novembra 1943. (27. novembra dobila konačan naziv: 29. udarna divizija NOVJ). »Vatrena linija« je oglašavala da narodna vojska spremno čeka svoj »poslednji skok« za potpuno oslobođenje Hercegovine.

Borci su pored vatri dočekali i zoru 29. novembra, kada su u izdvojenim gnijezdima, »mrtvim stražama«, u vrtačama, u rijetkim i plitkim rovovima, nadohvat neprijatelja, čitali i naredbu Štaba 13. brigade od 29. novembra 1944.³¹⁹ o završetku takmičenja koje je organizovano među brigadama uz godišnjicu osnivanja Divizije, odmjeravajući rezultate koje su postigli u takmičenju od 28. oktobra do 18. novembra 1944. i, posebno, ukupna ostvarenja za šest mjeseci borbe svoje brigade.

Za dvadeset dana takmičenja, koje je organizovano u vrijeme kada se na frontu prema Mostaru najčešće prepucavalo, 1. bataljon je ubio 17 a ranio 23 neprijateljeva vojnika, zaplijenio »šarac«, tri puške, pištolj, 1000 metaka i drugu sitnu opremu; 2. bataljon je ubio 36, ranio 60 i dva zarobio, zaplijenio »šarac«, 10 pušaka, 500 metaka, dva kamiona (jedan pun vojne opreme), dva motorcikla, 25 bicikla, 3. bataljon je likvidirao

³¹⁸> Zbornik NOR, tom IX, knj. 7, d.121.

³¹⁹> VII, ANOP-a. k.l152/1, f.10, dok. 10/1

pet legionara i pet ranio, zarobio dva gestapovca, pronašao dva puško-mitraljeza, pet pušaka, osam bombi, pištolj, 800 metaka, foto-aparat; 4. bataljon ubio je 29 legionara, ranio 36, zaplijenio sedam pušaka 5000 metaka, pet šinjela, šest šatorskih krila...

Upoređivale su se i pojedinosti u ostvarenim rezultatima svakog bataljona: koliko je ko poslao bolnici smokava, oraha, krompira, masla, sira, šećera i voća (sva skupa 91 kilogram), duhana i cigaret-papira, kuna, maramica, koliko je opismenjenih (18), mobilisanih (165), koliko je održano priredbi, teorijskih i radnih časova po četama i vodovima, četnih i drugih konferencija, sijela, predavanja, da li je bilo grešaka prema narodu...

Činilo se da je to vrijeme frontovskog ratovanja, bez izrazito većih borbi, omogućilo četama i vodovima da organizuju intenzivnu političku, vojnostručnu i obrazovnu djelatnost, jer za dvadeset dana u 1. bataljonu je održano 148 časova političkog i vojnog karaktera, u 2. bataljonu 167 konferencija i časova obuke sa rukovodiocima i borcima, u 3. bataljonu 81, u 4. bataljonu 397 časova sa borcima i rukovodiocima.

Na svojim borbenim marš-rutama, za »šest mjeseci svoga vojničkog i političkog života«, Brigada je ubila i 106 neprijateljevih vojnika (njemačkih vojnika, ustaša, četnika, italijanskih fašista, domobrana, milicionera), dok je zarobila 343 od kojih 6 Nijemaca, 110 'vražijaka', 20 domobrana, 82 četnika, 55 italijanskih fašista i 72 ustaše). »Broj neprijateljskih vojnika koji su bili ranjeni prevazilazi broj mrtvih i zarobljenih skupa«.

Za to vrijeme je Brigada zaplijenila ili uništila 754 puške, 62 puško-mitraljeza, 9 mitraljeza, 6 teških bacača (2 neispravna), 16 lakih bacača (8 neispravnih), 55 pištolja, 7 raznih topova (5 neispravnih), 7 tromblona sa 2500 bombi, 23 raketna pištolja sa 700 raketa, 11 kamiona (neispravna), 4 luksuzna automobila, 16 kola, 6 motorcikla, 49 bicikla, 14 radio-stanica (9 neispravnih), 19 telefona, jednu lokomotivu sa 8 vagona, 80 konja, 30 mazgi, (6 ubijenih konja i mazgi), 26 sedala, 400 šinjela, 850 odijela i 400 pari cipela... Samo u Hutovu i Ravnom zaplijenjeno je oko dva vagona topovskih granata, minobacačkih mina, pušanih metaka, ručnih bombi i druge ratne opreme, odnosno u neuspjeloj njemačkoj julskoj ofanzivi »Sunčanica« 13. brigada je odijevala napadima zahvaljujući - u tim borbama — zaplijenjenoj municiji. Na tom putu je 58 vojnih i političkih rukovodilaca otišlo u druge jedinice i na politički rad u razne krajeve Hercegovine, dok je 109 boraca završilo političke, vojne i sanitetske kurseve.

Za to vrijeme je Brigada imala 112 poginulih (25 vojnih i 18 političkih rukovodilaca), 210 ranjenih, od kojih 46 vojnih rukovodilaca i 28 političkih. U naredbi su pomenuti i drugi podaci od broja vojnih i političkih predavanja (455), priredaba i sijela (318), džepnih novina (70), do broja opismenjenih (85), mobilisanih (1.230), konferencija sa narodom (160) i poklona koje su bataljoni slali brigadnoj bolnici.

»Svi gore navedeni podaci su približno tačni, rukovodili smo se da ne budu viši nego što su u stvarnosti«, obraćao se Štab 13. brigade borcima u bataljonima.

Bili su to dani kada su borci u seoskim kućama i pojatama, neposredno iza borbenih položaja, uvježbavali svoje četne ili bataljonske ho-

rove, skečeve, grupno čitali knjige »Kako se kalio čelik« i »Mati«, slušali predavanja iz geografije, istorije, prirodopisa, fizike, hernije i drugih oblasti naučnih grana, okupljali nepismene, redakcije vodnih, četnih i bataljonskih listova, pisali i redigovali članke za rubrike: Iz borbe, Za drugarice, Pali drugovi (»Da sa probudi uspomena na svakog palog druga«), Pjesme (»Da sadrže borbeni elan, bratstvo i jedinstvo naših naroda«), Iz svakodnevnog života (»Osvrte na dobre i loše strane jedinica«), Naučni dio, Vojni dio, Sanitet, Razonoda, Izvodi iz govora...

U 4. bataljonu su samoinicijativno do kraja novembra, pored tri broja bataljonskih novina, izdali i pet brojeva humorističkog lista »Neošišani četnik«, glasila koje je uređivao »neodgovorni urednik Jozo« (Rebac) i to »kad mu prahne«, kao u broju 3, gdje na prvoj strani u »komentarju« pod naslovom »Njemačka je prenijela rat na svoju teritoriju« piše: »Iz Glavnog stana vođe Rajha javljaju: 'Njemačko vrhovno vodstvo našlo je za shodno, da u toku elastičnih pokreta odvajanja, odvoji se djelimično i od Sigfridove linije. Opet se je pokazalo da njemačko vodstvo ima inicijativu u svojim rukama, da tamo gdje ono hoće pušta neprijatelja. Ova odluka zasjenjuje uspješna odvajanja kod Staljingrada i na afričkoj obali. Iako naše snage u toku odvajanja napuštaju čitave pokrajine, neprijatelj samo oprezno slijedi. Tako je samo na jednom mjestu došlo do dodira naših zalaznica sa patrolama neprijatelja. Neprijatelj je tom prilikom strahovito poražen, dok se je naša zalaznica čitava povukla. Na pitanje novinara u Vilhelmstrase zašto je djelimično napuštena Sigfridova linija, krugovi bliski Fireru uzdržali su se od izjave. Rekli su samo toliko da je vjera u Firera, Himlera i Gebelsa veća nego do sada i da cijeli njemački narod podiže oči u osvijetljeni prozor Firerove radne sobe... «³²⁰

Potiskivanje Brigade i rasulo 2. bataljona

Poziciono ratovanje je podstaklo u štabovima i komandama uvjerenje da je neprijatelj stalno u defanzivi i da više nije sposoban da preduzima ofanzivne akcije čak ni u manjem obimu, pa otuda i zanemarijevanje »u svim taktičkim radnjama pravilnog obezbjeđenja, a često i nikakvog«, kako je upozoravao Štab 29. divizije, pominjujući i primjere neprijateljevih iznenadnih napada na 11, 12. i 14. brigadu, ističući da »ne dozvoliti iznenađenje znači ne biti nikad tučen«, da je »još uvijek naš front, to jest borbeni front sa svih strana naših jedinica, pa se analogno tome treba obezbjeđivati i shvatiti važnost obezbjeđenja.«³²¹

Iskustva stečena u oktobarskim borbama, koje su značile »vrhunac naših uspjeha«, upućivala su bataljone 13. brigade kako se ispoljene slabosti mogu otklanjati tokom borbe, učvršćivati disciplina, vaspitavati borci koji su došli iz neprijateljevih redova, posebno da ne zavlache ruke u tuđa dobra, kako se upravo tim putem idejnog i vojnog jačanja jedinica na najbolji način doprinosi učvršćenju narodne vlasti, da borci uvijek budu »svjesni činjenice da su sve žrtve koje su do tada dali isključivo radi stvaranja narodne vlasti u novoj slobodnoj socijalističkoj

³²⁰> Muzej Hercegovine, K_1-1-212.

³²¹> Zbornik NOR, IV/30, d.37.

federativnoj Jugoslaviji«. Učvršćenje jedinica podrazumijevalo je da svi članovi štaba bataljona redovno, svakoga dana predveče, održavaju sastanke na kojima se moraju donositi zaključci i plan rada za sutrašnji dan.³²²

Neočekivane pozicione borbe uticale su da štabovi bataljona i komande četa »zaborave« i na svoja neposredna obezbeđenja, na pojačanu familijarnost članova štaba, na češće posjete rodbine borcima na položajima, naročito u danima vjerskih praznika, što je uslovalo i oticanje izvjesnih obavještenja koje neprijatelj nije uspio da iskoristi. Zbog toga je donijeta i naredba o zabrani posjeta rodbine i djelimično ograničavanje privatne pošte.

Događaji koji su već prvih decembarskih dana zahvatili cio front 13. brigade, počeli su burnije nego što se očekivalo. Bilo je to neposredno poslije dolaska u Nevesinje, krajem novembra oko 1000 vojnika i ojačavanja tog garnizona na blizu 2500 njemačkih vojnika, četnika i milicionera, uz nove tenkove i topove, upravo, u vrijeme nagađanja o tome kuda će tako snažna grupacija krenuti i napadati, u danima kada je 1. bataljon, odbio (1. decembra) »rutinski« napad na selo Malo Polje i ubio petoricu, a izgubio dva poginula borca i trojicu ranjenih. Drugog decembra upisano je u brigadnom operacijskom dnevniku da je »neprijatelj uglavnom neaktivan«. Na Gubavici je 3. decembra davana dotad, možda, najzapaženija priredba, a 2. bataljon bezuspješno i bez žrtava 3. i 4. decembra napadao na Bablju glavu u namjeri da protivnika »stjera u samo Nevesinje«.

Brigada je u to vrijeme (1. decembra 1944) bila na liniji Gubavica - Malo Polje - Kamena - Rabina - Vilenjak - Križevac - Babja glava, i imala je zadatak da tokom decembra zatvara pravac ka Stocu i Dubravama sa linije Gubavica - Vranjević - Kamena, i ofanzivno djeluje na neprijateljeva uporišta Buna - Blagaj - Busak, a ukoliko situacija dozvoli, i da ih likvidira, zatim da se »sa dva bataljona postavi na liniju Udrežnje - Biograd - Rabina i odatle ofanzivno djeluje na komunikaciju Nevesinje - Mostar, vrši pritisak na neprijateljski garnizon u Nevesinju« i u povoljnim okolnostima da ovlada gradom, da sa tih položaja onemogućiti svaki neprijateljev ispad radi plačke okolnih sela, te da dolaskom 12. i 10. hercegovačke brigade na sektor Biograd - Udrežnje - Rabina - Kamena povuče sve svoje bataljone s tog sektora na sektor Vranjevići - Malo Polje - Rotimlja sa zadatkom zatvaranja pravca ka Dubravama i Domanovićima.

Na desnom krilu bile su jedinice 11. brigade i dijelovi italijanske partizanske divizije »Garibaldi«, na mjesto kojih je sredinom decembra 1944. stigao bataljon 12. brigade, a zatim i bataljon 10. brigade sa zadatkom da zatvaraju pravac od Nevesinja ka Gacku i Ulogu. Na lijevom krilu 13. brigade, sa druge strane Neretve bile su do sredine decembra 10. i 12. hercegovačka brigada, a nakon njihovog napuštanja zapadne Hercegovine i prelaska u istočnu (10. brigada na sektor Kamena - Žulji - Rabina - Jasen, a 12. brigada na liniji Biograd - Udrežnje), na području Slipčiči - Čitluk stigla je 4. dalmatinska udarna brigada i s njom je 13. hercegovačka brigada održavala povremenu vezu.

³²²¹ VII, ANOP-a, k.1 152/1, f.2, d.33.

Izjutra 5. decembra oko 4 časa više od 2000 neprijateljevih vojnika krenulo je iz Nevesinja, Bakračuške, Blagaja i Bune ka položajima 13. hercegovačke brigade. Već poslije kraće borbe na položajima 2. bataljona, odnosno na krajnjem desnom krilu Brigade sa linije Debelo brdo - Križevac - Bablja glava, neprijatelj je potisnuo i razdvojio čete toga bataljona i, na taj način, ugrozio bok i leđa ostalim jedinicima koje su odbile prvi nalet neprijateljevih bataljona i nanijeli im značajne gubitke.

Stilovitim napadom dva bataljona 369. grenadirskog puka 369. izviđačkog bataljona, jednog bataljona 738. lovačkog puka i jednog ustaškog bataljona, 105.SS tenkovske čete i dva divizionara artiljerije, okupljenih u borbene grupe »Dubrava« (napadala na desno krilo Brigade, u njen bok), »Griner« (krenula u napad sa Bune) i »Licov« (napadala na središnjem pravcu sa Buska), u poduhvatu nazvanom »Jork«, trebalo je da se očisti pretpolje »glavne odbrambene linije«, rastroji i upozori protivnik s druge strane borbene linije da se te zime neće odvojiti od svojih zaklona i preći rijeku Bunu i komunikaciju Mostar - Nevesinje.³²³

Taj siloviti napad njemačkih jedinica sručio se svom žestinom, prije svega, na 2. bataljon, ne samo zato što je taj bataljon držao dominantne položaje na Babljoj glavi i Debelom brdu, već i zbog toga što je i najmlađi bataljon u Brigadi, što neprijatelju, kako mnoga saznanja na to upućuju, nije bilo nepoznato. Uz to, upravo u toj noći napada, 5. decembra, u vrijeme kada je dotadašnji komandant Omer Mrgan otišao na dužnost zamjenika komandanta 12. hercegovačke NOU brigade, stigao je u Štab 2. bataljona njegov novi komandant dotadašnji komandant 1. bataljona Krsto Dabović, gdje je zatekao, pored komesara bataljona Safeta Šefkića, zamjenika komandanta 13. brigade Milana Tabakovića i načelnika Brigade Smaila Balalića.

Četa koja je bila u rezervi, s kojom su krenule sve starješine, grabila je kamenjarom ka položajima na kojima je glavninom bataljona rukovodio zamjenik komandanta bataljona Spiro Samardžić, ranije komandir čete u 3. bataljonu, izrazito hrabar, koji je u julske ofanzive sa svojim borcima upao među legionarsku topovsku bateriju i neposredno doprinio njenom zarobljavanju.

Borce na položaju pokušavali su da zadrže i obavještajni oficir bataljona Spasoje Vukoje, komandiri četa i još nekoliko odlučnih boraca, ali sve je bilo uzalud: iznenađeni i nedovoljno budni, rastureni od neuporedivo snažnijeg i veoma upornog neprijatelja koji nije štedio municiju (»Gledao sam kako Omer Šuko iz mitraljeza pogađa njemačkog vojnika a preko njega drugi preskaču i, ne obazirući se na rafale, idu dalje« sjeća se Safet Šefkić), razbijeni na grupe na ispresijecanom i snijegom zatrpanom terenu, nošeni panikom i neborbenošću novomobilisanih boraca, čete su se strmoglavile s položaja i rasule na sve strane, pa se u tom metežu i četa, koja im je stizala u pomoć, takođe, rastočila otvarajući put neprijatelju koji se duboko uklinio u borbeni poredak Brigade.

Iako je već bilo očigledno da se 2. bataljon 13. brigade potpuno rasprišio, da su se borci razbježali ka svojim selima na dubravskom pla-

³²³ »29. hercegovačka divizija«, str. 396.

tou, ostavljajući samo Štab bataljona s jednom komandom čete, borci 4. bataljona koji su se na Mukinju i Vilenjaku neočekivano našli gotovo u okruženju, odolijevali su topovima i minobacačima, jer je i njegov lijevi susjed, 3. bataljon, bio prisiljen da se djelimično povuče na povoljnije položaje. Mada se u takvim okolnostima nije moglo očekivati da će gubitak jednog puškomitraljesca značiti mnogo za odbranu bataljona, komandant Milan Bjelogrić je svog komandira voda Voju Miloševića, koji se s isturene čuke povukao sa vodom bez jednog puškomitraljeza, vratio na iste položaje sa zahtjevom da izgubljeni puškomitraljez povrati od neprijatelja. I puškomitraljez i čuku. Komandir Milošević i njegovi borci nisu mogli da zadrže zauzeti vrh, ali vratili su se sa dva zaplijenjena puškomitraljeza. Umjesto predaje drugog opkoljenog voda, kako su očekivali legionari, vod se probio kroz njemačke položaje i preko komunikacije Mostar - Nevesinje izbio na Podvelež, da bi kasnije ponovo stigao u bataljon.

Dok je neprijatelj munjevitom brzinom gonio rasturene dijelove 2. bataljona, a u nemogućnosti da izdvoji snage i zaustavi prodor na sektoru 2. bataljona od Rabine do Oštre gomile, Štab 13. brigade je tokom dana povukao s položaja sva tri bataljona i rasporedio ih na liniju Gubavica - Hum (k.532) - Gradina - Crni vrh (k.957). Jedna četa 4. bataljona, ojačana pratećim vodom Štaba Brigade, stigla je i na padine Sniježnice, na krajnjem desnom krilu, potiskujući neprijatelja koji se kretao ka Sniježnici i polako mu se zabacujući u bok.

Na tim položajima dočekan je i naredni dan do 16 časova, kada je neprijatelj uspio da prodre u Rotimlju, Trijebanj i Brštanik i da ovlada Crnim vrhom, pa je Brigadu i s tih položaja uspio da potisne.

Na Gubavici, komunikacijom Mostar - Domanovići, toga 6. decembra u 3 sata izjutra, krenuo je u protivnapad 1. bataljon podržan sa četiri tenka 1. čete 1. tenkovskog bataljona da bi povratio svoje položaje. Poslije sudara sa neprijateljevom pješadijom, borci su zalegli oko puta podržani vatrom tenkova koji su, ne zadržavajući se, krenuli naprijed radi zauzimanja boljih položaja i efikasnije vatre. Pošto su se odvojili od pješadije, tenkovi su upali u neprijateljeve položaje na kojima je već bilo nekoliko tenkova »fiat«, za podršku pješadije, koji su prodrli od Bune. U kratkom žestokom vatrenom okršaju pogođen je jedan tenk 1. tenkovske čete, a prilikom povlačenja i drugi, ali je izbjegao zarobljavanje. Iako je izgubljen jedan tenk, neprijatelj je bio zaustavljen, potisnut i odbačen, komunikacija Čapljina - Stolac zaštićena, kao i Bolnica u Stocu. Ipak i »ovog puta se pokazalo, što se najzad i shvatilo, da tenkove po ovakvom nepreglednom zemljištu ne treba upotrebljavati samostalno, bez podrške pješadije, pa su u toku cijelog dana upotrebljavani za neposrednu podršku pješadije u odbacivanju neprijateljevih snaga na rijeku Bunu«. ³²⁴

Opšti protivnapad svih snaga 13. brigade uslijedio je sutradan 7. decembra, kada se sa linije Stjepankrst, jugozapadno od Nevesinja, Hodovala, Kozica i Bivoljeg Brda, kao i sa Sniježnice, prešlo u protivnapad i oko 15 časova ovladalo Gubavicom, Hodbinom, Gornjim Vranjevićima, Kamenom, Žuljima, Klepetušom i Cinciljem.

³²⁴> M. Rabić. n.d., str. 140.

Brigada se ponovo našla na svojim starim položajima sa kojih je bila potisnuta nepuna tri dana, jer se i neprijatelj povukao na položaje na desnoj obali rijeke Bune, u uporišta Bunu, Blagaj, Tanovića Han, Bakračušu i Nevesinje, a sa jednom kolonom od 1000 vojnika produžio za Mostar.

Neprijatelj je u trodnevnim borbama imao oko 50 mrtvih i više ranjenih, a Brigada 33 izbačena iz stroja, od kojih 12 poginulih: iz 1. bataljona Radoslav Butulija, Bećir Boškailo i Mustafa Haračić, iz 3. bataljona Đuro Goluža, Alija Karić i Safet Sefo i iz 4. bataljona Stipe Barbir, Agan Bučuk, Nikola Cović Mate Čuvalo, Halil Kaplan i bolničarka Marija Korol. Bili su to Srbi, Hrvati i Muslimani iz Hercegovine i Hrvatske, združeni i zbratimljeni u ljudskom djelu.

Kada se 7. decembra naveče 1. bataljon našao na svojim starim položajima Gubavica - Buna - Hodbina - Malo Polje, njegove četiri čete imale su 270 boraca, 24 puškomitraljeza, 4 mitraljeza, 3 laka i 1 teški minobacač, više mašinki i tromblona. Borci su bili moralno postojani i samouvjereni da mogu, ako ih protivnik i potisne, vratiti svoje položaje.

Napadima započetim na 14. i 11. brigadu krajem novembra, a okončanim u Dubravama 7. decembra, neprijatelj je napadnute brigade potisnuo 15 kilometara u dubinu, izbacio iz borbenog stroja oko 200 boraca, pri čemu je i on imao približno slične gubitke. Protivnikov »stvarni uspjeh mogao bi se svesti na privremeno odlaganje prodora 14. brigade prema Konjicu, kao i na to da su 4. i 2. bataljon 13. brigade bili potreseni i što je srušen most na Zalomki.«³²⁵

Na položaje od Gubavice do Cincilja, ispred »zelene linije«, ponovo su počele da sipaju artiljerijske granate. Očekivalo se da će na gotovo trideset kilometara prostranom frontu, koji nije bio zaposjednut četama u planinskom kraju oko Biograda, biti više snaga kako bi se mogli uspješno braniti položaji i napadati neprijatelj, ali nove jedinice još nisu bile stigle, i Brigada je trebalo da se osloni na vlastite snage.³²⁶ U novom decembarskom izvještaju³²⁷ Divizija je obavještena da je rasuti 2. bataljon prikupljen i srušen, da je u brigadnoj rezervi i da ima 169 boraca, da su 43 borca upućena u druge bataljone, da je 15. decembra neprijatelj pošao jednom kolonom od 150 vojnika prema Malom Polju radi pljačke, potpomognut artiljerijom iz Blagaja, da je odbijen, i da je sutradan oko 250 vojnika iz Nevesinja napalo 4. bataljon na Muknici i Vilenjaku, ali da su protivnapadom vraćeni položaji i da je na njima ostalo 15 neprijateljevih leševa, da je 1. bataljon imao 17. decembra borbu i da su 1. i 4. bataljon tih dana imali pored ranjenih, pet poginulih boraca.

Dva dana kasnije, 19. decembra, neprijatelj je od Tanovića Hana, Buska i Blagaja napao položaje 3. bataljona na liniji Žulji, Kamena, Vranjevići i prema Malom Polju, u namjeri da opljačka sela u kojima su bile čete 3. bataljona.

Poslije cjelodnevne borbe neprijatelj je odbačen na svoje položaje. Tom prilikom poginulo je 20 'vražijaka', a ranjeno znatno više. »Mi smo

³²⁵) »29 hercegovačka divizija«, str. 397.

³²⁶¹) VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.6, dok. 33.

³²⁷⁾ VII, ANOP-a, k.l 152, f.6, dok. 37.

imali pet mrtvih od kojih dva komesara četa i jedan pomoćnik komesara čete. Ovi rukovodioci su poginuli svojom nepažnjom ne koristeći zaklone«, pisalo je u izvještaju, bez pominjanja imena trojice političkih komesara čete, ni okolnosti u kojima su poginuli, kao da je sve to što se dogodilo bio svakodnevan, običan događaj koji je zahtijevao posebno objašnjenje. I u operativnom dnevniku Brigade je na dan njihove pogibije, 19. decembra, zapisano kako je neprijatelj namjeravao da zapali sela Kamenu i Vranjeviće i onemogući smještaj jedinica u njima, da je poslije sedmočasovne borbe 3. bataljon uspio da neprijatelja natjera na povlačenje i ovlada svojim položajima, da je u toj borbi bataljon imao pet poginulih i sedam ranjenih od kojih dva teže, da na sektoru ostalih bataljona nije bilo borbi ni promjena.³²⁸ I u knjizi radio-depeša, 19. decembra izjutra, Divizija je obaviještena da je »neprijatelj u Nevesinju primio suhu hranu za četiri dana«, da se već vodi borba oko Vranjevića, Kamene i Žulja, da 12. hercegovačka brigada još nije došla na sektor Biograd - Udrežnje, a sutradan, 20. decembra, uveče: »Borba bila žestoka. Neprijatelj odbačen na stare položaje. Jutros je 14 lakih aviona (savezničkih, tj. eskadrile NOVJ, pri. M.S.) bombardovalo Nevesinje. U nedostatku municije ne znamo da li ćemo moći održati sadašnje položaje«.

Smrt trojice komesara

Bilo je to vrijeme kada su »lična herojstva tako masovna da ih čovjek ne može nabrojati«, a lična junaštva stapala se u junaštva cijelih kolektiva. Tako se dogodilo i u selu Kamena, 19. decembra 1944.

Naredbom Štaba 13. brigade, 5. decembra 1944,³²⁹ postavljeni su za komandira Prateće čete 3. bataljona zastavnik Radovan Radovanović, za političkog komesara Slavko Šukić, a za njegovog pomoćnika Antun Kordić, omladinac s otoka Raba, do tada politički delegat voda. Njih dvojica, Radovan i Slavko, i pomoćnik političkog komesara i partijski rukovodilac 3. bataljona Kosto Đurica, neposredni su učesnici u dramatičnim događajima u selu Kamena, svjedoci i očevici junačke smrti Antuna Kordića i njegovih saboraca: komesara 1. čete Jove Lučića i komesara 3. čete Branka Mihića, kao i boraca njihovih četa - Omera Velledara, Mirka Glavaša, Božidara Dorkića i Avda Bijavice, sedmorice poginulih u jednom danu i na jednom mjestu, čija je imena i prezimena zabilježio u to vrijeme partijski rukovodilac Kosto Đurica.

Ako se poginuli komesari i njihovi borci i ne pominju u ratnom izvještaju, o njihovoj pogibiji progovorio je pisac kratkog članka »Drugovi u životu i smrti«, koji je objavljen, kasnije, u brigadnom listu »Hercegovački borac«, a zatim preštampan i u divizijskom glasilu »Hercegovački udarnik«. U očima boraca borba je »svakog časa postajala sve žešća, a zatim:

»Neprijatelj pokušava da prodre od Nevesinja, ali naši položaji su uvijek čvršći. Komesar Kordić je sa jednim vodom na položaju. Na suprotnoj koti primjećuje se neprijatelj. Komesar Kordić i vodnik Milko

³²⁸> VII, ANOP-a, k.1 152/11, f.5, dok. 2.

³²⁹> VII, ANOP-a, k.1 152/1, f.9, dok. 24.

prebacuju se... Eno ih već blizu neprijatelja. Bombe poletješe kroz vazduh, ali ne pogodiše bunkere. Nestaje im bomba i moraju da se povlače. Ali mašinka zaštekta. .. Komesar Kordić pada, dok vodnik Milko uspjeva da se prebaci u zaklon.

Nasuprot ovoj koti s lijeve strane pruža se zelena livada. Iza nje se diže kamena pustoš Kamenskog brda. Tamo je 3. četa. Tu se, uz komesara Branka Mihića nalazi jedan od najmlađih drugova u četi - Veledar Alija. Obojica su ovo vidjeli. Vidjeli su kad je Kordić kao bombaš poletio na čuku, vidjeli su ga i kad je pao. Nijesu dugo razmišljali. Pogledali su se i razumjeli. Trebalo je spasti druga. I dva druga, dva borca, dva Titova vojnika, jedan Musliman, a drugi Srbin, združeni i zbratimljeni u giganskoj borbi, kad su vidjeli da je drug pao, pojuriše da ga spasu. .. Ali, neprijatelj ih opazi. Obojica padaju, vjerni drugovi u životu i smrti, graditelji nove zajedničke narodne zgrade, u čije temelje postavše svoje mlade živote«.

Tako su protekli trenuci borbe za kotu iznad sela kada je svjetlost dana bila već uveliko ovladala golim kamenjarom, tako su u očima ratnika poginula tri njegovog druga - komesari Antun Kordić i Branko Mihić i, kako je vjerovao, jedan od najmlađih boraca u četi - Veledar Alija, tri druga - Hrvat, Srbin i Musliman. Ratnik i dopisnik s položaja zamijenio je samo ime borca umjesto Alije Veledara³³⁰ poginuo je Omer Veledar, bliski rođak komesara Alije, čija je četa vodila okršaj lijevo i nedaleko od 3. bataljona.

Omladinac Omer, koji je pogledao komesara Branka i odmah »očima« razumio da njih dvojica moraju zajedno spasti komesara Antuna, bio je jedinac Hadže Veledara iz Počitelja, iz srednjovjekovnog grada, nepunih dvadeset kilometara od mjesta na kome je poginuo, i majke koja je prije rata ostala bez muža mukotrпно prehranjujući sina i četiri kćerke. Njen sin Omer, skojevac, i komesar Branko, zajedno su krenuli na svoj posljednji ratni zadatak ka smrtno ranjenom komesaru Antunu, i poginuli jedan pored drugog.

Mnogi bi borci te noći pali, više nego što ih je poginulo, da pomoćnik komesara Prateće čete Antun Kordić nije bio budan, da u dva sata noću, tih dana prepun neke nervne prenapregnutosti, nije prelistavao svoje zabilješke i rijetke brošure iz svoje komesarske torbe, da nije u tišini noći čuo odron kamenja i prigušene glasove, probudio i druge članove komande čete. Tako bunovne, neispavane, trgao ih je pucanj stražara ispred obližnje kuće u kojoj je bio Štab 3. bataljona, a zatim eksplozije ručnih bombi i mitraljeskih rafala.

Istrčali su iz kuća u pomrčinu i naletjeli na njemačke vojnike i ustaše koje je, kasnije se za to saznalo, doveo dan ranije iz bataljona prebjegli legionar, zarobljen u borbama za Trebinje i zadržan kao kuvar u bataljonu. Znao je položaje i kretanje patrola triju četa, i nije mu bilo teško da jaku protivničku četu dovede do kuhinje u kojoj je radio. Ipak, očekivanja im se nisu obistinila. Iako za trenutak iznenađeni, borci su i u pomrčini raspoznavali svoje protivnike i, nakon dvočasovnog vrtloga oko kuća i ograda, pojedinačnih i grupnih dvoboja ručnim bombama,

³³⁰⁾ Oficir JNA u penziji, živi u Mostaru.

potisnuli su u prvi osvit zore i zakovali protivnika na koti iznad sela. Cio bataljon pribrao se i krenuo na utvrđenu glavicu, ali puškomitraljesci su unaokolo kosili i odnosili prve žrtve. Ranjen je i komesar Slavko Šukić i još nekoliko boraca. Tada su, eto, komesar Antun i vodnik Milko pokušali da se privuku bunkeru na koti, ali Antun je poginuo, a nekoliko trenutaka kasnije, pored njega, pali su smrtno pokošeni komesar Branko i skojevac Omer.

Obračun se bližio kraju: ručni bacači i »breda« su sve preciznije tukli, gruvale su ručne bombe, čuo se poklič za pokličem. Odlučan i ponesen željom da što prije dotuče preostale ustaše i legionare na kamenoj glavici, oglasio se gromkim pozivom na juriš - stojeći s mašinkom u ruci - komesar 1. čete Jovo Lučić, oglašujući se i o upozorenja bataljonskog partijskog rukovodioca Koste Đurice da će glavu tako brzo izgubiti. I pao je nekoliko koraka dalje, kada se pridigao da bi bacio bombu. Bila je to i poslednja, sedma žrtva 3. bataljona, pored više ranjenih boraca.

Poginuli borac Omer Veledar rastao je uz majku i četiri sestre, a komesar Branko Mihić je od svoje četvrte godine života bez oca u selu Dabrici, tridesetak kilometara daleko od mjesta na kojem je poginuo. U prvoj ustaničkog godini postao je skojevac i borac partizanske čete, iduće godine član Opštinskog komiteta Skoja za Berkoviće, da bi u vrijeme četničkog terora u Hercegovini 1942. kao ilegalni terenski radnik gradio punktove otpora među seoskom omladinom, od kojih su mnogi, zajedno s Brankom, ujesen 1943, stupili u novoosnovani partizanski bataljon »Savo Belović«.

Komunist i politički delegat voda Branko, ranjen u opsadi četnika zabarikadiranih u pećini iznad dabarskog sela Potkoma, zaliječen u divizijskoj bolnici u selu Crni Kuk, vratio se u 13. brigadu ponovo, sada već kao komesar čete, izuzetno hrabar, poveo svoje borce u mnoge okršaje, sve do svoje junačke smrti u selu Kamena. Sutradan, 20. decembra 1944, njegov brat Ljubo, skojevski rukovodilac, i drugi iz rodnog sela stigli su na bataljonski položaj. Posmrtno ostatke komesara čete prenijeli su u svoje selo i sahranili u porodičnoj grobnici.

Toga dana, 20. decembra, i otac poginulog komesara Jove Lučića, sa nekoliko svojih prijatelja iz obližnjeg sela Hodbine stigli su u bataljon i otvorili grob svog sina. Tu, pored Jove, ležao je njegov najbliži drug iz sela Mirko Glavaš, vodnik voda u njegovoj četi, smrtno pogođen koji metar dalje od svog komesara i prijatelja. Jovo je - pogođen sa dva metka u stomak i jednim u kičmu - gledao otvorenih očiju juriš svojih drugova, njihov napad na vatrena gnijezda ispod kojih su ležali ranjeni borci. Odlučnim napadom iščupano je od smrti nekoliko ranjenih. Samo je on, komesar, znao da je to njegovo poslednje jutro. Dva sata nakon ranjavanja, dok se borba sa njemačkim vojnicima i ustašama prenosila sve dalje od sela, opružen na nosilima molio je posljednjom snagom drugove koji su ga nosili prema Ščepankrstu, praćeni mecima neprijateljevog puškomitraljesca, da čuvaju svoju a ne njegovu glavu, da - ako već ne shvataju opasnost u kojoj su se našli - uspore pokret prema bolnici i zalegnu u kamenjar, da sačekaju, jer, eto, zar ne vjeruju

svojim očima - oni, u stvari, već nose mrtva čovjeka. Nevelika grupa ratnika nije poslušala komesara - i u selo Šćepankrst donijeli su njegovo tijelo.

Zakopali su ga pored vodnika Mirka Glavaša, a već sutradan komesarev otac Đuro, zvani Djed, sa svojim seljanima podigli su tijela palih junaka, Jovu i Mirka, i na nosilima ponijeli prema njihovom selu Hodbini. Jovo Lučić rođen je 1920, a tri godine kasnije umrla mu je majka. Tu je završio osnovnu školu i vrijedno prionuo za motiku na očevom imanju, a, kao naočit momak i vojnik, našao se na albanskom frontu u aprilu 1941. Koji mjesec kasnije strpan je u ustaški zatvor, odakle se izvukao pukim slučajem.

Ako je Jovo Lučić ustašama prilazio samo naoružan, četnike je izbjegavao u širokom luku i odbijao da stavi njihovu kokardu, mada su gotovo dvije godine kamom i svojim trojkama vladali selom. Njegovo srce kucalo je za druge: septembra 1942. dočekao je grupu naoružanih ilegalaca Dušana Brstine,³³¹ komandanta partizanskog bataljona, i sa svojim omladincima vodio ih u okolna sela na sastanke i dogovore, kojima je i on, Jovo, od prve polovine 1943, prisustvovao kao član KPJ. U njegovom selu je tada djelovala partijska organizacija koja je, početkom aprila 1944, uputila Jovu i veću grupu omladinaca u partizanski bataljon »Savo Belović«, gdje je Jovo postavljen za političkog delegata, a zatim u 3. bataljonu 13. brigade za komesara čete. Vijest o njegovoj smrti je uzbudila i ganula selo.

»Doneseni su u Hodbinu, njih dvojica, uz pomoć seljana i jedne čete koja je bila smještena u kući i u komšiluku Đure Lučića«, prisjećao se tih dana Stevo Stević, kome je ostalo u pamćenju i to da su komesar Jovo i vodnik Mirko »sahranjeni u jednu grobnicu, a i sada se tu nalaze, iako postoje porodične grobnice posebno Lučića, posebno Glavaša«, kao i dvanaest seoskih manjih groblja u kojima se sahranjuju Srbi, Hrvati i Muslimani.

»Dan je bio lijep kao proljetni, a sakupilo se na sahrani dosta svijeta, pa i skoro čitava četa 1. bataljona, čiji je komesar održao govor«, prisjeća se Stevo. »Zatim je iznad otvorene rake stao Đuro, Jovin otac. Suznih očiju, počeo je da govori: da mu je Jovo kao prvo dijete posebno drag i mio, kako je on svoga oca i ostale cijenio i volio, kako ne može da shvati da ga više neće vidjeti, kako je tek trebalo da u slobodi živi, a eto više ga nema. Na kraju je rekao: »Zao mi te je kao sina svoga, ali lakše rane podnosim kad si pao za slobodu naše zemlje, kad si pao u borbi protiv neprijatelja«. Zatim je jedna desetina boraca plotunom odala poštu komesaru Jovi. Riječi druga Djeda na sahrani svoga sina - momka od dvadeset i četiri godine ostavile su na sve prisutne jak moralni utisak. S obzirom na to da je dan bio sunčan i vidljivost veća i jasna, neprijatelj koji se nalazio lociran na Buni počeo je da puca u masu koja je bila na sahrani. Odgovoreno im je kroz cijevi naših boraca«.

General-major u penziji, živi u Beogradu.

Preispitivanje sopstvenih grešaka i obaveza

Život na položajima donosio je nove borbe, nove žrtve, sve snažnije narastanje bataljona i, sve češće, ledeni i snježni sjeverac s planine Veleža, sa druge strane puta Mostar-Nevesinje. Pripremajući se za svoj posljednji skok ka Mostaru, napad preko rijeke Bune i prostrane kotline, borci su na položaju danima i noćima napregnuto osluškivali prigušene pucnjeve topovskih baterija sa položaja oko grada, najčešće, iza Fabrike duhana i sa kote 102 ispod sela Gnojnica, očekujući granate i iza tornja katoličke crkve u Blagaju i od naselja Buna, odakle su tukli tenkovi. Artiljerci su i tokom noći gađali njima dobro poznate otporne tačke i naselja s druge strane frontovske linije, poput izdvojene škole na Gubavici, preko koje se propinje put prema Stocu i Čapljini i na kojoj su bili zasjeli »Mostarci«. Tako su i jedne od posljednjih decembarskih noći, kada je Prateća četa organizovala priredbu za sve »slobodne« oko štaba i za »četne delegacije«, osule topovske granate oko škole. Lampe su se ugasile, zgrada se tresla, ali i harmonika muzičkog pedagoga i dirigenta bataljonskog hora, mostarskog boema Ejuba Komada.

Tog zimskog dana, 25. decembra, komandant i komesar 29. divizije, Vlado Šegrt i Vukašin Mićunović, uputili su depešu borcima i rukovodiocima »katoličke vjeroispovjesti«, čestitajući im »nastupajuće (božićne) praznike«, s uvjerenjem da su to i »posljednji« koji slave »u uslovima još neoslobođene zemlje«, pozivajući ih ujedno da »složno u bratskom zagrljaju sa Srbima i Muslimanima Hercegovine« učine sve za »što brže oslobođenje i obnovu naše domovine«.

Dva dana kasnije, 27. decembra, Vlado Šegrt je Štabu 13. brigade poslao depešu: »Prikupite detaljne podatke o neprijatelju na prostoru Buna - Blagaj - Mostar i kakvi su izgledi na uspjeh u eventualnim našim ofanzivnim akcijama«. Tri dana potom, 30. decembra, stigla je nova depeša: »Pošaljite jednog telegrafistu koji će se upoznati i primiti stanicu koju možete upotrijebiti za vezu sa bataljonima«. ³³²

Nije više bilo sumnje - bitka za Mostar bila je na pomolu i obavještajcima nije bilo osobito teško da prikupe i pošalju vjerodostojne podatke o neprijateljevim otpornim tačkama i kretanju njegovih snaga, o svakom pokretu ne samo 2500 ustaša iz njihovog 9. zdruga, domobrana i Nijemaca, koji su se još uvijek nadali da obračun koji im se pripremao nije tako blizu.

Činilo se, uz sve to, da je i 29. divizija, koja je u neprijateljevim dokumentima označavana kao elitna partizanska i komunistička divizija, čija su ofanzivna i nepredvidljiva dejstva zbunjivala njemačke komandante, poslije mjesec i po dana aktivne odbrane pred »zelenom linijom«, izgubila »donekle od one borbenosti koju je pokazivala u julskoj ofanzivi i ostalim bojevima za oslobođenje Hercegovine«, smatrao je rukovodilac Politodjela 29. divizije Vukašin Mićunović. On će tih dana preuzeti i dužnost političkog komesara Divizije, preispitujući posljednja iskustva hercegovačkih brigada, posebno 13. i 14. brigade u borbama početkom decembra. Upozorio je političke komesare brigada i njihove po-

³³²⁾ VII, ANOP-a, k.1146/1, f.2, dok. 10.

moćnike da se »u svakoj od naših brigada desilo ponešto što nas mora zabrinuti, da uzroke izvjesnog zastoja u borbenoj sposobnosti jedinica ne sagledavaju samo u tome što je front Divizije bio prilično rastegnut, rukovodstva podmlađena, bataljoni omasovljeni ljudstvom koje je pretežno bilo u neprijateljevim vojskama, u upornosti protivnika koji je branio svoje posljednje pozicije u oblasti, već i u subjektivnim slabostima, a otuda, prije svega, i potreba šireg političkog rada metodom ubjeđivanja, pojačane budnosti, odgovornosti i kontrole, razvijanja iskrenosti i odanosti, bratstva i jedinstva i drugih moralnih vrлина, vojničkih osobina i borbene osposobljenosti«.

Iskustva stečena u borbama 5. 6. i 7. decembra štabovi bataljona 13. brigade usvojili su kao obavezu da četama organizovanije rukovode, da se vještina borenja ne postiže samo u neposrednim sudarima s protivnikom nego i vojnom obukom, kao sastavnim dijelom života bataljona, da se ne mogu izostaviti procjene zemljišta i neprijatelja, osmatranje protivnika, pravljenje zaklona, što je sve proisticalo iz potcjenjivanja protivnika, pa otuda i očigledno slaba priprema novih boraca, njihovo »gađanje« neprijatelja sa istim nišanom i na 200 m i na 1000 metara odstojanja.³³³

Greške su u Štabu 29. divizije, ipak, bile shvaćene ozbiljnije nego što se pretpostavljalo, i dva člana komisije, rukovodilac Politodjela 29. divizije Aco Babić i pomoćnik načelnika Štaba Mustafa Dizdarević, trebalo je da u 13. brigadi ispitaju šta se, u stvari, dogodilo kada je više od 2000 neprijateljevih vojnika napalo (5. decembra 1944.) od Nevesinja do Gubavice i potisnulo Brigadu tri do deset kilometara, kako i zašto je potpuno razbijen 2. bataljon. Da li su prva saznanja u Diviziji tačna: da je Brigada bila iznenađena napadom, da je raspored bataljona bio linijski i bez osobite međusobne veze, da su ispoljeni nesnalazljivost i nejedinstvo u rukovođenju, različito izdavanje naređenja? Zašto je bojnu komoru, intendanturu i sanitet zahvatila panika, zašto su vrtoglavo zaglavinjali u duboku pozadinu, zašto dva dana nije bilo radio-veze sa Divizijom.³³⁴

Desetak dana kasnije, 29. decembra 1944,³³⁵ Divizija je objelodanila Opomenu Štabu 13. brigade zbog toga što je u borbama koje su vođene od Bablje glave i Bišine do Blagaja i Gubavice (5. 6. i 7. decembra), ispoljio »izvjesne taktičke greške koje su dovele do toga da je neprijatelj u početnim akcijama imao uspjeha, potisnuvši 13. brigadu do linije Komarevac - Sniježnica - Stjepankrst - Hodovo - Stanjevići - Bivolje Brdo, odnosno što Štab kao kolektivni organ (politički komesar i zamjenik komandanta bili su u bataljonima) nije procjenjivao i davao naređenja u skladu s tokom zbivanja. Što se stanje »unekoliko preuveličavalo i shvatilo pomalo panikerski«, što su bataljoni, iznenađeni napadom, prihvatili bitku pod nepovoljnim uslovima, panikerski i bez međusobne veze sa susjedima, što su »pojedini članovi Štaba brigade, uslijed toga što nisu bili kao štab na jednom mjestu, izdavali suprotna naređenja pa potčinjene jedinice nisu znale čija će naređenja izvršavati«,

³³³> VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.2, dok. 22.

³³⁴> VII, ANOP-a, k.l 145, f.4, dok. 32.

³³⁵> VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.11, dok.5.

što je dozvolio da se 2. bataljon ospe, a Bojna komora, Intendantura, Bolnica, među kojima se našla i radio-stanica, panično povlače četrdeset kilometara u pozadinu, prekinuvši dva dana vezu sa Divizijom.

Bilo je to vrijeme kada je umjesto Novaka Anđelića, koji je postavljen za rukovodioca Personalnog odjeljenja 29. divizije, za pomoćnika političkog komesara i partijskog rukovodioca 13. brigade došao Dragutin Vuković Drago,³³⁶ član Politodjela 29. divizije. Umjesto političkog komesara 3. bataljona Sveta Kovačevića, koji je preuzeo dužnost političkog komesara 10. hercegovačke brigade, postavljen je kapetan Rajko Milošević,³³⁷ komesar 1. čete u 4. bataljonu. Komandir čete Branko Miličević postao je zamjenik komandanta 4. bataljona, Veljko Okuka zamjenik komandanta 3. bataljona, a Boriša Mandić zamjenik komandanta 1. bataljona. Postavljeno je i više političkih komesara i komandira četa, vodnika i vodnih delegata, desetara, a mnogi su odlikovani i unapređeni.³³⁸

Te posljednje ratne zime u četama se sve odlučnije podsticala konkretnost i otvorenost, brižljivije razmatrane okolnosti u kojima je pojedinac učinio grešku ili ispoljio neku ljudsku slabost, kao što je bio »mužjački« odnos intendanta 1. bataljona prema bolničarki Prateće čete, slučajevi samoranjavanja i dezertiranja, sve do brižljivijeg pisanja karakteristika. Tako su i na sastanku članova Štaba 13. brigade i bataljona, 2. decembra, tokom noći kolektivno pisane karakteristike za devetericu drugova koji su bili određeni za školovanje u Beogradu. Mostarski skojevac Branko Vuković, šifrant 13. brigade, nekad borac u vodskom komandira Pavia Neimarevića, koji je krenuo za Beograd, često se javljao za bombaša, ali - kako su se bataljoni približavali Mostaru - očekivao je da se drugi jave kao dobrovoljci bombaši, mada bi ga i tada komandir voda određivao za »vodu bombaša«. Skojevac koji je rastao zajedno sa Pavlom rekao je tada svome komandiru: »Znaš šta je hrabrost, ali ne i obazrivost da ne pogineš pred rodnim gradom. Trebalo je da ne diraš u tu moju veliku ljubav!«

336) Dragutin Vuković Drago, pukovnik JNA u penziji, nosilac Partizanske spomenice 1941, politički komesar 29. hercegovačke divizije 1945. godine, živi u Beogradu.

337) Poginuo na Ivan-planini marta 1945.

338) Naredbom Štaba 13. brigade br. 35 od 13. XII 1944, postavljeni su: za vršioca dužnosti šefa Odsjeka naoružanja poručnik Danilo Andrić, za v.d. komesara 3. bataljona Rajko Milošević, za komandira Omladinske čete Rezak Džumhur, za njegovog zamjenika Gojko Uljarević, za političkog komesara Džemal Novo, za njegovog pomoćnika Rade Vučković, za vodnika Pratećeg voda Štaba 13. brigade Augustin Čerkez (desetar u Izviđačkom vod), za političara delegata Pratećeg voda Štaba Brigade Maksim Vučković, brigadni kurir, za desetare Pratećeg voda Štaba Brigade Ilija Šinković i Milan Perišić, za vodnika Radnog voda u intendanturi Brigade Ilija Andrić (VII, ANOP-a, k.l 152/11, f.9, dok.26).

Naredbom Štaba 13. hercegovačke brigade br. 39 od 30. decembra 1944. postavljeni su: za političke komesare četa u 1. bataljonu - Prohić Suljo (2. četa), Dvizac Mehmed (3. četa, do tada v.d.), Seferović Mensur (Prateća četa, ranije v.d.), za pomoćnike komesara Kokanović Meho (3. četa), Mladen Bjelica (Prateća četa); u 3. bataljonu - Hodžić Ešref (1. četa), Zuhrić Muharem (3. četa, ranije komesar Prateće čete 4. bataljona), Pudar Milko (Prateća četa), za pomoćnike komesara Vlado Šukić (Prateća četa, ranije komesar 2. čete), Toholj Danilo (2. četa, ranije komesar čete u 2. bataljonu); za komandira čete u 1. bataljonu Savo Savčić (2. četa), Nuhić Džanko (Prateća četa), Vlado Lojpur (3. četa); za komandira 1. čete 4. bataljona Branko Vujović, a za njegovog zamjenika Augustin Čerkez, za šefa naoružanja 3. bataljona Gojko Samardžić, za komandira Prateće čete 4. bataljona Đuro Đurica, za pomoćnika komesara 2. čete 4. bataljona Savo Šindik.

Mnogi borci su kraj decembra dočekali bez šinjela, cipela ili opanaka, jer oštro kamenje ogolilo je i obosilo vojsku, i politički komesar Brigade, uzalud očekujući da od Komande mjesta Stolac dobije »izvjestan broj goveda«, »šest velikih volova«, upozorio je pismom 19. decembra da »borci ne smiju i neće ići bosu dok i jedan vo u Hercegovini traje«, da ne smijemo dozvoliti da »izvjestan broj boraca sjedi u kućama i čeka povratak drugova sa položaja da bi uzeli njihove opanke i potom pošli oni na položaj, što se već u našoj brigadi praktikuje«, da su »intendanti Brigade od dezertera 2. bataljona oduzeli 50 odsto pokretne imovine. ... «³³⁹

Možda je ta nevolja i podstakla intendanta Komande mjesta Čapljine, Mitra Boškovića, da Mostarcima, borcima 1. bataljona 13. brigade, s kojima je zajedno ratovao u prvoj ustaničkoj godini, donese »poklone« na položaj, mada je zbog toga sutradan saslušan u Komandi mjesta. Intendant je iz jedne radnje u Čapljini pokupio čakšire, bluze, košulje, rukavice i odveo kamionom do Gubavice te ih predao borcima »da ne cvokoću gledajući svoj Mostar«.

Neki su se, opet, snašli kako da se »zagriju« u zimskim danima. U zaseoku Gagre, oko dvije stotine metara južno od ušća Bune u Neretvu, odakle su se seljaci pod uticajima ustaške propagande povukli u Mostar, borci vodnika Butulije iz 1. čete 1. bataljona »otkrili su« u podrumima nekoliko kuća pune bačve vina poznatih vinogradara, ali o tome nisu obavijestili komandu. Nabavili su mješinu i tokom više noći su, uz strme padine brda, gdje su samo koze mogle brstiti nisko šiblje, iznosili i pili. Zašto mu je vojska »stalno vesela, razdragana«, vodnik je objasnio tek kad su ga komandir i komesar čete povelili na saslušanje u Štab bataljona. Poneka mješina je »pod kontrolom« stigla i do susjeda i u »pozadinu«, pa se i jedno božično sijelo u Hodbini, nepunih sto metara iza položaja, oglasilo i pucnjima nekoliko podgrijanih veselnika, komandira i komesara četa sa zamjenikom komandanta bataljona, da bi se prije zore, praćeni »oficirskom patrolom«, našli i u Štabu 1. bataljona, gdje se pominjalo i »skidanje činova«. Ali, i to, da niko nikome, samovoljno, ne može da kroji pravdu, da Štab nema ovlašćenja koja svojata i prisvaja, koja mu ne pripadaju. Na partijskom sastanku održanom tog jutra, komandir 3. čete kažnjen je ukorom, a drugi veselnici strogo partijskom kritikom. Poziciono ratovanje donosilo je, tako, i »bavljenje samim sobom«, bez obzira na to što su vodovi i čete bili neposredno na razvučenim borbenim položajima, povremeno vršeći noćne prepade i na drugoj strani Bune i Bunice.

Rasuđivanja partijskih delegata

Bila je to srećna okolnost za Hercegovce. Moralna i borbena svojstva 10. hercegovačke proleterske brigade, koja je samo u bici na Sutjesci izgubila 378 boraca, gotovo trećinu svog sastava, potvrđivana i razvijana junaštvom, bratstvom i istrajnošću i onih koji preživješe obruče pete ofanzive, prožimala su sve jedinice 29. divizije. I godinu dana kas-

³³⁹ VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.10, dok. 14.

nije, 25. decembra 1944. kada se 400 delegata iz partijskih ćelija neposredno sa borbenih položaja našlo u Trebinju na prvom divizijskom partijskom savjetovanju.³⁴⁰

Šta se sve događalo u prvoj godini borenja Divizije, kako se kalilo njenih pet udarnih brigada, saopštili su četvorica referenata i tridesetak diskutantata, među kojima su bili i partijski rukovodilac 13. brigade Drago Vuković i rukovodilac omladinske organizacije Lutvo Džubur. Ta patriotska i kadrovska vojska Hercegovine uspjela je da u jesen 1943. preokrene vojne i političke okolnosti u kojima je ratovala, da bi to vrijeme krupnih revolucionarnih političkih i vojnih promjena na hercegovačkom vojištu bilo označeno Štabu 2. korpusa cjelovitom ocjenom: »Narod Hercegovine uvjeren je u slabost okupatora. Isto tako je uvjeren da su četničke bande vezale svoju sudbinu sa sudbinom propadajućeg fašizma. Danas očividnije nego ikada, četničke glavešine saraduju sa svojom braćom ustašama, jamarima«.

Da li zbog toga što se ponegdje »previše teoretisalo«, a manje razgovaralo o tome kako se politička zbivanja prelamaju u svakodnevnom životu borca, dogodilo se da su i neki delegati na savjetovanju »postavljali pitanja krupne politike«, što je, svakako, bio odraz šireg interesovanja partijskog članstva, ali ne i osobite mudrosti, jer se nisu postavljala i konkretna pitanja iz života kojim se živi, kako bi to očekivali borci na isturenim borbenim položajima, kako je rečeno povodom diskusije o referatu političkog komesara 29. divizije Vukašina Mićunovića o političkoj situaciji. Trebalo je jednog »za teoriju« raspoloženog diskutanta i prekinuti kada je »analizirao« Antihitlerovsku koaliciju, posebno »što je već u početku unio izvjesne formulacije o klasnoj borbi koje su pogrešne i netačne«, kako je ubilježio zapisničar. A upravo pogrešno shvaćena i ishitrena klasna borba, u Hercegovini pretočena u lijeva skretanja, uveliko je uslovlila da su drugog ustaničkog ljeta od dvadeset i tri partizanska bataljona (8 udarnih i 15 teritorijalnih) ostala samo tri, od kojih se u zapadnoj Bosni i obrazovala 10. hercegovačka brigada, odnosno upravo odlučno otklanjanje zastranjenja i sektašenja u okupljanju svih patriotskih i antifašističkih snaga Hercegovine i dovelo je ljeta i jeseni 1943, do neslućenog narastanja novih bataljona, do moćne Divizije od jedanaest udarnih bataljona svrstanih u tri udarne grupe, odnosno u tri udarne brigade.

Za tu udarnu pesnicu zbratimljenog naroda Hercegovine njemačka Komanda 369. divizije je u povjerljivoj zapovijesti od jula 1944, zaplijenjenoj u ofanzivi »Sunčanica«, saopštila svojim vojnicima da pred sobom imaju 29. komunističku diviziju koja »važi kao elitna divizija«, da do tada još nikada nije odlučno tučena. Partijski delegati Divizije koja »potpuno vlada taktikom partizanskog rata«, na trebinjskom savjetovanju su se i za govornicom okrenuli životu kojim su živjeli, kritički sagledavajući dotadašnju djelatnost bataljona i brigada. Tada, decembra 1944, više od 8.000 boraca Divizije, među kojima je bilo 1.200 skojevaca i 1.160 članova i kandidata KPJ, nakon što su tokom duge borbe uništili i posljednje organizovane četničke snage u Hercegovini i oslobodili zna-

340) vii fj]m [[str 753 institut za radnički pokret BiH, Sarajevo.

tan dio njene teritorije, užurbano se pripremalo za »skok u Mostar«, za konačno oslobođenje Hercegovine, da u sadejstvu sa jedinicama 8. udarnog (dalmatinskog) korpusa, koje su te zime držale položaje južno od Mostara i zapadno od Neretve pred »zelenom linijom«, uz pomoć tenkova, aviona i artiljerije unište najistureniji dio njemačkog jugoistočnog fronta u našoj zemlji.

»Frontalni rat«, kakav se vodio padinama ogoljelih brda koja su opasala široku pjeskovitu kotlinu i na njoj rijetke naviljke kuća južno od Mostara, a zatim kamenjarom pored puta Nevesinje - Mostar i dalje prema sjeveroistoku ka Foči i Trnovu, »za nas je novost«, rečeno je na savjetovanju, a zatim: »Mi raspolažemo novim sredstvima ali mi se nijesmo prilagodili novim uslovima. Zadatak se često kruto shvata i dozvoljava se našem neprijatelju da upozna naše položaje i da nam nametne borbu«.

Iako je bitka za Hercegovinu, u stvari, već bila dobijena, visok moral i duh borbenosti prožimao je sve bataljone, partijske i skojevske organizacije, štabove i komande očekivala je bitka koju je, takođe, trebalo izvojevati, a to je - dalje vaspitanje i političko kaljenje boraca, jer zbog toga što je u jedinicama bilo boraca koji su se nalazili u redovima protivnarodne vojske ispoljavali su se »mnoga zastranjenja i greške koje kvare ugled naše vojske«. Nisu se smjele »zatvarati oči pred tom stvarnošću«, tj. valjalo je energično i brzo otklanjati »sve poroke koji su doneseni iz redova plaćeničke vojske«.

I kao što su izvještaji sa borbenih položaja ukazivali na to da je idejna i politička aktivnost u četama sve razuđenija i osmišljenija (»Iz svakog predavanja borci moraju naučiti nešto što ima stvarnu vrijednost«, pisalo je u uputstvima političkim komesarima), da su izbjegnute teškoće s municijom (»Tačno je da borbe sa četnicima teško donose municiju, ali je zato tu bijedni okupator kod koga ima svega«, kako je svojevremeno poručivao svojim bataljonima štab jedne brigade), da valja i prve zakone odlučnije sprovoditi u život i da su partizanski odredi, takođe, »dužni da obezbijede ličnu slobodu i nepovrijedivost stana«, da »nijedan seljak ili građanin ne smije biti lišen slobode ili mu se vršiti pretres kuće ili stana bez prethodno prikupljenih dokaza ili činjenica koji govore o njegovoj krivici«, kako je rečeno komesarima terenskih NOP odreda, kao što su, ukratko, sve složenije borbe i potrebe šire političke angažovanosti starješina i komunista usloveli organizovanje mnogih tečajeva i škola, uz borbu i intenzivnije učenje (veću samostalnost i odlučnost u političkoj aktivnosti, da »ne prećutkuju stvari iz bojazni da ih ne možemo objasniti«), tako se i na ovom jednodnevnom partijskom savjetovanju rasuđivalo o burnim tokovima života i rada u Diviziji uoči konačnog oslobođenja Hercegovine.

Rasuđivalo se i o politici kadrova (posebno o kandidatima KPJ), o nedosljednostima (neredovni sastanci »štapskih« partijskih ćelija), o pojavama neiskrenosti komunista i o nepravilnom shvatanju značaja oficirskih i podoficirskih činova, govorilo se o »izvjesnim crtama činovničkog odnosa u ophođenju« (odvajanje komandi četa u ishrani, kao i štabova), o nebudnosti i familijarnosti, o nerealnosti u sagledavanju političkih događaja, o teorijskom i političkom radu, o nedovoljnom djelo-

vanju u narodu, o dezerterima i neprijateljevom rovarenju (»Skrećem pažnju na prepredenost reakcije, koja svaki događaj nejasan masama iskorišćava za svoju agitaciju... «; »Neće se ovo moći izdržati, govori protivnik, rat će dugo trajati, ne osta ništa, štabovci se vozikaju... «), o snabdijevanju i pljački. Naglašena je potreba da se Skoj omasovi (»U skojevskoj organizaciji ima nečeg staračkog, a on mora da odiše punim omladinskim životom«), o mobilizaciji novih boraca, o bratstvu i jedinstvu (»Bratstvo i jedinstvo se brže učvršćuje u vojsci nego na terenu, gdje izdajnici i okupator razaraju svojim radom, a u brigadama se ono iskiva kroz zajedničku borbu«, govorio je rukovodilac Skoja 13. brigade Lutvo Džubur), o špekulisanju povodom amnestije (»Zašto nismo bili u škripu, pa da sad dođemo«),

»Komunisti ličnim primjerom osvajaju« ljude, borce i narod, uopštavajući iskustva 13. brigade saopštavao je partijski rukovodilac Drago Vuković, ističući i značaj svakodnevnog izdavanja radio-vijesti, proučavanja propagandnih i drugih izdanja, da treba isprazniti torbe i džepove i pisanu riječ predati u ruke boraca na položajima, u vrtačama, da umjesto direktiva iz štabova neposredna riječ u četi borcima znači i doživljaj, susret koji traje.

»Reakcija će i dalje pokušavati da stvori jaz između naroda Bosne i Hercegovine«, da će ona »bez ikakve sumnje na tom pitanju voditi bitku«, poručio je na kraju delegatima član PK KPJ za BiH Uglješa Danilović, očekujući da će komunisti sa savjetovanja »poći u jedinice i na teren sa tim problemom kao glavnim, a put njegovog rješenja, jeste stvaranje Narodnooslobodilačkog fronta kao osnovne poluge koja će omogućiti izgradnju federativne Jugoslavije i federalne Bosne i Hercegovine. Front koji predstavlja jedinstvo svih demokratskih snaga«.

Bile su to obaveze koje su proisticale iz bitke koja se vodila: samo u decembru 1944, 13. hercegovačka brigada imala je 31 poginulog i 34 ranjena borca i rukovodioca. Za to vrijeme ubila je 107 i ranila više od 150 neprijateljevih vojnika.

Kazne i opomene

U novu 1945. godinu 13. brigada ušla je s novim rasporedom. Pošto je 26. decembra 1944. položaje kod Udrežnja i Klepetuše predao 12. hercegovačkoj brigadi, 4. bataljon zauzeo je sektor Jasena, 3. bataljon od Kamene do Gornjih Vranjevića, 2. od Rotimlje do Dolova i 1. bataljon Gubavica - Hodbina. Bio je to dio odbrambenih položaja 29. divizije ispred »zelene linije«.

Kada su hercegovačke udarne brigade bile orijentisane ka Mostaru, Blagaju i Nevesinju, a dijelom prema Sarajevu, Ustikolini i Foči, gdje su sa crnogorskim snagama razbijale četničke jedinice, kao i uspostavljale saradnju sa brigadama 9. divizije 8. udarnog korpusa na desnoj obali Neretve prema Širokom Brijegu i Ljubuškom, Štab 29. divizije je svojom zapoviješću do 29. decembra 13. hercegovačku brigadu zadržao i dalje na ranije određenim položajima i dodijeljenim zadacima, da i tokom januara 1945. sa linije Gubavica - Vranjevići - Kamena zatvara pravac ka Stocu i Dubravama, ne dozvoljavajući neprijatelju da se pro-

bije i Brigadu odbaci sa položaja, da ofanzivno djeluje i kontroliše komunikaciju Nevesinje - Mostar, a ukoliko bi situacija dozvolila da likvidira neprijatelja i njihova uporišta na sektoru Brigade, (da bi krajem januara s jednim bataljonom pomogla Brigadi narodne odbrane u ponovnom oslobađanju Čapljine nakon iznenadnog upada neprijateljevih snaga duboko na oslobođenu teritoriju zapadne Hercegovine).

Ispred Brigade, koja je imala 1450 boraca, na sektoru Buna - Blagaj bilo je oko 500 »vražijaka« i ustaša podržavanih sa baterijom topova 75 mm, dva protivkolska topa, tri minobacača i jedan-dva tenka. U odbрани uporišta Bišina - Dubovac - Gnjilo brdo - Busak i Stjepankrst uzduž komunikacije Mostar - Nevesinje, nalazilo se po 80 do 150 vojnika, uz bateriju brdskih topova, 4 minobacača i više automatskih oružja. Uporišta su imala stalnu podružku nevesinjskog garnizona, gdje je u januaru bilo više od 1200 njemačkih vojnika i oko 200 muslimanskih milicionera od Fazlagića Kule, pod komandom njemačkih oficira.

Snijeg je već bio uveliko napadao i to je samo povremeno usporavalo ili onemogućavalo motorizovanim kolonama da se probiju iz jednog u drugi garnizon. U takvim zimskim nepovoljnim okolnostima, poslije prepada na Dubovac i Gnjilo brdo, neprijatelj je 3. januara, cijelu noć tukao artiljerijom položaje Brigade, očekujući njen opšti napad. U tim oštrim zimskim noćima, kada je jedan bataljon Brigade uvijek bio u rezervi u selu Rotimlji a izviđačke desetine uznemiravale neprijateljeve postaje i zasjede, ponovo se prepucavalo, uz povremene ispade manjih neprijateljevih grupa radi pljačke (kao 3. i 9. januara, zatim 22. i 23. januara) u sela koja su štitili 1. i 4. bataljon. U međuvremenu su manji dijelovi 1. bataljona izveli prepad na Bunu, ali bez osobitog uspjeha.

Usred noći 23. januara, 300 ustaša i legionara, koristeći se pomrčinom i čamcima, prešli su Bunicu, pritoku Bune, i iznenadili 3. četu 1. bataljona i odbacili je od sela Hodbine. Štab 1. bataljona, koji je pravovremeno obavijestio čete o pokretima neprijatelja na sektoru Buna - Blagaj, nakon povlačenja 3. čete iz Hodbine, natjerao je neprijatelja obuhvatnim napadom jedne čete iz brigadne rezerve preko Kvanja i Podograda ka Hodbini »u panično bjekstvo na desnu obalu Bunice u kojoj se udavio dobar broj neprijateljevih vojnika, pored broja mrtvih koje nije uspio da evakuiše na desnu obalu Bunice«. ³⁴¹

Štab 13. brigade je naredbom br. 7 od 30. januara 1944. ³⁴² kaznio komandu 3. čete 1. bataljona u k o r o m »zbog nebudnosti, nemarnosti i nevojničkog rasporeda«, a istoga dana naredbom br. 8 o p o m e n- o m pomoćnika komesara 1. bataljona »zbog nedovoljno ukazane pomoći« komandi 3. čete, što joj nije odlučnije »skrenuo pažnju na budnost« i »što je dozvolio da u momentu kad su Švabe prelazile Bunu ostane jedan vod sa komesarom i komandrom čete u kantonmanu s. Hodbina skupa sa njim, umjesto da su išli na položaj«. Štabu 1. bataljona, koji je dobro rukovodio 1. i 2. četom, zamjereno je što nije uspostavio vezu sa 3. četom, koja nije slala izvještaj osam časova, i što s njom u borbi nije rukovodio. ³⁴³

³⁴¹ VII, ANOP-a k.l 146, f.4, dok. 3; izvještaj Brigade od 3. februara 1945. o borbama od 1. od 31. januara 1945.

³⁴²> VII, ANOP-a, k.l 152/11, f.6, dok. 10.

³⁴³> VII, ANOP-a k.l 152/11, f.6, dok. 11.

Te noći su poginula tri borca, šestorica su ranjena i trojica nestala. To su, uz još jednog poginulog i četoricu ranjenih, ukupni gubici 13. brigade u januaru, koja je tog mjeseca ubila 63 neprijateljeva vojnika, trojicu zarobila i veći broj ranila. Zapaljena su dva kamiona, zaplijenjena dva puškomitraljeza, 3.000 metaka, 13 pušaka, 14 ručnih bombi, rančevi i čebad.

Na »zelenoj liniji«, iako su pred njom zastala ofanzivna dejstva brigada 29. divizije, za nepuna tri mjeseca neprijatelj je imao »blizu 1.000 mrtvih, blizu 2.000 ranjenih i bar 700 zarobljenih«, a 29. divizija 256 poginulih, 666 ranjenih i 210 nestalih boraca. »Najznačajnijom karakteristikom ovoga perioda treba smatrati to što su jedinice 29. divizije u toku ovog perioda gotovo utrostručene (na kraju perioda Štab 29. divizije komandovao je snagama ukupne jačine 13.253 borca)«, zapisali su u svojoj monografiji o 29. diviziji Danilo Komnenović i Muharem Kreso, ističući da je »ovaj period i za starješinski kadar bio velika škola, pošto se sa partizanskog pokretnog ratovanja dosta naglo prešlo na relativno dugo frontalno ratovanje; povećane jedinice zahtijevale su, takođe, i daleko veću umješnost u rukovođenju«, kao i to da »u ovom periodu 29. divizija raspolaže sa dva artiljerijska divizionu 75 mm, od kojih je pridodat još i motorizovan, pa je to, u odnosu prema ranijem periodu, veoma značajan skok«, ukratko, da je »ovaj tromjesečni period veoma uspješno iskorišćen za usavršavanje vojne i političke organizacije u Hercegovini...«³⁴⁴

Riječi na djelu

Svoje nestrpljenje i priželjkivanje posljednjeg obračuna sa neprijateljevom garnizonom u Mostaru ispoljavali su borci u svojim člancima ili pjesmama štampanim u vodnim, četnim i bataljonskim listovima, na priredbama i u pismima rodbini. U »Džepnim novinama«, Prateće čete 3. bataljona broj 2, pored priloga »Sjećanje na 3. januar 1945«, »Prvi snijeg« i drugih tekstova pisanih rukom u selu Kamena krajem januara 1945, objavljen je prilog i bolničarke Marice Gačić »Moj put u partizane«, kazivanje o nezadrživom poletu jedne mladosti.³⁴⁵

Mada nisu znale da je od stotinu žena u Bosni i Hercegovini krajem prve decenije XX vijeka manje od njih sedam bilo pismeno, a manje od jedne Muslimanke od njih stotinu, što nije smetalo konzervativnim muslimanskim poslanicima da u Bosanskom saboru 1911. godine, glasanjem, izuzmu žensku djecu od obaveznog pohađanja osnovne škole, da su u nekim bosanskim selima đaci osnovne škole sjedili u razredima po vjerskoj i staleškoj pripadnosti, ako i mnogo šta drugo nisu čule, znale i vidjele, jedno su svakako dobro upamtile: na vlastitim ognjištima odmjeravale su svoj život i svoja nadanja, da bi kao partizanke krenule u rušenje »svijeta« koji ih je »držao u potčinjenosti i ropstvu«, a one »revolucijom preko njenih ruševina zakoračile u svijet, u partizansku kolonu, u kojoj su svojom borbom osvajale prostore s kojih su, vijekovima, bile prognane«.³⁴⁶

³⁴⁴) »29. hercegovačka divizija«, str. 405-409.

³⁴⁵) Muzej Hercegovine, Džepne novine Prateće čete 3. bataljona.

³⁴⁶) »Žene BiH u NOP-u«, »Svjetlost«, Sarajevo, 1977.

Otud i njihova hrabrost, koju je narod, od jednog do drugog sela često i preuveličavao u pričama o partizankama koje jurišaju na bun-kere, pa i uvjerenje ustaša i četnika da partizanski bataljon koji ima više žena boraca može duže i da istraje, da partizanku nije lako zarobiti i prisiliti na predaju. Tako je bilo i u 13. hercegovačkoj brigadi. Nikad ni-jedna partizanka nije zarobljena, dezertirala ili kažnjena, zaostala iza ko-lone, neočekivano se »razboljela«. O tom rastu »iz ničega«, često i mimo i protiv svoje sredine uključujući se u partizansku kolonu, govori i Mi-lica Gačić:

»Majka nije smjela ništa o mojim namjerama znati. Pratila me je na svakom koraku. Partizani su bili blizu. Jednoga dana čuvala sam kravu i kada sam vidjela partizanske patrole, uputila sam se prema njima bez ikakva razmišljanja ostavivši kravu samu. Stigla sam u Dabar, gdje sam raspoređena u Omladinski bataljon. Želja mi se ispunila kada me je jed-noga dana posjetila sestra. Sestra mi je rekla da je majka toliko plakala k'o da sam bila mrtva. Napisala sam joj pismo i saopštila da želim što nisam ranije stupila u redove NOV. Sada sam bolničarka... «³⁴⁷

»Imao sam dva brata Novicu i Žarka u 3. bataljonu 10. brigade«, saopštavao je svoju tugu Blagoje Đurasović, borac 1. bataljona 13. bri-gade, u članku »U borbi za slobodu«, objavljenom u Biltenu 13. her-cegovačke brigade, kada je saznao za sudbinu svoje braće. »Kad je čuo brat Novica da je Žarko ranjen, predaje svoj mitraljez jednom drugu do sebe, zatim odlazi tamo gdje je ležao brat da ga spase. Uzeo ga je na leđa i u momentu kad ga je nosio prema našem položaju, neprijateljsko zrno i mladom Novici oduže život. Tako je moj brat Novica poginuo spasavajući brata Žarka. Brat Žarko, preboljevši rane i osjećavši se po-novo sposobnim, uzeo je opet, s ponosom, pušku u ruku... «³⁴⁸

U Dubravama je poginuo i komandir 2. čete 2. bataljona Omer Bešo, čije je smrtno ranjavanje zabilježio njegov suborac u listu »Brat-stvo«, u glasilo 3. bataljona, nekadašnjeg partizanskog odreda »Savo Be-lović«, u kojem je Omer od njegovog formiranja 1943. bio bombaš i puškomitraljezac. Poslije borbe u kojoj su ustaše zašle četi iza leđa, kada je komandir Omer Bešo, koji se nije bojao metka, preokrenuo lič-nom hrabrošću ishod borbe usred noći i guste šume, četa je sutradan

³⁴⁷ U 13. brigadi, prema do sada utvrđenim podacima, bilo je 85 drugarca (9 poginulih): referenti saniteta u bataljonima - Mersada Hasanbegović, Rea Almozlino, Angela Lambić (bili i pomoćnici referenta saniteta Brigade), Ziba Selimohodžić, Sefika Mišić, Munsifa Efica, Mileva Ilić, Vasilija Đurasović, Azra Čišić, Raska Elezović, Desa Antelj, Angisa, Bajrović, Mila Kordun, zatim, Danica Aleksić, Razija Arpadžić, Munevera Ala-gić, Asija Behlilović, Ljubica Borozan, Deniza Brkić, Fatima Čišić, Ziba Čelebić, Fimija Mihić, Fatima Hadrović, Fatima Mišević, Razija Mehić, Marica Puhalo, Milka Princ, Sems a Pajević, Danica Savić, Zora Samardžić, Fatima Šišić, Razija Vukićević, Fatima Gušić, Safija Sarajlić, Marica Gačić, Danica Sakota, Nada Đikić, Stoja Gavrilović, Bor-ka Grgović, Fikreta Kolaković, Fatima Mujičić, Sofija Obučina, Jela Šešlija, Vasvija Sar-rić, Zejna Simić, Ljubica Belša, Mira Lozo, Fatima Eminović, Ramiza Behram, Dobrila Grčić, Simeona Lasić, Ziba Galeb, Draginja Glibo, Sabira Dedić, Zineta Zekić, Tidža Palata, Danica Vuković, Razija Manjgo, Veselinka Bajić, Bosa Jovović, Danica Kuno-vac, Tijana (Smilja) Milošević, Ranka Radulović, Malina Šarenac Mukelefa Soše, Jo-vanka Babić, Stana Bjelica, Nataša Ljoljić, Nadija Catović, Zineta Miljković, Nura Diz-darević, Sabira Dizdarević, Zora Šarenac, Šamija Sejdinović, Fatima Žugor, Saveta Srajbber. Poginule su: Zdenka Karačić, Ljubica Remetić, Emina Merdan, Hatidža Faz-linović, Nada Janjić, Marica Korol, Alija Sidran, Radojka Bošković i Sadeta Buzaljko.

³⁴⁸ Institut za savremenu istoriju, Beograd, N 706.

napala neprijatelja na Aladinićima i, u toj posljednoj komandirovoj borbi, Omera je obuzelo nestrpljenje da krene što dalje, dublje, ne obazirući se na fijuk metaka, granata i mina. I tada, zapisao je borac, »bacač gruhne« i »sitni geleri zariju se u Omerovo tijelo«. »On dalje puca. Samo reče svom desetaru: 'Meša, pogodi i mene!' I pao je. Drugovi su ga odnijeli odatle. Stavili su ga na nosila i ponijeli u bolnicu. U putu je umro«.³⁴⁹

U pjesmi »Pogled u budućnost«, koja je objavljena u brigadnom listu »Hercegovački borac«, skojevac, tek pristigao iz koncentracionog logora, vidio je u svojim očima »zvijezde na nebu«, što »šapuću nove nade«, gledao je i »repaticu zvijezdu što preletje preko cijela neba« i »ostavi jasan, svijetleći trag«, i »Danicu zvijezdu što posljednja gasne«, koja oglasi »novi dan, svijetao i pun«.³⁵⁰

U tom broju brigadnog lista, u članku »Vidimo Mostar«, borac na položaju je napisao: »Na komunikaciji Nevesinje - Blagaj, Buna - Mostar, front se stabilizirao puna tri mjeseca. Fašisti se ukopali, bore se žilavo. Više samog grada držao je položaj i 1. bataljon, bataljon koji nosi tradicije starog Mostarskog odreda. . . Tačno ispod naših položaja vodi cesta za Mostar, ravna kao crta. Na tom mjestu držimo položaj blizu tri mjeseca. O, kako je to teško. Tjeskobno je sjediti u bunkeru i gledati u Mostar, grad što i sada pati i strada. Mi sinovi njegovi. Mi što davno odosmo iz njega i što se zrekosmo da ćemo u ime naše stvari, slavu pronijeti širom naše zemlje porobljene... Svijetao i vedar osvanuo je dan. Naš vod je na položaju. Sa položaja vidimo pojedine kuće u gradu. Mahale, čuvene partizanske kvartove, koji su krili mnoge znane i neznanne junake - lijepo su se vidjele. Drug Sule objašnjava: 'Eno vidiš, družo, ovako pravo ona velika kuća, malo desno od nje, pokraj onog zelenila, nalazi se moja kuća'... «³⁵¹

U to vrijeme, 22. januara 1945, obavještavajući Ministarstvo unutrašnjih poslova šta se krupno dogodilo u vrijeme istrajavanja njemačkih i ustaških snaga na »zelenoj liniji«, o borbama koje su se vodile od Bune do Nevesinja, na Bakračuši i na makadamskoj cesti Mostar - Nevesinje, posebno krajem novembra 1944, kada su partizani »tenkovima jurišali na njemačke tenkove, a vojska je udarila prsa u prsa«, kako je na njihovoj strani bilo 6 mrtvih i 20 ranjenih, a da su »partizani imali 310 mrtvih«, dok su »ostale mrtve i ranjene u većem broju uspjeli sobom odnijeti«, zamjenik velikog župana Velike Župe »Hum« piše i o »gospodarskim prilikama«, pa kaže: »Prehranu samoga Mostara omogućuju tzv. žitari. To su stradalnici iz Dalmacije, nastanjeni u Mostaru, koji pod uprav nemogućim uvjetima putuju u sjeverne krajeve države i dovođe žito, mast, grah i ostale životne namirnice. Cijene ovih namirnica jesu uprav bajoslovne (1 kg graha 1.000 kuna, 1 kg pšenice 1.000 kuna, 1 kg masti 12.000)... Iz ovih sela njemačke oružane snage odnose blago i hranu bez svakog obzira... Ako se oduzimanjem blaga i hrane ne svede na jednu podnošljiviju mjeru — nestati će uskoro u Hercegovini blaga i hrane, a onda po onoj narodnoj 'kud koji mili moji'... Svaki se

³⁴⁹⁾ Isto, N 658.

³⁵⁰⁾ Isto, N 825.

³⁵¹⁾ Isto, N 825.

dan čuje: poginuo onaj, ubili partizani onoga, ubio ustaša onoga, objesili Nijemci jednoga ili dvojicu, zapalili i porušili ovu ili onu kuću, ali je sviet otupio ove događaje pa ih smatra redovnim pri ovakvim okolnostima, koje vladaju kod nas».³⁵²

Dožupan Velike Župe »Hum« je jedan svoj decembarski izvještaj poslao na osam adresa svojim pretpostavljenim, moleći da se »obrambena crta Mostara pomakne barem tako da uključi u sebi jugozapadnu i zapadnu Hercegovinu«, da je »obrana Mostara, kako je sada postavljena, jednaka posvemašnjem uništenju Hercegovačke Hrvatske, a time i samoga Mostara».³⁵³ Dožupan je ponovo, 23. januara 1945, poslao izvještaj na osam adresa, obavještavajući da »partizani postojano napadaju prometnu cestu Mostar - Nevesinje i to na dionici kroz šumu Bišina, te sa jugozapadne strane iz brda zvanog 'Vilenjak'...«, da bi na kraju ponovo zakuckao, u nadi da će, ipak, biti bolje: »Još nema obećane, planске akcije čišćenja Hercegovine, ali će doskora početi jer se u Mostaru vidi mnogo naših oružanih snaga».³⁵⁴

Borbe 4. bataljona za ponovno oslobođenje Čapljine

Na sastanku Brigadnog partijskog komiteta održanog u selu Rotimlju, u drugoj polovini januara 1945, govorilo se o pripremljenosti jedinica za oslobođenje Mostara. Pročitana je i informacija o tome da će u oslobođenoj zemlji oficiri i podoficiri imati plate prema položajima koje budu zauzimali. Sutradan, dok su u Štabu 1. bataljona razgovarali o tom »čudnom uputstvu«, kako to da se bore i za položaje i za plate, »neočekivano je banuo komesar brigade Enver Čemalović i, uključivši se u razgovor, otprilike rekao da ne mlatimo praznu slamu jer da to oni u Vrhovnom štabu sigurno bolje od nas znaju«, zapisao je partijski rukovodilac 1. bataljona Suljo Čerimagić, koji je nekoliko dana kasnije, 28. januara izjutra, sjeo u zaplijenjeni njemački automobil i sa komandantom 13. hercegovačke brigade Miloradom Kujačićem, saborcem iz 12. brigade, koji je upravljao kolima, krenuo u Čapljinu. Svratili su u Komandu mjesta, gdje su zatekli, pored komandira tenkovskog voda, komandanta i sekretara Komande.

»Dok smo razgovarali zazvoni telefon i Milorad podiže slušalicu«, sjeća se Čerimagić. »Nečiji piskav glas je jetko 'prskao' iz slušalice. Psovao je partizanima sve po spisku, što smo svi sasvim jasno čuli. Rekao je da je ustaški poručnik, da se nalazi u Šurmancima i da ga čekamo ako nismo kukavice. Nismo bili sigurni da li je neprijatelj zaista u Šurmancima ili se neki pojedinac, neprijatelj, dočepao telefona i hoće da nas uznemiri. Pošto se nije čula borba više smo bili skloni ovom drugom, jer nikako nismo mogli vjerovati da su ustaše tako jednostavno probile liniju fronta koju je držala 4. dalmatinska brigada. Ipak, svi smo poskakali sa svojih mjesta. Upitno smo se zgledali. Najzad Milorad reče komandantu Komande mjesta da bi to morali shvatiti najozbiljnije. I ovaj ode sa komandrom tenkovskog voda da okuplja vojsku i da, za

³⁵²> VII, arhiva NDH, k.218, f.2, dok. 1/XI.

³⁵³> VII, A NDH, k.156, f.1, dok. 9/XI.

³⁵⁴> VII, A NDH, f.1, dok. 1/XI a.

svaki slučaj, organizuje odbranu grada, a ja i Milorad požurismo nazad. Bili smo jako zabrinuti i sami na sebe ljuti što smo se u tim trenucima našli tako daleko od svoje brigade».

Tog jutra je u Stab 1. bataljona 13. brigade već bio stigao kurir 1. čete, koja je iznad ušća rijeke Bune u Neretvu držala položaje, s vijestima da se s druge strane Neretve, »kod Dalmatinaca nešto dešava«, da se čulo uobičajeno pucanje, koje nikog nije uznemiravalo, ali da su se kasnije na više mjesta pojavile vatre, gorjele su pojedine kuće ili štale, a to se već nije moglo smatrati uobičajenim. Kada je ubrzo s desne strane Neretve, niže ušća Bune, neprijatelj otvorio vatru na 1. četvu s leđa, a iz uporišta na Buni krenuli tenkovi i napali 1. četvu s lijeva, bilo je očigledno da je neprijatelj probio prve položaje 4. dalmatinske brigade i da je duboko ušao na oslobođenu teritoriju zapadne Hercegovine.

Upravo kada je 29. divizija, na osnovi naredbe 2. udarnog korpusa NOVJ, vršila poslednje pripreme jedinica za konačno oslobođenje Hercegovine, prije svega, da se zauzimanjem Konjica i Ivan-sedla prekine veza između njemačko-ustaških i jedinica na »zelenoj liniji« sa Sarajevom i stvore znatno povoljniji uslovi za oslobođenje Mostara, Nevesinja i Širokog Brijega, u noći između 27. i 28. januara oko 8 000 vojnika 370. grenadirskog puka, ustaškog 9. zdruga, dva bataljona domobranskog 2. zdruga, jednog bataljona »Crne legije«, 369. izviđačkog bataljona, nepotpunog pionirskog bataljona i protivtenkovskog divizionu, artiljerijske grupe »Lise«, izviđačke i inženjerijske čete 9. gorske divizije i jednog divizionu artiljerije grupe »Roge« iz Mostarskog polja, čiji je napad organizovao i njime rukovodio komandant njemačke 369. divizije general Rajnike, krenulo je u napad (»Bura«) na položaje 9. udarne (dalmatinske) divizije na desnoj obali Neretve i namjeri da povrate zapadne dijelove Hercegovine, zauzmu Ljubuški, Čapljinu, Gabelu i Metković, poruše mostove na Neretvi i ugroze bok i pozadinu 29. hercegovačke divizije.

Jedna neprijateljeva kolona je tokom noći zašla iza leđa 4. dalmatinskoj brigadi, koja je 28. januara izjutra napadnuta i s fronta od druge protivničke kolone, i razdvojeni dalmatinski bataljoni, gotovo ne pružajući otpor, povukli su se prema Ljubuškom i Čapljini.

Neprijatelj je već bio zauzeo Ljubuški kada su 1. bataljon Hercegovačke brigade narodne odbrane, manji dijelovi 4. dalmatinske brigade i 3. tenkovskog bataljona Južne grupe 1. tenkovske brigade, jedna četa inženjerijskog bataljona i ljudstvo Komande mjesta, spriječili njemačke i ustaške vojnike da već tog prvog dana prodora zauzmu i Čapljinu. Dva tenka bila su postavljena u grad da štite prilaze od željezničke stanice Žitomislića prema mostu na Neretvi, a 4 tenka i 4 oklopna automobila u selu Tasovčićima s istočne strane Neretve.

Noću između 28. i 29. januara ušle su u Čapljinu grupe ustaša i rano izjutra napale pješadijskom vatrom inženjerijsku četvu i tenkovske posade, a zatim su ojačani sa drugim (njemačkim) snagama odbacile bataljon Narodne odbrane sa Gradine, koja dominira gradom. Tada su tri tenka, koja su kao pojačanje stigla iz Stoca, prodrli do zapadne strane Čapljine, do sela Trebižata, ali dočekani od neprijatelja koji je nadirao od Ljubuškog, vratili su se u Čapljinu. Zajedničkim protivnapadom

pješadije, tenkova i inženjeraca, povraćena je Gradina, ali poslije 16 časova neprijatelj je silovitim napadom odbacio naše snage i ovladao i gradom i mostom. Tenkovi i borci koji su branili Čapljinu povukli su se u Tasovčiće na lijevu obalu Neretve.

U tim okolnostima, u »najodlučnijem trenutku borbe za most na Neretvi stigla su kao pojačanje tri tenka 1. tenkovskog bataljona i odmah stupila u borbu«. Jedan tenk je »prešao preko mosta i odbacio grupu Nijemaca, ali je ubrzo uništen« i u »tom momentu je na most jurnuo punom brzinom drugi tenk«, ali se i on »na sredini mosta pokvario i stao«. Tada je komandir čete uputio još jedan tenk da izvuče oštećeni. Međutim, njemački protivtenkovski top ga je uništio. Tako su uništeni i oštećeni tenkovi zakrčili prelaz ostalim tenkovima preko mosta, a ubrzo su, pošto su Nijemci i ustaše zauzeli most, poslužili i kao zaklon inženjercima prilikom miniranja mosta, koji je dignut u vazduh oko 21 čas, zajedno s tenkovima.

Neprijateljeve snage su noću 29/30. januara zauzele Metković i Gabelu, gdje su, takođe, porušili mostove na Neretvi, Trebižatu i Krupi.

Štab 13. hercegovačke brigade 29. januara u 12,25 časova obavještavajući bataljone da je u posljednja tri dana neprijatelj poduzeo snažan napad sa područja Mostara, Širokog Brijega i Jasenica na položaje 9. divizije NOV i da je uspio da ovlada linijom Ljubuški - Čitluk - Žitomislići, te da, vjerovatno, ima namjeru da prodire i dalje ka Čapljini, Metkoviću i Stocu, u kom slučaju bi se mogao očekivati i napad na položaje Brigade od pravca Busak - Blagaj - Buna, izdao je zapovijest da 4. bataljon, pošto preda položaje na sektoru Svačići - Vranjevići 2. bataljonu, odmah krene sa zamjenikom komandanta brigade Milanom Tabakovićem do Aladinića i Čapljinine radi odbrane grada, da 1. i 3. bataljon i dalje ostanu na svojim položajima sa zadatkom da 3. bataljon, čuvajući svoj sektor, neposrednije sadejstvuje 2. bataljonu u borbi koja se mogla očekivati, a 1. bataljon da svoju četvu iz sela Hodbine, prebaci sa svog desnog krila, na kote 236 i 270, odnosno na svoje lijevo krilo, ne dozvoljavajući neprijatelju da se prebaci na lijevu obalu Neretve, te da bataljon drži čvrsto vezu sa Tenkovskom četom u Domanovićima i sa četom 2. bataljona u Hodbini.

Kada se zamjenik komandanta 13. brigade Milan Tabaković i komandant 4. bataljona Milan Bjelogrić, čiji su borci od Pijesaka do Tasovčića prevezeni kamionima, utvrdili 30. januara u ranim časovima da je neprijatelj porušio samo srednji potporni stub mosta u Čapljini i da most nije potpuno srušen a da ga inženjerska četa može osposobiti za prebacivanje tenkova, oklopnih automobila i artiljerije preko Neretve u Čapljinu, angažujući tri tenka i dva oklopna automobila za podršku svoga bataljona, čete su krenule u napad i na drugoj strani rijeke uspjele da oko mosta obrazuju mali mostobran, kako bi inženjercima omogućili popravku mosta. Ali - ubrzo su čete poslije žestoke noćne borbe, potisnute na lijevu obalu Neretve, gdje su te noći i sutradan, 31. januara, stigle jedinice 12. hercegovačke brigade.

Tu su već bili komandant 29. divizije Vlado Šegrt i načelnik Štaba Drago Đukanović koji su, upozoreni i Titovim depešama da se Čapljina i ostala teritorija na koju su prodrle neprijateljeve snage mora odmah

osloboditi, formirali privremeni štab brigade za forsiranje Neretve (komandant Milan Tabaković, načelnik Franjo Tomaić i politički komesar Milan Milićević, načelnik Štaba i pomoćnik komesara 12. brigade).

»Pređite rijeku, a na ovoj lijevoj obali, ako vas potisnu ne očekujte da ćemo vas prihvatiti, za to nema ni mogućnosti. Ovdje i nema šta da tražite. Vi imate samo jednu obalu, onu prijeko«, rekao je komandant Vlado Šegrt.

Od priručnih prevoznih sredstava prikupljeno je samo 14 malih ribarskih čamaca koji su mogli da ponesu po četvoricu boraca. Na toj osnovi privremeni štab sačinio je plan forsiranja Neretve: prvo, jednom četom izvršiti lažni prelaz - forsiranje rijeke nizvodno od srušenog mosta u Čapljini u pravcu željezničke stanice, drugo, da izviđači, radi zavaravanja neprijatelja vrše stalne pokušaje prelaza rijeke uzvodno, više Počitelja, i treće, pod zaštitom mraka, neprimjetno, izvršiti prebacivanje 4. bataljona 13. brigade pod komandom Milana Bjelogrića, i 2. bataljona 12. brigade sa komandantom Vladom Kaporom.

Utvrđen je i sastav prvih desantnih grupa, pravci napada, njihova podrška u slučaju otkrivanja prelaza artiljerijom i tenkovima s lijeve obale Neretve.

Forsiranje Neretve je proteklo kako se i očekivalo. Neprijatelj je zavarano i sve do zore glavno mjesto prelaza nije otkriveno. Ali, bili su to i trenuci strepnje boraca u plitkim čamcima, u kojima je bilo i više neplivača, šta se sve može dogoditi, šta ih čeka na uzvišenjima s druge obale.

»Pošto je propao prvi pokušaj 2. čete da ovlada mostom, jer je s desne obale Neretve potisnuta na lijevu, u noći između 30. i 31. januara jedan vod 3. čete neopaženo se prebacio čamcima na vesla preko Neretve, nizvodno od porušenog mosta u rejonu željezničke stanice«, svjedoči o toj borbi za ponovno oslobođenje Čapljine Muharem Kreso, sekretar aktiva Skoja i omladinski rukovodilac u 1. četi, koja se te noći, takođe, pripremala da izvrši prelaz u rejonu porušenog mosta. »Vod Danila Šešlije koji se dohvatio desne obale rijeke kod željezničke stanice dočekali su njemački vojnici i ustaše i ubrzo je, uz ranjene i pogunulog političkog delegata Alije Šarića, vraćen na lijevu obalu Neretve, gdje je zadržala i 1. četa«. ³⁵⁵

»Zamjeram zbog vaše nebudnosti zbog neprijateljskog prodora u pravcu Metkovića«, javio je vrhovni komandant Tito radio-depešom Štabu 8. korpusa 30. januara, odmah pošto je saznao za dubok prodor protivničkih snaga i rušenje mostova. Toga dana je poslao još dvije depeše 8. korpusu i dvije depeše 29. hercegovačkoj diviziji, zahtijevajući da se odmah pređe u protivudar, povrati izgubljena teritorija i neposredno izvrši pritisak i ugrozi Mostar.

Od tada je Vrhovni komandant intenzivno pratio tok borbi i rukovodio dejstvima Korpusa i Divizije. Tako je već sutradan, 31. januara, naredio 29. diviziji (kako je zabilježeno u njenom operativnom dnevniku): »Na sektoru Mostar - Metković morate odmah baciti jače snage i sadejstvovati sa jedinicama 8. korpusa. Izvijestite o izvršenom«. ³⁵⁶

³⁵⁵> Iz šireg pisma M. Kreše koje je dobio autor monografije 5. januara 1987.

³⁵⁶> VII, ANOP-a, d.l152/11, f.5, dok. 2.

To je ujedno bio i početak neočekivanog, velikog pokreta glavnih snaga 8. korpusa iz šireg područja Knina ka zapadnoj Hercegovini, njegovih divizija, 19. i 26, koje će, uz 9. dalmatinsku i 29. hercegovačku, sačinjavati snažnu udarnu grupaciju na prilazima Mostara početkom februara 1945. godine.

I dok su u noći između 31. januara i 1. februara 2. bataljon 12. brigade i 1. četa 4. bataljona 13. brigade kod sela Dretelja, uzvodno od Čapljine, prelazili Neretvu u plitkim drvenim seljačkim čamcima i na drugoj strani rijeke, pošto su učvrstili mostobran, napali iznenađenog neprijatelja na Velikoj Gradini (k.296) i na k.137, kao i na prilazima Čapljine, dijelovi hercegovačke Brigade narodne odbrane su, južno od Čapljine, uz sadejstvo tenkova 1. bataljona, takođe, napali i oslobodili Gabelu.

Neprijatelj se povukao iz Metkovića i Brigada narodne odbrane nastavila je da ga potiskuje prema Strugi i, obalom rijeke Trebižata, prema Ljubuškom.

Na tom nevelikom dijelu Neretve, od sjevernog mjesta forsiranja kod Počitelja do južnog kod sela Dračeva, bilo je 3000 boraca 29. divizije radi protjerivanja neprijatelja iz zapadne Hercegovine.

»Neretva je bila 'od brda do brda', a mi u plitkim i uskim sandolinama, najviše po trojica u jednom čamcu, među kojima neplivači iz hercegovačkog 'posušja' više zaziru od vodene matice nego od metka, potpuno bespomoćni i prepušteni veslaču mještanimu da nas prebaci na drugu obalu, čudeći se što nas u slaboj mjesečini posljednje januarske noći neprijatelj ne gađa sa kosa, mada su mitraljeski rafali nasumice povremeno obasipali rijeku«, prisjeća se skojevski rukovodilac noći u kojoj se 1. četa dokopala obale i krenula ka neprijatelju na Gradini. »Neprijatelj nije imao snaga da neposredno zaposjedne obalu Neretve na ovom odsjeku i mi smo kroz šumu Dreteljske ade požurili prema željezničkoj pruzi i stanici u selu Dretelju. Zemljanom branom zaobišli smo rukavac Neretve koji se odvaja od njene desne obale i poslije prolaska kroz tri usjeka i manji tunel, u koloni, zaštićeni željezničkim nasipom, krenuli Dreteljskim poljem u pravcu Čapljine. Dalje se nije moglo bez borbe. Zasuli su nas meci sa Gradine, kao i borce 2. bataljona 12. brigade koji su nizvodno prešli rijeku i zajedno sa 1. četom napali Gradinu«.

Javlajući 2. udarnom korpusu 1. februara da je jačina neprijateljevih snaga na sektoru 29. divizije istočno od Neretve, »uglavnom nepromijenjena«, da su dva bataljona 10. brigade smjenila 12. brigadu kod Biograda i Udrežnja, daje 11. brigada kod Umoljana, Rakitnice i Lukavca, da je 4. bataljon 13. brigade sa 12. brigadom napada u prostoru Čapljine, da je 14. brigada u pokretu prema Glavatičevu, general Vlado Šegrt mogao je izvijestiti i to da dijelovi Divizije »koji su prebačeni na desnu obalu rijeke Neretve vode ulične borbe u Čapljini«, da se ustaše »upornim protivnapadima odupiru u varoši, a izgleda da će našim uspjeti da ih istjeraju, poslije čega će biti nastavljeno gonjenje neprijatelja prema Čitluk«, da ga je upravo toga časa Štab 13. brigade izvijestio da je neprijatelj tog jutra odbijen prilikom ispada kod Gnjilog brda, Buska

i Blagaja prema Vranjevićima, kao i to da su »Velika Gradina (trig. 296), sjeverno od Čapljine, već u našim rukama«, kao i Gabela.³⁻⁷

Dva dominantna uzvišenja, Gradina i k.137, bili su suviše značajni za uspjeh borbe da bi ih jedinice 9. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga i Izviđački bataljon njemačke 369. legionarske divizije prepustili još uvijek nejakim iskrcanim dijelovima 12. brigade i 4. bataljona 13. brigade, pogotovo što se nisu na vrijeme, tokom noći, prebacile na drugu stranu Neretve jače snage radi učvršćenja i proširenja mostobrana. Neprijatelj je kontranapadom zbacio iskrcane snage sa isturenih glavica i gređa, nastojeći da ih tokom dana, 1. februara, natjera u Neretvu i tu dotuče.

Braneći se iza kamenih ograda, rijetkih kanalčića za navodnjavanje, bez panike, iako su znali da ih na brisanom prostoru oko rijeke i u plitkim sandolinama mitraljeski rafali mogu istrijebiti, borci su zaustavili dvije elitne neprijateljeve jedinice i uspjeli do noći da sačuvaju mostobran. Ako te noći između 1. i 2. februara nije uspio napad na Gradinu i kotu 137, kao i na sam grad, ipak su za to vrijeme na zapadnu obalu Neretve prebačeni cio 4. bataljon 13. brigade i 1. i 4. bataljon 12. brigade, pa već tog drugog februarskog jutra više nije bilo sumnje u to da li će četiri udarna bataljona izvršiti svoje zadatke.

Neprijatelja je čekalo i drugo iznenađenje. Dok su 4. bataljon 13. i 2. bataljon 12. brigade tokom dana, 2. februara, napadali poljem i padinama Gradine i kote 137, učvršćujući mostobran, dva bataljona 12. brigade krenula su uzvodno proširujući mostobran u pravcu Međugorje - Šurmanci, više kilometara lijevo od njemačkih i ustaških snaga koje su se borile protiv 4. bataljona 13. i 2. bataljona 12, čime je neprijatelju istovremeno bila ugrožena i odstupnica prema Čitluku i Mostaru.

Desetak i više kilometara od desnog krila bataljona 12. brigade, koji su bili u obuhvatnom napadu, izviđači 13. brigade, 1. februara naveče, koje je vodio Salko Repeša, prešli su Neretvu i neočekivano napali ustaše i žandarme na željezničkoj stanici u Žitomisliću, nekoliko ih ubili i ranili, a zatim se povukli na lijevu obalu Neretve.

Uvjeren da su za dalje zadatke dovoljne samo ustaške snage, njemački general Rajnike je iz zapadne Hercegovine izvukao dva bataljona 370. puka, a sutradan i Izviđački bataljon, da bi ih uputio u Konjic »u cilju ostvarivanja udara po brigadama 29. divizije, koje su se tamo prikupljale za napad«.³⁵⁸

Dva dana kasnije, 3. februara, dok su ustaške i njemačke snage već odstupale od Čapljine, Neretvu je u nekoliko čamaca prešao jedan vod 1. bataljona i napao ustaše i žandarme u Žitomisliću. Na krmi prvog čamca ležao je, pored puškomitraljesca, desetar Stevo Medan, omladinac iz sela Ortiješa u Mostarskom polju, koji je sa svojom desetinom bez pucnja upao u neprijateljev bunker, a zatim sa komesarom čete Muhamedom Kresom, komandirrom Rašidom Hodžićem i njegovim zamjenikom Savom Savčićem i tridesetak boraca, pretrčavši nepune dvije stotine metara do željezničke stanice, napali žandarme, trojicu uhvatili, nekoliko ubili, potjeraviši preživjele uzbrdo iznad stanice. Sajlom, »cattarom«, koja je bila potopljena, vod je cio dan, dok su se ustaše povla-

³⁵⁷> Zbornik NOR, IV/33, dok. 8.

³⁵⁸> Zbornik NOR, IV/33, dok. 33, fusnota 5.

čile od Čapljine, prebacivao preko Neretve plijen iz vagona punih hrane i vojne opreme. Iako je akcija bila manjeg značaja, unijela je među ustaše i žandarme više pometnje nego što se očekivalo.

Napadnute sjeverno i obuhvatno od Čapljine od 12. brigade i južno od grada od Brigade narodne odbrane, uz to pod avio-udarom 1. i 2. vazduhoplovne eskadrile NOVJ, neprijateljeve snage su 2. februara uzvratile protivnapadom na cijelom frontu, naročito u pravcu Međugorja, ali poslije više pokušaja da potisnu bataljone prema Neretvi, mostobrani su krajem dana još više prošireni, a tokom noći između 2. i 3. februara pred položajima neprijatelja našao se i 3. bataljon 12. brigade, smjenjujući 2. bataljon koji je imao više gubitaka.

U svanuće su 4. bataljon 13. brigade i 3. bataljon 12. brigade zbacili munjevitim napadom neprijatelja sa Velike Gradine (k.296) i kote 137 »potpuno ga razbijajući i natjerujući ga na panično bjekstvo«. Bataljoni su se spustili na komunikaciju Čapljina - Trebižat i opkolili sa zapada neprijatelja koji je istrajavao u uličnim borbama u Čapljini i u manjim grupama se izvlačio prema Ljubuškom. Sutradan, 3. februara, dok se u gradu čula pojedinačna pucnjava prilikom likvidiranja zabarikadiranih ustaša, jedinice 29. divizije su na širokom frontu razgonile razbijene dijelove neprijatelja u pravcu Čitluka i Ljubuškog i, do kraja dana, uspjele da ovladaju linijom Blizanci - Krehin Gradac - Međugorje - Donji Studenci, odnosno bataljoni 12. brigade su nadirali dalje prema zapadu i sjeverno pored pruge i Neretve. Dijelovi Brigade narodne odbrane doprinijeli su likvidaciji neprijatelja i u Čapljini, spriječavajući mu odstupnicu prema Ljubuškom.

Jedinice 29. divizije povezale su se i sa 13. južnodalmatinskom brigadom koja se iskrcavala u Metkoviću i krenula u napad prema Ljubuškom, kao i sa 4. splitskom brigadom koja se od Vitine primakla Ljubuškom. U napadu su učestvovali i po jedan bataljon 12. hercegovačke brigade i Brigade narodne odbrane i, 4. februara u 20 časova, Ljubuški je oslobođen. Istoga dana oslobođen je i Čitluk.

»Već treću noć smo na mostobranu, bez odmora i spavanja, pa je krajnje vrijeme da se nešto radikalnije preduzme«, zapisao je omladinski rukovodilac Muharem Kreso, jedan među dvadeset jednim borcem 1. voda 1. čete 4. bataljona, koji je tokom borbe zamijenio ranjenog komandira voda Žaru Miloševića«. U prvim naletima naša dva voda, u naslonu na 12. brigadu, izbila su na jurišno odstojanje, a povisoka kamena ograda služila nam je kao dobar zaklon i oslonac. Upravo smo se počeli prebacivati preko te ograde, kad je u streljački stroj došao politički komesar čete, moj doskorašnji delegatski kolega Jože Kalčarjev. Pokazao sam mu mjesta najisturenijih boraca, koje su veoma dobro podržavali »šarcima« Bilećani Ramo Čamo i Hasan Kapidžić. Komesaru sam objasnio da najjaču vatru imamo iz bunkera, čija se silueta ocrtavala na nebu. Nisam ga mogao odvratiti i on se vješto prebacio preko ograde i uskoro dopuzao do borca Piljevića, ali je tu pogođen direktnim pogotkom u glavu. Uskoro je pripremljen opšti juriš i pred samu zoru ovladali smo grebenom, a onda se, goneći ustaše, za njima sjurili u selo Trebižat, čime je učešće našeg bataljona u ovim borbama praktično bilo

završeno».³⁵⁹ Njen rasplet je završen akcijama čete komandira Bariše Čorlije koja je, ubačena duboko na put Međugorje - Čapljina, unijela pometnju i brzo odstupanje neprijateljevih snaga.

Među borcima 1. čete bile su i bolničarke Ljubica Borozan, Tijana Milošević i Jovanka Babić, čiji je politički delegat voda Slavko Cučković zapisao u svoj džepni dnevnik i dnevni red vodnog sastanka svojih boraca. Govorilo se šta znači biti politički svjestan i biti borac za bratstvo i jedinstvo, čovjek svoga vremena, drug i prijatelj, kakav treba da bude i kako to u njihovom životu izgleda odnos prema narodu, drugaricama, komandi čete i bataljona, odnos starih i novih boraca, da li se desetari osjećaju kao rukovodioci desetine boraca, koliko su svi moralno čvrsti i disciplinovani, mogu li svaki zadatak ispuniti? Odmjeravali su se kao borci i u borbama na čapljinskim kotama, kada su prvi prešli preko Neretve i kada je nekoliko boraca iz voda ranjeno, među njima i politički delegat Cučković i bolničarka Jovanka Babić. Ranjen je i komandir čete i više boraca iz 4. bataljona.

Među poginulima iz Bataljona bili su, pored političkog komesara 1. čete poručnika Jože Kalčarjeva, Slovenca i obučarskog radnika koji je, uz mašinsku i ručne bombe, nosio šilo i kanap i borcima popravljao cokule i opanke, Alija Šarić iz Mostara i Savo Pejović iz Dabra, Velija Boškailo iz Počitelja, gdje je dva dana prije pogibije prešao Neretvu, Vojin Bajramović sa Hrguda kod Stoca, Salih Hodžić iz sela Višića kod Čapljine, Ante Filipović iz Tuzle i Miloš Vlačić iz Polica kod Trebinja.

Progonjeni od bataljona 12. hercegovačke brigade i šest aviona 2. lovačke eskadrile NOVJ, koji su na Čitluku pogodili zgradu u kojoj su bili članovi komande zdruga i mitraljirali razbijene kolone u odstupanju, čete i bataljoni 9. ustaškog zdruga potpuno demoralisani užurbano su se povlačili na utvrđene položaje »zelene linije« gdje su ih čekala tri bataljona domobranskog 2. brdskog zdruga, po bataljon 369. i 370. grenadirskog puka, artiljerija i tenkovi, »sigurni« položaji sa kojih su noću između 27. i 28. januara krenuli u napad ka Čapljini i Metkoviću, i jednim dijelom ispunili svoje zadatke - srušili su mostove na Neretvi, Trebižatu i Krupi, povukli sa sobom izvjestan broj mladih ljudi i »zelenokadraša«, naoružanih »škripara«, stoku i drugi plijen, podižući, zakratko, i svoj moral i moral svojih simpatizera i saradnika.

Njihov povratak na polazne položaje bio je za njih i neočekivan i težak: izgubili su oko 300 vojnika i starješina. Jedinice 29. hercegovačke divizije i 9. udarne divizije NOVJ imale su 51 poginulog, 65 ranjenih, 10 se utopilo, 22 zarobljena i 35 nestalih, pored nekoliko desetina promrzlih.

Dvanaesta hercegovačka brigada, bez 4. bataljona 13. brigade, imala je 15 poginulih i 25 ranjenih. Zaplijenila je 100 pušaka, 2 minobacača,

³⁵⁹⁾ Iznenadno povlačenje gotovo čitavog njemačkog 370. puka u područje Konjica radi pojave jedinica 29. divizije imalo je izuzetan značaj za brz i za snage NOV povoljan rasplet događaja u borbi za ponovno oslobođenje Čapljine. Naime, manevar 11. hercegovačke brigade od Drine prema Konjicu i neprijateljevom saobraćajnom pravcu Sarajevo-Mostar omogućeno je forsiranje Neretve sjeverno i južno od Čapljine i odbacivanje neprijatelja na polazne položaje (na »zelenu liniju«), tj. protivnapad je potpuno uspio zahvaljujući tome što je u istom vremenu njemački 370. puk otišao prema Konjicu da interveniše protiv 11. hercegovačke brigade. Bez toga, kada su na desnoj obali ostale ustaško-domobranske snage, protivnapad preko Neretve, nema sumnje, imao bi drugačiji rasplet.

8 puškomitraljeza, 9.000 metaka, 150 mina, 150 ručnih defanzivnih bombi, radio-stanicu i drugu opremu.

»U borbama oko Čapljine naš 4. bataljon je ubio 65 neprijateljskih vojnika i mnogo više ranio«, ubilježeno je u operacionom dnevniku 13. hercegovačke brigade o borbama Bataljona od 30. januara do 3. februara 1945. godine. »Mi smo imali 8 mrtvih drugova (između njih 1 komesar čete, 1 delegat voda i 1 desetar) i 18 što lakše i teže ranjenih. Zaplijenili smo 5 puškomitraljeza, 15 pušaka, 2.180 metaka (jugoslovenskih), 2.000 za »breditu«, ručnih bombi 90«. ³⁶⁰

Pored gubitaka u ljudstvu i oružju (između ostalog i 4 tenka), srušenih mostova i drugih rušenja i paljevina, ubijanja, 29. divizija je, i pored toga što je i njen protivnapad poslije šestodnevni borbi uspješno završen, neočekivanim prodorom ustaških i njemačkih snaga u zapadnu Hercegovinu ne samo izvršila znatna pomjeranja svojih jedinica na položajima prema »zelenoj liniji«, nego je izostao i namjeravani napad 11. i 14. hercegovačke brigade na Konjic, Ivan-sedlo i Ostrožac radi presijecanja veze mostarske grupacije sa Sarajevom, što je sve skupa onemogućilo »sve četiri brigade u preduzimanju aktivnih dejstava«. Napad 370. grenadirskog puka, koji je u okviru drugog dijela ambicioznog plana »Bura« trebalo da skrši svaki pokušaj 11. i 14. brigade da oslobode Konjic, završio se borbom 4. februara kod Spiljana, kada je puk imao 50 poginulih i ranjenih, i njegovim povlačenjem u Široki Brijeg neposredno uoči početka mostarske operacije. ³⁶¹

Brigada u mostarskoj napadnoj operaciji

Kada se 4. bataljon, nakon borbi na sektoru Čapljine u kojima su borci ispoljili izuzetnu hrabrost, a komande četa i štab bataljona, i umješnost u rukovođenju jedinicama - vratio u sastav Brigade, noć između 6. i 7. februara proveo je u selu Rotimlji kao brigadna rezerva, osluškujući žestoku pucnavu sva tri brigadna bataljona na komunikaciji Mostar-Nevesinje i oko neprijateljevih uporišta na Buni, Kosoru i Blagaju.

Dijelovi 1. bataljona prešli su na desnu obalu rijeke Bune i Neretve, vodili su dvočasovnu borbu sa legionarima u uporištima Buna i Lozine, a zatim su se sa nekoliko ranjenih boraca vratili na polazne položaje. Poslije uzaludnih nastojanja da se približe bateriji protivtenkovskih topova, sa Kosora su se povukli i dijelovi 2. bataljona noseći smrtno ranjenog borca Idriza Aliju. Zastalo se i pred Blagajem, kao i 3. bataljon pred Gnjilim brdom i Dubovicom, odakle neprijatelj nije odstupao radi zaštite komunikacije koja je vodila ka nevesinjskom garnizonu.

»Ovaj napad je bio više demonstrativne prirode«, pisao je Štab 13. brigade Diviziji, »a u vezi s operacijama sa desne obale rijeke Neretve koje su vodile jedinice 8. korpusa i 12. hercegovačke brigade«, upravo onog dana, 6. februara, kada je Štab 8. udarnog korpusa primio depešu maršala Tita: »Jače snage trebate odmah orijentisati prema Mostaru, koje će zajedno sa 29. divizijom pristupiti likvidaciji svih neprijateljskih uporišta u rejonu Mostara kao i samog grada Mostara. Imajte u vidu

³⁶⁰) VII, ANOP-a, k.l 152/11, f.5, dok. 2.

³⁶¹) »29. hercegovačka divizija«, str. 432, 433. 434.

da Nijemci izvlače snage iz Mostara na sjever i zato trebate brzo raditi».³⁶²

Bila je to odlučna etapa mostarske operacije, koja se začela 30. januara 1945. protivudarom jedinica NOVJ na sektoru Čapljine, Gabele i Metkovića protiv njemačko-ustaških snaga koje su krajem januara prodrle na oslobođenu teritoriju zapadne Hercegovine, a okončala 4. marta 1945. na Ivan-planini, kada su brigade 29. divizije oslobodile posljednju stopu Hercegovine.

Titova depeša od 6. februara 1945. označila je početak planskih borbi za oslobođenje Širokog Brijega, Mostara i Nevesinja, koje će trajati do 15. februara, i u kojima je Vrhovni komandant koncentrisao tri divizije 8. korpusa (9, 19. i 26) i 29. hercegovačku diviziju, Artiljerijsku brigadu (151 top), 1. tenkovsku brigadu (60 tenkova i 25 oklopnih automobila), 3. brigadu Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a, 39750 boraca i rukovodilaca (29. divizija 7370 boraca), naoružanih pored pušaka, sa 2095 puškomitraljeza i mitraljeza, 4534 automata, i dvije vazduhoplovne eskadrole.

Ta snažna ofanzivna grupacija NOVJ sručila se na 30000 neprijateljevih vojnika oko Širokog Brijega, Mostara i Nevesinja, uzduž »zelene linije« i komunikacijama do Ivan-planine, kojima je komandovao general Rajnike, komandant 369. divizije. Ona je, poslije oktobarskih poraza sa hercegovačkim i dalmatinskim brigadama, reorganizovana, popunjena novim vojnicima koji su se povlačili s juga Balkana prema Šarajevu, čime je »bitno izmijenjen nacionalni sastav« i »zvanično prevedena u čisto njemačku diviziju, to jest prestala se nazivati legionarska - hrvatska, iako je u njenom sastavu i dalje ostao izvjestan broj legionara - jugoslovenskih državljana i oko 1000 pomoćnih dobrovoljaca (HiWi) pripadnika raznih evropskih narodnosti».³⁶³

Pored dva grenadirskoga puka 369. divizije, jednog puka 181. divizije, dva artiljerijska puka, protivavionskog divizionara, pionirskog i izviđačkog bataljona, bataljona veze, dva tvrđavska bataljona, snabdjevačkih i drugih manjih njemačkih dijelova, u neprijateljevoj grupaciji, koja se zatekla u mostarskoj operaciji, bila je i uveliko rastrojena 9. ustaško-domobranska divizija, ostaci muslimanske milicije i oružnika, i četnici iznad Mostara, kao i jedan bataljon italijanske fašističke legije »San Marko«.

Tako su u oružanom sudaru u području Mostara u februaru 1945. godine Vrhovni štab NOV i POJ i njemačka Vrhovna komanda »ukrstili mačeve«, a već poslije 10. februara Hitler »diže ruke« od Mostara nemoguć pred raspletom događaja u Hercegovini.

Poslije dvodnevni borbi za oslobođenje Širokog Brijega, 6. i 7. februara, gdje je neprijatelj imao 719 poginulih i 104 zarobljena vojnika, a jedinice 9. i 26. divizije NOV, Artiljerijska i Tenkovska brigada 602 izbačena iz stroja (105 poginulih, 448 ranjenih, 49 nestalih), čime je završena odlučna etapa mostarske operacije, komandanti 8. korpusa i 29. divizije, general-majori Petar Drapšin i Vlado Šegrt, na sastanku u Imotskom 8. februara, uskladili su dejstva svojih jedinica u daljoj etapi mostarske operacije - od 10. do 15. februara - napad i oslobođenje Mostara i Nevesinja.

³⁶² VII, ANOP-a, k.1 19, f.8, d.1-2.

³⁶³ »29. hercegovačka divizija«, str. 385, 386.

Dvanaesta hercegovačka brigada, koja je poslije borbi za ponovno oslobođenje Čapljine ostala na desnoj obali Neretve i operativno potčinjena 19. udarnoj diviziji, bila je u ovoj završnoj fazi borbe za Mostar lijevi susjed 13. brigadi, njenog 1. bataljona, napadajući Mostarskim poljem, uzvodno Neretvom i obroncima okolnih brda.

Dok je 8. korpus usmjeravao napad svojih jedinica pravcem Široki Brijeg - Mostar, a poslije predaha i manjih borbi svojom zapoviješću od 12. februara naredio da je njihov zadatak »očistiti sva uporišta oko Mostara i osloboditi grad Mostar«, Štab 29. divizije usredsredio je 10. brigadu i dva bataljona 14. hercegovačke brigade na njemački garnizon u Nevesinju.

U međuvremenu, »od 7. do 13. februara ov. g. nije bilo naročite aktivnosti ni kod nas ni kod neprijatelja«, kako stoji u relaciji 13. brigade od 1. do 28. februara, bataljoni Brigade su na svojim položajima bili uglavnom u stanju iščekivanja.

S južne strane grada, između Neretve i Mostarskog blata napadala je 19. dalmatinska divizija, ojačana 12. hercegovačkom brigadom, 9. divizija sjeverno od grada prema Drežnici radi obuhvata mostarskog njemačko-ustaškog garnizona i spriječavanja njegovog povlačenja ka Sarajevu i pristizanja pomoći dolinom Neretve, a 26. divizija, na pravcu glavnog udara od Mostarskog blata do Podružja, u zahvatu komunikacije Široki Brijeg - Mostar, podržana Artiljerijskom i 1. tenkovskom brigadom. Ova divizija je usklađivala svoje napade radi uništenja neprijateljevih snaga na liniji Keveljača - Mikuljača - k. 1111 - Jastrebinke i upada, tenkovima, u zapadni dio grada, a zatim i u njegov istočni dio, sa druge strane Neretve, gdje se očekivao susret sa jedinicama 29. divizije.

Prema zapovijesti Štaba 13. brigade do 13. februara 1. bataljon je trebalo da napadne neprijateljeve položaje od Bune do Kosora, 2. bataljon uporište Blagaj - Stjepan Grad, 3. i 4. bataljon položaje na sektoru Bakračuš - Tanovića Han - Gnjilo brdo, prebacujući jedan dio snaga preko komunikacije Mostar - Nevesinje, zaobilazeći neprijatelja s leđa. Napad 1. i 2. bataljona bio je uslovljen prelazom rijeka Bune i Bunice i likvidacijom uporišta na komunikaciji Mostar - Nevesinje. Pošto uporišta na komunikaciji nisu uništena, a i prelaz preko rijeke nije tekao kako se očekivalo, neprijatelj se i dalje zadržao na položajima oko Bune, na Kosoru i u Blagaju.

Kada su sutradan, u napadu koji je počeo 14. februara u 10 sati, 3. i 4. bataljon već bili ovladali uporištima u Bišini i Dubavici goneći razbijenog neprijatelja preko Buska ka Gnojnicama i Mostaru, dočekujući i razbijene neprijateljeve grupe koje su bježale pred 10. hercegovačkom brigadom na prostoru Kokorina - Kružanj - Banjdo i tu ih uništavali ili zarobljavali, kada su 1. i 2. bataljon, takođe, ovladali položajima Blagaj - Buna - Kosor, napad jedne čete »Mostaraca« i njen prelaz preko rijeke Bune, podržavan protivtenkovskom baterijom, pratio je i komandant 29. divizije, general-major Vlado Šegrt, koji je i njen prijelaz rijeke Bune i svoje viđenje tog februarskog jutra saopštio kasnije u zapisima o ratnim događajima:

»Ovaj juriš ličio je na juriš Prvog bataljona kojim sam komandovao u početku ustanka. Usred bijela dana, pod neprijateljskom vatrom, borci su, ne zaklanjajući se, gazili hladnu rijeku koja im je hvatala grudi. Gazeći rijeku pucali su iz pušaka, mitraljeza. Jurišali su vrišteći i pri-

jeteći neprijatelju koji čeka s druge strane rijeke... Sa zapadne strane, Dalmatinci su doprli do prvih kuća u Mostaru! Pred noć bataljoni Trinaeste brigade zauzeše vojnu bolnicu koja se nalazila na južnom ulazu u grad«. ³⁶⁴

I upravo kada su ostale čete 1. bataljona i prištapski dijelovi Brigade prelazili rijeku Bunu i sa ostalim bataljonima užurbano nastupali ka južnim prilazima grada, u čije su zapadne dijelove već bile prodrle dalmatinske brigade, zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac 13. brigade Dragutin Vuković je na samom položaju, usred Mostarskog polja i usred dana, dobio 14. februara posredstvom Štaba 29. divizije radiogram Vrhovnog štaba kojim se štabovi jedinica NOVJ ponovo upozoravaju da se »svim oficirima domobranske i bivše Jugoslovenske vojske, koji su dobrovoljno stupili (u NOVJ, *prim. M.S.*) do 15. septembra (1944) »priznaje čin« i »da se hitno dostave prijedlozi za priznavanje čina«, da to »važi takođe za one koji su dobrovoljno prišli kasnije iz neprijateljskih redova, a dobili funkciju«, da i »onima koji su mobilisani na oslobođenoj teritoriji i raspoređeni na dužnost« isto tako treba »potvrditi čin samo ako ga zaslužuju«.

Na osnovu tog radiograma sa Titovim potpisom, partijski rukovodilac je od štabova bataljona zahtijevao (pismom) da odmah dostave spiskove aktivnih i rezervnih oficira bivše Jugoslovenske vojske ili domobrana koji se nalaze u njihovim jedinicama, uz napomenu da to »važi za one oficire koji su bili u bivšoj Jugoslovenskoj vojsci ili domobranstvu (ne računajući unapređenje od Pavelića), a koji u našoj vojsci nijesu dobili čin ili im nije do sada priznat raniji čin«. ³⁶⁵

Tako je i u toj bici za oslobođenje Mostara, kao i u mnogim prilikama, vladao Titov duh okupljanja svih jugoslovenskih naroda u zajedničkoj borbi protiv neprijatelja, kada je svima koji su bili u okupatorskoj vojsci ili su, kao četnici, služili interesima okupatora, pružena mogućnost da, ukoliko nisu neposredno učestvovali u kaznenim ekspedicijama i drugim zločinima prema narodu i partizanima, ravnopravno sa drugim borcima NOVJ doprinesu oslobođenju svoje zemlje.

Partijski rukovodilac je toga dana uputio još jedno pismo političkim komesarima bataljona, podsjećajući ih da dolaze u »Mostar kao oslobodioci« i da se već nekoliko puta govorilo o »puno nepoželjnih stvari« u nekim prethodnim akcijama i o tome »kakvo ponašanje i držanje treba da imaju naši borci i rukovodioci«, da ne dozvole da »ponos i odvažnost boraca Narodnooslobodilačke vojske splasne baš u momentu kada treba da su na visini«, zahtijevajući u deset tačaka da se zabrani samovoljno udaljavanje iz jedinica, ograniče dozvole za izlazak u grad, zabrani samovoljno zalaženje u privatne stanove, podrazumijevajući i neprijateljeve porodice, izlazak u kafane i javne lokale, da se pazi da li su hrana, piće i cigarete zatrovani, da se i o plijenu, pa i »najmanjim stvarčicama« izvijeste štabovi, da štabovi bataljona ne mogu samovoljno primati nove borce bez prethodnog odobrenja Štaba brigade, da se ne smije »desiti nijedan propust«. ³⁶⁶

³⁶⁴) v. Šegrt, »Krv na kamenu«, lp »Džepna knjiga«, Sarajevo, 1958, str. 103.

VII, ANOP-a, k.1152/11, f.11, dok. 16.

³⁶⁶) Muzej Hercegovine, K/6-11-284.

Spuštajući se niz padine zvane »mišije gomile« prema Blagaju, politički komesar 2. bataljona Hasan Beribak i kurir Mujo Turajlić upali su neočekivano u minsko polje, nagazili su na gusto posijane mine i teško su ranjeni. Komesar je ležao oslijepjen, ranjen u glavu i grudi, a kurir gotovo iznakažen. Dok su s druge strane Bune borci i narod bili u nedoumici kako da pomognu ranjenim drugovima, seljak Skočajić iz Blagaja prvi se snašao i idući komesarovim tragom stigao do ranjenika i izvukao ih iz minskog polja.³⁶⁷

»Na području Bakračuše, gdje je snijeg od jednog metra pokrio sve vrtače, kamene grede i kote, ali i nagazne i potezne mine, u posljednjem žestokom sudaru za oslobođenje Mostara, 14. februara, iz našeg 3. bataljona poginuli su komandir 1. čete Vlado Sikimić, imao je 30 godina, koga je iz snježnog nameta pištoljem ubio njemački oficir, komandir voda u Pratećoj četi Milan Perišić, koji je blizu Tanovića-hana nagazio na minu, i jedan i drugi neustrašivi borci, zatim komandir odjeljenja Kosto Kojović i borci Mihajlo Markov i Mihajlo Terzić, devetnaestogodišnji mladići, koji su, takođe, poginuli od potezne mine« - zapisao je pomoćnik političkog komesara 3. bataljona Kosto Đurica.

Te noći su 1. i 2. bataljona upali u Mostar i zaposjeli centar grada, 3. bataljon je prenoćio na prostoru Svinjarina, a 3. u Dračevici. Dva dana kasnije, 16. februara, Brigada je u svom izvještaju Stabu 29. divizije, pored kraćeg navođenja borbi 13. i 14. februara, saopštila da je neprijatelj imao 250 mrtvih (15 oficira) i 110 zarobljenih, da su zaplijenjene četiri haubice, dva protivoklopna topa, dva brdska topa 75 mm, pet teških bacača, tri mitraljeza »breda«, 16 puškomitraljeza, 600 ručnih bombi, 220 pušaka, 58000 metaka, četiri mašinke, 30 konja. Za to vrijeme Brigada je imala 7 poginulih i 46 ranjenih. »U ovim akcijama su se istakli svi bataljoni naše brigade, a naročito 3. i 4. bataljon koji su napadali na jako utvrđena uporišta žandarmerijske stanice Bišina, Dubovica, Busak i što su pored toga uništili veliki broj neprijateljskih vojnika koji su bježali ispred naše 10. brigade iz Nevesinja.«³⁶⁸

»Neka se spasava ko može!«, rekao je vojnicima ranjeni major Lant (*Landt*), pošto je pukovnik Vecel (*Wetzel*), komandant 369. puka, izvršio samoubistvo u nemoći da bilo šta valjano smisli za svoju okruženu vojsku u Bišini, kod Paljeva Dola poslije izvlačenja iz Nevesinja, gdje je predstavljala otvorenu metu borcima 10. brigade. Samo njih 300, pristiglih u Konjic preko Veleža, nije više moglo da predstavlja 369. puk (koji je ugašen), uključeno je u 370. puk čiji je komandant, major Beker (*Beker*), ujedno i komandant njemačkog garnizona u Mostaru, takođe, izvršio samoubistvo kada je pred komandom, smještenom u hotelu »Neretva«, poslije podne 14. februara 1945. ugledao tenkove NOVJ, borce 12. dalmatinske i 1. proleterske (dalmatinske) brigade.³⁶⁹

Šta se u vrijeme mostarske operacije, u njenoj završnoj etapi događalo na zapadnoj strani Mostara, kakav je beočug hrabrosti i bratstva iskovan u jurišima brigada na posljednjim neprijateljevim položajima oko Mostara, na planinskom masivu Jastrebinke sa najvišim visovima zapadno od grada, kako je osvojena Mikuljača i drugi utvrđeni položaji

³⁶⁷> Oficir JNA u penziji, živi u Mostaru. Pošto je izgubio jedno oko, nakon djelimičnog izliječenja samovoljno je napustio bolnicu i došao na Ivan-planinu, gdje je ponovno ranjen.

³⁶⁸> VII, ANOP-a, k.1 152/11, f.5, dok. 5.

³⁶⁹> Zbornik NOR-a, IV/33, dok. 110 (fusnota), N. Anić: »12. dalmatinska brigada«.

pred naletima boraca: 19. i 26. divizije, kako je prokrčćen upad u grad 14. februara, upečatljivo svjedoče i gubici 8. udarnog korpusa.

»Mostaru naš, dolazimo ti«, poruka koju je iz oslobođenog Trebinja uputio građanima prvi komandant Mostarskog bataljona iz prve ustašičke godine, Salko Fejić, preko stranica hercegovačkog lista »Sloboda« 16. novembra 1944, tri mjeseca prije nego što su se u oslobođenom Mostaru svili borci hercegovačkih i dalmatinskih brigada, upućuje na veličinu podviga i goleme žrtve: u mostarskoj operaciji, u kojoj je iz stroja njemačko-ustaške grupacije izbačeno oko 10.000 vojnika, podoficira i oficira (5.778 poginulih i 1.314 zarobljenih), jedinice Narodnooslobodilačke vojske imale su 536 poginulih i 1.574 ranjena (8. korpus - 450 poginulih i 1.417 ranjenih, 29. divizija - 86 poginulih i 227 ranjenih).^{5TM}

Grad na borbenom položaju

Možda je smrt Esada Fejića u borbama za ponovno oslobođenje Čapljine, pete žrtve porodice Muhameda i Adile Fejić, kao i Ahmeda Brkića, koji je pao kod Nevesinja krajem 1944, nakon smrti svoje braće Hivzije, Hamdije, Osmana i sestre Fatime, smrt što pokosi i porodicu majke Ilinke Balać, njena četiri sina - Natka, Borisa, Slavka i Doka, i porodicu majke Save Borozan, čiji su muž i pet sinova poginuli - Đuro, Lazar, Anđelko, Danilo, Mirko i Dragan, a njen jedini preostali sin Branko kao borac 4. bataljona 13. brigade vodio borbu i u Čapljini, možda su žrtve što ih dotad podnese Mostar, nekoliko stotina poginulih njegovih sinova i kćeri, i ubrzali odluku vojnog i političkog rukovodstva da prije oslobođenja grada pošalju u Mostar spisak palih boraca koji su ponikli u tom izvorištu bratstva i jedinstva, tražeći da ilegalni Gradski NOO obavijesti roditelje čiji su sinovi i kćeri poginuli.

»Šta je rukovodilo Mjesni NOO da ne saopštava istinu familijama poginulih drugova nije nam jasno, a pogotovo čudi nas da na ovako oportunistički način prilazite ovoj stvari koja, ako bi i dalje ostala zataškavana, može se u momentu oslobođenja grada Mostara ljuto osvetiti našem Narodnooslobodilačkom pokretu«, pisalo je u dopisu poslije obavještenja da su samo rijetki pojedinci imali snage da zađu u kuće iz kojih je poginulo dvoje, troje i više ukućana. »Žalosno je da do danas vaši prethodnici nijesu imali toliko hrabrosti da iskreno priđu očevima i majkama poginulih boraca koji su svjesni zašto su im sinovi pošli u borbu, pa prema tome i zašto su svoje živote dali. Potrebno je da na zgodan način preko prijatelja našeg pokreta saopštite svim familijama naših drugova koji su do danas poginuli te u vezi toga dostavljamo i njihova imena«.³⁷¹

³⁷⁰⁾ »Mostarska operacija«, VIZ, Beograd. 1986. str. 23. U izvještaju Štaba 29. divizije od 19. februara 1944, kojim je Štab 2. korpusa NOVJ obavješten o oslobođenju Nevesinja i Mostara, sem ostalog, piše: »U svim akcijama u vremenu od 1. od zaključno 19. o.mj. jedinice XXIX divizije ubile su 2062 neprijateljska vojnika, a zarobile 120 Švaba i 150 domobrana. Sopstveni gubici divizije bili su 70 mrtvih, 196 ranjenih i 4 nestala. Zaplijenjeno je 28 topova, od kojih je veliki broj neispravan, 1400 pušaka, 113 mitraljeza, 270.000 metaka, 9 kamiona od kojih je većina neispravnih, 7 luksuznih automobila, 14 motocikala, 113 pištolja, 15 bacača, 51 mašinka, 1400 komada ručnih bombi, 6 telefonskih aparata, 45 kola, 160 konja, 8.000 granata za topove i oko 2 vagona hrane. Predalo se je 30 domobrana i 7 oficira«. (Zbornik, IV/33, dok.110).

³⁷¹⁾ »Most«. Mostar, april 1985, broj 57, str. 24.

Dok su iz gradskih predgrađa njemački topovi tukli položaje petnaest pješadijskih brigada 8. udarnog korpusa i 29. divizije, 1. tenkovske i Artiljerijske brigade, koje su se u širokom luku neposredno primakle gradu i već zašle u Mostarsku kotlinu, više naoružanih udarnih grupa u gradu, kojima je rukovodio Mjesni komitet KPJ za Mostar i obavještajac Vojo Osmokrović, čuvalo je mostove i važnije objekte u Mostaru, i na taj način, izvršavale zahtjev maršala Tita da se »očuvaju svi objekti na pravcima nastupanja jedinica NOVJ«.

Preko položaja 13. hercegovačke brigade i vođena njenim kuririma, probila se na Podvelež i Seida Kavara, omladinka iz Čapljine, radio-telegrafista 8. udarnog korpusa, koja je kao bula, obučena u šalvare, tegleći konja natovarenog drvima, i sa radio-stanicom u vreći sijena na samaru, bez propusnice i legitimacije, sa velikim komadom kukuruznog hljeba pod pazuhom, spustila u Mostar i ubrzo iz nekoliko kuća i ulica, mijenjajući talasne dužine, uporno i predano javljala jedinicima NOVJ vijesti iz grada. Pored toga, zaplijenjenom mašinkom sa ostalim ilegalcima počela je da tuče legionare i ustaše koji su se probijali prema Konjicu ili su se spuštali sa Veleža poslije poraza nevesinjskog garnizona u Bišini prilikom povlačenje ka Mostaru.

Među obavještajcima ilegalnog pokreta, koji su imali uporište u Komandi garnizona i Komandi vojne policije, u Domobranskom gorskom zdrugu u kojem su radio-šifranti bili saradnici NOP-a i držali radio-vezu sa 29. divizijom, bio je i domobranski oficir Grga Papac, viši građevinski tehničar, Stočanin, jedan između više naoružanih ilegalaca čiji su rad objedinjavali Asim Duranović i »drug iz 29. divizije« Vojo Osmokrović, obučen u uniformu domobranskog avijatičarskog podoficira. Čuvajući od rušenja Stari most, bijeli »okamenjeni polumjesec«, podignut 1566. godine, i tri betonska mosta prebačena preko Neretve, koja su bila minirana, kada su gradom padale topovske granate sasvim primaknutih jedinica 8. udarnog dalmatinskog korpusa, praćeni grmljavinom i bljeskom munja u olujnoj noći, hukom Neretve, oružane grupe su i pored straža na mostovima izvršile svoje borbene zadatke. Pod lukove Carinskog betonskog mosta, »obezbijeđen« udarnom grupom koja je motrila na ustašu s jedne strane mosta i njemačkog stražara na drugoj, krijući se u kući mostarskog prvoborca Zivka Pape Henćija neposredno pored mosta, popeo se Grga Papac, inženjerski oficir, saradnik NOP-a.

»U mraku sam napipao cigle, jer je eksploziv bio postavljen na pijesak, a sve je bilo ograđeno ciglama«, sjećao se te noći smjeli diverzant. »Prvo sam napipao kabl, presjekao i blokirao ga, a zatim, pipajući, pronašao eksploziv, koji je bio u nekom šušlavom celofanu. Bilo je, mislim, pet ili šest vreća od po pet do šest kilograma i sve sam to bacio s mosta u Neretvu. Grmljavina je pomogla da se ne čuje pljusak, a stražari su, kako mi je kasnije rekao vođa grupe za obezbjeđenje Omer Arpadžić, bili potjerani pljuskom u stražarnice. Zatim sam, koliko sam mogao u mraku, poredao opet cigle na mostu... «

Za to vrijeme su rukovodilac OZN-e 13. hercegovačke brigade Vučkota Milošević, obavještajni oficir njenog 1. bataljona Alija Kreso Ala sa saradnicima iz grada, likvidirali nekoliko provokatora i agenata u mostarskim kvartovima. Partijska štamparija (tehnika), koja je u kući Mus-

tafe Muštovića Petka od oktobra 1940. i u najtežim uslovima okupacije, sve do oslobođenja grada, svakog drugog ili trećeg dana štampala Bilten Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, tih posljednjih dana u okupaciji umnožila je svoja glasila i tiraž. Grad je grozničavo očekivao svoju vojsku.

Oko mosta na Neretvi u centru grada, između hotela »Neretva« i »Bristola«, vodila je borbe 12. dalmatinska udarna brigada pripremajući se za prelaz preko rijeke, kada je naoružana grupa na padinama Veleža susrela prve hercegovačke partizane, a zatim se uputila ka zgradi njemačke Komande, gdje je, nakon kraćih puškaranja, zarobila petnaestak Nijemaca i domobrana. Čuvali su ih na Mazoljicama, gdje je koji sat kasnije druga grupa dovela dvadeset i nekoliko vojnika i građana koji su bili u bjekstvu.

Južno od te dvije oružane grupe, u Fabrici duhana i u Duhanskoj stanici, više od sedamdeset aktivista, među kojima je bilo i 36 drugarica, čuvalo je 22 vagona pšenice u skladištima, i zgrade, postrojenja, sirovine. Raznim saboterskim akcijama uspjeli su da izbjeglicama iz Hercegovine - koji su bježali ispred NOVJ i kojima je ustaški stožer obećao raspodjelu svih količina žita - ustaše dodijele samo 3500 kilograma pšenice, a ostatak od 217000 kg predali su Komandi mjesta u tek oslobođenom Mostaru. Sačuvano je i 62 miliona kuna (novac predviđen za otkup duhana) koje su predate Oblasnom NOO-u za Hercegovinu.

»U ranim popodnevnim časovima 14. februara stigao je kurir iz grada u fabriku i pitao nas da li nam treba pomoć«, svjedoči o tim događajima Omer Hadžiomerović. »Prije toga je odred fabrike od 50 naoružanih radnika i radnica već zauzeo svoja mjesta, tako da pomoć za očuvanje fabrike i postrojenja od eventualnog uništenja nije bila potrebna. Kao komesar odreda zatražio sam od radnica, koje su se u to vrijeme nalazile u skladištu, dobrovoljce koji će otići i pripremiti večeru za dalmatinske partizane. Njastarija radnica fabrike, Stoja Crnogorac, prva se javlja, a za njom polaze na izvršenje zadatka Hana Burić i Đulsa Hadrović. U 14 časova, kao sekretar osnovne partijske organizacije održao sam miting, na kojem sam Fabriku duhana i Duhansku stanicu proglasio slobodnim, uz napomenu da se do dolaska jedinica NOV i organa narodne vlasti održe red i mir. Susret sa jedinicama NOV bio je uzbudljiv i dirljiv, a još iste večeri, na zidu u radničkoj kuhinji, ispisana je velika parola: 'Do sada smo sabotirali, a od sad ćemo udarnički raditi'.«³⁷²

Dok su građani Mostara mogli da čitaju proglas Gradskog odbora NOV-a, da oslobođenjem grada »borba nije završena«, da »veliko djelo za koje je 1941. poveo narode naše zemlje maršal Tito nije još završeno«, ratni dopisnik i saradnik lista 8. korpusa »Za slobodu« Živko Milić Štrkalj napisao je 15. februara 1945. u svom prilogu »Iz oslobođenog Mostara«: »Znali smo da je Mostar napredan, partizanski grad sa časnom tradicijom. Znali smo da će nas dobro i objeručke dočekati, ali nijesmo znali da će nas dočekati ovako. Svaki je borac osjetio da se nije zaludu borio i da se ima rašta boriti kad mu je narod tako zahvalan«.

372) Odbor za pisanje istorije revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, MG-92.

Pred Ostrošcem

»Naveče ušli u Mostar. Poslije 46 mjeseci okupacije Mostar je slobodan. Mostarski bataljon se smjestio u hotel 'Kaiman' kod željezničke stanice, gdje smo napravili pravi nered«, zapisao je hroničar 1. bataljona a sutradan: »Smješteni smo u Južnom logoru. Hvatamo ostatke razbijenog neprijatelja. Mostar u oduševljenju kome nema kraja. U bataljon dolaze roditelji i rodbina poginulih Mostaraca. Teško je i mučno davati odgovore na pitanja: Šta je sa mojim sinom, mojom kćerkom? Gdje je i kako poginuo? Ljudi dostojanstveno podnose gubitak svojih najdražih«.

Šta kazati o 445 poginulih boraca Mostarskog bataljona od prve ustaničke godine do njegovog ulaska u 13. hercegovačku brigadu, o svakom drugom borcu koji se nije vratio kući, među kojima je 211 Mostaraca!³⁷³

Dan je bio vedar i sunčan (17 februar) kada je 13. hercegovačka brigada neposredno sa parade jedinica 8. korpusa i 29. divizije u Mostaru krenula ka Bijelom Polju i, u selu Jasenjani, smjenila 1. proletersku (dalmatinsku) brigadu, izviđajući dolinom Neretve ka Drežnici i Grabovici. Neprijatelj se, pošto je osjetio brigadne prethodnice, povukao ne prihvatajući borbu sve do Aleksina Hana, rušeći sa sobom mostove i druge objekte na makadamskoj cesti i željezničkoj pruzi.

Pošto su bili porušeni mostovi i kod Aleksina Hana, dva bataljona Brigade su 19. februara napadom preko Risovca (k. 1035), ka Glogošnici i Prenju, ubrzali povlačenje neprijatelja prema Jablanici i Rami. Uporedo sa gonjenjem njemačkih vojnika, ustaša i domobrana na lijevoj obali Neretve, cestom ka Konjicu, dva bataljona 10. brigade vršila su pritisak na njemačko-ustaške jedinice koje su se povlačile željezničkom prugom na desnoj obali rijeke Neretve.

Poslije kraćeg napada 13. i 10. brigade napuštena je i Jablanica (20. februara), gdje je udarna oružana grupa saradnika NOP-a uspjela da sačuva most na Neretvi, dok su svi drugi objekti na željezničkoj i cestovnoj komunikaciji porušeni. U progonjenju neprijatelja ka Ostrošcu, ubijeno je dvadeset ustaša i zarobljeno petnaest milicionara, a na desnoj obali Neretve bataljoni 10. brigade oslobodili su Ramu. Sutradan su dva bataljona 13. brigade stjerali neprijatelja u Ostrožac. Ubili su trideset ustaša, a izgubili trojicu boraca, pored osam ranjenih.

Sutradan, 22. februara u 11 časova, oko hiljadu neprijateljevih vojnika napalo je položaje 1. i 3. bataljona od pravca Čelebića, Lisičića i

³⁷³> Uoči mostarske operacije politički komesar 13. hercegovačke brigade, major Enver Cemalović, pozvan je u Beograd na novu dužnost. »Bilo mu je veoma teško što neće moći učestvovati u borbama za oslobođenje Mostara«, prisjećao se tih dana zamjenik komandanta brigade Milan Tabaković. »Prihvatio je moj prijedlog da napiše pismo majci Hasibi i sestri Nesteri, da bi nam vjerovali da je Enver živ, jer - ko bi ih drugačije uvjerio u istinu. Kada smo stigli u Fabriku duhana u južnom dijelu grada, ja i Smail Balalić, načelnik Štaba naše brigade, krenemo automobilom ka Bijelom polju, na sjevernoj strani grada, gdje se sklonila Enverova majka. Uz put, neoprezni sofer kolima obori dječaka, teško ga rani, i hitno ga odvezemo u bolnicu. Dok se nedaleko od Bijelog polja vodila borba, majka Hasiba nas ljubi, drži pismo u ruci, vjeruje i ne vjeruje da joj je sin živ. Neko nam je tada javio da se sa mostarskog aerodroma može dobiti veza sa Beogradom i mi majku Hasibu odvedemo do »avijatike« i ona je, napokon, uspjela da razgovara sa sinom. I vratimo se kod Hasibe i njene kćerke, koja je toga dana prvi put vidjela Smaila Balalića. Vidjeli se i zavoljeli. I vjenčali«.

Ostrošca, pokušavajući da se zabace za leđa bataljonima koji su bili na liniji Osište-Zakalača-Stjenica. Odlučnim napadom 4. bataljona preko Golog brda (k. 1217), Bunara i Javorika neprijatelj je odbačen ka Čelebiću, Konjicu i Ostrošcu. Prvi i 3. bataljon, koji su bili odbačeni od Ostrošca, ponovo su kontranapadom zauzeli ranije položaje. Bataljoni su imali dva mrtva i tri ranjena borca, a neprijatelj dvadeset poginulih i više ranjenih.

U vrijeme dvodnevnog zatišja, 23. i 24. februara, Štab 13. brigade upozorio je u svom dopisu od 23. februara bataljone da se ne pridržavaju u zapovijestima tačno naznačenih pravaca i vremena napada, da ne posvećuju dovoljno pažnje međusobnoj vezi, da se to »stalno ponavlja u našoj brigadi«, da su izostala obavještenja o neprijatelju i samoinicijativa u njegovom gonjenju od Bijelog Polja do Ostrošca, da je zbog slabe budnosti progonjenom neprijatelju bilo omogućeno da neočekivano napadne bataljone, da od 3. bataljona preotme zaplijenjeni top, da su izostala dejstva izviđačkih desetina i obavještajnih organa 1. i 3. bataljona, koji na svom sektoru »nikada nisu znali tačnu jačinu neprijatelja«, odakle dolazi, da se ne zna pravi značaj i ne upotrebljava teško oružje kad je najcelishodnije.³⁷⁴

Ispoljeno je i nedovoljno sadejstvo između dva bataljona 13. brigade i dva bataljona 10. brigade prilikom napada na Ostrožac s obje strane Neretve, gdje je oko 300 njemačkih vojnika i 700 ustaša odoljevalo u čvrsto povezanim otpornim tačkama. Napadu je sadejstvovala i 17. brigada (Ramska) 10. udarne divizije NOV, koja je vršila pritisak na željezničku prugu Ostrožac-Konjic i, tom prilikom, oštetila neprijateljev blindirani voz. Bataljoni 13. brigade imali su četiri poginula i devet ranjenih.

Više se nije moglo očekivati da će se snažni neprijateljev garnizon u Ostrošcu moći uništiti bez veće i organizovanije borbe. Zbog toga je u sastav 13. brigade noću između 27. i 28. februara stigla baterija brdskih topova 75 mm koja je, 28. februara, tukla neprijateljeve položaje u Ostrošcu i oklopni voz.

»Brigada je, uglavnom, u toku mjeseca februara bila stalno u ofanzivi i gonjenju neprijatelja«, pisao je Stab 13. brigade 2. marta 1945. godine Diviziji.³⁷⁵

»Brzina u gonjenju neprijatelja mogla je biti veća i neprijatelj u tom slučaju ne bi uspio da u ovolikoj mjeri ošteti komunikaciju uz dolinu Neretve i ne bi uspio da izvuče svoj materijal i teška oružja«.

Brigada koja je u februara ubila 394 neprijateljeva vojnika, podoficira i oficira i 101 zarobila (pored velikog plijena), izgubila je 32 poginula i 84 ranjena borca, bila je premorena borbama i, progoneći neporedivo snažnijeg protivnika dolinom Neretve, bataljonima 10. hercegovačke brigade, nije mogla ponoviti svoj »oktobarski pohod« iz 1944, kada je likvidirala 14 neprijateljevih uporišta, među kojima i 9 željezničkih stanica na željezničkoj pruzi Hum - Gabela. To se, uostalom, nije moglo ni očekivati, jer kada je u mostarskoj operaciji skršen otpor oko 30.000 njemačkih vojnika i kolaboracionista i kada su se dolinom Neretve uputile preostale neprijateljeve snage prema Konjicu i Sarajevu,

³⁷⁴> VII, ANOP-a, k.l 152/11, fas.2, dok. 7.

³⁷⁵) VII, ANOP-a, k.l 146/11, f.4, dok. 7.

ali i dalje snažne i organizovane, moglo se očekivati da će i »ešelon za gonjenje« sačinjavati udruženi dijelovi tenkova, pješadije, dalekometne artiljerije i avijacije«, da »uključivanje u gonjenje i presretanje 11. i polovine 14. hercegovačke brigade, kao i 17. ramske brigade, koje su se, kako znamo, već nalazile na odstupnom pravcu - nije bilo teško ostvariti«, kako je u naše vrijeme izložio neka iskustva iz mostarske operacije prvi komandant 13. brigade Danilo Komnenović, iznoseći četiri sintetizovana iskustva: (1) »obavještajna služba« (nije se proniklo u namjere nacističkog komandovanja); (2) »izolacija operacijske prostorije u toku operacije, gdje je najvažnije bilo spriječavanje intervencije neprijateljevih rezervi iz prostora Sarajeva prema Mostaru (a) nije ostvareno« (iz Sarajeva je dovedeno u Mostar 5.000 novih vojnika); (3) »izbor pravca i glavnog udara; glavni udar snaga 8. korpusa usmjeren je pravcem Kočerin - Široki Brijeg - Mostar, odnosno preko najbolje utvrđenih i branjenih reona neprijateljeve odbrane«, a »operativna vještina stečena tokom našeg NOB-a protivi se izvođenju glavnog udara preko najutvrđenijih reona odbrane« i, (4) »ešelon za gonjenje«, koji je »valjalo pravovremeno pripremiti i određenim štabom objediniti i sinhronizovati«, jer »iskustvo kazuje da se neprijatelj najlakše tuče kada odstupa poslije poraza, kada je moralno uzdrman, pod uslovom da je znatno pritisnut dobro pripremljenim i vođenim gonjenjem«.

O nekim značajnijim obilježjima mostarske operacije saopštio je svoje viđenje i komandant 4. bataljona 13. hercegovačke brigade Milan Bjelogrić, uopštavajući u osam tačaka osobenosti bitke februara 1945. koja je »prema karakteristikama teorije ratne vještine«, imala »gotovo sva bitna obilježja savremene napadne operacije armijskog nivoa, kakve su izvođene u drugom svjetskom ratu«, konkretizujući svoja gledanja od jedinstvenog cilja, objedinjenog komandovanja, napadnih pravaca i više objekata operativnog značaja, vremena trajanja operacije, koncentracije snaga i intervidovskog obilježja mostarske operacije do sadejstva na frontu i sa snagama NOP-a u gradu, do razmatranja dubine operacije, uključujući i fazu gonjenja (oko 100 kilometara), što mostarsku operaciju »svrstava u kategoriju prostorno najobimnijih operativnih zahvata koje smo izvodili u ratu«, do tvrdnje da je ona »bila dostojan dokaz sposobnosti »Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (Jugoslovenske armije) da uz podršku naroda, na jugoslovenskom ratištu, sopstvenim snagama izvede predstojeću završnu operaciju najvišeg strategijskog nivoa, i potpuno oslobodi preostali dio zemlje... «³⁷⁶

376) »Mostarska operacija«, VIZ, 1986, D. Komnenović: »Neka iskustva iz mostarske operacije« i M. Bjelogrić: »Neka značajnija obilježja Mostarske operacije«.

Istoričar Nikola Anić u članku »Mostarska operacija«, objavljenom u »NA« februara 1980, piše: »Dnevni napad bilo je načelo tadašnjeg dejstva 8. korpusa s obzirom na zasićenost borbene tehnike i njeno potpuno korišćenje u vidljivim časovima. U napad je krenulo osam brigada, od čega su dvije bile u korpusnoj rezervi. Tenkovi su u prvoj liniji borbe pružali neposrednu podršku pješadiji, što je bilo uslovljeno potrebama proboja organizovane duboko ešelonirane odbrane neprijatelja. Komandant 8. korpusa, general-major Petar Drapšin, morao se opredijeliti za frontalni proboj, s manjim obuhvatom neprijateljske grupacije kod Širokog Brijega. Zemljišni uslovi mu nisu nudili manevar većeg obima i širi obuhvat...«

U izvještajima Štaba 8. korpusa Vrhovnom štabu NOVJ od 25. februara 1944 (Zbornik NOR, IV/33, dok. 136), temeljno su izložene sve značajnije činjenice o mostarskoj operaciji, od sastava neprijateljeve grupacije i njenih namjera, vlastitih snaga

Okupatorove vojnike koji su se dolinom Neretve na začelju duge kolone povlačili prema Sarajevu, očekivala je u Ostrošcu nova borba. Ispod okolnih brda, na kojima su borci provodili studene dane i noći, svila se varoš na Neretvi u kojoj se ispoljio, valjda, najupečatljiviji kolektivni otpor Muslimana i Hrvata u spasavanju Srba u Hercegovini ljeta 1941. U tom središtu opštine ustaše su pohapsile sve domaće Srbe, strpali ih u vagona i opštinski zatvor, namjeravajući da ih pošalju u koncentracioni logor, a to znači u smrt. Iznenađili su ih okupljeni građani Ostrošca. Niko ih nije mogao spriječiti da otvore željezničke vagona i opštinski zatvor i sve uhapšene oslobode, ispoljavajući na taj način jedinstvo i bratstvo građana.

U iščekivanju napada na Ostrožac, u Štabu 13. brigade 25. februara u 14,45 časova saslušan je komandant 1. bataljona Lazo Čvoro, kome je, nakon ubilježenihih biografskih podataka, postavljeno pitanje: »Na dan 10. februara 1945. godine, prilikom dolaska pomoćnika komesara Brigade u Štab vašeg bataljona i povodom razgovora o odlikovanjima koja su dodijeljena od komandanta 29. divizije, sa kakvom si namjerom rekao: 'To je orden Marije Terezije', koji je meni dodijeljen«.

»Ono što sam rekao, da je to orden Marije Terezije«, odgovorio je komandant Mostarskog bataljona, »rekao sam radi toga što sam vidio da ista odlikovanja dobijaju borci koji su u našu vojsku došli prije godinu dana, a odmah poslije toga sam se pokajao jer sam uvidio da sam pogriješio«.

»Zašto si odlikovanje koje ti je uručeno skinuo poslije pola sata?«, bilo je jedno od slijedećih pitanja, i borac iz prve ustaničke godine, nišandžija teškog mitraljeza na Neretvi i Sutjesci, otvoren i »brz na jeziku«, odgovorio je: »Skinuo sam ga radi toga što je ranije izdato naređenje od Štaba 13. brigade da se odlikovanja nose samo na proslavama i svečanim danima«. ³⁷⁷¹

Kada se toga dana naveče, 25. februara, komandant Lazo Čvoro vratio u 1. bataljon, politički komesar bataljona Fadil Numić je zapisao: »Napali Ostrožac (utvrdu, zove se Grad) bez uspjeha. Neprijatelj se žilavo brani«.

i njihovog zadatka do toka operacija (u tri faze), podrazumevajući i sadejstvo sa 29. hercegovačkom divizijom. U izvještaju je zabilježeno šta je sve zaplijenjeno ili uništeno: 23 topa, 24 bacača, 30 oklopnih »pesnica«, (protivtenkovski ručni bacači), 20 mitraljeza, 173 puškomitraljeza, 47 strojnica (mašinki), 1.900 pušaka, 3 tenka, 98 pištolja, 1.780 ručnih bombi, 3.150 topovskih granata, 6.600 za tromblone, 1.220 za bacače, 4.220 nagaznih mina, 693.000 metaka, 60 km telefonskog kabla, 34 kamiona, 198 konja, 15 radio-stanica, 3 flaka i druga ratna oprema."

U kritičkom osvrtu na bitku kod Mostara, sem ostalog, rečeno je: »Naša odluka za napad na Široki Brijeg i zatim napad na sam Mostar bila je ispravna i izdate zapovijesti i direktive bile su u tom smislu realne i izvodljive... Komandovanje divizijama, Tenkovskom brigadom i Artiljerijskom brigadom bilo je vrlo dobro. .. U toku bitke za Mostar pokazalo se da je saradnja između pojedinih rodova vojske bila dobra, no još uvijek ne na poželjnoj visini. Na pojedinim sektorima pješadijske vatre... Saradnja tenkova sa pješadijom i artiljerijom bila je vrlo dobra... «

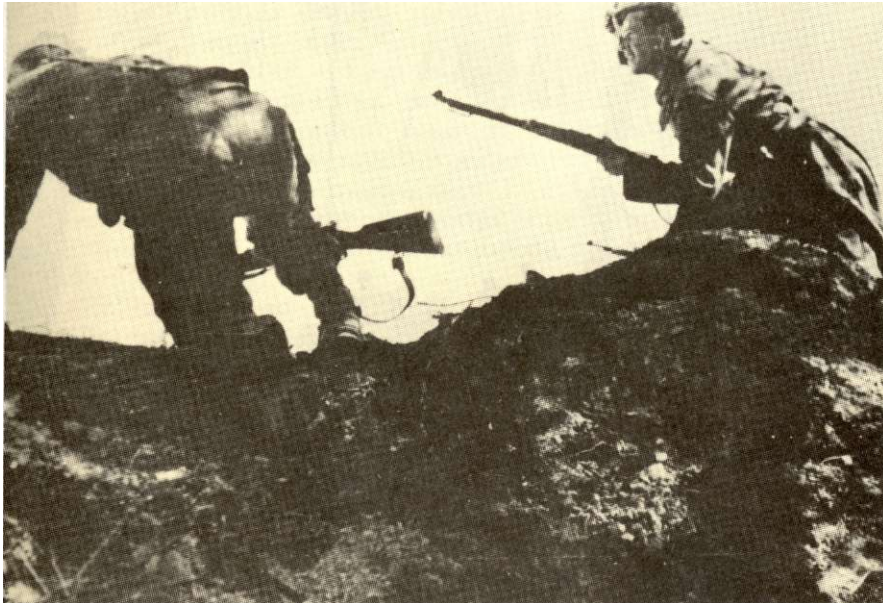
³⁷⁷¹ VII, ANOP-a, k.l 152/11, f.7, dok. 1.



Ka položaju kod Lanista na Ivan-planini, marta 1945.

Grupa boraca na Ivan-sedlu. U rovu usred dubokog snijega





Borci Drugog bataljona kreću u juriš na Ivan-sedlu, marta 1945.

Dva borca Četvrtog bataljona u rovu na Ivan-planini





Borbe na Ivan-sedlu, marta 1945.

Borci Drugog bataljona na Ivan-sedlu, marta 1945.





Sahrana političkog komesara Trećeg bataljona Rajka Miloševića u Podorošcu na Ivan-planini početkom marta 1945. Pored groba sestra (bolničarka) poginulog komesara

Članovi Propagandnog odsjeka Brigade na Ivan-sedlu, marta 1945. Stoje: brigadni fotograf Mustafa Kalajđić, Mensur Seferović, Gašo Mijanović i Dušan Zelen. Kleče: Ahmed Sarajlić i Mehmed Sadović





Na Ivan-pianini, marta 1945. Dok jedan borac osmatra, dvojica spavaju, jedan glasno čita a drugi sluša

Na Prvoj omladinskoj konferenciji USAOJ-a Hercegovine u Mostaru, marta 1945, prisustvovala su i 33 delegata Brigade. Na fotografiji: omladina Bileće na mostarskim ulicama s prelaznom zastavom koju je dobila kao najbolja omladinska organizacija u Hercegovini





Stab Trećeg bataljona u skloništu na Ivan-sedlu, marta 1945: pomoćnik komesara Kosto Đurica, politički komesar lanko Kundačina, komandant Novica Kijac, zamjenik komandanta Veljko Okuka i komandir 3. čete Milorad Popara

U selu Brdani na Ivan-planini, marta 1945. Parenje odijela



★
ШТАБ
XXIX УЛА ДИВИЗИЈЕ
Sl.
7-III 1945.

C. Kopica - 7102

1945. 3. 7.
13. 11.
13. 11. 1945.
13. 11. 1945.
13. 11. 1945.

ПОМОЌНИКУ НАЧЕЛНИКА XXIX У. ДИВИЗИЈЕ. -

Sinoć u 10 časova naš 1. i 3. bataljon ovladali su sa selom Kerča-Dragalj i dalje produžili sa napadom na Željkevo-Rogalj-Vijenac. Željkevo, Rogalj i Vijenac su sinoć 3 puta prelazili iz njihovih ruka u naše i obratno. Berba se i sada vodi oko navedenih položaja. Naš 2. i 4. bataljon su sinoć odbačeni na Veliki Lupeglav-Djevojačke Stine. Naredili smo ih da odmah predju u kontra napad preko Budnići-Odjak.

Neprijatelj je jak prilično na našim sektoru. Njihove snage se nalaze u Ljubovčićima-Begenevići-Geraja Bišča-Budnići-Odjak-Vijenac-Vukavići. Njihova obezbeđenja ispred navedene linije su istupala na dominantne položaje i stalno su u izvidjanskim i pokretnim pravcima na preko nama.

Naš 2. i 4. bataljon u jučerašnjoj berbi imali su 11 mrtvih i 13 ranjenih drugova, i stalno su u brdima na snijegu jer nemogu da dođu do sela.

Ovako je također veliki snijeg koji nam omogućuje transportovanje ranjenika.

Ukoliko se što prije ne ovlada sa Ivaš Sedlom naš je opstanski ovako nemoguć.

Neprijatelj stalno nasire prema Rudno Brdo-Kerča. Javi nam šta je sa položajima ispred X. IXI. brigade.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU !

Za Pol. komandara, kapetan

Ljubiša Bujković

Komandant, major

Stjepan Kopica



.. Željkevo, Rogalj i Vijenac su sinoć 3 puta prelazili iz njihovih ruka u naše i obratno... », piše u izvještaju Štaba 13. brigade pomoćniku načelnika Štaba 29. divizije 7. marta 1945.



Stab Trećeg bataljona u skloništu na Ivan-sedlu, marta 1945: pomoćnik komesara Kosto Burica, politički komesar Janko Kundačina, komandant Novica Kijac, zamjenik komandanta Veljko Okuka i komandir 3. čete Milorad Popara

V selu Brdani na Ivan-planini, marta 1945. Parenje odijela



★
ШТАБ
НАС ХЕРМИНСКОЈА БРИГАДА
XXXI УАДПОВИДИЈЕ
1945. 31.
7-III 1945.

C. 10/14 - 710²

ПРИЈЕМА
УСТАВА
НАС ХЕРМИНСКОЈА БРИГАДА
XXXI УАДПОВИДИЈЕ
1945. 31.
7-III 1945.

ПОМОЌНИКУ НАЧЕЛНИКА XXXI У. ДИВИЗИЈЕ.-

Sinoć u 10 časova naš 1. i 3. bataljon evladali su se selom Kerča-Dragalj i dalje predužili se napred na Željkeve-Rogalj-Vijenac. Željkeve, Rogalj i Vijenac su sinoć 3 puta prelazili iz njihovih ruka u naše i obratno. Berbe se i sada vodi oko navedenih položaja. Naš 2. i 4. bataljon su sinoć odbačeni na Veliki Lupeglav-Djevojačke Stine. Naredili smo ih da odmah predju u kontra napad preko Budimlići-Odjak.

Neprijatelj je jak prilično na našim sektoru. Njihove snage se nalaze u Ljubovčićima-Begenevići-Geraja Bieča-Budimlići-Odjak-Vijenac-Vukavići. Njihova obezbjeđenja ispred navedene linije su istupala na nas dominantne položaje i stalno su u izvidjanskim i pokretima pravcima na preko nas.

Naš 2. i 4. bataljon u jučerašnjoj berbi imali su 11 mrtvih i 13 ranjenih drugova, i stalno su u brdima na snijegu jer nemogu da dodju do sela.

Ovako je takođe veliki snijeg koji nam onemogućuje transportovanje ranjenika.

Ukoliko se što prije ne dvlada sa Ivan Sedlem naš je opstanak evno nemoguć.

Neprijatelj stalno nadire prema Rudne Brde-Kerča.
Javi nam šta je sa položajima ispred X.IXI. brigade.

СИРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ !

Za Pol. komandara, kapetan

[Signature]

Komandant, major

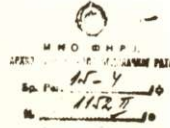
[Signature]



.. Željko, Rogalj i Vijenac su sinoć 3 puta prelazili iz njihovih ruka u naše i obratno... », piše u izvještaju Štaba 13. brigade pomoćniku načelnika Štaba 29. divizije 7. marta 1945.

Штата
3^а Брига XIII Вазу Брига
9-IV-1945 - година
Галерија

1



Штатаду XIII Вазу, Коу. Бригаде.

Даштовомо Вам извештају од 31-III-1945 године,
не, о ситуацији и бројном стању Коу. Бригаде.

Бројно стање Бригаде по списку: 359, у
проходу: 116, на мизу: 243. Од прохода на мизу се налази: 3
а остале све у ватници. У овим ситуацијама Коу. Бригаде
мило је: 3 артиљерије, од којих је: 3^а руковођа, мило:
2 везатора и заученика командира везе. Ротација је била: 10
Брота: 2, руковођа, од којих су ишле ротације: 2 Брота,
и 1 руковођа. У руковођама веза и заученик резервиста
составља Бригаде. У вези неутрошаване војника
било је: 52, а заробљено: 13. Ротација неутрошаване
војника, које смо ротирали у истој овим ситуацијама, налази се
у вези.

Од зајмичане моитерујала, које смо ми зајмиче-
ним била је: 2 штапа артиљерије, 1 штапа артиљерије
више пројекта, 1 лопатича е ~~300~~ 300 пројекта, 50 кошуња
руковођама и штапујале мушкетере, као и од Брота.
2 неутрошавала, 3 мушкетере аутомобила, 2 неутро-
шавала артиљерије, и 3 неутрошавала, 7 комада бицикла, 4 моци-
ке четинаре, ципела 50 пари, одула 60 пари, веза 50
пари, писмавет артиљерије и остале војничке везе била је
велика количина. Све зајмичане моитерујал, по
поредњу командира Бригаде, преко је командира Брига-
де, IV Бригаде, од којих ми нишита још није
добили, ~~и~~ Нишита је Коу. Бригаде врло ситуација се
одулом и осталим војничким везама, молимо иду-
ћим да Коу. Бригаде од нештог додујем. Разлог је
штоме, што се је због тога, што Коу. Бригаде ни-
су дали нишита од зајмичане моитерујала, иду-
ћом велико неутрошаване мизу Бротама. Коу. Бригаде

Нису ништа нијеми узети сами из свѣта, него су ми сви ми ра
ће се све зоредимеи кодујемити. Ми смо ми обѣтам ра ће мо
келити од ивој монтенегрој ратници.

Мобилисали смо 14 баталја, које смо кодујемити по 22 =
италија, Нешне баталја допитовали смо вам попутке. Сви баталја
ми су угрозиоити у бројно ситуације.

С. с. ф. С. И.

Б. г. Командира баталје
Јашко Жујовић.



Учлањени - попутке
Ловина Криво

★ ХЕРЦЕГОВАЧКИ БОРАЦ

ЛИСТ XIII БРИГАДЕ XXIX УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ

Год. I. бр. 2-3



*»Hercegovački borac« - list 13. hercegovačke NOU brigade broj 2-3,
mart 1945.*

Šesto poglavlje

Od Ivan-planine do Triglava

(mart - april - maj 1945)

Sa uzvišenja koja sa jugoistoka opasuju varošicu Ostrožac, gdje kanjon Neretve pritisnut golim gromadama Prenja i Čvrsnice, prelazi u proširenu riječnu dolinu, borci 1. i 3. bataljona 13. brigade, nakon što su obilaznim manevrom padinama prenjjskih ogradina prisilili njemačko-ustaške snage da, gonjene i bataljonima 10. hercegovačke brigade uzduž desne obale Neretve, ubrzaju povlačenje iz Jablanice i Rame, dočekali su, od 26. do 28. februara 1945, trenutke rijetkog predaha. Dalje se nije moglo napredovati, jer pred njima, u dolini, ispriječio se neprijateljev garnizon snažniji nego što se očekivalo.

Utišala je, zakratko, i pucnjava na položajima oko Konjica, kuda su 14. i 11. hercegovačka brigada usmjeravale svoj pritisak s istoka, a 17. krajiška (Ramska) brigada sa zapada, potpomognuta artiljerijskim divizionom, usredsređujući svoje napade na neprijateljeve položaje od Ostrošca ka Konjicu. I njemački 369. izviđački bataljon, koji je odbacio dva bataljona 13. brigade na Javornik i Bunare, poslije noćne borbe strmoglavio se ponovo u Ostrožac, ostavljajući 30 poginulih, gdje je u međuvremenu, uz ustaški i domobranski bataljon, pojačao odbranu još jedan ustaški bataljon 9. zdruga.

Među vojnicima poljuljanog morala našao se i ustaški general Vjekoslav Maks Luburić, Paveličev opunomoćenik, čije su »zute« ustaše, pored Francetićevih »crnih«, kako ih je narod zapamtio po zločinima i po odijelima koje su nosili, bile regimente djecoubica, očekujući da će upravo tu, u Ostrošcu i Konjicu, u uskom koridoru između tih varošica, »na Neretljanskom odsjeku« zadržati »zaprečnu crtu«.

Ali, i u vrijeme tog »zatišja«, očekujući 3. divizion (4 njemačka brdska topa, 75 mm M-15) tek formirane Artiljerijske brigade 29. divizije, 13. brigada je izgubila, pored više ranjenih, i devet poginulih boraca. Pored Steva Lojpura, Muha Hindića, Halila Kurka, Halila Džambegovića, Nikole Arara, Ilije Gavrana, Čašifa Taslidže i Salka Halebića, poginuo je i Remzija Brkić, zamjenik intendanta 1. bataljona. Neko ga je znao kao mostarskog kurira i bataljonskog mesara, koji je krenuo »u ničije selo«, u međuprostor između položaja, da donese borcima pekmez od šljiva, čija je jedna sestra poginula u dalmatinskoj brigadi, a druga, Deniza, teško ranjena, upravo iznad Ostrošca, gotovo u isto vrijeme kad je poginuo njen brat.

Smrtno pogođen, Slavko Trifković iz sela Raštana, kod Mostara, pozvao je svog suborca iz sela, Selima Vejzovića, i zamolio da mu s prsta skine prsten i, ako ostane živ, preda majci Stoji (što je Selim i učinio).

Na položaje iznad Ostrošca stigla je artiljerija iz Mostara radi podrške u napadu bataljona 13. i 10. brigade. Poslije osmatranja izvršena je artiljerijska korektura vatre na bunkere u Ostrošcu, odakle su povremeno tukli topovi po okolnim brežuljcima na kojima su borci s obje obale Neretve iščekivali zapovijest za napad.

I u zaleđu Brigade, na prostoru Vran-planina - Dugo-polje - Čvrstica, bilo je više od hiljadu milicionera i ustaša, »zeleni kadar«, koji je mogao ugroziti komunikacije koje su od Mostara vodile ka Konjicu, pa su radi toga tri bataljona 12. hercegovačke brigade i tri bataljona Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a krenuli 27. februara 1945. u šire akcije čišćenja zaostalih neprijateljevih snaga.

Oslobođenje Ostrošca i Konjica

Mada je 29. hercegovačka divizija u posljednjim operacijama od Biće i Trebinja, Herceg-Novog i Dubrovnika do Čapljine i Stoca, Nevesinja i Mostara, »još jednom pokazala vještinu svog junaštva, čvrstinu svoje probojnosti, jačinu i veličinu svoje udarnosti«, potvrđujući i na taj način istinu koju je i Komanda 369. legionarske divizije »još u julu o. g. ocijenila našu diviziju jednom od elitnih jedinica u NOV«, ipak je i u tim borbama bilo propusta, prikupilo se upravo toliko previda i nedosljednosti, da je politički komesar divizije potpukovnik Vukašin Mićunović smatrao cjelishodnim da 1. marta 1945. uputi pismo političkim komesarima brigada, u kojem je veoma određeno zahtijevao da se ubuduće pridržavaju već ustaljenih principa u borbenom i političkom djelovanju jedinica NOVJ.

Navodeći propuste prema stanovništvu u Nevesinju, kao i u pojedinim selima oko Nevesinja i Mostara, zatim nepravilan postupak prema nekim grupama zarobljenika, pojedinačne primjere pljačke i nediscipline poslije borbi, pojave familijarnosti, javašluka i druge »bolesti« ulaska u gradove, da »niži rukovodioci, u nekim jedinicama, nijesu uvijek uspijevali da u svakoj situaciji drže ljudstvo u svojim rukama«, da ima »oštrine koja prelazi mjestimično i u surovost u odnosu na narod, na mase sa kojima se dolazi u dodir oslobođenjem novih teritorija, naročito gradova«, politički komesar je u objašnjenjima tih pojava sasvim jasno naznačio kuda i kako valja usredsrediti svoju aktivnost.

Nije se više smjelo dozvoliti da se izmišlja »likvidacija u frontalnoj borbi«, a do toga je dolazilo otuda »što jedan dio naših rukovodilaca ne shvata činjenicu konačnog oslobođenja, ako ćete i sigurnost naše pobjede«, odnosno da sve zarobljene »treba suditi i šiljati na prisilne radove i tome slično«.

»Glavni razlog je naš nepravilni postupak - a to nam šteti pri učvršćivanju naše vlasti i našeg političkog uticaja«, pri čemu, ponavlja komesar, »ne treba tupiti oštricu borbe protiv neprijatelja«, da »mržnju prema njima pravilno je i dalje razvijati«, ali »to ne znači da ćemo potući sve one koji budu prisiljeni da nam se predaju«, tj. »odmah moramo biti načisto s tim da zarobljenike ne smijemo ubijati«, ukratko: »Ubuduće treba voditi računa i ne smije se ubiti nijedan zarobljenik. Ni-

kada ne zaboravljajte da smo mi država i da naši postupci moraju biti pravilni, mi se moramo ponašati kao regularna vojska moderne države«.

Trebalo je, dalje, »gvozdenu disciplinu ostvariti i kroz likvidaciju familijarnosti i partizanštine«, unijeti »više dostojanstvenosti u postupku prema narodu«, a zatim: »Naše dosadašnje ratovanje imalo je, mjestimično, frontalnih karaktera, ali našu diviziju još čeka, mi ćemo tek da uđemo u pozicioni frontalni rat koji će kroz sadejstva svih vrsta oružja, svih rodova vojske imati sva svojstva pozicionog, frontalnog, modernog rata. Prema tome, nužno je da se koristimo svačijim iskustvom, koje će nam pomoći da ubrzamo izgradnju i vaspitanje naše divizije u duhu moderne regularne vojske«.

Valjalo je suzbiti i shvatanja, makar i pojedinačno ispoljavana, koja kažu »šta ćemo mi u Bosni kad smo Hercegovinu oslobodili«, odnosno razvijati obavezu i dužnost svih boraca »da se za slobodu Bosne treba boriti isto onako kao za slobodu Hercegovine, jer su Bosna i Hercegovina jedna federalna jedinica, jer je to jedino srećno rješenje za narode Bosne i Hercegovine«. ^{378'}

Od 14 do 16 časova 1. marta 1945. dvanaest brdskih topova i dvanaest minobacača tuklo je, pretežno, neposrednim gađanjem bunkere oko Ostrošca i u samoj varoši, koju je toga dana branilo 1300 vojnika njemačkog 369. izviđačkog bataljona, dva bataljona ustaškog 9. zdruge i jedna četa italijanske fašističke legije »San Marko«, podržavanih topovima i minobacačima.

Kada je prestala paljba 3. baterije Artiljerijske brigade koja je s položaja u selu Dobrigošću sa 298 ispaljenih granata pripremala napad 1. i 3. bataljona 13. brigade, a 2. vod 1. baterije, koji je sa 170 precizno ispaljenih granata iz okolnih bunkera istjerivao neprijateljeve vojnike, podržavajući napad 10. hercegovačke brigade na desnoj obali Neretve. ^{379'}

Sedam bataljona prve linije iz sastava 13. i 10. brigade krenulo je na juriš, a bombaške grupe na preostale bunkere, preuzimajući ulogu artiljerije. Pred otvorom jednog bunkera usred varoši, pao je smrtno pogođen Vlado Šukić, pomoćnik političkog komesara 3. čete 3. bataljona, a nedaleko od bunkera, pred mitraljeskim gnijezdom, kada je u trećem naletu četnih bombaša bacio bombu na mitraljesca, poginuo je komandir 3. čete 1. bataljona Husein Husa Sefo, upravo u trenutku kada je posljednji mitraljeski rafal koji je ošinuo presjekao jednog od najhrabrijih komandira, a njegova bomba uništila mitraljesko gnijezdo.

Dok je 1. bataljon jednom četom nastavljao napad u Ostrošću, a sa dvije čete dejtvoovao na komunikaciji prema Lisičiću i Konjicu, kao i 4. bataljon na komunikaciji prema Celebiću, 3. bataljon je od džamije krčio put ka centru grada, koji su sa zapada napadali bataljoni 10. brigade, prodrijevši do iznad željezničke stanice.

U međuvremenu je jedna četa 3. bataljona 17. krajiške brigade, u sadejstvu sa hercegovačkim borcima, napadala na Ostrožac, a dvije čete tog bataljona na Lisičiće, koje je zauzeto poslije dvočasovne borbe.

^{378>} Zbornik NOR, tom IX, knj. 9, dok. 3.
³⁷⁹⁾ Zbornik NOR, IV/34, dok. 109.

»... 'Drugo odjeljenje još 3... Top broj 1, koliki je daljinar? Uzeti 156. Prvo odjeljenje - gađati po jedan...', zapisao je S. B. gledajući kako artiljerci podržavaju napad pješadije. 'Top broj 2 - gađati bunker broj 8'. Granate su letile i pogađale kao da su rukom postavljane. 'Gađati kotu broj 5. Pazite, naši se podvlače'. I dok se kosama uspinjala pješadija, po vrhu čuke lupale su granate i raznosile se u paramparčad.«³⁸⁰⁾

Otpor u centru grada, oko željezničke stanice, slomljen je u 19 časova, pošto su se borci 13. brigade prebacili skelom na desnu obalu Neretve i, na taj način, neposredno ugrozili zabarikadirane vojnike i ustaše.

Tako se glavnina neprijateljevog garnizona probila ka Konjicu, od 300 poginulih vojnika i 34 zarobljena, 13. brigada je ubila 170 i 10 zarobila, zaplijenivši i 3 minobacača, 8 puškomitraljeza i 70 pušaka.³⁸¹⁾

Pored dvadeset ranjenih, Brigada je imala dvanaestoricu poginulih (10. brigada je imala 4 poginula i 8 ranjenih), među kojima su, uz Huseina Sefu i Vladu Sukića, Vladislava Kuljića i Danila Butuliju, bili borci 3. bataljona Milan Borovac, Krsto Jokanović, Radovan Kešelj, Mirza Kudra, Zaharija Vukalović, Bećir Tikveša, Mujo Fazlić i Ratko Stević.

Tako je 3. bataljon za nekoliko dana borbi oko Ostrošca izgubio 16 boraca i rukovodilaca, a to je njegov najteži gubitak u jednoj borbi tokom rata.

Slučaj je htio da je sutradan, 2. marta, dok su komunisti 1. bataljona održavali kraću partijsku konferenciju, neko do boraca uzbuđen upozorio da uzbrdo ide stari Hasan, otac poginulog komandira Huseina Sefe, čiji je drugi sin, omladinac Safet, poginuo kao borac 3. bataljona 13. brigade u selu Vranjevićima 4. decembra 1944.

»Gdje mi je Husetina?« pitao je, umjesto pozdrava, stari Hasan, koga niko u oči nije smio pogledati. Kasnije, kada se pribrao, skinuo je torbu s ramena i rekao: »Podijelite ovo međusobno«. I krenuo nizbrdo nošen svojom tugom.

»Municiju svih vrsta sa kojom Brigada raspolaže, a koju smo potrošili od Mostara do Ostrošca, nadoknadili smo u ovoj akciji«, obavijestio je Štab brigade 3. marta Štab Divizije.³⁸²⁾

Poslije oslobođenja Ostrošca neprijatelj se »naglo počeo povlačiti«, i 13. brigadi, nije bilo osobito teško da ovlada Idbarskom dolinom, Čelebićima i grebenom planine Ljubine, odakle je, sa Orahovice, mogla da tuče njemačke položaje na desnoj obali Neretve, gdje su njemačke jedinice zadržavale 10. hercegovačku i 17. krajišku brigadu.

Noću između 2. i 3. marta komandant njemačke 369. divizije, general Georg Rajnike, naredio je da se 1. bataljon 370. puka, 369. izviđački bataljon i jedan artiljerijski divizion prebace s tog područja vozom do Bradine, na južnoj strani Ivan-sedla i Raštelice, na sjevernoj strani Ivan-planine. Konjic je trebalo da brani oko 2000 vojnika borbene grupe »Šulce« (3. bataljon 370. grenadirskog puka, ostaci 2. bataljona 369. gre-

³⁸⁰⁾ »Hercegovački borac«, br. 2/3, Arhiv CK SKJ, N. 826.

³⁸¹⁾ Nekadašnja varoš Ostrožac i sva naselja uzduž Neretve, od Konjica do Jablanice, poplivena su Jablaničkim jezerom, na čijim su obalama izgrađena urbanizirana naselja, umjesto uskotračne pruge i prašnjavog puta, pruga normalnog kolosjeka i automobilski put.

³⁸²⁾ VII, k. 1152/11, f. 4, d. 6.

nadirskog puka, nekoliko »flakova« i jedan bataljon 2. domobranskog gorskog zdruga).

»Pošto su iz Konjica povučene znatne njemačke jedinice, a neke ustaške samovoljno napustile položaje, brigade su nailazile na slabiji otpor neprijateljskih snaga«, zapisao je Momčilo Radović. »Zato su brigade samoinicijativno nastavile napredovanje, tj. iako još nisu bile dobile zapovijest za napad na neprijatelja u Konjicu. Tako su prednji dijelovi 13. brigade (1. četa 4. bataljona) već oko podne 3. marta izbile na kose Pomola, ali su zadržani artiljerijskom i mitraljeskom vatrom iz bunkera sa Gradine, Repovice i željezničke stanice Konjic, sa desne strane Neretve.³⁸³»

Puškomitraljezac Jože Čitarević, iz Hrvatskog zagorja, koji će dva dana kasnije poginuti na Bradini, i ostali borci ove čete sa Pomola, izbacili su iz borbe više od dvadeset njemačkih vojnika koji su se sa željezničke stanice povlačili prugom prema Bradini.

»Samo magla je spriječila da ih ne ostane više poginulih na putevima njihovog povlačenja prema Homoljskom potoku, jer naprosto su nam nailazili na nišan«, sjeća se Muharem Kreso, omladinski rukovodilac. »Bili smo ogorčeni, zgražavali smo se nad prizorima spaljenih kuća i ubijenih seljaka, nad kojima su Luburićeve ustaše iskalile svoj bijes i svoju nemoć. Toga dana poginuli su borci Mirko Dupor iz Biograda kod Trebinja, Stjepan Jelčić iz Desne kod Opuzena i Gojko Miliwojević iz Dabra kod Stoca. Istoga dana oko 13 časova gledali smo kako njemačka pionirska četa ruši eksplozivom ćupriju u gradu, kulturno-istorijski spomenik iz XV vijeka. Oko 16 časova neprijatelj je počeo napuštati dio grada na lijevoj obali Neretve i u taj dio Konjica su oko 17 časova ušli dijelovi 13. i 14. hercegovačke brigade. Rušenje ćuprije je onemogućilo njihov prelazak na desnu obalu Neretve, pa su tu i zanoćili«.

Sutradan, 4. marta u 16 časova iz Konjica su se pokrenuli prema Bradini vojnici borbene grupe »Šulce« i, gotovo u isto vrijeme, spustila su se u dio grada na desnoj obali Neretve dva bataljona 11. hercegovačke NOU brigade, pa je u 17,30 časova grad oslobođen. Idućeg dana, 5. marta³⁸⁴ Štab 13. brigade obavijestio je Štab 29. divizije daje Brigada »nastupajući od Ostrošca ka Konjicu i napadom na sam Konjic« uspjela da potisne neprijatelja sa svih njegovih uporišta do Konjica i sa dijelovima 14. i 11. hercegovačke brigade oslobodila Konjic.

U proganjanju neprijatelja od Ostrošca ka Konjicu, i u samom gradu, Brigada je ubila 35 vojnika i starješina, ranila dva puta više, i zaplijenila 40 pušaka, 3 puškomitraljeza, 10000 metaka i 3 pištolja.

Drugi i Četvrti bataljon 6. marta 1945.

Napuštajući Konjic, Brđane i Bradinu »po zapoviedi višeg podhvatnog zapovjedništva«, kako bi izbjegli »obuhvat neprijatelja koji je zapadno od Konjica prodro u smjeru sjevera«, 3. bataljon njemačkog 370. puka i ostaci 2. bataljona 369. puka 369. legionarske divizije i snage us-

383) Mr Radović: *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilački pokret u konjičkom kraju*, str. 3-5, izdanje opštinskog odbora SUBNOR Konjic, 1986.

384) VII, k. 1146, II, f. 2, d. 43.

»... 'Drugo odjeljenje još 3... Top broj 1, koliki je daljinar? Uzeti 156. Prvo odjeljenje - gađati po jedan... '«, zapisao je S. B. gledajući kako artiljerci podržavaju napad pješadije. 'Top broj 2 - gađati bunker broj 8'. Granate su letile i pogađale kao da su rukom postavljane. 'Gađati kotu broj 5. Pazite, naši se podvlače'. I dok se kosama uspinjala pješadija, po vrhu čuke lupale su granate i raznosile se u paramparčad«. ³⁸⁰⁾

Otpor u centru grada, oko željezničke stanice, slomljen je u 19 časova, pošto su se borci 13. brigade prebacili skelom na desnu obalu Neretve i, na taj način, neposredno ugrozili zabarikadirane vojnike i ustaše.

Tako se glavnina neprijateljevog garnizona probila ka Konjicu, od 300 poginulih vojnika i 34 zarobljena, 13. brigada je ubila 170 i 10 zarobila, zaplijenivši i 3 minobacača, 8 puškomitraljeza i 70 pušaka. ³⁸¹⁾

Pored dvadeset ranjenih, Brigada je imala dvanaestoricu poginulih (10. brigada je imala 4 poginula i 8 ranjenih), među kojima su, uz Huseina Sefu i Vladu Sukića, Vladislava Kuljića i Danila Butuliju, bili borci 3. bataljona Milan Borovac, Krsto Jokanović, Radovan Kešelj, Mirza Kudra, Zaharija Vukalović, Bećir Tikveša, Mujo Fazlić i Ratko Stević.

Tako je 3. bataljon za nekoliko dana borbi oko Ostrošca izgubio 16 boraca i rukovodilaca, a to je njegov najteži gubitak u jednoj borbi tokom rata.

Slučaj je htio da je sutradan, 2. marta, dok su komunisti 1. bataljona održavali kraću partijsku konferenciju, neko do boraca uzbuđen upozorio da uzbrdo ide stari Hasan, otac poginulog komandira Huseina Sefe, čiji je drugi sin, omladinac Safet, poginuo kao borac 3. bataljona 13. brigade u selu Vranjevićima 4. decembra 1944.

»Gdje mi je Husetina?« pitao je, umjesto pozdrava, stari Hasan, koga niko u oči nije smio pogledati. Kasnije, kada se pribrao, skinuo je torbu s ramena i rekao: »Podijelite ovo međusobno«. I krenuo nizbrdo nošen svojom tugom.

»Municiju svih vrsta sa kojom Brigada raspolaže, a koju smo potrošili od Mostara do Ostrošca, nadoknadili smo u ovoj akciji«, obavijestio je Štab brigade 3. marta Štab Divizije. ³⁸²⁾

Poslije oslobođenja Ostrošca neprijatelj se »naglo počeo povlačiti«, i 13. brigadi, nije bilo osobito teško da ovlada Idbarskom dolinom, Čelebićima i grebenom planine Ljubine, odakle je, sa Orahovice, mogla da tuče njemačke položaje na desnoj obali Neretve, gdje su njemačke jedinice zadržavale 10. hercegovačku i 17. krajišku brigadu.

Noću između 2. i 3. marta komandant njemačke 369. divizije, general Georg Rajnike, naredio je da se 1. bataljon 370. puka, 369. izviđački bataljon i jedan artiljerijski divizion prebace s tog područja vozom do Bradine, na južnoj strani Ivan-sedla i Raštelice, na sjevernoj strani Ivan-planine. Konjic je trebalo da brani oko 2000 vojnika borbene grupe »Šulce« (3. bataljon 370. grenadirskog puka, ostaci 2. bataljona 369. gre-

³⁸⁰⁾ »Hercegovački borac«, br. 2/3, Arhiv CK SKJ, N. 826.

³⁸¹⁾ Nekadašnja varoš Ostrožac i sva naselja uzduž Neretve, od Konjica do Jablanice, poplivena su Jablaničkim jezerom, na čijim su obalama izgrađena urbanizirana naselja, umjesto uskotračne pruge i prašnjavog puta, pruga normalnog kolosjeka i automobilski put.

³⁸²⁾ VII, k. 1152/11, f. 4, d. 6.

nadirskog puka, nekoliko »flakova« i jedan bataljon 2. domobranskog gorskog zdruga).

»Pošto su iz Konjica povučene znatne njemačke jedinice, a neke ustaške samovoljno napustile položaje, brigade su nailazile na slabiji otpor neprijateljskih snaga«, zapisao je Momčilo Radović. »Zato su brigade samoinicijativno nastavile napredovanje, tj. iako još nisu bile dobile zapovijest za napad na neprijatelja u Konjicu. Tako su prednji dijelovi 13. brigade (1. četa 4. bataljona) već oko podne 3. marta izbile na kose Pomola, ali su zadržani artiljerijskom i mitraljeskom vatrom iz bunkera sa Gradine, Repovice i željezničke stanice Konjic, sa desne strane Neretve.³⁸³»

Puškomitraljezac Jože Čitarević, iz Hrvatskog zagorja, koji će dva dana kasnije poginuti na Bradini, i ostali borci ove čete sa Pomola, izbacili su iz borbe više od dvadeset njemačkih vojnika koji su se sa željezničke stanice povlačili prugom prema Bradini.

»Samo magla je spriječila da ih ne ostane više poginulih na putevima njihovog povlačenja prema Homoljskom potoku, jer naprosto su nam nailazili na nišan«, sjeća se Muharem Kreso, omladinski rukovodilac. »Bili smo ogorčeni, zgražavali smo se nad prizorima spaljenih kuća i ubijenih seljaka, nad kojima su Luburićeve ustaše iskalile svoj bijes i svoju nemoć. Toga dana poginuli su borci Mirko Dupor iz Biograda kod Trebinja, Stjepan Jelčić iz Desne kod Opuzena i Gojko Miliwojević iz Dabra kod Stoca. Istoga dana oko 13 časova gledali smo kako njemačka pionirska četa ruši eksplozivom ćupriju u gradu, kulturno-istorijski spomenik iz XV vijeka. Oko 16 časova neprijatelj je počeo napuštati dio grada na lijevoj obali Neretve i u taj dio Konjica su oko 17 časova ušli dijelovi 13. i 14. hercegovačke brigade. Rušenje ćuprije je onemogućilo njihov prelazak na desnu obalu Neretve, pa su tu i zanoćili«.

Sutradan, 4. marta u 16 časova iz Konjica su se pokrenuli prema Bradini vojnici borbene grupe »Šulce« i, gotovo u isto vrijeme, spustila su se u dio grada na desnoj obali Neretve dva bataljona 11. hercegovačke NOU brigade, pa je u 17,30 časova grad oslobođen. Idućeg dana, 5. marta³⁸⁴ Štab 13. brigade obavijestio je Štab 29. divizije daje Brigada »nastupajući od Ostrošca ka Konjicu i napadom na sam Konjic« uspjela da potisne neprijatelja sa svih njegovih uporišta do Konjica i sa dijelovima 14. i 11. hercegovačke brigade oslobodila Konjic.

U proganjanju neprijatelja od Ostrošca ka Konjicu, i u samom gradu, Brigada je ubila 35 vojnika i starješina, ranila dva puta više, i zaplijenila 40 pušaka, 3 puškomitraljeza, 10000 metaka i 3 pištolja.

Drugi i Četvrti bataljon 6. marta 1945.

Napuštajući Konjic, Brđane i Bradinu »po zapoviedi višeg podhvatnog zapovjedništva«, kako bi izbjegli »obuhvat neprijatelja koji je zapadno od Konjica prodro u smjeru sjevera«, 3. bataljon njemačkog 370. puka i ostaci 2. bataljona 369. puka 369. legionarske divizije i snage us-

³⁸³) M. Radović: *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilački pokret u konjičkom kraju*, str. 3-5, izdanje opštinskog odbora SUBNOR Konjic, 1986.

³⁸⁴> VII, k. 1146, II, f. 2, d. 43.

taško-domobranske 9. gorske divizije u noći između 4. i 5. marta 1945. na grebenu Ivan-planine »uzpostavili su novu zaprečnu crtu: Vranjača - vis 997 - Rudno brdo - Ragalj«, vodeći »u toku celog dana 4. i 5. marta« žestoke borbe za vis 997, koji je »noćnim napadajem konačno opet osvojen od naših trupa«, kako je zapisano u izvještaju Glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga NDH 6. marta 1945.³⁸⁵

U toj opštoj pometnji neprijateljevih snaga, dok se 13. brigada u Konjicu pripremala da pređe skelama na desnu obalu Neretve, 10. i 11. hercegovačka brigada su 4. marta, energično goneći neprijatelja, izbile na liniju Ivan-planina - Rudno brdo (1270) - Dragalj (1227) oslobodile sela Podorošac, Dragočaj i Bradinu, i pri tom sačuvali most zvani »Lukača« pripremljen za miniranje, gdje je poginuo komandant 4. bataljona 10. brigade Jovan Bobot (narodni heroj).

»Izbivši na Ivan-planinu jedinice naše divizije oslobodile su noću 4/5. marta u 1 čas Hercegovinu od okupatora i jedinica domaćih izdajnika«, obavijestio je Štab Divizije Štab 2. korpusa JA.³⁸⁶ Ali već te noći 2. i 3. bataljon njemačkog 370. puka povratili su protivnapadom izgubljene položaje i borba za Ivan-sedlo nastavljena je nesmanjenom žestinom.

Da bi osujetio ponovno gubljenje položaja na grebenu Ivan-planine, komandant njemačkog 21. armijskog korpusa izvukao je iz područja Busovače 13. puk (bez 3. bataljona) 7. SS divizije »Princ Eugen« i uputio ga u rejon Ivan-sedla, u pomoć iznurenoj 369. diviziji i demoralisanoj ustaškoj 9. gorskoj diviziji.

U međuvremenu, dok je 13. puk pristizao i 7. marta prešao u napad, odbacujući dijelove 29. divizije od Ivan-sedla, gdje je ipak bočnom vatrom bio zaustavljen, 5. marta propao je zajednički napad 10. i 11. brigade da ponovo ovladaju grebenom Malog Ivana. U popodnevnim časovima toga dana stigli su iz Konjica 2. i 4. bataljon 13. brigade, a krajem dana i druga dva bataljona.

U borbama koje su vođene 4. i 5. marta na Ivan-planini ispoljena je odlučnost njemačke komande da na tom, južnom sektoru fronta, brani svim snagama planinski prevoj i, na taj način, osigura odbranu Sarajeva i dolinu Bosne, što je, u isto vrijeme, podstaklo komandanta 29. hercegovačke NOU divizije da krajem dana 5. marta, uputi 2. i 4. bataljon 13. hercegovačke brigade u obuhvat desno, padinama Bjelašnice, i da u rejonu Tarčina presiječe komunikaciju kojom se neprijatelj snabdijevao od pravca Sarajeva.

»Ta taktička grupa, po dubokom snijegu, izbila je 6. marta ujutru u rejon Lanište - Megara - Mehina luka, i napala iz pokreta otkrivenog neprijatelja na položajima pred sobom«,³⁸⁷ zapisao je komandant 4. bataljona Milan Bjelogrić, koji je sa komandantom 2. bataljona Krstom Dabovićem poveo borbe bataljona u odlučan napad i ovladali Dragaljem (k. 1127), Ragljem (t.t. 1134) i Vijencem (k. 977), prodirući ka Tar-

³⁸⁵> Zbornik NOR, IV/34, d. 177.

³⁸⁶> Zbornik NOR, IV/34, d. 47.

³⁸⁷ Milan Bjelogrić: »Učešće 29. hercegovačke divizije u sarajevskoj operaciji«, »Sarajevska operacija«, VII, Beograd, 1986, str. 210.

činu. Nekoliko sati kasnije neprijatelj je izvršio protivnapad i posjednuti položaji su, uz velike gubitke tri puta prelazili iz ruke u ruku.

Lijevo od 13. brigade, padinama Malog Ivana, iznad Donje i Gornje Bradine, napadala je 11. brigada, a lijevo od nje, od željezničke stanice Bradina ka Ivan-sedlu i Vihoru, 10. hercegovačka brigada.

Napad triju brigada podržavali su 2. i 3. divizion Artiljerijske brigade koji su 6. marta ispalili na ciljeve na Ivan-sedlu i Malom Ivanu 543 granate, 7. marta 432, a 8. marta 679 granata.

Kada je 7. marta u 10 časova Štab 13. brigade obavijestio pomoćnika načelnika 29. divizije da su 2. i 4. bataljon u borbama 6. marta imali 11 poginulih i 13 ranjenih boraca i starješina, da su 6. marta u 22 časa 1. i 3. bataljon ovladali selom Korča - Dragalj i da preduzimaju napad na Željkovo - Ragalj - Vijenac, da »neprijatelj stalno nadire prema Rudnom brdu - Korča«, da je položaj Brigade, ukoliko se što prije ne ovlada Ivan-sedlom »opstanak ovako nemoguć«, rasplet prvih žestokih borbi na Ivan-planini bivao je sve vidljiviji.

Novi, tek pristigli njemački 13. SS brdski lovački puk sa 116. izviđačkim bataljonom, 3. i 4. bataljonom ustaškog 1. stajaćeg djelatnog zdruga, u sadejstvu 370. grenadirskog puka i ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga (bez jednog bataljona), 7. marta izjutra krenuli su u opšti protivnapad i, popodne istoga dana, ovladali Malim Ivanom (k. 1011) i Rudnim brdom (k. 1280) koje su držali bataljoni 11. hercegovačke brigade, da bi i na položajima 13. brigade, koja je cio dan odolijevala napadima 1500 ustaša, u zoru 8. marta neprijatelj ovladao ključnim objektom na njenim položajima - Dragaljem (k. 1227).³⁸⁸⁾

Iako je toga dana neprijatelj potisnuo i 10. hercegovačku brigadu lijevo od komunikacije Konjic - Sarajevo, prijeteci da obuhvatom lijevog krila ugrozi 29. diviziju, Brigada je protivnapadom, uz snažnu podršku artiljerije, povratila Brdo (k. 1378), jedno od dva izgubljena uporišta. Toga dana je i 11. brigada, mada gotovo potpuno iscrpljena (»Mišljenja smo da je potrebno preduzimati drugog načina jer je vojska neprestano u snijegu i neprijatelj je vezao sve bataljone - čitavu našu snagu - za se«, kako je Štab 7. marta pisao Diviziji), odlučnim protivnapadom povratila k. 1284 i k. 1011 na Rudnom Brdu i Malom Ivanu.³⁸⁹⁾

Vis Dragalj (k. 1227), ispred položaja 13. brigade, ostao je, ipak, u neprijateljevim rukama, kao i Jasen (k. 1280), ispred 10. brigade.

»Dragalj kota je dominirala okolnim terenom«, zapisao je u brigadnom glasilu zamjenik komandanta Brigade, major Milan Tabaković. »Bila je jako utvrđena svim mogućim fortifikacionim sredstvima. Neprijatelj je znao da mu je ova kota najvažnija na položaju i on ju je najjače utvrđio. Osmog marta pripremali smo iz svih bataljona nekoliko četa da izvrše juriš na k. Dragalj. Komandir čete Boriša Čorlija javio se dobrovoljno sa svojom četom da napadne Dragalj. Komandant bataljona mu je odobrio i, poslije jednočasovne borbe, kota je bila u našim rukama, ali uslijed toga što je naša 11. brigada bila odviše zamorena mi smo trebali preuzeti njezine položaje, jer se imao u vidu drugi način borbe na čitavom sektoru Divizije.

388) »29. hercegovačka divizija«, str. 492.

1/VII, k. 1146 I, f. 2, d. 29-7.

Na dan 9. marta primili smo položaje od Bradine sve do sela Korča. Nijemci su bili ispred naših položaja 50 - 300 metara».³⁹⁰¹

Obavještavajući Štab 29. divizije 8. marta od 12,50 časova, da su poslije četiri juriša prethodnog dana ovladali dominantnim uporištem na Dragalju i povlačenju zbog potiskivanja premorene 11. brigade, da borbu vode u snijegu od dva metra i da zbog toga nisu mogli da ovladaju selima Korča i Željakov Do, da »nema nigdje u blizini položaja selo ili neka ljetna koliba gdje bi se ljudstvo moglo odmoriti«, da se na položaj ne mogu uspeti konji sa tovarom ni »teška oružja koja bi nam bila nužno potrebna i od velike važnosti«, Štab 13. brigade ispoljio je i zabrinutost zbog toga što je posljednjih 48 časova Brigada imala 25 poginulih i 48 ranjenih boraca (15 težih) čije je transportovanje preko planine Preslice u selo Džepi bilo izuzetno otežano.

Tako se do 9. marta front polako stabilizovao.

I upravo kada je Štab 29. divizije izdao zapovijest brigadama »za preduzimanje i utvrđivanje položaja i za defanzivan stav do daljnega«, kako je zapisano u operativnom dnevniku Brigade 8. marta naveče,³⁹¹¹ njemački 13. SS brdski lovački puk se povukao iza planinskog prevoja, gdje su ostale druge njemačko-ustaške snage, i na liniji Raštelica - Trzak - Ragalj obrazovao drugu liniju odbrane.

Ragalj! Kota 1134!

Zdenka Karačić, Ljubica Remetić, Emina Merdan

Ako se u brigadnom izvještaju od 8. marta pominje samo toliko da su u posljednjih 48 sati bataljoni imali 25 poginulih i 48 ranjenih, a u operativnom dnevniku Brigade 6. marta sopstveni gubici 6 mrtvih i 15 ranjenih, pored 45 ubijenih neprijateljevih vojnika, možda je i žurba, jer tek što se borba završila, doprinijela tome da se i u izvještaju i u dnevniku Brigade ne zabilježe imena i prezimena poginulih boraca i starješina, pored knjige poginulih, ili je sve to što se dogodilo bio svakodnevan, običan događaj koji nije zahtijevao posebna objašnjenja Štabu Brigade i Štabu Divizije.

U škrtnim vijestima o palim mladićima i djevojkama kriju se konkretna ljudska žrtvovanja, trajni dokazi o kolektivnom i pojedinačnom samoprijegoru i samopotvrđivanju mladih ljudi iz svih nacionalnih sredina Hercegovine, svjedočanstva koja oplemenjuju međusobno povjerenje, kazivanja o tome šta je zemlja podarila ljudima. To je dokument o borbama koje razmeđuju predrasude i zablude među ljudima i narodima.

Tako se sa Ivan-planine, uz grobove boraca 13. brigade koji toga dana poginuše na Raglju i oko njega, Nikole Benderà i Sulejmana Begovića, Obrena Glogovca i Ahmeda Ćosića, Hasana i Šabana Kevrića, Gerasima Oluškog i Safeta Kurta, Rama Pejaka, Salke Cemića, Emira Pašića i Tome Krajišnika, oglašavaju i grobovi triju bolničarki - Ljubice Remetić, Srpkinje iz sela Biograda kod Nevesinja, Zdenke Karačić, Hr-

³⁹⁰> Bilten 13. hercegovačke brigade, Arhiv CK SKJ, N. 658.

³⁹¹> VII, k. 1146/11, f 7, d. 6-1.

vaticke iz Mostara, i Emine Merdan, Muslimanke iz Počitelja. Grobovi djevojaka koje izginuše na jednom mjestu i u jednom danu, 6. marta 1945. na koti Dragalj, povrhu planinskog prevoja na Ivan-sedlu, ispred neprijateljevih bunkera, pedeset i nekoliko metara daleko od položaja koje su držali bataljoni 13. brigade, gde se odigrala heroika boračkog žrtvovanja, upečatljiva su potvrda ratnog drugarstva, boračke postojanosti i nesalomljive želje udarnih brigada, da se i na tom dijelu jugoslovenskog fronta, nadomak Sarajevu, okupatorskim i njihovim savezničkim snagama, nanese odlučni udar.³⁹²⁾

Taj žestoki sudar na Ivan-planini samo je dio širokog borbenog opusa koji se početkom te godine protezao od Dunava i Srema, dolinom Drine do Hercegovine, kao čvrst i snažan beočug evropskog ratišta savezničkih armija zemalja Antihitlerovske koalicije. Protiv uveliko načete grupe armija »E« i drugih trupa njemačkog komandanta Jugoslovenka, uspješno se borila, zajedno sa desetinama udarnih i proleterskih jedinica, i 29. hercegovačka udarna divizija.

Pomoćnik političkog komesara 2. bataljona 13. hercegovačke brigade Lutvo Džubur, u članku »Njih tri«, objavljenom u listu 13. brigade »Hercegovački borac«, piše:

»... U koloni su bile i njih tri, Zdenka i Emina u četi Drugog bataljona, a Ljubica u četi Četvrtog. Ove dvije čete su imale za zadatak da likvidiraju čuku Dragalj (Ragalj, t.t. 1134, prim. M. S.), jako neprijateljsko uporište sa 40 bunkera ukopanih duboko u snijeg... Cilj je blizu. .. Kolona se počeo postepeno pretvarati u streljački stroj i lagano puziti uz čuku gazeći dubok snijeg, a skrivajući se od jele do jele. Svi su na svom mjestu u streljačkom stroju. Obruč oko čuke se sve više steže.

Borba je otpočela. Sa obadvije strane počeo se bacati bombe, a zatim dugi rafali raznih vrsta mitraljeza. Nastade urnebesna vatra. Redali su se juriši jedan za drugim. Bunkereri su prelazili nekoliko puta iz ruke u ruku. Ustaški zlikovci i pored svojih mnogobrojnih žrtava bili su uporni na čuki... «

Pred očima političkog komesara Džubura i njegovih drugova počela je potresna ratna drama kada je pred ustaškim bunkerom pao ranjeni borac:

»Prva je pošla Ljubica. Došla je do ranjenog druga i povukla ga. Baš u tom času kad je mislila da je zadatak izvršen, da je drug spasen, klonula je Ljubica na snijeg pogođena hicem u stomak. Zdenka i Emina, koje su budno posmatrale pokušaj Ljubičin iz zaklona, znale su sad šta je njihova dužnost. Naređenje nije potrebno. Savjest je jača od svega.

Jurnule su one u pravcu Ljubice i ranjenog druga ne misleći na opasnost i ne obazirući se na neprijateljske kuršume koji su oko njih parali snijeg. Ali... zlikovačko oko je dobro sastavilo nišan. Pala je Zdenka pogođena u glavu, a odmah pored nje Emina, pogođena u prsa. Tri mlade Hercegovke ležale su nepomične jedna pored druge. Jaki mlazevi krvi natapali su snijeg i na suncu bojili ga divnim rumenilom. A tri mlada života su se postepeno gasila na prvoj čuki u Bosni.«³⁹³⁾

³⁹²⁾ M. Seferović: »Narodna armija«, 1984.

³⁹³⁾ Hercegovački borac, list 13. brigade, br. 2/3, Arhiv CK SKJ, N. 826.

Među poginulim borcima, drugi su vidjeli, ostao je smrtno pogođen i Emir Pašić, vodni politički delegat 1. čete 2. bataljona, srednjoškolac iz Mostara i pasionirani foto-reporter i puškomitraljezac 2. bataljona, Tomo Krajišnik.

Šta je tri mlade i lijepe djevojke podstaklo da žrtvuju svoj život spašavajući ranjene drugove, i jedna drugu? Kako proniknuti u heroiku njihovog žrtvovanja?

Pred takvim neobičnim ljudskim djelom i odgovorom, zastala je, svojevremeno, i 74-godišnja Mara Karačić, majka osamnaestogodišnje učenice Trgovačke akademije i skojevke, tog marta 1945. zalegle među borce 2. bataljona ispred ustaških i njemačkih bunkera na čuki Ragalj, u snijegu navrh planine.

»I kad je opasnost vrebala ovdje u Mostaru oči su joj bile prepune dobrote i radosti, šeretluka, a kosa spletena u guste pletenice«, govori majka Mara, koja je sa mužem željezničarom Mirkom othranila svoje petoro djece: Paulu, Zdenku i Zdravku, Tomislava i Vlada, čestite i radne, u širokom luku zaobilazeći u svojoj sredini one što u ratu okaljaše svoje ime. »Pogled i smijeh je izdadoše, kad saznadoh da je iz kuće nestala velika vreća vune koju sam skupljala za čilim, a zahvaljujući mojoj Zdenki ode u partizane, u ruke seoskih pletilja. Tada i saznadoh da su njeni sve češći susreti sa drugaricama bili njihovi tajni dogovori«.

»Ruke su joj bile pune knjiga, a kakvih - biće onih naših«, sjeća se majka, koja je i sama obavila »ilegalni zadatak«, nosila je kćerkino pismo u drugi kraj grada, do Šarića harema, i uz lozinku predala nepoznatom ilegalcu, da bi i njoj, ubrzo, dvije seoske cure u dimijama donijele prvo i posljednje kćerkino pismo iz partizana, neposredno uoči oslobođenja Mostara 14. februara 1945. »Zapamtila sam samo jednu njevu rečenicu: 'Nemojte se sekirati, ja ću ubrzo tamo'. A kad je došla u oslobođeni Mostar, zatekla nas je da jedemo grah. 'Nismo ga dugo jeli', rekla nam je tada, a onda se obratila ocu: 'Ako neki Srbin ili neko pošten upre prstom i kaže da si bio uz ustaše, da si frankovac, neću ti pomoći. Ništa ti, tata, neće pomoći!'. Otac odgurnu posudu i odvрати joj: 'Kad imaš takvu pamet nije trebalo ni da ideš gore. Zar sam ja mogao biti na drugoj strani naspram tebe i tvojih, a sada, evo, i mojih'. I bi to naš posljednji susret«, reče majka Mara koju su ustaše pretukle u selu Gorancima iznad Mostara zbog kćerke partizanke.

Možda se upravo s njima, s ustašama koji je pretukoše, susrela i njena kćerka Zdenka na Ivan-planini, na čuki Ragalja na vrhu pušćane mušice.

Gotovo neobjašnjiva je bila Zdenkina tvrdoglava upornost da odmah, tek što je stigla na oslobođenu teritoriju Hercegovine i raspoređena kao bolničarka u Prateću četu 1. bataljona 13. brigade, zatraži odlazak u neku od četa »iz prve borbene linije«, tamo gdje se s bombom u ruci i s bliskog odstojanja gleda i tuče neprijatelj. Tako se, napokon, i dogodilo. Otišla je u jednu od četa 2. bataljona i u njoj je poginula.

Pred njenim očima, naprijed i desno od njenog zaklona, na čuki Ragalj, kao da je iz mitraljeza gađao njen omiljeni junak Pavle Korčagin i njegova neispunjena ljubav Rita iz knjige »Kako se kalio čelik«, koju su mostarski skojevci prepisali (jedan primjerak rukom prepisane knji-

ge čuva se u vitrini Muzeja Hercegovine u Mostaru), i koju je i ona, Zdenka, sa svojom čitalačkom grupom ne jednom pročitavala i oko sebe okupljala buduće bombaše.

Bile su to njene i hercegovačke »zvijezde stajačice« koje »svijetle neprolazne kroz noć prolaznosti«, poput Cvajgovih »Zvezdanih trenutaka čovječanstva«, kada se »neizmjereno obilje događaja prikupi u najuži raspon vremena«, da ono »što inače lako protiče jedno za drugim i jedno pored drugog, zgušnjava u jedan jedini trenutak koji sve odredi i u svemu odluči«, da je »taj čas nepovratan za stotine naraštaja, ili odredi život pojedinca, naroda«.

Taj veliki i neprolazni trenutak Zdenke Karačić ispisan je krvlju u času njenog skoka među smrtno ranjene drugove, i Ljubicu Remetić, da bi se pored njih ubrzo našla smrtno pogođena i Emina Merdan.

Tri djevojke iz tri hercegovačka kraja - Zdenka, Ljubica i Emina, svojom krvlju i grobovima izbrisale su sve razlike između sebe, stvarajući snažan motiv nekom novom Andriću, »građu« za jedno naše novo, uz Andrićevo »Pismo iz 1920. godine«, kazivanje, koje osvjetljava vjekovne gorčine i ljepote uzrastanja jednog do očaja dovedenog naroda, sudbonosnu smjenu jednog ili više stoljeća u našem jugoslovenskom podneblju.

A to Pismo iz 1920. govori da »ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje čudne glasove sarajevske noći«, da »teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći«, da »prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekundi)«, pišćev junak je sam brojao, »i tek tada se javi nešto slabijim, ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on otkucava svoja dva sata posle ponoći«, da »malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Carve džamije, i to iskuca jedanaest sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih predela sveta«, da »Jevreji nemaju svoga sata koji iskucava, ali Bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom, koliko po eškenaskom računanju«, a zatim: »Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba, bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i poste po četiri razna, među sobom zavađena, kalendara i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvijek slična mržnji, često potpuno identična sa njom«. ³⁹⁴⁾

Umjesto »čudnih glasova sarajevske noći« iz Andrićeve 1920. godine, s vrha Ivan-planine, propete u oblake, odjekuju novi otkucaji posljednje ratne godine, marta 1945: Zdenka, Ljubica i Emina svojim grobovima, poput drugih partizanskih bojovnika, rasplamsaše ljubav zbračmljenih ljudi, njihovo dramatično buđenje.

Njihovim porodicama bilo je teško povjerovati u smrt svojih najmlađih. To nisu mogli povjerovati ni roditelji Emira Pašića, političkog delegata 1. čete 2. bataljona, jer Komanda grada Mostara je 18. marta 1945. uputila pismo Štabu 13. brigade, tražeći da se saopšti i Komandi i porodici šta se, u stvari, s Emirom dogodilo, jer su roditelji »navodno

³⁹⁴⁾ Ivo Andrić: »Pismo iz 1920. godine«, »Pregled«, maj 1946, Sarajevo.

obavješteni da je 6. marta o. g. poginuo«. Porodica Emira Pašića dobila je odgovor.

I majka Zdenka Karačić: »Dostavlja Vam se (priloženo) izvještaj Štaba II bataljona XIII HNOU od 20. marta 1945. o pogibiji Vaše kćeri, a naše drugarice Zdenke Karačić. Izražavamo Vam najiskrenije saučešće za gubitkom Vaše kćeri, koja dade svoj život za dobrobit i slobodu naših naroda«.

Tom maticom revolucionarnog preobražaja koračala je već prve ustaničke godine i dvadesetogodišnja Ljubica Remetić iz hercegovačkog sela Biograda, čobanica koja nije išla u školu i koja je ostala nepismena, ali u isto vrijeme ponesena ustaničkim tradicijama naroda svoga kraja.

»Uz osam drugih djevojaka, naša kršna, naočita, izuzetno hrabra Ljubica Remetić, što pogine na Ivan-planini, djevojka koja je mogla da bira najbolje momke, ostade mi u sjećanju kao najodlučnija Matina kćerka, a taj teško ranjeni solunski dobrovoljac imao ih je pet - Milku i Ljubicu, rođenu 1922, Petru, Anicu i Vidu, i sina Radoslava«, prisjeća se djevojaka boraca iz Omladinske čete Bišinskog partizanskog odreda marta 1942. njihov prvi politički komesar Jovan Vuković, koji se sa Ljubicom Remetić »što pogibe na Ivan-planini«, ponovo susreo u proljeće 1943, kada je Ljubica sa bratom Radoslavom postala borac 10. hercegovačke brigade. Prošla je kroz petu ofanzivu kao skojevka i borac 4. bataljona, nekoliko dana bila je i puškomitraljezac, a juna 1943. vratila se u svoje selo oboljela od tifusa, opale kose, progonjena od četnika.

»Spavala je cijelo ljeto iznad kuće, čuvala ovce, a imali smo ih oko stotinu, iz dana u dan sve jača i odlučnija, bez straha. A nismo joj vjerovali da je na Sutjesci vidjela Tita«, svjedoči Ljubičina mlađa sestra Petra, začuđena otkuda njenoj sestri snalažljivost i odlučnost kada je njihov susjed i nesrećnik morao da dovede kolonu vojvođanskih Švaba u njemačkim uniformama pred Matovu kuću, ali i da Ljubici omogući da se spase.

Pitao ju je: »Gdje je Ljubica?«, a ona je hitro odvrtila: »Vidite li ono brdo?... Vidite! E, onda idite tamo - iza onog vrha ona čuva ovce«. Ipak su je povelili kao vodiča. Ali, nadmudrila ih je. Zavela ih je u kamenjar, vrtače - i pobjegla, dotrčala do sestre i čobanica. Kasnije, s proljeća 1944, Ljubica je ponovo otišla od kuće i terenskog rada sa seoskom omladinom, i priključila se 4. bataljonu 13. hercegovačke brigade.

Poslije mnogih borbi stigla je do Ivan-sedla, do čuke Ragalj, do borbe u kojoj je ko zna po koji put do tada nesebično pomagala ranjenom drugu. Prva je iza bukve iskočila i potrčala čistinom, ali joj je metak prekratio život. Život Ljubice Remetić, Srpkinje iz Nevesinja, pored koje su ležali zgrčeni i u krvi dva borca i Zdenka Karačić, Hrvatica iz Mostara.

Tako pokošene, na samrti i bespomoćne, gledala ih je i Emina Merdan, bolničarka 2. bataljona, devetnaestogodišnja veoma snažna, razvijena i odlučna djevojka, koja se nije odvajala od puške i sanitetske torbe. U drugom vodu njene čete bila je Zdenka, koja je tog časa ležala pogođena ispred njenog zaklona, okrenuta prema njoj, bez glasa i pokreta.

Zdenka je kao skojevka radila u mostarskom kvartu Cernica, na desnoj obali Neretve, a Emina u kvartu Carina na lijevoj obali, gdje je Emina stigla u ljeto 1942, kada je s porodicom izbjegla iz starog srednjovjekovnog grada na Neretvi, Počitelja, nekoliko kilometara udaljenog od Čapljine na putu za Mostar. Među tim kulama i bedemima staroga grada, u tom jatu kamenih kuća i debelih zidova, gdje se podiglo snažno uporište protiv turskog nadiranja, gdje su kasnije turski kapetani razvili svoja kapetanska sijela i dogradili nove utvrde, vojevali i eglenisali u mahalama i dućanima, uz džamiju i medresu, hamam i han, sahat-kulu i vodeni toranj, u čaršiji rasutoj u oštroj lučkoj padini između bedema, u tom dotrajalom gradu na Neretvi, rijetko naseljenom, raspuklom, među trešnjama i smokvama, pored krava i ovaca, koza, među vinogradima i šipcima, stasala je i djevojka Emina. Rođena 1928, Mehmedova kćerka snažnija i od svoje braće Ahmeda, Hasana i Alije, uz svako novo ljeto sve kuražnija i visprenija od njih i od drugih djevojaka u zbijenim sokacima i mahalama.

Kao i njene vršnjakinje, nosila je dimije i anterije, išla u vjersku školu mekteb i ostala nepismena, otrgnuta od knjiga i očevog »tefdera« i njegovih računa. Njena radoznalost odvušla ju je i među »duhanare« u Čapljini, do vage u Duhanskoj stanici, gdje je otac bilježio težinu bala »žutog zlata«, slušajući često gadne psovke i jadikovke seljaka.

Tu je Emina, kojoj i poteži tovar nije bilo teško podići, naučila da piše i računa, sabira i oduzima, da pomaže ocu, da se kasno uveče s njim, ili sama, vraća kući u Počitelj. I kao da je baš među radnicima nadničarima sagledala tek poneko zrnce prvih otpora bundžija, a ne galamdžija, kao da je baš tu i previše otvrdla za svoje godine. Susjedi su je često gledali kako na ramenu nosi breme drva, a pod pazuhom bure vode, kako natovarenog konja Emina jaše - konj se vuče uz sokak a ona sjedi na njemu i gleda u Neretvu, kako i kasno u noć zalazi među Rome pokraj rijeke, i jedinog preostaloj babi pod čergom, koja je tu i ostala da umre, svrati svakoga dana i ostavi poneki zalogaj sira i gutljaj vode.

Život kojim je živjela prepuni se gorčinom, krikom čestite djevojke kad sazna, kad očima svojim vidje pusto srpsko selo Prebilovce, gdje ustaše u avgustovskim danima 1941. opkoliše i poklaše nejač, ubiše 414 Prebilovčana, među kojima 249 djece i 91 djevojku, a nekoliko dana kasnije u istom selu još 168 neđužnih.³⁹⁵ Sve se to zna i pamti, pa i za Emininu želju da zajedno sa grupom muškaraca uhvate jamara kojeg su svi znali. Ustaša nije uhvaćen i ubijen, ali nije ugasla ni odlučnost djevojke Emine da se slijedećeg ljeta u mostarskom kvartu Carina, gdje je s porodicom izbjegla iz Počitelja, kao skojevka uključi u rad ilegalnih ćelija i grupa.

Kada je zaprijetila opasnost hapšenja, Emina se sama vratila u svoj Počitelj, povremeno slala svojim mlijeko i sir, da bi ubrzo i ostali ukučani došli na svoje ognjište. Oko njega su se skupljali i dubravski terenski ilegalni partijski radnici, sve do Emininog odlaska u 2. bataljon 13.

³⁹⁵ Aćim Mićević: »O, sram i grboda«, »Hercegovina u NOB«, VIZ, 1961.

hercegovačke brigade, u njen Dubravski bataljon, s kojim je i prenoćila u Počitelju, a zatim krenula u bitku za Mostar, Ostrožac, Konjic i Ivan-planinu.^{396'}

Smjene i prestrojavanja

Nakon što su 9. marta 1945. godine 2. i 4. bataljon preuzeli položaje iscrpljene 11. brigade, od kada su istureni dijelovi 13. brigade bili na liniji Mali Ivan (k. 1011) - Rudno brdo (k. 1284) - k. 810, a 1. i 3. bataljon na odmoru u selu Šunje, od 10. do 18. marta »nije bilo ni sa jedne strane jačih napada«, mada je »neprijatelj svakodnevno pokušavao da izvidi naše položaje jačim patrolama koje su uvijek bile odbijene«.^{397'}

Smjena brigadnih bataljona izvršena je 14. marta i u tom »svakodnevnom prepucavanju neprijatelj je imao 13 mrtvih i 6 ranjenih, dok smo mi imali 5 ranjenih boraca«.

Lijevo od Brigade i komunikacije Konjic - Bradina bila je 10. brigada, pa su tako obje protivničke strane ostale neposredno sučeljene na planinskom grebenu. Iza dvije brigade na položajima i jednog divizionara Artiljerijske brigade za njihovu podršku bile su u rezervi 11, 12. i 14. brigada. Inženjerijski bataljon opravljao je mostove u kanjonu Neretve, jer je od Mostara do Konjica još uvijek trebalo izvršiti četiri pretovara i utovara.

»Po koncentraciji koju neprijatelj vrši na sektor Sarajevo - Ivan-sedlo, moglo bi se zaključiti da ima namjeru da uporno brani spoljnu odbranu Sarajeva, a naročito Ivan-sedlo i prostor prema Tarčinu i Ilidži, kako bi mogao na taj način lakše izvući svoj ratni materijal«, izvještavao je Štab 29. divizije 16. marta Štab 2. udarnog korpusa, napominjući da »nije bilo rukovodilaca koji nisu bili u stanju da izvrše dobivene zadatke«, kao i to da su uputili »sve drugove u Beograd i u Sovjetski savez, koji će tamo pohađati razne kurseve«.^{398'}

I upravo sredinom marta, dok su dva bataljona »na odmoru« pripremali drugu liniju odbrane, a dva bataljona učvršćivali položaje na samom grebenu planine, u Štab 13. brigade i u prištapske jedinice stigle su nove starješine, organizovan je Propagandni odsjek, rasformirana Omladinska četa a formirana Prateća četa 13. brigade.

Komandant Brigade major Milorad Kujačić napustio je 15. marta 1944. Ivan-planinu i krenuo na školovanje u SSSR. Njegov zamjenik, Milan Tabaković, preuzeo je dužnost komandanta.

Za političkog komesara 13. brigade postavljen je Luka Ratković,^{399'} dotadašnji politički komesar 4. bataljona 12. hercegovačke brigade, a

396) Toga dana, 6. marta 1945, kada su poginule tri djevojke, u operacijskom dnevniku 13. brigade zapisano je: »Korča, oblačno, snijeg. Ovoga dana sa čitavom brigadom napali smo neprijatelja na liniji Rudno brdo (k. 1270) - selo Korča - Dragalj (k. 1227) - Zeljakov Do - k. 979 - Oborište, 1014. Lijevo od naše brigade napadala je 11. brigada. U ovoj borbi poslije nekoliko naših juriša uspjeli smo ovladati sa Dragaljom (k. 1227). Ubijeno je oko 45 neprijateljskih vojnika, veći broj ranjenih, koje je uspio izvući iz borbe. Naši gubici šest mrtvih od kojih jedan vodnik, i petnaest ranjenih. Avijacija je u ovoj borbi bila neaktivna i naša i neprijateljska«.

³⁹⁷ VII, k. 1146/11, f. 4, d. 12, relacija o operacijama 13. brigade od 1. do 31. marta 1945.

³⁹⁸ VII, Arhiv NOP, k. 395, f. 1, d. 8.

³⁹⁹ Pukovnik JNA u penziji, živi u Beogradu.

Maksim Bulut,⁴⁰⁰ komandant 1. bataljona 10. brigade, za zamjenika komandanta 13. hercegovačke brigade.

Zemljoradnik koji je iz svog sela Banjevci mogao i pješice da pređe nekoliko kamenih glavica s prorašćem, i dođe do Podoficirske pješadijske škole u Bileći, odakle je poslije prekinutog školovanja stigao na albansko ratište, kao nekad i njegov otac na solunsko bojište, partizanski ustanik trebinjskog kraja, sredinom 1943, vodnik u 2. bataljonu 10. hercegovačke brigade, Luka Ratković, svoj »najteži dan u životu« preživio je »presušena grla«, kada je, »na silu proizveden« u političkog komesara čete, i borcima održao svoje prvo predavanje ili govorenje.

Suzdržan i samokritičan u odmjeravanju svojih političkih umjeća, želio je da ostane to što je bio i kada je preuzimao dužnost političkog komesara 4. bataljona 12. brigade, pa i kada je, sredinom marta 1945. hitno, sa divizijskim kurirom, stigao u Štab Brigade, potom u Štab Divizije, odbijajući da bude politički komesar 13. brigade.

Bi sve uzalud, nazad se nije moglo, i dva dana kasnije zatekao se u 2. bataljonu, koji je posljednje ratne zime kroz sve češće borbe vodio i kao komandant Krsto Dabović, upravo kada su se borci »Dubravskog« bataljona i njemački vojnici u noćnoj borbi pomiješali, i u mnogim pojedinačnim sudarima odmjeravali svoju hrabrost. Kada se »borba na nož« okončala, Luka Ratković se zagledao u oružje već ranije zapaženog puškomitraljesca Mustafe Kelecije: umjesto puškomitraljeza »zbrojovka« nosio je njemački puškomitraljez »šarac«.

»Pohrvao sam se s Nijemcem, komesare, i ispao je cor', on je zgrabio moj a ja njegov puškomitraljez«, odgovorio je u hodu puškomitraljezac. I samo toliko. Bez priče kako je bio hrabar.

Takva boračka skromnost, odsustvo samoisticanja, smirena vojnička postojanost članova Štaba 13. brigade, komandanta Milana Tabakovića, i pomoćnika političkog komesara Dragutina Vukovića, o kojem je u Štabu Divizije saznao da će uskoro preuzeti odgovorniju dužnost, i tek pristiglog zamjenika komandanta brigade Maksima Buluta, podstakla je Luku Ratkovića da, valjda u prvom dijalogu u Štabu, pokuša da pronikne u suštinu pitanja: na osnovu čega, kako su stvarani i iz dana u dan se sve više i upečatljivije oglašavali borci takvih ljudskih, borbenih i moralnih vrijednosti.

Za to vrijeme odmjeravanja i preispitivanja kolektivnog i pojedinačnog samopotvrđivanja, ostala je i neizrečena priča Maksima Buluta i njegovih mještana, kazivanje i o njegovoj porodičnoj drami, kada je više članova njegove porodice bačeno u jamu sa nekoliko stotina Prebilovčana.

Preživjeli se poslije svega što su doživjeli, svrstaše u ustaničku, pa potom u partizansku četu, o čijoj je borbi aprila 1942. Vrhovni štab NOV i DVJ obavijestio i radio-stanicu »Slobodna Jugoslavija«, u kojoj se borio i Maksim, koga ni četnička jednogodišnja strahovlada nije spriječila da održava siguran kanal i vezu sa komunistima iz Metkovića, »sa Hrvatima s druge strane Neretve«.

400) Pukovnik JNA u penziji, živi u Beogradu.

Kada je 6. juna 1943. formiran Prebilovački partizanski odred, postavljen je za komandanta Maksim Bulut, koji se u julu s Odredom uključio u 5. bataljon 10. brigade u selu Bjelojevićima, da bi iduće godine postao i komandant njenog 1. bataljona, a sredinom marta 1945. zamjenik komandanta 13. hercegovačke udarne brigade.

Šest protivnapada Trećeg bataljona

Borbene mogućnosti 3. i 4. bataljona 13. brigade mogao je zamjenik komandanta odmjeriti već prvog dana svog dolaska u Brigadu, kada je u 4 sata izjutra ojačani bataljon 370. grenadirskog puka napao i uspio da sa malog Ivana potisne 3. bataljon, koji je, da bi povratio položaje, izveo šest protivnapada.

»Jurišano je nekoliko puta da se položaj povrati, ali bez uspjeha«, upisano je u operativni dnevnik Brigade 19. marta 1945. Tada mu je iz sela Šunje, gdje je bio u rezervi, pritekao 4. bataljon. U 16 časova, usklađenim napadima dvaju bataljona, neprijatelj je, napokon, odbačen, i 3. bataljon je ponovo zauzeo ranije položaje.⁴⁰¹

U tom žrvnju navrh planine, između prvog i šestog protivnapada, kada su se u spletovima bunkera prorijeđivali borci 3. i 4. bataljona, pao je pred otvorom jednog njemačkog bunkera politički komesar 3. bataljona, Rajko Milošević, koga su na šatorskom krilu izvukli »do pozadine«, a zatim u brigadnu bolnicu, gdje je i umro. Na njegovom grobu tiho je jecala sestra mu Smilja, bolničarka. Pored komesara bataljona, poginuli su Savo Lasovan, politički delegat voda Vlado Knežević, i još nekoliko boraca.

»Pred mojim očima se i toga dana gradilo ljudsko samopožrtvovanje i boračka hrabrost koji su i mene, partijskog rukovodioca bataljona, podsticali i stalno ukazivali na nove neslućene mogućnosti mladih i djevojaka iz našeg i drugih bataljona oko nas«, prisjećao se tih događaja Kosto Đurica. »Gledam: Desa Antelj, referent saniteta našeg bataljona, pretrčava čestinu a oko nje mitraljeski rafali dižu snježni lanac, smrtonosni hici je, nekim čudom, ne pogađaju, i stiže do ranjenog borca, a potom do komandira 1. čete Pere Marića, čiji ih je stotinu boraca, naoružanih sa sedam puškomitraljeza i pregrštima bombi, nekoliko dana napadalo neprijatelja, kad su se i hrabri borci čudili junaštvu bolničarke Dese, komesara Rajka i komandira Pere«.

Dok je njemački bataljon imao, prema sopstvenim podacima, 14 poginulih i 24 ranjena (u dnevniku Brigade piše 37 mrtvih, a Divizije 20 poginulih i 20 odnesenih) iz dva bataljona je, pored poginulog političkog komesara 3. bataljona Rajka Miloševića i još 18 ranjenih, poginulo deset boraca - Savo Lasovan, Hasan Tatar, Omer Delalić, Fehim Ahmetović, Spasoje Đonlaga, Omer Džemić, Slavko Rašteggorac, Vlado Knežević, Osman Begović, Ibrahim Buzaljko i Milinko Miškulin.

U prvom predahu, neposredno iza položaja, borci 3. bataljona naložili su vatru od bukovich grana i, njen odsjaj, njeni plameni jezici otk-

⁴⁰¹> VII, Arhiv NOP-a, k. 1152 II, f. 5, d. 2.

rili su položaj i navukli neprijateljevu minobacačku vatru. Prva mina minobacača 120 mm pala je 50 metara ispred razgorjelog ognjišta, druga na 30 metara, kada su se članovi štaba bataljona, kuriri i borci pridodati za nošenje ranjenika, raspršili u sve strane, sklanjajući se oko bukava. Kada je treća mina zafijukala, popadali su po zemlji, osjetivši njen bliski žestok udar. Samo jedan među njima, borac Pjaca iz sela Lokava u Dubravama, tek pristigao da bi nosio ranjenike, nije se odmakao od vatre, i mina ga je raznijela.

Tih dana je za novog političkog komesara 3. bataljona postavljen Janko Kundačina, komesar čete.⁴⁰²⁾

Nespretno rastavljajući tromblon, nesrećno je u Podorošću poginuo Rade Vuković, politički komesar tek formirane Prateće čete Štaba 13. brigade, jedini preživjeli iz mostarske revolucionarne porodice Gojka Vukovića, člana CK KPJ. Rade je u narodnooslobodilačkoj borbi izgubio majku, dva brata i sestru.⁴⁰³⁾

Na školovanje u Beograd otišao je i komandant 4. bataljona, Milan Bjelogrić, koji je predao bataljon novom komandantu, svom zamjeniku, potporučniku Branku Milićeviću. Zamjenik komandanta postao je potporučnik Vlado Vukoje, komandir čete, a Anđelko Belović, koji je bio komesar 2. bataljona, postao je politički komesar 4. bataljona. Dotadašnji politički komesar 4. bataljona Stevan Mićević Stevo, prešao je u 2. bataljon na dužnost političkog komesara bataljona.

U vrijeme kraćeg »zatišja«, od 20. do 25. marta, »kad nije bilo jačih neprijateljevih napada«, bataljoni su iskoristili za utvrđivanje položaja koje su držali, već prema dva ranije upućena zahtijeva štabovima bataljona (12. marta),⁴⁰⁴⁾ kada je zatraženo da »svaki borac treba da ima napravljen ležeći zaklon kada je u ofanzivi, a kada je u defanzivi... stojeći zaklon pravilno izgrađen«, podrazumijevajući i saobraćajnice, zaklone utvrđenih dimenzija za puškomitraljeze i mitraljeze, za lake i teške bacače, osmatračnice za komande četa i bataljona.

Trebalo je učiti i od protivnika. Surovost borbi na planinskom prevoju i velike žrtve navikli su borce da pažljivije odmjeravaju zauzete drvene i zemljane bunkere i rovove, građene ponegdje i od zaleđenog snijega, njihovo oblaganje i zaštitu, da od poginulih vojnika uzimaju ne samo oružje, već i ašovčice i lopatice, da u praksi provjere tačnost upozorenja i savjeta saopštavanih u neposrednim susretima i u dopisima članova Štaba Brigade, da se »dobrim utvrđivanjem smanjuju gubici u mrtvim i ranjenim«, da je »bolje više znoja nego krvi«, da, ukratko, »svaki zaklon prvenstveno ima da omogući dejstvo oružja u sve strane, a potom da bude zastupljena sigurnost posluge i oružja«. ⁴⁰⁵⁾

S vrha planine, s obje strane grebena koje su poklopile dvije međusobno neprijateljski usmjerene i nakostriješene vojske, odjekivali su, uz rafale i snajperske pucnje, i udarci sjekira i lopata, cijuk pila, pa kao da nikom nije bilo do pucnjave i narušavanja zimskog planinskog

⁴⁰²⁾ Oficir JNA u penziji, živi u Beogradu.

⁴⁰³⁾ Kuća porodice Gojka Vukovića je pod zaštitom države i u njoj su izložena dokumenta o članovima porodice, revolucionarnom pokretu i vremenu u kojem su živjeli.

⁴⁰⁴⁾ VII, k. 1146/11, f. 4, d. 12.

⁴⁰⁵⁾ VII, k. 1152/11, f. 2, d. 11.

»mira«. Iza čuka i proplanaka izvijao se i dim, vatre se razgorjevale, život se živio.

Ali, i u takvim uslovima nisu se zaboravljali propusti i greške pojedinaца, ispoljeni u borbama za oslobođenje Ostrošca gdje je jedan borac 1. bataljona uzeo čak i svešteničko odijelo, a borac iz 3. bataljona skinuo sat sa ruke djevojke, kao i poslije oslobođenja Konjica, gdje su borci prištapskih jedinica »bez ičijeg odobrenja zalazili po radnjama«.

Nedostajala je i veća »toplina koja treba da izbija iz boraca« u susretima sa narodom tek oslobođenih gradova, kao i obazrivost i racionalnost intendantata prilikom rekvizicija, kako se ubuduće ne bi desilo »da na selo koje broji svega šest kuća padne teret rekvizicije kao na selo koje broji dvadeset i više kuća«,⁴⁰⁶¹ bez obzira na sve teškoće ishrane, što su intendanti, u nekim slučajevima, slali konje i pedeset kilometara u pozadinu radi nabavke hrane, kao što je to učinio intendant Brigade šaljući kolonu konja u područje Vran-planine odakle je dotjerao i 400 koza.

»O tome ćemo pisati mi... «

U ruke boraca u rovovima i bunkerima, između stoljetnih bukava i prigušenih ognjišta oko kojih su spavali i na smjenu se grijali, stigao je i prvi broj brigadnog lista »Hercegovački borac«, a zatim i dvobroj 2/3,⁴⁰⁷¹ o kojem je u divizijskom listu »Hercegovački udarnik«,⁴⁰⁸¹ u rubrici »Kroz listove naših brigada«, rečeno da je tehnički dotjeran, da su njegove rubrike »Drugaricama« i »U borbi za slobodu omladine uvijek prva« suviše opšte, a zatim:

»A u početku uredništvo kaže: Tstorija... piše slavu naše oslobodilačke borbe, ali ne piše svijetle primjere pojedinaca... O tome ćemo pisati mi'. Ali vi to nijeste dovoljno učinili. 'Ubuduće, služiće nam naš list, biće naša istorija... jer ćemo u njemu vidjeti sebe...'. Učinite, drugovi, da to vaš list i bude. To naročito naglašavamo radi rubrike 'Kroz brigade', jer što je tamo, nije za nju karakteristično niti je njena slika... Ispravljamo se i učimo na ovome!... Jer tako, i jedino tako, i naš divizijski list... ' biće naša istorija... jer ćemo u njemu vidjeti sebe', kako to kažu drugovi u listu XIII 'brigade«.

U Propagandnom odsjeku, kojim je rukovodio Mehmed Dvizac, ujedno i vojni cenzor Brigade, ranije sekretar Mjesnog komiteta Skoja u Mostaru i politički komesar čete u 1. bataljonu, bili su šefovi sekcija - za političku propagandu Danilo Mijanović, za štampu Mensur Seferović, za kulturno-prosvjetno vaspitanje Gašo Mijanović, Nedeljko Tadić (foto-sekcija) i članovi Salem Behlilović, raniji sekretar Mjesnog komiteta Skoja u Mostaru, Ibro Čekro (raniji šifrant, sekretar Štaba Brigade i politički komesar brigadne bolnice), Dušan Zelen, Rade Ćorović, Vahdet Resulbegović, Enver Dadić, Mustafa Kalajdžić (fotograf), Mithat Arslanagić, Muhamed Efica i sekretari Muhamed Kapetanović i Ahmed Sarajlić.

[^] VII, k. 1152/11, f. 10, d. 11.

•"I Arhiv CK SKJ, N. 826.

^m > VII, k. 68, f. 1, d. 4.

Srednjoškolci i studenti, pristigli iz četa i prvih borbenih linija, sada su svojim i drugim tekstovima i uputstvima podsticali borce u bataljonima, makar i u tim surovim i gadnim uslovima ratovanja, da u trenucima predaha i odmora, upravo radi podizanja opšteg kulturnog nivoa i znanja svih boraca kako bi mogli ovladati tehnikom i drugim ratnim vještinama, organizuju vlastitim snagama predavanja i razgovore o više oblasti života i rada, muzičke i vokalne grupe, horove, priručne bataljonske biblioteke, posebno u bolnici i previjalištima, manja jezgra amatera slikara, vajara, glumaca, onih koji pokušavaju da pišu pjesme i priče, da stvaraju.⁴⁰⁹

Da bi se takav program, makar i djelimično, mogao realizovati, zamjenik političkog komesara brigade tražio je svojim dopisom od 21. marta od bataljona »spisak svih boraca sa fakultetskom spremom ili sa srednjom školom, a koji nisu na nekim većim položajima«, kako bi se »mogli mnogo korisnije upotrijebiti«.⁴¹⁰

Starješine Brigade su svojim priložima o 27. martu, o pozicionom ratu i sanitetu, o osobenostima življenja na Ivan-planini, o palim prvoborcima matičnih jedinica Brigade, o borbama koje su vođene u Hercegovini, podstakli mnoge saradnike, starješine i borce, da šalju svoje priloge brigadnom glasilu.

»Kod druga Nazifa iskupio se čitav vod - kod njega je najbolja vatra«, zapisao je politički komesar čete Savo Šindik. »Delegat raspoređuje u drva, pa i on ode. .. Jer, odredili su da svi idu... I diže se dim kao u rudniku... Porcije su stalno na vatri u kojima se topi snijeg, jer nema blizu vode. Neki bi ponešto čitali, ali nemoguće je - vjetar nanosi snijeg. Diskusija se živa povede... Neki o borbi na Gnjlom brdu, neki opet o Vilenjaku i o Klopotuši.

Gore, na Ivan-sedlu, stalno borba. Čuje se borba i pred nama, oko Korče i na Raglju. Mi smo odmah iza naših prvih bunkera, pa moramo biti pripremni u svakom trenutku. Počeše da tuku bacačima i topovima. Već granate padaju i oko nas. Kod Kajgine vatre udari bacač... Jedna granata od topa udari usred velike vatre oko koje je sjedila jedna desetina iz Drugog bataljona. Četvorica izlaze iz onog dima... «

Referent saniteta 13. brigade, student medicine Alica Krpo, dočekao je novog ranjenika kojem je na peti zjapila velika rana, i njegova pinceta je »klizila sve dublje i dublje«, a onda, zbunjen pitanjem ranjenika može li uskoro ponovo u bataljon, kao i pitanjem drugog ranjenika, dan ranije operisanog, saradnik brigadnog lista, medicinar i borac Brigade od njenog formiranja, piše: »... Glava sva u zavojima. To je naš Đuro... Ne miče se. Oči otvorene, bore na licu sa jedne strane pooštrene, dok sa druge strane skoro nestale. Usna na desnoj strani opuštena, iskrivljena, pogled luta negdje daleko, možda ka njegovim roditeljima. .. Bio je u 'vražijoj' diviziji, pa smo ga zarobili. Iako za kratko vrijeme, on je spoznao pravi put, put kojim ide naša Armija... Poslije toga dugo sam sjedio i razmišljao o hrabrom mladiću i o Đuri. Vojska koja ima takve borce mora pobijediti«.

Događaj koji se odigrao u 1. bataljonu bio je nesvakidašnji. Muhamed Kapetanović je u brigadnom listu ispričao kako je »Oma«, tako su

⁴⁰⁹) VII, Arhiv NOP, k. 1152/II, f. 8, d. 14.
⁴¹⁰) VII, Arhiv NOP, k. 1152/II, f. U, d. 22.

»mira«. Iza čuka i proplanaka izvijao se i dim, vatre se razgorjevale, život se živio.

Ali, i u takvim uslovima nisu se zaboravljali propusti i greške pojedinaца, ispoljeni u borbama za oslobođenje Ostrošca gdje je jedan borac 1. bataljona uzeo čak i svešteničko odijelo, a borac iz 3. bataljona skinuo sat sa ruke djevojke, kao i poslije oslobođenja Konjica, gdje su borci prištapskih jedinica »bez ičijeg odobrenja zalazili po radnjama«.

Nedostajala je i veća »toplina koja treba da izbija iz boraca« u susretima sa narodom tek oslobođenih gradova, kao i obazrivost i racionalnost intendantata prilikom rekvizicija, kako se ubuduće ne bi desilo »da na selo koje broji svega šest kuća padne teret rekvizicije kao na selo koje broji dvadeset i više kuća«,⁴⁰⁶ bez obzira na sve teškoće ishrane, što su intendanti, u nekim slučajevima, slali konje i pedeset kilometara u pozadinu radi nabavke hrane, kao što je to učinio intendant Brigade šaljući kolonu konja u područje Vran-planine odakle je dotjerao i 400 koza.

»O tome ćemo pisati mi... «

U ruke boraca u rovovima i bunkerima, između stoljetnih bukava i prigušenih ognjišta oko kojih su spavali i na smjenu se grijali, stigao je i prvi broj brigadnog lista »Hercegovački borac«, a zatim i dvobroj 2/3,⁴⁰⁷ o kojem je u divizijskom listu »Hercegovački udarnik«,⁴⁰⁸ u rubrici »Kroz listove naših brigada«, rečeno da je tehnički dotjeran, da su njegove rubrike »Drugaricama« i »U borbi za slobodu omladine uvijek prva« suviše opšte, a zatim:

»A u početku uredništvo kaže: 'Istorija... piše slavu naše oslobodilačke borbe, ali ne piše svijetle primjere pojedinaца... O tome ćemo pisati mi'. Ali vi to nijeste dovoljno učinili. 'Ubuduće, služiće nam naš list, biće naša istorija... jer ćemo u njemu vidjeti sebe...'. Učinite, drugovi, da to vaš list i bude. To naročito naglašavamo radi rubrike 'Kroz brigade', jer što je tamo, nije za nju karakteristično niti je njena slika. . . Ispravljamo se i učimo na ovome!... Jer tako, i jedino tako, i naš divizijski list... ' biće naša istorija... jer ćemo u njemu vidjeti sebe', kako to kazu drugovi u listu XIII 'brigade«.

U Propagandnom odsjeku, kojim je rukovodio Mehmed Dvizac, ujedno i vojni cenzor Brigade, ranije sekretar Mjesnog komiteta Skoja u Mostaru i politički komesar čete u 1. bataljonu, bili su šefovi sekcija - za političku propagandu Danilo Mijanović, za štampu Mensur Seferović, za kulturno-prosvjetno vaspitanje Gašo Mijanović, Nedeljko Tadić (foto-sekcija) i članovi Salem Behlilović, raniji sekretar Mjesnog komiteta Skoja u Mostaru, Ibro Čekro (raniji šifrant, sekretar Štaba Brigade i politički komesar brigadne bolnice), Dušan Zelen, Rade Ćorović, Vahdet Resulbegović, Enver Dadić, Mustafa Kalajdžić (fotograf), Mithat Arslanagić, Muhamed Efica i sekretari Muhamed Kapetanović i Ahmed Sarajlić.

⁴⁰⁶ »O« VII, k. 1152/11, f. 10, d. 11.

⁴⁰⁷ > Arhiv CK SKJ, N. 826.

⁴⁰⁸ > VII, k. 68, f. 1, d. 4.

Srednjoškolci i studenti, pristigli iz četa i prvih borbenih linija, sada su svojim i drugim tekstovima i uputstvima podsticali borce u bataljonima, makar i u tim surovim i gadnim uslovima ratovanja, da u trenucima predaha i odmora, upravo radi podizanja opšteg kulturnog nivoa i znanja svih boraca kako bi mogli ovladati tehnikom i drugim ratnim vještinama, organizuju vlastitim snagama predavanja i razgovore o više oblasti života i rada, muzičke i vokalne grupe, horove, priručne bataljonske biblioteke, posebno u bolnici i previjalištima, manja jezgra amatera slikara, vajara, glumaca, onih koji pokušavaju da pišu pjesme i priče, da stvaraju.⁴⁰⁹

Da bi se takav program, makar i djelimično, mogao realizovati, zamjenik političkog komesara brigade tražio je svojim dopisom od 21. marta od bataljona »spisak svih boraca sa fakultetskom spremom ili sa srednjom školom, a koji nisu na nekim većim položajima«, kako bi se »mogli mnogo korisnije upotrijebiti«.⁴¹⁰

Starješine Brigade su svojim priložima o 27. martu, o pozicionom ratu i sanitetu, o osobenostima življenja na Ivan-planini, o palim prvoborcima matičnih jedinica Brigade, o borbama koje su vođene u Hercegovini, podstakli mnoge saradnike, starješine i borce, da šalju svoje priloge brigadnom glasilu.

»Kod druga Nazifa iskupio se čitav vod - kod njega je najbolja vatra«, zapisao je politički komesar čete Savo Šindik. »Delegat raspoređuje u drva, pa i on ode. . . Jer, odredili su da svi idu. . . I diže se dim kao u rudniku. . . Porcije su stalno na vatri u kojima se topi snijeg, jer nema blizu vode. Neki bi ponešto čitali, ali nemoguće je - vjetar nanosi snijeg. Diskusija se živa povede. . . Neki o borbi na Gnjlom brdu, neki opet o Vilenjaku i o Klopotuši.

Gore, na Ivan-sedlu, stalno borba. Guje se borba i pred nama, oko Korče i na Raglju. Mi smo odmah iza naših prvih bunkera, pa moramo biti pripremni u svakom trenutku. Počeše da tuku bacačima i topovima. Već granate padaju i oko nas. Kod Kajgine vatre udari bacač. . . Jedna granata od topa udari usred velike vatre oko koje je sjedila jedna desetina iz Drugog bataljona. Četvorica izlaze iz onog dima. . . «

Referent saniteta 13. brigade, student medicine Alica Krpo, dočekao je novog ranjenika kojem je na peti zjapila velika rana, i njegova pinceta je »klizila sve dublje i dublje«, a onda, zbunjen pitanjem ranjenika može li uskoro ponovo u bataljon, kao i pitanjem drugog ranjenika, dan ranije operisanog, saradnik brigadnog lista, medicinar i borac Brigade od njenog formiranja, piše: ». . . Glava sva u zavojima. To je naš Đuro. . . Ne miče se. Oči otvorene, bore na licu sa jedne strane pooštrene, dok sa druge strane skoro nestale. Usna na desnoj strani opuštena, iskrivljena, pogled luta negdje daleko, možda ka njegovim roditeljima. . . Bio je u 'vražijoj' diviziji, pa smo ga zarobili. Iako za kratko vrijeme, on je spoznao pravi put, put kojim ide naša Armija. . . Poslije toga dugo sam sjedio i razmišljao o hrabrom mladiću i o Đuri. Vojska koja ima takve borce mora pobijediti«.

Događaj koji se odigrao u 1. bataljonu bio je nesvakidašnji. Muhammed Kapetanović je u brigadnom listu ispričao kako je »Oma«, tako su

⁴⁰⁹> VII, Arhiv NOP, k. 1152/11, f. 8, d. 14.

⁴¹⁰) VII, Arhiv NOP, k. 1152/11, f. 11, d. 22.

zvali Omera, najmanji i najmlađi među njima, gonio jednog dana konja natovarena hranom borcima na položaj i uz put natrapao na zalutalog njemačkog vojnika, sklonjenog u potoku, daleko od svakog puta. »Oma« se prvi pribrao, skinuo svoju »talijanku« i razoružao Nijemca. »Pred štab su tako stigli: Švabo naprijed, krupan kao od brijega odvaljen, a Oma iza njega sitan, kakav i jest. A sada je Oma kurir u našem bataljonu«.41"

»Omladinski dio« brigadnog glasila objavio je informaciju o putu 33 delegata 13. hercegovačke brigade u Mostar i o njihovom učešću na I oblasnoj konferenciji USAOJ-a za Hercegovinu, 13. i 14. marta 1945, kako su »udarnici sa bojnog polja« formirali četu i izabrali komandira i komesara, vodnike i delegate, šta se sve u dvorani 'Hrvoja događalo, da su prelaznu zastavu najboljeg omladinskog kolektiva dobili omladinci 10. brigade i omladina Bileće.

Obavještajni centar Brigade, o čijem radu je rečeno da »stalno neшто škripi u pogledu podataka o neprijatelju«, da će ubuduće »svaki obavještajni oficir i rukovodioci izviđačkih jedinica snositi odgovornost« ako se pravovremeno ne prikupe osnovni podaci o neprijateljevima položajima, jačini i njegovim eventualnim namjerama, usklađujući svoja dejstva sa Oponomoćtvom OZN-e Brigade protiv neprijateljevih diverzantskih i obavještajnih organa i ubačenih špijuna, doprinio je da se sredinom marta, nakon hapšenja sumnjivih mještana s područja planine, organizuje prihvata šestorice neprijateljevih obavještajaca koji su stigli s druge strane Ivan-planine da bi vršili napade na štabove i komande. Dva dana je Obrad Gaćinović,412' član brigadnog Oponomoćstva OZN-e, sa svojim saradnicima i pristiglim diverzantima »utvrđivao« objekte napada, doveli su grupu i do Štaba Brigade u Podorošću, a zatim su upali u klopku.

Na planinskom grebenu, gdje se često nije znalo ko je zapravo u određenim trenucima ovladao ovim ili onim visom, jer su razdaljine između prestražnih dijelova jedne i druge protivničke vojske bile nadomak ručnih bombi, snajperisti i manje ubačene grupe kroz borbene linije uslovljavali su opreznost, neprekidnu budnost »mrtvih straža« i »pipaka«, prepucavanje da bi se san ili zebnja odagnali, nakon čega bi s druge strane fronta neprijatelj osuo hiljade metaka. Kao da su i jedni i drugi znali da tu, gdje su ukopani, moraju i ostati, jer prilikom povlačenja prostor je bio ograničen na 50 do 100 metara, koliko je na kom mjestu bilo šume pozadi boraca, gdje bi se obavezno zaustavljali i ponovo preduzimali" kontranapad.

Šta se događalo oko uporišta Mali Ivan?

Život boraca na položaju predočavao je i Štab 29. divizije, obavještavajući Operativni štab Grupe korpusa JA⁴¹³⁾ o borbama na Ivan-planini, da su i 27. marta i položaji na liniji Mali Ivan - kota 1282, koje

⁴¹⁾ » Arhiv CK SKJ, N. 826.

⁴¹²⁾ » Oficir JNA u penziji, živi u Sarajevu.

⁴¹³⁾ Radi objedinjavanja komandovanja u sarajevskoj operaciji (2, 3. i 5. korpus), naredbom vrhovnog komandanta JA maršala Tita od 17. marta 1945. formiran je Operativni štab Sarajevske grupe korpusa (komandant general-major Radovan Vukanović. Umro 1987. u Beogradu).

su držali bataljoni 13. brigade »prelazili po nekoliko puta iz ruke u ruke«, da ih je »naveče istog dana neprijatelj uspio zadržati u svojim rukama«, da je zbog takve situacije idućeg dana izjutra izvršen »opšti napad na neprijatelja na Ivan-sedlu u cilju likvidacije ovog neprijateljskog uporišta«, obavještavajući i o ishodu borbe:

»U toku 28, 29, 30. i 31. marta vodili smo žestoke borbe sa neprijateljem koji je žilavo branio ove svoje položaje. U toku ovih borbi prućenih stalnim jurišima s naše i neprijateljske strane, pojedini dijelovi neprijateljske utvrđene linije padali su nekoliko puta iz neprijateljskih u naše ruke. Međutim, neprijatelj je uspio zadržati glavne položaje. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke, dok su naši gubici u ovom periodu bili osjetljivi. Naša artiljerija u ovim borbama vrlo je efikasno pomagala pješadiju.«^{414'}

Šta se u dva zimska dana, 27. i 28. marta, događalo u planini, na Malom Ivanu, na koji je neprijatelj napadao u noći između 26. i 27. marta, i tokom dana, »istodobno vršeći pritisak i prema k. 1284 i k. 810 sa Rudnog brda i od sela Korča«, kako je Štab 29. divizije obavještavao 2. korpus JA, napominjući: »U jakoj borbi neprijatelju je uspjelo ovladati Malim Ivanom, koji je po nekoliko puta prelazio iz ruke u ruke. Borba je trajala cijeli 27. mart«^{2415'}

Dugo se nije čuo nijedan pucanj. Noćni planinski mraz je stezao, oči su budno motrile i zagledale u mrak, činilo se da će noć proteći bez borbe, kao i nekoliko prethodnih, kada je iznenada, u 21 h u širokom pojasu Malog Ivana grunulo na stotine ručnih bombi, kada su šumu, proplanke i rijetke krčevine osvijetlile rakete i nizovi mitraljeskih rafala, kada je neprijatelj potisnuo 2. bataljon i ovladao širim pojasom uporišta Mali Ivan. Štab 1. bataljona poslao je jednu četu da bi potpomogla odbranu i napad 2. bataljona i vrate izgubljenu kotu. Pored petnaestorice ranjenih, među kojima je bio i teško ranjeni komandir čete, poginuli su pomoćnik komesara 1. čete 1. bataljona potporučnik Mladen Vukanović i četna bolničarka Nada Janjić.

Bio je to znak da borce ništa dobro ne očekuje. Pred svitanje je cjelokupno ljudstvo 1. bataljona zaposjelo položaje, upravo kada je neprijatelj, nakon kraćeg predaha, krenuo u novi napad. Višestruko jači i sa više municije i oružja, potisnuo je Bataljon, ali samo do ruba šume, odakle su borci kontranapadom povratili ranije položaje. Iza njih je ostalo 26 poginulih njemačkih vojnika.

Od članova Štaba bataljona na položaju su bili komandant i njegov zamjenik Lazar Čvoro i Boriša Mandić, i pomoćnik političkog komesara i partijski rukovodilac Suljo Čerimagić. Politički komesar Fadil Numić je, u to vrijeme, imao druge obaveze u Podorošcu. Komandant bataljona, zabrinut zbog velikih gubitaka, pribojavao se da neće moći izdržati i da će se borci otisnuti iz šume u dolinu pred stalnim neprijateljevim nasrtajima.

A to se nije smjelo učiniti bez znanja Štaba 13. brigade, pa, možda, i Štaba 29. divizije, jer je bataljon bio jedan od karika u lancu koji se desno i lijevo daleko pruža. Zbog toga o prekidu linije fronta, i to na

⁴¹ •) Zbornik NOR, IV/34, dok. 116.

⁴¹⁵ > Zbornik NOR, IV/34, dok. 92.

osjetljivijem dijelu, nije moglo biti ni govora. Najzad, članovi Štaba bataljona dogovorili su se da komandant ode u Štab Brigade, objasni situaciju i zatraži pojačanje, ali da se u međuvremenu ne dozvoli nikakvo iznenađenje, a to znači povlačenje.

Zatišje je potrajalo malo dulje i kad su se ponadali da je i njemačkim vojnicima dosta ranjavanja i smrti, došao je novi obračun na bliskom odstojanju. Ipak, nazad se nije moglo.

»U jeku najžešćeg okršaja na položaj dolazi radio-telegrafist s viješću da se iz Štaba Divizije interesuju šta se kod nas događa i da traže da se komandant javi. Boriša odmah odlazi i preko radio-stanice izvještava o borbi napominjući da imamo velike gubitke«, prisjeća se tog 27. marta pomoćnik političkog komesara 1. bataljona Suljo Ćerimagić,⁴¹⁶¹ »Kada je Boriša rekao da je komandant otišao u Štab brigade da se konsultuje i da bi možda trebalo Bataljon povući, otud su ga izgrdili. Nijemci su nas, najzad, ponovo najurili s položaja. Radio-telegrafista prenosi naređenje da moramo održati položaj po svaku cijenu i da neprijatelj ne smije proći«.

Kada su njemački vojnici odbačeni kontranapadom na polazne položaje, nakon kraćeg zatišja pridigli su se iza stabala i još jednom vratili Bataljon do ruba šume, gdje je radio-telegrafista ponavljao naređenje da neprijatelj dalje ne smije proći. Zamjenik komandanta Boriša Mandić, koji je iz 12. brigade došao u 13. brigadu poslije ranjavanja krajem 1944, zabrinuto je pitao partijskog rukovodioca šta dalje da se radi, jer je iz bataljonskog stroja već bio izbačen 31 borac, da će, ako se tako nastavi, a hoće, jer neprijatelj i dalje nasrće, čitav bataljon stradati.

Trebalo je da o daljoj sudbini bataljona, o tome kako dalje istrajati, odluče komunisti, zapravo, njihov partijski biro. Ali, sem sekretara i još jednog člana, pomoćnika komesara čete Hamdije Pece, drugi su bili izbačeni iz stroja. Poruka je prenesena rukovodiocima četa Savi Savčiću, Muhamedu Kresi, Vladi Lojpuru, Sulji Prohiću, Jefti Kašikoviću, Mustafi Hamziću i Hamdiji Peci, a ovi, opet, ostalim komunistima u svojim četama. Trebalo je pripremiti komuniste, skojevce i ostale borce ne samo za odbranu bez odstupanja, već i za odlučan napad radi zauzimanja kote Mali Ivan.

Prva baterija 2. divizionu je toga dana od 9 do 23 časa gađala neprijateljeve položaje na Ivan-sedlu i Malom Ivanu. Ispalila je 234 granate, a od protivničkih granata poginula su dva artiljerca i jedan je ranjen. Druga baterija ispalila je na Mali Ivan (k. 1174 i k. 1287) 202 granate.

Možda su tada i u Štabu 29. divizije mogli da preko radio-stanice čuju iznenadni poklič svih boraca kada su se pridigli i, svrstani u više bombaških grupa, krenuli uz pošumljene padine Malog Ivana. Usred borbe, kada je ukopani njemački »šarac« brisao sve ispred sebe, neočekivano je zamuknuo, a s tog mjesta osuli su rafali u suprotnom pravcu. U isto vrijeme je i na desnom krilu, u pozadini neprijatelja, zaštek-tala i teška »breda«.

Poslije nekoliko minuta su se sa Malog Ivana oglasili i »partizanski šarci«. Njemački vojnici protjerani su brže i lakše nego što se to očekivalo. Bio je to Mostarski bataljon, kao nekad u bici na Sutjesci. Tu,

⁴¹⁶¹ Kraći izvodi iz kazivanja koje je autor monografije dobio od S. Ćerimagića.

navrh čuke, saznalo se i o dvojici hrabrih koji su gotovo presudno uticali na povoljan rasplet borbe, odnosno saznalo se kako je ušutkan opasni »šarac« i kako se teška »breda« našla iza leđa neprijatelja.

»Borac Pero Slavnić je s nožem u ruci skočio na njemačkog puškomitraljesca, a kako se privukao to samo on zna«, sjeća se partijski rukovodilac bataljona. »Rekao je samo toliko da je izvršavao partijski zadatak i da se borio kao što je to i inače činio. Kažu da je bilo jedno ukoso pruženo drvo koje se s naše strane nadnosilo iznad grma iza kojeg je bio »šarac« u rovu. Pero je navodno otpuzao uz to drvo sve do iznad neprijateljskog rova i odozgo skočio na Nijemca, likvidirao ga, okrenuo »šarac« i zapucao u suprotnom pravcu«.

Na desnom krilu je komandir Prateće čete Džanko Nuhić,⁴¹⁷ naj snažniji čovjek u Bataljonu, možda i u Brigadi, odlučio da u tom napadu lično rukuje teškom »bredom«. Kada je spazio jedno podesno mjesto na protivničkoj strani, pograbio je »brodu« s postoljem i s pomoćnikom, trčeći kroz kišu kuršuma, neranjen, prebacio se na to mjesto, i, otuda zapucao po njemačkim vojnicima na Malom Ivanu. I to se, takođe, od drugih saznalo.

Ubrzo se oglasila njemačka artiljerija. Nakon nekoliko prebačaja granate su počele da padaju na Mali Ivan i, u isto vrijeme, njemačka pješadija ponovo je krenula uzbrdo, odakle se, kad su počele da padaju prve granate, Bataljon povukao naniže.

U međuvremenu su na položaj stigli komandant i komesar bataljona, i ubrzo su, pošto je umukla artiljerija, borci zaposjeli Mali Ivan. Radio-telegrafista je još jednom mogao da javi da je Bataljon protjerao neprijatelja i zauzeo kotu. Komandant bataljona Lazar Čvoro, ganut zbog velikih sopstvenih gubitaka, posebno bolničarke Nade Janjić, krenuo je u sumrak tog dana s grupom bombaša ka jednom isturenom položaju, ali je ranjen u nogu prije nego što je stigao na njih. Bila je to njegova peta rana koju je zadobio boreći se u Mostarskom bataljonu.

Iskušnja

Mali Ivan ponovo je izgubljen! I Rudno brdo. Sa položaja lijevo i desno, svugdje su bataljoni, mada podržani artiljerijom, morali ustuknuti i položaje prepustiti neprijatelju.

»U 18 časova (27. marta) izvršen je ponovni napad uz pomoć V bataljona X hercegovačke udarne brigade, ali ni tada se nije uspjelo izbaciti neprijatelja sa njegovih položaja«, obavijestio je Diviziju Stab 13. brigade,⁴¹⁸ da bi u novom izvještaju saopštio i o tome da je »1. bataljon, koji je bio onespособljen sa borbom, 28. marta izvučen iz borbe i ostavljen u D. Bradini kao rezerva Brigade. Uslijed velikih gubitaka i velikog prostora ubačen je 31. marta ponovo u borbu, tako da su na položaju bila sva četiri bataljona«.⁴¹⁹

⁴¹⁷> Prilikom proslave 40-godišnjice formiranja 13. hercegovačke brigade, u ljeto 1984, Džanko Nuhić je iz svog sela (okolina Konjica) stigao sa tridesetak Konjičana u Dubrave među svoje saborce, gdje je svojom živopisnom pričom o vremenu ratnom privukao pažnju više novinara. Svoja sjećanja zapisao je i u četiri školske bilježnice.

⁴¹⁸> VII, ANOP-a, k. 1146/11, f. 4, d. 12.

⁴¹⁹> VII, ANOP-a, k. 1152/11, f. 4, d. 12.

»Prvi bataljon rokiran lijevo na položaje ispod Malog Ivana koga drže Nijemci... U toku noći tri puta je bataljon zauzimao Mali Ivan, da bi ga na kraju Švabe zauzele. Imamo velike gubitke, naročito u ranjenim«, zapisano je u hronologiji 1. bataljona o događajima u noći između 26. i 27. marta kao i 28. marta. »Nesmanjene ogorčene borbe za M. Ivan. Svi naši napori da ga zauzmemo nisu dali rezultata. Imamo gubitaka. .. Vaš bataljon smijenjen od 2. bataljona... Mi prešli u brigadnu rezervu... Nikada se, kao na Ivanu, nismo toliko trošili«.

Na odmoru u Donjoj Bradini, u pozadini koju je povremeno tukla neprijateljeva dalekometna artiljerija, kada su poslije »mrtvog sna oči ponovo progledale«, preispitujući doprinos i ponašanje svakog pojedinca u borbama oko Malog Ivana, ustanovilo se da su, pored Pere Slavnića i Džanka Nuhića, i bombaši Danilo Džombeta i Šefko Turković, samoinicijativnim i samostalnim akcijama još jednom potvrdili svoju izrazitu hrabrost i snalažljivost, mada ranije ranjavani ili ranjeni na Ivanplanini, da su svoja boračka odjeljenja podsticali ličnim primjerom, »vukući« naprijed i ponekog klonulog, zbunjenog, među kojima je bilo i 30 tek pristiglih mladića iz fočanskog kraja.

Ali, niko nije mogao povući uzbrdo osmoricu zaplašanih koji su se u jeku borbe sklonili u sigurnost i, nakon njenog jenjavanja, pojavili sa intendantom bataljona koji je na položaj dopremio ručak borcima.

»Samo kukavice bježe iz borbe i u najkritičnijim trenucima ostavljaju svoje drugove, a za takve milosti nema«, rečeno je o osmorici osramoćenih. Najzad je politički komesar bataljona predložio da kao bombaši idu u napad na njemački položaj na Ivan-sedlu 500 metara udaljen.

Umjesto pušaka, donesen je sanduk bombi. Svaki je dobio po nekoliko defanzivnih bombi. Preznojavali su se. Nekima ih je bilo i žao, izginuće u svojoj zbunjenosti i prestravljenosti, pa se valjda i zbog toga pomoćnik komesara čete Hamdija Peco, član bataljonskog partijskog biroa, dobrovoljno javio da zajedno s njima krene u napad. Zamjenik komandanta Boriša Mandić odredio je jedan vod da ih, u slučaju potrebe, štiti vatrom. Kako će se zadatak izvršiti, kontrolisali su komesar bataljona i njegov pomoćnik.

Nije se žurilo naprijed, ispipavao se nezaštićeni procjep između izduženih greda ili nedovoljno branjenih padina. Grupa je, bez pucnja, nakon jednočasovnog prilaženja zaleгла nadomak mitraljeskog i minobacačkog gnijezda, sasula ih bombama i strmoglavila se niz potok, među bukve, bez ijedne žrtve.

Svima je laknulo, ponajviše borcima koji su ponovo prihvatili puške i pregršt bombi.

Borbeni vrtlog u koji je 27. marta upao cio 1. bataljon dobro je zapamtio i sekretar Štaba. Kada je politički komesar 1. bataljona htio da izdiktira izvještaj o poginulim i ranjenim borcima i starješinama, sekretara Slobodana nigdje nije bilo. Čvrsto je spavao u potkrovlju kuće, gdje ga je pronašao komesar Numić i iste noći poslao u »pipke«. Bio je usamljen, obavljao je zadatke isturenog izviđača, brojao je sate na »mrtvoj straži« nedaleko od njemačkih bunkera, preispitujući svoju sklonost da spava u svim prilikama.

Martovska preispitivanja

»Pokajnički« napad osmorice klonulih, koji su kao bombaši okajali svoju kolebljivost, uspio je možda i zbog toga što je toga dana, 28. marta rano izjutra, otpočeo opšti napad na Ivan-sedlo, gdje je bio 370. puk nje-mačke 369. divizije, desno od njega, na visovima zapadno od sela Raš-telice, tri čete legije »San Marko«, a lijevo ustaše.

Deseta brigada, prema zapovijesti Štaba 29. divizije od 27. marta, trebalo je da likvidira Vihor (k. 1287) i k. 1174, zahvatajući desno k. 967 do komunikacije Konjic - Sarajevo, da sa svojim desnim susjedom 13. brigadom, koja je napadala na Rudno brdo (1270) i na neosvojene di-jelove na Malom Ivanu, da, ako je moguće, ovladaju Raštelicom i Tarčinom, iza planinskog prevoja, gdje bi se trebalo utvrditi. Lijevo od 10. brigade borile su se snage 5. udarnog korpusa, umjesto kojih je toga dana stigla 14. hercegovačka brigada na prostor Vidosavići - kreševo, a desno od 13. brigade je dejstvovala 11. hercegovačka brigada, koja je na-padala u pravcu Korča - Odžak i Željakov Do - G. Bioča, sve četiri bri-gade usmjerene ka Tarčinu. Kao divizijska rezerva, 12. brigada kontro-lisala je liniju Konjic - Borci.

Topovi 1. divizionu američke, engleske i njemačke izrade, ispalili su toga dana 658 granata na neprijateljeve ciljeve na Ivan-sedlu, k. 967 i u pravcu Vihora a flak 2580 metaka, izgubivši pri tome obavještajnog oficira. Potpomažući napad 13. i 10. brigade u njihovom napadu na neprijateljeve položaje na Malom Ivanu, Ivan-sedlu, Vihoru i drugim kota-ma, 2. divizion utrošio je 1840 granata, izgubivši od neprijateljeve arti-ljerije dvojicu poslužilaca. I 3. divizion je sa Jasena ispalio 337 granata na Vihor (k. 1287 i k. 1184).⁴²⁰⁾

Drugi bataljon, koji je preuzeo položaje 1. bataljona, napadao je sa dvije čete na samu k. 1011 (Mali Ivan), a svojom 3. četom potpomogao 4. bataljon za vrijeme njegovog napada na Rudno brdo (k. 1270). Treći bataljon napadao je neprijatelja od Malog Ivana do komunikacije Ko-njic - Sarajevo, potpomažući 2. bataljon prilikom njegovog napada.

Potpomognuti artiljerijom, 3. i 2. bataljona potpuno su ovladali Ma-lim Ivanom. Četvrti bataljon, koji je bio tučen bočnom vatrom sa Kor-če, uspio je da zauzme nekoliko utvrđenih mitraljeskih gnijezda na Rud-nom Brdu, ali ne i samu kotu.

Ipak, sva tri bataljona su potisnuta sa osvojenih položaja i njihovi pokušaji, podržani snažnom artiljerijskom vatrom da ovladaju kotama, ostali su bezuspješni. Tako je bilo lijevo i desno od njih: osvojeni po-ložaji napušteni su pred naletima protivničkih snaga.

⁴²⁰⁾ Gojko Vujičić »Učešće artiljerije u sarajevskoj operaciji (28. 3. - 10. 4. 1945) »Sarajevska operacija«, VIZ, 1986, str. 533, o učešću Artiljerijske brigade je zapisao: »Koliko su bile žestoke borbe u ova četiri pomenuta dana, neka posluži, radi ilustracije, i obim artiljerijske vatrene podrške. Ona je bila najintenzivnija prvog dana napada - 28. marta. Tog dana je Artiljerijska brigada iz 21 oruđa na neprijateljeve utvrđene vatrene tačke na Rudnom brdu, Malom Ivanu, Ivan-sedlu, k. 1147 i Vihoru ispalila 6.515 granata raznih kalibara, od 20 do 75 mm. Iduća tri dana artiljerijska vatra je takode bila in-tenzivna. Dvadeset devetog marta je ispaljeno 3.495 artiljerijskih granata, 30. marta 1.772 granate. U toku čitavog napada divizijska artiljerija je utrošila 14.127 topovskih granata, no i pored tako značajne artiljerijske podrške nije postignut sa ovom divi-zijom značajniji uspjeh«.

»Borba je bila vrlo žestoka i krvava«, obavještavao je Štab 29. divizije 1. aprila 2. udarni korpus. »Neprijatelj je uporno branio svaku stopu zemlje. Pojedini položaji su po nekoliko puta prelazili iz ruke u ruku. Položaje kojima su naše jedinice uspjele ovladati, neprijatelj je u brzim i bezobzirnim kontranapadima opet vraćao. Uporne i krvave borbe nastavile su se 29. 30. i 31. marta, a bez važnijih uspjeha... Zbog nestašice artiljerijske municije, velikih gubitaka koje smo pretrpjeli i sugestije Operativnog štaba Grupe korpusa odustali smo od daljeg napadanja«.21)

O žestini borbe na planinskom grebenu i o velikim gubicima krajem marta i početkom aprila, govori se u prvoj rečenici izvještaja, rukom pisanog, Štaba 3. bataljona 13. brigade: »Brojno stanje bataljona po spisku 359, u rashodu 116, na licu 243. Od rashoda na kursu se nalaze 3, a ostalo sve u bolnici... «422)

Uzalud su bili i napadi, podržani artiljerijskom vatrom, koje su bataljoni 13. brigade vodili 29. marta, kada su sadejstvovali 10. brigadi da ovlada Vihorom, zatim 30. marta, kada su iz rezerve dovučene dvije čete 1. bataljona, i 31. marta, kada je »u 19 časova izvršen jak napad sa čitavom brigadom na neprijateljske položaje, ali neprijatelj se uspio zadržati na svojim položajima tako da je napad ostao bez uspjeha«.423

Iako tačan broj neprijateljevih gubitaka nije bilo lako utvrditi, jer se »bataljoni nisu uspjeli zadržati na osvojenim položajima«, Štab 13. brigade smatrao je u izvještaju Štabu 29. divizije od 3. aprila), da je u borbama od 26. marta do 1. aprila Brigada izbacila iz stroja 300 - 350 neprijateljevih vojnika, pored dvojice zarobljenih.

1 sopstveni gubici bili su veliki: pored 21 poginulog (među kojima su i pomoćnik političkog komesara čete, vodni delegat, vodnik i desetar), bataljoni su za samo nekoliko dana imali 152 ranjena borca, među kojima i dva komandanta bataljona (Lazar Čvoro i Krsto Dabović), dva komandira četa, jedan zamjenik komandira, dva politička komesara čete, šest političkih delegata, sedam vodnika, četiri desetara, dvije bolničarke i jedan referent saniteta.424)

Posljednji martovski dan sva četiri brigadana bataljona dočekali su u borbenom rasporedu na liniji Rudno brdo - Mali Ivan - do komunikacije Bradina Raštelica.425)

Mogao se svesti i martovski bilans borbi: Brigada je izgubila 62 borca, a većina od 234 ranjena, koliko ih je u to vrijeme metak ili granata onesposobila, nije se tokom mjeseca mogla vratiti na borbeni položaj.

421> Zbornik NOR, IV/34, d. 92.

422> VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, d. 15.

423> VII, ANOP, k. 1146/11, f. 4, d. 12.

424> VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, d. 12.

425) O žestini borbi koje su vodene 27. marta, zatim 28. i 29. pored više desetina ranjenih, potvrđuju grobovi poginulih drugova i drugarica. Tako su, pored potporučnika Mladena Vukanovića i Nade Janjić, poginuli: Nikola Arar, Muho Begović, Omer Buzaljko, Halil Sabihović, Niko Matrak, Halil Sabljčić, Ljubomir Arsić, Halil Karić, Stjepan Prelac, Ilija Telebak, Dervo Turajlić, Bećir Kevrić, Adam Šteta, Hatidža Fazlinović, Ante Pecotić, Savo Delić, Halil Karić, Osman Lizde, Branko Cučković, Hamza Dervić, Mihajlo Babić, Mladen Safner i Stanko Sunjić.

Realno se pretpostavljalo da je Brigada tokom marta ranila 440 njemačkih, ustaških, domobranskih i fašističkih vojnika, da je poginulo 428 neprijateljevih vojnika, zaplijenivši 13 puškomitraljeza, 121 pušku, 3 minobacača, 10.800 metaka i drugu ratnu opremu.^{426'}

U to vrijeme, 1. aprila, nakon što je 28. marta u rejon Lepenica - Kreševo prebačena 14. hercegovačka brigada, Štab 29. divizije prebacio je na prostor Kreševo - Lepenica - Zabrdje 10. i 11. brigadu sa zadatkom što jačeg ofanzivnog dejstva na komunikaciju Bradina - Blažuj i Blažuj - Kiseljak, kako bi se olakšala likvidacija Ivan-sedla, a ujedno da se u tom prostoru u vrijeme povlačenje neprijateljevih snaga iz Sarajeva, nađu jedinice koje će biti u stanju presjeći odstupnicu neprijatelju.

Istrajavajući na visovima uzduž planinskog grebena na razmeđu Bosne i Hercegovine, borci su, iščekujući u neizvjesnosti svako novo jutro, priželjkivali i svoje trenutke odmora »u pozadini«, neposredno iza položaja, između bukava, u nekoj vrtači, vododerini, bunkeru, pored oborenih trulih stabala.

»Ukopali smo se i mi... Spustila se noć... i samo vatra pucketa, a ponekad se čuje kako kroz grane drveća prozujni pokoji metak«, zapisao je u brigadnom listu S. Bektašević, srednjoškolar iz Konjica i politički komesar 1. čete 2. bataljona, »grijući« se u »logoru« smještenom nepunih stotinu metara iza prvih neprijateljevih borbenih linija. »Drugovi se poredali oko vatre, svaki zagrlio svoju pušku i okrenuo se vatri da se ne bi zamrzla... Već rano izjutra, iako je sve drveće golo, čuo se cvrkut ptica. To nas je sve jako oveselilo, jer dolazi proljeće, novi život se budi na sve strane.«^{427'}

Brigada u završnici sarajevske operacije

»Sada naša divizija stoji spremna za opšti juriš da bi se oslobodio glavni grad njene uže domovine - federalne Bosne i Hercegovine«, zapisao je politički komesar 29. hercegovačke udarne divizije, potpukovnik Vukašin Mićunović, u divizijskom listu »Hercegovački udarnik«. »Ona će u tom jurišu biti smjela isto onako kao u onom za Mostar, jer zna da bez slobodnog Sarajeva i oslobođene Bosne nema slobode za Hercegovinu koja je tijesno vezana i ne može se zamisliti bez zajednice sa Bosnom. Ona stoji spremna za dalje ratovanje kroz koje treba ostvariti slobodu čitavoj našoj napaćenoj domovini... «⁴²⁸⁾

U Sarajevu i njegovom širem području je prvih aprilskih dana četrdeset pete bilo oko 38000 njemačkih vojnika iz sastava njihovih triju divizija - 7. SS »Princ Eugen«, 181. i oslabljene 369. pješadijske divizije, zatim iz tri samostalne tvrđavske brigade i pet samostalnih pukova, nekoliko specijalnih grupa i desetak bataljona, više artiljerijskih divizionara, uz tri ustaško-domobranske divizije (8, 9. i 17) i tri četnička rastrojena korpusa (Romanijski, Hercegovački i Zenički), sve skupa pod komandom generala pješadije Ernsta fon Lejzera (Ernst von Leiser), komandanta njemačkog 21. brdskog armijskog korpusa.

^{426>} VII, ANOP, k. 1146/11, f. 4, d. 12.

« I Arhiv CK SKJ, N. 826.

^{428>} »Hercegovački udarnik«, april - maj 1945, VIZ, ANOP, k. 68, reg. br. 4/1.

Prema toj snažnoj glavnini 21. korpusa, osloncu glavnine njemačke grupe armija »E« koja se povlačila iz Grčke i Albanije, i tu, u središnjem dijelu Bosne, iščekivala dalje rasplete događaja, vrhovni komandant JA, maršal Tito, prikupio je i usredsredio tri udarna korpusa kojima je komandovao Operativni štab Sarajevske grupe korpusa, ukupno oko 63000 boraca, uz udarne grupe u Sarajevu, kojima je rukovodio Mjesni komitet KPJ i partizanska komanda Odbrane grada Sarajeva.

Pored 29. divizije, koja je sa Ivan-planine usmjeravala svoje napade ka Blažuju i Kiseljaku, na drugom napadnom pravcu 2. udarnog korpusa, desno od Hercegovačke divizije, od Trnova ka Kasindolu i Sarajevu, nastupala je 3. divizija, a desno od nje, od Pala, i 37. divizija.

Lijevo od 29. divizije, od njene Operativne grupe brigada, sa zapadne strane Sarajeva u području Zenice i doline rijeke Bosne, Fojnice, Busovače i Kaknja, dejstvovala su jedinice 5. udarnog korpusa, dok je 3. udarni korpus, sa sjeverne i istočne strane, svoju istočnobosansku 27. diviziju usmjerio prema Podromaniji, a 38. diviziju prema Mokrom, opisujući na taj način, na 300 km razvučenom frontu, u širokom luku neprijateljevu grupaciju koja je predviđjela tri pojasa odbrane oko Sarajeva.

Grad je na osnovu naredbe Vrhovne komande proglašen »utvrđenim mjestom«, što je značilo da ne može biti napušteno bez ličnog Hitlerovog odobrenja.^{429'}

U međuvremenu je posljednji talas ustaškog terora (od 18. februara do 4. aprila 1945) odnio 816 žrtava. Tako je samo u noći između 28. i 29. marta u centru grada obješeno 55 uhapšenih pripadnika NOP-a, a noću između 4. i 5. aprila iz grada je krenuo posljednji transport od 460 preostalih zatvorenika koji su ubijeni u Jasenovcu.

Sudarajući se sa tri korpusa JA u martu, kako bi oslabio ili slomio pritisak na grad i okolna uporišta, njemački 21. korpus je u martu preuzimao protivudare protiv divizija da bi 20. marta 1945. godine 21. korpus dobio Hitlerovo odobrenje za napuštanje Sarajeva i sarajevskog mostobrana, uvjeren svakako u to da su svi njegovi planovi o ponovnom uspostavljanju »zelene linije« na jugoistoku propali.

Ne znajući da je Sarajevo izgubilo status »utvrđenog mjesta«, u neposredni napad na grad krenulo je, 4. aprila 1945, sedam udarnih divizija JA.

Hercegovačka divizija dobila je zadatak da sa prostora Kreševa sa 10, 11. i 14. brigadom napadne uporišta između Blažuja i Kreševa i oslobodi Kiseljak, a u isto vrijeme da 12. i 13. brigada sa Ivan-sedla dejstvuju ka Tarčinu i Pazariću, Hadžićima i Blažuju, pri čemu je 13. brigada, poslije likvidacije Rudnog brda i Dragalja, trebalo da energično goni neprijatelja istočno od komunikacije Ivan-sedlo - Blažuj, potpomažući 12. brigadu da likvidira uporišta na toj komunikaciji, povezujući se, desno, sa 3. divizijom 2. korpusa koja je preko Igmana trebalo da izbije na Vrelo Bosne.

^{429'} »Sarajevska operacija«, str. 646, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986.

Zapisi sa borbenih položaja

U Štab 13. brigade stigla su 3. aprila naveče iz Konjica dva nova borca iz nevesinjskog kraja, od kojih je stariji, 35-godišnji bivši aktivni jugoslovenski narednik, bio načelnik četničke brigade, a drugi, 20-godišnji mladić, koji je od Sudskog vijeća Komande II područja osuđen na dvije godine prisilnog rada uslovno na godinu dana, uz napomenu da je »bio borac Nevesinjske četničke brigade«, da se »borio protiv partizana kod Davidovića i Hrguda« i da »daje utisak poštena i popravljiva mladića«, pa se zbog toga i upućuje »u operativnu jedinicu da se rehabilituje«. ⁴³⁰⁾

Tako su se i njih dvojica, poput stotine drugih koji su iz najrazličitijih razloga povremeno ili duže služili u vojskama koje su se borile protiv jedinica NOVJ, već sutradan, 4. aprila, našli neposredno pored dvojice puškomitraljezaca koji su zarobljeni kao legionari u borbama za oslobodjenje Trebinja, a koji su se kasnije veoma zdušno i hrabro borili protiv njemačko-ustaških jedinica uzduž borbene brigadne marš-rute, sve do Ivan-planine, čime se i u tim završnim borbama na najupečatljiviji način ispoljavala širina i humanost narodnooslobodilačke borbe.

Bili su u borbenom poretku 1304 borca i rukovodioca 13. hercegovačke udarne brigade koji su imali 87 puškomitraljeza (31 »šarac«, 20 »zbrojovki«, 17 engleskih i 19 italijanskih), 12 mitraljeza (»breda« 8 mm), 15 minobacača raznog kalibra (italijanske, njemačke i engleske izrade), 27 »brzostrelki« (11 njemačkih šmajsera, 10 engleskih, 5 ruskih mašinki i jednu ustašku strojnicu), 4 protivtenkovske puške (tri engleske i jedna američka), 918 pušaka (679 jugoslovenskih i njemačkih, 193 italijanske, 32 engleske, 14 njemačkih »tromblona«), jednu radio-stanicu i telefonsku centralu, 13 telefonskih aparata i 30 km telefonskog kabela. ⁴³¹⁾

Brigada je, uz to, imala 244 tovarna konja i mazgu, 15 teglećih i 22 jahaća konja, više nego ijedna druga brigada, čak više nego i Artiljerijska brigada. Raspolagala je sa 44500 metaka, 793 minobacačke mine, 50 granata za »fijat« i svega 30 ručnih bombi, jer su u prethodnim borbama borci, najčešće, napadali ručnim bombama. ⁴³²⁾

Mada su dane i noći provodili u rovovima i zemunicama uzduž planinskog grebena, oči u oči s neprijateljem, komunisti su i u takvim okolnostima povremeno održavali partijske sastanke, okupljali su se, s puškama i mašinkama na koljenima, uz poneku bilježnicu, nekoliko koraka od boraca vanpartijaca, koji su, iako nisu prisustvovali sastancima, znali gotovo svakog komunistu, prije svega, po njihovom držanju u borbi i svakodnevnom životu.

Partijski rukovodilac 3. čete 4. bataljona Milan Šarenac, pomoćnik političkog komesara, koristeći se rijetkom brošurama i zabilješkama,

⁴³⁰⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 7, d. 5.

⁴³¹⁾ Zbornik NOR, IV/34, str. 382 (Pregled brojnog stanja i naoružanja 29. divizije 25. marta 1945).

⁴³²⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 8, d. 32. U to vrijeme je 29. divizija imala 7526 boraca i starješina, 72 minobacača, 41 mitraljez, 506 puškomitraljeza, 203 mašinke, 28 protutenkovskih pušaka, 9 putničkih automobila, 47 stočnih vozila, 16 radio-stanica, 10 telefonskih centrala, 126 km telefonskog kabela, 1415 konja. ..

prenosio je komunistima svoje čete i na Ivan-planini osnovna znanja o marksizmu-lenjinizmu, o najvažnijim događajima iz međunarodnog radničkog pokreta, o moralnim i radnim obilježjima revolucionara. Među 26 pitanja i odgovora o Pariškoj komuni i internacionalama, o kapitalizmu i imperijalizmu, o nastanku države i njenom značenju, o protivriječnostima rada i kapitala, o diktaturi proletarijata i fašizmu, o »Iskri« i kadetima, o frakcijama u političkim partijama, o oportunistima, federaciji, naciji, bila su i pitanja na koja je partijski sekretar skicirao odgovore na osnovu svojih saznanja i kazivanja drugih: »14 (Šta je birokratizam? Birokratizam je kada ljudi dobijena naređenja ili direktive prenose pismeno a ne da kontrolišu da li se naređenja sprovode u djelo, prosto - gospoda naredbodavci; 15) Šta je kritizerstvo? Kritizerstvo je kad čovjek kome je nešto nepravo govori ondje gdje nije mjesto za govor, ili pred masama, a neće gdje treba; 16) Šta je egoizam? Egoizam je kad čovjek želi i radi samo za svoj interes; 17) Šta je lenjinizam? Lenjinizam je marksizam epohe imperijalizma, tačnije rečeno lenjinizam je teorija i taktika proleterske revolucije... Lenjinizam je izrastao i formirao se u uslovima imperijalizma kad... se čekao svaki čas kad će da bude juriš na imperijalizam. Marks i Lenjin su dva tijela i jedna duša... «⁴³³)

Neposredno uoči završnih borbi za oslobođenje Sarajeva »posebno divizijskom okružnicom naređeno je i Trinaestoj brigadi da izdvoji 150 - 200 boraca i da ih pošalje u Štab divizije radi njihovog upućivanja na teritoriju oslobođene Hercegovine«, da to budu »stariji borci, koji su već iznemogli tokom ratovanja, invalidi koji već ne mogu da podnesu usiljene marševe«, ali sposobni da pomognu učvršćenju narodne vlasti. Pred njihov odlazak postrojen je jedan bataljon, a komandant i komesar Brigade su im zahvalili za sve što su do tada učinili za oslobođenje zemlje. »Ja sam govorio otprilike ono što je pisalo u naređenju, uz to još ponešto, a komesar je objašnjavao šta za nas znači učvršćenje narodne vlasti«, zapisao je komandant Milan Tabaković. »Jedno mi je ostalo najupečatljivije: dok smo govorili, dosta njih iz stroja je protestovalo, čak su odvrćali da to naređenje ne mogu izvršiti, oni hoće da i dalje ostanu u brigadi. Mi smo prećutali te njihove povike iz stroja, a onda smo se zaputili do njih da bi se sa svakim rukovali i pozdravili. Kako me je prvi, plačući, zgrabio, zagrlio i poljubio, i mene i komesara, tako je bilo i do posljednjeg. I sada, četrdeset i više godina poslije tog događaja, ne mogu da nađem snažnija upoređenja koja svjedoče o patriotizmu i riješenosti da se sve da za slobodu, o atmosferi koja čovjeka održava i preporuča«.

Iako se osjećalo da se borbe na Ivan-planini primiču kraju, ipak su i tih aprilskih dana borci učvršćivali odbrambene položaje, pojedinačne zaklone i mitraljeska gnijezda, tranšeje za desetine i njihovo povezivanje u sastavu vodova, kao i bolje prilaze ka susjednim bataljonima, prije svega, na brisanim prostorima. I neprijateljevi vojnici su napustili svoje zaklone na »bosanskoj strani« i izgradili nove na »hercegovačkoj strani« vododelnice, pa su se tako dvije vojske ukopale nedaleko jedna od druge navrh planinskog grebena.

⁴³³¹ Dokument iz lične arhive M. Šarenca koji je ustupio autoru ove monografije.

Magla, niski oblaci i dubok snijeg pritisli su Ivan-planinu kada su 4. aprila u 17 časova, poslije jednočasovne artiljerijske pripreme, prema zapovijesti Divizije, borci 13. brigade krenuli u napad na Rudno brdo, Dragalj i neke dijelove Malog Ivana. I pored otpora, bataljoni su ovladali sa nekoliko utvrđenih vatrenih tačaka sa osmatračnicama, a u 19 časova je izvršen novi napad, kada su bataljoni u 22 časa ovladali, napokon, grebenom Ivan-planine.

»U noći 4/5. aprila prebačen je 2. bataljon iz Brzana u Gornju Bradinu«, zapisano je u brigadnom operativnom dnevniku 5. aprila. »Nastavljeno gonjenje neprijatelja u pravcu Tarčina i oslobođeni su Raštelica, Tarčin i produženo gonjenje u pravcu Hadžića, gdje je neprijatelj davao otpor i poslije borbe u 19 časova uspjeli ovladati sa istim. Poslije toga je produženo gonjenje u pravcu Blažuja, s tim što je 1. bataljon napadao komunikacijom, pozadi njega 3. bataljon, a 4. bataljon preko Igmana na selo Vrelo Bosne sa ispoljavanjem dejstva ka Blažuju. Drugi bataljon produžava kretanje ka Gornjoj Bradini - Lokve. Artiljerija tukla položaje kod Hadžića, a takođe dejstvovala neprijateljska artiljerija. Avijacija nije učestvovala. Sadejstvo sa 12. brigadom«. ⁴³⁴

Sutradan, 6. aprila u 5 časova, napadnuti su neprijateljevi položaji kod Blažuja i sela Vrelo Bosne. I dok su dvije čete 4. bataljona, nakon što su ovladale selom Vrelo Bosne, tukli neprijateljeve kolone koje su se iz Sarajevskog polja izvlačile ka Kiseljaku, 3. i 1. bataljon držali su položaje iznad same komunikacije, nastojeći da presijeku povlačenje njemačkih kolona. Put su, ipak, prokrčili njemački tenkovi.

U 13 časova je oko hiljadu neprijateljevih vojnika napalo 4. bataljon da bi ovladali Igmanom i odbacili bataljone 13. brigade od komunikacije. Neprijatelj je uspio da prodre i ovlada k. 1101, ali uvođenjem u borbu 2. bataljona grebenom C. Vrh (k. 1246) - Lokva - ... 1063 je zaustavljen, a zatim su svi bataljoni prešli, uz podršku artiljerije i avijacije u širem području, u kontranapad na Blažuj, gdje su vodili jaku borbu cijelu noć.

Sutradan u zoru nastavljena je borba na istim položajima i, usred dana, oslobođen je Blažuj. Dva bataljona. 2. i 4, ostali su u Blažuju, a 3. i 1. nastavili su gonjenje i borbu s neprijateljem na Crkvici (k. 933), nakon čega su, uz podršku artiljerije i sadejstvujući sa 12. hercegovačkom brigadom, 7. crnogorskom i 9. krajiškom, izbili u uže područje Kiseljaka. ⁴³⁵

U isturenim prethodnicama i akcijama bombaša, izviđača i patrola, u ličnim i kolektivnim obračunima sa njemačkim vojnicima i ustašama, ispoljavani su odlučnost i umješnost u svim četama, iako su takve »konkretne pojedinosti« izostale u izvještajima sva četiri bataljona.

U prvom predahu poslije borbi s njemačkim kolonama 9. aprila, 3. bataljon odmjeravao je svoju borbenu marš-rutu od Ivan-planine do Kiseljaka. Njegova 243 borca (113 u bolnici), od 31. marta do 9. aprila, ubili su 52, a zarobili 13 neprijateljevih vojnika, zaplijenili dva topa (protivkolca), dva minobacača sa više stotina granata, 50 sanduka (»kašu-

⁴³⁴> VII, Arhiv NOP, k. 1152, f. 5, d. 3.

«5) VII, ANOP, k. 1152/II, f. 5, d. 2.

na) municije, dva kamiona, tri automobila i drugu ratnu opremu. »Sav zaplijenjeni materijal po naređenju komandanta brigade predao je komesar bataljona 4. bataljonu, od čega mi još ništa nismo dobili«, obavještavao je Štab bataljona, pa otuda i »veliko negodovanje među borcima«, jer oni »nisu ništa htjeli uzeti sami po sebi, nego su mislili da će se sve zajednički podijeliti«. ^{436'}

»Od 4. do 8. aprila nalazili smo se u ofanzivi i progonjenju neprijatelja od Draglja i Raglja do Blažuja«, izvještavao je 4. bataljon. »Za to vrijeme borbe imali smo dva poginula druga i šest ranjenih... Neprijatelj je imao za ovo vrijeme naše ofanzive 84 mrtva i 137 ranjenih i 53 zarobljena oficira i vojnika«. Bataljon je zaplijenio jedan protivkolac, dva mitraljeza, 75 pušaka, 6 mašinki, 26 pištolja, 3 minobacača, 14000 metaka, 5 sanduka mina, 360 ručnih bombi, dva kamiona, dva automobila i drugo. Bataljon je utrošio 40350 metaka, 239 ručnih bombi, 254 granate za laki bacač, 140 granata za teški bacač i 50 raketa. ⁴³⁷¹

»Na vrelo rijeke Bosne stigli smo rano 6. aprila ujutro. Štab i glavnina ostali su na samom izvoru, a ja sam kao omladinski rukovodilac bataljona sa vodom 3. čete pošao u selo Vrelo Bosne u izviđanje«, sjeća se Muharem Kreso o zbivanjima i borbama 4. bataljona na padinama Igmana. »Kada smo izbili kod sela, cestom Sarajevo - Blažuj (kod crkve) kretalo se začelje njemačke motorizovane kolone sa protutenkovskim topovima prikačenim za kamione. Dok smo stigli do ceste, ona je već zamakla. Međutim, prizor koji smo vidjeli duboko mi se urezao u pamćenje: iz Sokolskog doma iskočila su tri mladića, a putem je njemački vojnik gurao japaner' sa nekakvom robom. Jedan od mladića je počeo da puca iz pištolja, a vojnik je hitro skočio u zaklon i opalio, prije nego što smo se i snašli. Kasnije sam utvrdio da je to Udarna grupa i da se poginuli udarnik, skojevac, zove Jovo Kapetina. Sahranjen je kod crkve. Poslije su pristigli i drugi dijelovi bataljona i upali smo u oštre borbe oko Blažuja«.

U Sarajevo je 5. aprila, kada je počeo neposredni opšti napad na grad, ubačena jedna četa 1. bataljona 20. romanijske brigade, a uveče su u grad ušli i dijelovi 37. i 27. divizije. Uz saradnju sa naoružanim ilegalcima i oružanim grupama, sačuvani su najvažniji objekti u gradu, i preuzeti su mnogi vojni objekti. Sjutradan, 6. aprila, četiri divizije (27, 37, 38. i 3. divizija JA) uspostavili su neposredne kontakte u gradu i tokom dana oslobodili Sarajevo. Toga dana se 4. bataljonu 13. brigade predala jedna domobranska četa.

Dok su bataljoni s okolnih padina i visova dočekivali neprijateljeve kolone, koje su se poslije oslobođenja Sarajeva povlačile komunikacijom prema Blažuju i Kiseljaku, štabovi bataljona dobili su naređenje Štaba 13. brigade da, s obzirom na uspjehe koji su postignuti od Ivan-sedla do Blažuja, moraju da zadrže svoje položaje oko komunikacije da bi uništili razvučene neprijateljeve kolone, pa su radi toga i dobili neposredne zadatke.

^{436>} VII, ANOP, 1.1152/11, f. 4, d. 16.

^{437>} VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, dok. 13.

Jedan pored drugog

Među 26 boraca i starješina, koliko ih je poginulo u Brigadi od 4. do 8. aprila, od Ivan-planine do Blažuja i Igmana, bio je i omladinac iz mostarskog kvarta Donja mahala, koga je otac doveo u 13. brigadu poslije oslobođenja Mostara. Poginuo je, valjda, od posljednjeg metka koji je odjeknuo na Ivan-planini, koja je, ponovo, nakon što su se hercegovačke brigade spustile niz njene padine na komunikaciju koja vodi ka Sarajevu, utonula u svoju usamljenost, pritisnuta snijegom, napuštenim bunkerima i rovovima. Od njegova groba koračao je dugo oborene glave Boriša Mandić, koji je poslije ranjavanja komandanta 1. bataljona Laze Čvora rukovodio bataljonom, jer je ocu nesrećnog mladića »obećao« da će mu sina paziti i dovesti kući. Idući tako ka željezničkoj stanici Blažuj sa kuririma i nekoliko boraca, nije ni primijetio da su stigli na nišan dvanaestorice njemačkih vojnika, zalutalih i zaostalih. Za koji djelić sekunde, za dah jedan prije nego što je njemački puškomitraljezac pustio rafal, ispred zamjenika komandanta istrčao je kurir Pane, i u svoje grudi primio rafal. Grupa njemačkih vojnika ubrzo je opkoljena i zarobljena.

Zalegli na obroncima Igmana, iznad Blažuja, 4. i 1. bataljon, ojačan jednom četom 2. bataljona, i 3. bataljon lijevo, ispred Blažuja, borci su imali više sukoba sa izolovanim grupama njemačkih vojnika, odbijajući i napade jačih snaga. Tada je ranjen u vrat zamjenik komandanta brigade, Maksim Bulut, koji je bio među borcima na položaju. Jedna topovska granata eksplodirala je u blizini članova Štaba 1. bataljona i geler se zario u lijevu nogu pomoćnika političkog komesara Sulje Čerimagića, koga je u zaklon odvuкао zamjenik komandanta bataljona Boriša Mandić. Bataljonski referent saniteta Azra Čišić, zvana »zbrojovka«, previla je ranu, a onda je lakše ranjenog partijskog rukovodioca prebacio snažni kurir Pavo Bigunac. Prošli su kroz kišu kuršuma i stigli u zaklon do Laze Čvora, koji je, nezaliječen, samoinicijativno napustio bolnicu i došao u bataljon. Toga dana poginulo je nekoliko boraca, među njima i Spaso Ivanišević, zamjenik komandira 1. čete 3. bataljona.

U međuvremenu je obaviještajni oficir 4. bataljona Salko Repeša na Igmanu otkrio ubačenu diverzantsku grupu njemačkih vojnika, opkolio je sa vodom boraca i razoružao. U njihovim džepovima pronašli su porođak, i 20 zlatnika, koje su kasnije u štabu podijelili, ko se zatekao, svakom po jedan, kao uspomenu i lični ratni trofej. Kada su zarobljene vojnike doveli u Štab 13. brigade i ponovo ih pretresli, u jednog podoficira otkrivena je ručna bomba. Partijski rukovodilac 13. brigade Drago Vuković zapitao je političkog komesara bataljona Anđelka Belovića: »Komesare, jeste li proradili naređenje Vrhovnog komandanta o tome kako se postupa sa zarobljenicima, plijenom?« Naređenje je »prorađeno«, ali nije u potpunosti sprovedeno, smatrao je komesar, jer nijedan zlatnik nije trebalo shvatiti kao uspomenu iz rata.

Na Ivan-sedlu teško je ranjen i Miloš Jagodić, komandir čete u 2. bataljonu, 20-godišnji momak iz okoline Livna koga je u 5. bataljonu 10. brigade, krajem 1943. pomoćnik političkog komesara 2. bataljona Lutvo

Džubur, na Ivan-planini učio da čita i piše. »Neka znaš, Skojevac, i ja ću u prvoj borbi tebe podučiti kako bombaši rade svoj posao«, često bi popraćao svoj »čas učenja« Miloš, najistaknutiji bombaš 5. bataljona 10. brigade, koji je svoj ispit zrelosti polagao i na bunkerima navrh Ivan-planine.

Odsječeni i uništavani na putu Blažuj - Kiseljak, njemački vojnici su ostavili cjelokupnu tehniku i hranu, sanduke konzervi, golem plijen koji je zadovoljno osmatrao i intendant 13. brigade Mehmed Frenjo. On je s jednom četom trebalo da prikupi, sredi i evidentira cio plijen za Diviziju. Kada je brigadni »pozadinac« Meho Sarajlija, bivši mostarski policajac koji je ilegalcima NOP-a učinio više usluga i pred opasnošću hapšenja krajem 1944. stigao u 13. brigadu, na tom putu odmjerio golemi plijen, desetine i stotine poginulih njemačkih vojnika, zastao je i kao da se moli, rekao intendantu: »Bože dragi, kakav rat!«

Na borbenom putu od Ivan-sedla do Blažuja i Igmana, za četiri ratna dana iz 13. brigade poginuli su zamjenik komandira 1. čete 3. bataljona Spaso Ivanišević, Obren Glogovac, Ahmed Demirović, Mirko Domandžić, Todor Dojić, Branko Drljan, Delmo Sadik, Halil Džonko, Safet Kurt, Zajko Kevrić, Hivzo Kolečić, Ibrahim Mulić, Milan Novokmet, Anton Primorac, Ahmed Selimić, Milan Abramović, Veljko Butulija, Pero Bubalo, Tahir Obradović, Murat Tufo, Gavro Hajduk, Džemo Ramadan, Osman Šuta, Mujo Šubara i Mustafa Šemić.

Komandir čete Džanko Nuhić

Uz artiljerijske plotune oglašavali su se na Ivan-planini i oruđa pratećih četa sva četiri bataljona 13. brigade, među kojima i Prateće čete 1. bataljona kojom su rukovodili komandir Džanko Nuhić i politički komesar Jefto Kašiković, sa svojim zamjenicima Mujom Marićem i Mladenom Bjelicom. Znanjem stečenim u Jugoslovenskoj vojsci, zatim u 5. bataljonu 10. hercegovačke brigade, Mostarskom partizanskom odredu i u 13. brigadi, kao i na kursu komandira 29. divizije u Trebinju krajem 1944, komandir Džanko Nuhić, zemljoradnik iz sela Idbara u konjičkom srezu, izuzetno hrabar i snažan čovjek, rasporedio je četne teške mitraljeze, minobacače, ručne bacače i protivtenkovske puške uzduž položaja 1. bataljona na taj način, što je svako vatreno gnijezdo, dobro ukopano i zaštićeno, imalo određenu zonu dejstva i sa ostalim uporištima spriječavalo dublji prodor neprijateljevih jedinica. Iako je na Ivan-sedlu sa četom najčešće izvršavao zadatke odbrane bataljonskih položaja, povremeno podržavajući borbe u napadu, komandir Džanko se i na toj planinskoj vododelnici i samostalno, lično, otiskivao u napade sa boricima drugih četa.

Kada je u jednoj od prvih borbi na Maslinama kod Stoca komandant Danilo Komnenović ugledao Džanka, svog nekadašnjeg borca iz 10. brigade, kako - praćen neprijateljevim rafalima - nosi teški mitraljez s postoljem, zadržao ga je i zapitao zar se ne može drugačije organizovati prenošenje mitraljeza, Džanko je odgovorio: »Ne može, nema ko drugi

nego ja. Otpasao sam ga sa njemačkog pogodenog dorata, a ovoj djeci oko mene dovoljni su puška i bomba«. Toga dana postao je komandir Pratećeg voda, a ubrzo i Prateće čete, ali se nikad nije odvajao od svog mitraljeza ili iz »druge linije fronta« posmatrao napad boraca drugih četa.

Tako se i 27. marta 1945. našao na isturenom dijelu položaja 1. bataljona na Malom Ivanu, kada je i u predahu borbe imao gorke trenutke. »Oslušnem: neki ženski glas do mene dopire više kao jauk, i ja u grmu, zasutim snijegom, nađoh Nadu Janjić, bolničarku rodom iz Mostara, ranjenu u stomak, koja mi prozbori na uho da je ne ostavljam jer će je ustaše naći i zaklati«, sjećao se Ivan-planine Džanko Nuhić. »Ponesem je, a desetak metara dalje nađoh na teško ranjenog komandira čete Rašida Hodžića, koji me zamoli da se vratim i po nj, ja ili neko drugi. Predadoh Nadu komandantu Lazu Čvori i vratim se po komandira Hodžića. Bio je ranjen u butnu kost. Nada je izdahnula, a Rašid je ostao težak invalid. Ali, tek sutradan bi' gadno, gadnije nije moglo biti. Ponovo nas u napadu na Mali Ivan odbiše njemački vojnici i mi se, rasuti, otisnusmo niz rijetku šumu praćeni minama i granatama. Nađoh oborenu trulu bukvu i tu prilegoh«.

Tu se sručio i njegov borac Mustafa Kurtić, rodom iz sela Rilića kod Ostrošca, tek pristigao u Prateću četvu. Usred tutnjave mina i granata, Mustafa je zaplakao - sjetio se svoje djece, a imao ih je četvoro, ali ne zbog toga što je mogao poginuti od njemačkog rafala ili mine, već zbog »kištre«, sanduka mina za laki bacač, koji mu je spao s ramena i negdje ostao. A kako se bez mina vratiti u četvu! »Kažem mu, pa nećeš se, Mustafa, ubiti zbog toga, a on meni na to da je zadužen 'kištrom', koje sada nema, a to je ravno - put u smrt, na strijeljanje. Dobro, ne plači, kažem ja Mustafi, kazaću mom zamjeniku Mariću da te razduži. U to stigoše borci, njih pedeset i nekoliko, među kojima zatražih jednog dobrovoljca da sa mnom izvidi bunkere sa bosanske strane Malog Ivana, jer je njemačka artiljerija već prenijela vatru na susjedni Veliki Ivan, na odsjek 3. i 4. bataljona. Odmah se iz čete Save Savčića javi vodnik Hajdarević, ime sam mu zaboravio, rodom iz Sjekosa, iznad Hutova blata, koji nije znao ni latinicu ni ćirilicu. Hodža ga je naučio da piše nekakvim pismom, kažu bosančicom, pa je on kao vodnik vodio pribilješke da zapamti neki zadatak, tim pismom. Njegovu arhivu neprijatelj ne bi, ako bi je i zaplijenio, mogao odgonetnuti«.

Komandir čete Džanko sa puškomitraljezom, a vodnik Hajdarević s torbom bombi, izbili su usred noći na greben, upravo kada se čelo neprijateljeve kolone primaklo toj planinskoj vododelnici. Spriječivši mitraljeskim rafalima i sa nekoliko ručnih bombi dalje nastupanje njemačke kolone, komandir Džanko je svojim prodornim glasom naredio komandiru minobacačkog voda Andriji Topolovcu i političkom delegatu Ibri Rahimiću da svoje minobacačke mine usmjere »na bosansku stranu« Malog Ivana, kako su borci zvali taj dio neprijateljevih položaja, kao i da vodnik mitraljeskog voda Hasan Morić i politički delegat Gojko Gatalo iznesu sve »brede« na istureni položaj, u blizinu Džanka i Hajdarevića.

Na jednoj »bredi« je bio nišandžija Huso Morić, na drugoj Ranko Praštalo, na trećoj Salko Toljaga, mladići iz okoline Mostara, a na četvrtoj Salko Pirija, iz sela Vrbljana kod Podorašca, nekoliko kilometara daleko od borbenih položaja na Ivan-planini, svaki kadar da »bredu«, tešku oko 40 kilograma, nosi kozijim stazama.

»U tom zapletaju navrh Malog Ivana naišao sam na ranjenog Stanka Šunjića, prvog komšiju našeg komandanta bataljona Laze Čvora, ranjenog u glavu i noge, pa ga tako ranjena i okrvavljena prebacim preko ramena, puškomitraljez stavim ispred sebe i krenem da ga iznesem iz neposredne vatrene zone. Koraknem metar-dva, okrenem se i ugledam nekoliko njemačkih vojnika, trideset metara daleko od mene. Pogled mi krenu prema njima i više njih, Nijemaca, odrvenjelih i zbunjenih, kao da me nisu očekivali, kao da su znatizeljno gledali kako ja, ovako krupan, možda sam bio najkrupniji čovjek na vojištu Ivan-planine, nosim ranjenog druga, ili su se možda naslađivali, pustili su me da vide šta ću učiniti dalje. Sinu mi u glavu i to da me možda neće ni gađati, jer nosim ranjenika, da se možda ne pridržavaju međunarodnih dogovora o ranjenicima. U tom mi pogled poleće više njih, Nijemaca, i odluta na daleke sjenokose planine Resice, sirove gore gdje sam kao dijete između dva posljednja rata čuvao ovce i jagnjad.

I tako, ni sâm ne znam šta se to sa mnom događalo, krenem nizbrdo, nosim Stanka, smrtno ranjenog, ne mislim više ni o čemu, ninašta, kad - na desnoj strani ugledah našeg bataljonskog omladinskog rukovodioca Ešrefa Resulbegovića,⁴³⁸ Trebinjca, isturio »šarac« iz dobrog zaklona, debele bukve, i na nišanu drži grupu njemačkih vojnika, onu o kojoj sam svašta mislio, pa i to da im se u glavama motaju pravila u zbrinjavanju ranjenika. Možda je i tog bilo pomalo, ali biće da je odlučio puškomitraljez u rukama skojevca Resulbegovića.

Ne rekoh ništa skojevcu i produžim sa Stankom, čije je desno oko već bilo iscurilo. Stanko me pita hoće li preživjeti i ja mu kažem da hoće. 'Po čemu znaš da ću preboljeti rane', pita me moj nesrećni Stanko, i ja mu odgovorim da je pri svijesti, da sa mnom razgovara, da je to dobar znak, pa produžim da pričam kako će mu na mjesto iscurenog oka staviti stakleno oko i da će snaga vida i moć navike preći na lijevo oko i da niko živ neće ni primijetiti da ima samo jedno zdravo oko. I Stanko se nasmija, pa mi onda reče: 'Znaš li ti, Džanko, da sam ja jedina u majke?' Šutim i gledam kako iza nas ostaje širok trag krvi koja je iscurila iz Stankovih pantalona, niz cokule, i već osjećam da Stanko polako umire. Bolničarke prihvatiše Stanka a on mi, valjda osjećajući da je došao kraj, prozbori: 'Džanko, kaži komandantu Lazi neka mi kaže majci šta je sa mnom bilo'. I umro je«.

U četnoj kuhinji, tako ojađena i mrzovoljna, dočekao ga je kuhar Hajro Pervan s prženim mesom kako bi komandira odobrovoljio. »Iskreni to odmah u kazan!«, naredio mu je komandir Džanko. »Promješaj! Svoju porciju ću uzeti u stroju. A ti se spremi za položaj. Nećeš više biti u kuhinji. Odmjeri i Ivan-planinu«.

⁴³⁸> Hirurg u Mostaru.

Rasudivanja o borbenim iskustvima

Opštim napadom na neprijatelja u širem području Ivan-planine, kada su se 10, 11. i 14. hercegovačka brigada uputile u lijevi obuhvat »koji je prerastao u manevar... radi udara u desni bok neprijateljevog rasporeda i postavljanja bočno duž komunikacije Sarajevo - Kiseljak«, a ojačani 4. bataljon 13. brigade »u desni obilazak preko Igmana na Vrelo Bosne i Ilidžu... sa ciljem da obiđe Stupnik i uspostavi kontakt sa dijelovima 3. divizije u Sarajevskom polju«, dok su pomoćne snage, 12. i 13. brigada, napadale frontalno (»tim manevrom i žestokim borbama od 4. do 8. aprila Divizija završava svoje učesće u sarajevskim operacijama«, odnosno pošto je na frontu širine 40 km »slomila odbranu Nijemaca na Ivan-sedlu i istovremeno im presijekla glavnu odstupnicu u pravcu Blažuj - Kiseljak«), 29. divizija je na veoma upečatljiv način ispoljila »izvanredno poučan primjer i za našu današnju ratnu vještinu naročito iz oblasti operatike i taktike«, kako je zapisao Milan Bjelogrić.⁴³⁹

Tada je »za 108 sati neprekidnih borbenih dejstava, bez odmora, Divizija sa svih 6 brigada oslobodila Tarčin, Pazarić, Hadžiće, Ilidžu i Kiseljak«, odnosno »prema njemačkim dokumentima na komunikaciji Blažuj - Kiseljak gotovo potpuno uništila 909. tvrđavsku pješadijsku brigadu, a sa Kobilje glave su se izvukli samo manji ostaci 369. streljačkog puka i 964. tvrđavske pješadijske brigade«, tj. »u rejonu Blažuj - Rakovica ostala je cjelokupna artiljerija 181. pješadijske divizije«.

Borbe 29. divizije na Ivan-planini od 21. do 31. marta obilježene su i grobovima 81 poginulog borca (377 ranjenih), a od 1. do 10. aprila sa 120 poginulih i 309 ranjenih (za to vrijeme Divizija je nanijela neprijatelju 2668 mrtvih, znatno više ranjenih, 413 zarobljenih).⁴⁴⁰ Tako velike žrtve 29. divizije svjedoče o žestini borbi na Ivan-planini i o ofanzivnosti hercegovačkih brigada u sarajevskoj operaciji, ali, isto tako, upućuju i na izvjesna upoređenja i svođenja iskustava o borbenim dejstvima u to vrijeme. »Od ukupnog broja poginulih, a takođe i ranjenih, u svih sedam divizija, učesnica u sarajevskoj operaciji, na 29. hercegovačku diviziju otpada trećina (preko 34%)«, napisao je Sveto Kovačević, nekadašnji politički komesar 3. bataljona 13. brigade, a u sarajevskoj operaciji politički komesar 10. hercegovačke brigade, smatrajući da je »ako se ima u vidu krajnji efekat angažovanja Divizije«, razumno progovoriti i o tome da li su »tolike žrtve bile neminovne, odnosno ne bi li one bile daleko manje da smo se od početka operacije pridržavali vlastitog ratnog iskustva, zasnovanog na smjelim manevarskim obuhvatima, koji su, istina primjenjivani tek u konačnom raspletu i dejstvima na paralelnom pravcu izvlačenja njemačkih kolona od Blažuja do Kiseljaka«. ⁴⁴¹

Svodeći bilans borbi koje je 13. brigada vodila od 4. do 9. aprila, Štab 13. brigade je 10. aprila⁴⁴² obavijestio Štab 29. divizije da je za to

⁴³⁹> Milan Bjelogrić: »Učesće 29. hercegovačke divizije u sarajevskoj operaciji«, »Sarajevska operacija«, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986.

⁴⁴⁰> Zbornik NOR, IV/34, dok. 116.

⁴⁴¹> Sveto Kovačević: *Neka iskustva 29. hercegovačke divizije u sarajevskoj operaciji*, »Sarajevska operacija«, str. 216 - 218, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986.

⁴⁴²> VII, ANOP, k. 1152/UU, f. 4, dok. 17.

vrijeme Brigada nanijela neprijatelju 275 mrtvih, 240 ranjenih i 116 zarobljenih vojnika, pri čemu je Brigada imala 19 poginulih i 37 ranjenih (od kojih je ubrzo nekoliko podleglo ranama u brigadnoj bolnici), odnosno od 21. marta do 9. aprila neprijatelj je imao 479 poginulih, 390 ranjenih, 118 zarobljenih, a Brigada 39 poginulih (9 starješina), 188 ranjenih (58 starješina) i 3 nestala borca.

Za to vrijeme je Brigada zaplijenila 3 topa, 2 radio-stanice, 117 pušaka, 9 mašinki, 28 pištolja, 4 minobacača, 360 ručnih bombi, 18000 metaka, 2 puškomitraljeza, 5 sanduka granata za minobacače, zatim veće količine odijela, cipela, sanitetskog materijala i drugo.⁴⁴³

U tom periodu, od 21. marta do 10. aprila 1945. godine 29. divizija zaplijenila je 6 haubica (4 ispravne), 3 brdska topa (2 ispravna) 6 protivkolskih topova (jedan ispravan), 3 flaka, 615 pušaka, 19 minobacača, 62 puškomitraljeza, 4 mitraljeza, 30 mašinki, 79 pištolja, zatim 8 kamiona, 8 automobila, 82 konjska kola.⁴⁴⁴

Nekoliko dana kasnije, 16. aprila, Štab 29. divizije obavijestio je 2. korpus da su brigade 4. aprila ovladale munjevitim napadom Ivan-sedlom, Raštelicom i Tarčinom, a sutradan nastavile gonjenje neprijatelja prema Blažuju, ne dozvoljavajući mu da se sredi i organizuje novu odbrambenu liniju, da su u toku 6. i 7. aprila oslobodili Pazarić, Hadžiče, Blažuj, Han Ploče, vodile žestoke borbe na komunikaciji Blažuj - Kiseljak, a zatim: »Kiseljak je neprijatelj jakim snagama uporno branio do 8. aprila ujutro, kada ga je pod pritiskom naših snaga napustio i odstupio u pravcu Busovače. U međuvremenu druge snage Sarajevske grupe korpusa, oslobodivši Sarajevo, oslobodile su daljnja neprijateljska uporišta duž željezničke pruge Sarajevo - Visoko, kao i samo Visoko, nadirući i dalje prema Zenici. U ovim borbama naša divizija je nanijela neprijatelju ogromne gubitke u ljudstvu i materijalu. Neprijatelj je imao 2500 mrtvih, a zarobljeno je preko 500 neprijateljskih vojnika.«⁴⁴⁵

Na taj način su od početka do kraja sarajevske operacije (od 1. marta do 12. aprila 1945) iz sva tri korpusa poginula 1493 borca i rukovodioca, i pripadnika oružanih grupa u Sarajevu (ranjeno 4051 i 303 nestala), dok je neprijatelj imao 8000 poginulih i isto toliko ranjenih, odnosno kada je topovska tutnjava u širem području Sarajeva zamukla, zarobljeno je oko 11000 neprijateljevih vojnika (1000 njemačkih), zaplijenjeno 45 topova i haubica, 528 mitraljeza i puškomitraljeza, 161 automobil, 72 minobacača i 6554 puške.⁴⁴⁶

Neprijateljeve razbijene kolone koje su se povlačile, ostavile su manje grupe diverzanata i obavještajaca radi podmetanja mina pod vozila, iznenadnih napada na štabove, komore, kurire. Među poginulim njemačkim vojnicima pronađen je i »poginuli« obavještajac, kome samo za djelić sekunde nije uspjelo da upotrijebi oružje i ubije borca, jer je u istom trenutku ispalio rafal brigadni oficir OZN-e. U Kiseljaku su mještani otkrili šestoricu legionara koji su u više bunara bacili otrov.

*3) Isto.

Zbornik NOR, 4/34, d. 116.

^S) Zbornik NOR, 4/34, d. 125.

⁴⁴⁶ Nikola Anić: »Sloboda je stigla u zoru«, »Narodna armija« 4. aprila 1985.

Devetnaest dana marša: 610 km

Predah u širem području Kiseljaka nije dugo trajao. »U vezi telefonskog naređenja Štaba divizije sa čitavom brigadom izvršen pokret od Kiseljaka na prostor Busovače, gdje se smjestila prevalivši 28 km. Neprijatelj minirao cestu Kiseljak - Busovača«, zapisao je načelnik Štaba brigade u operacijskom dnevniku 12. aprila 1945, da bi svakog novog dana, do 30. aprila 1945, označavao marš-rutu i pređene kilometre. Tako je 13. aprila, kada je ka Hercegovini krenula 12. brigada radi čišćenja terena od zaostalih ustaških i četničkih grupa (krajem maja 1945. uključena je u redove hercegovačke 3. brigade Bosanskohercegovačke divizije NO), 13. brigada sa drugim jedinicama 29. divizije krenula ka zapadnim krajevima naše zemlje, prevalivši put od Busovače do Lašve, Viteza i Travnika (21 kilometar), u naredna dva dana put od Travnika do Jajca, zatim do Mrkonjić-Grada.

»Pokret Brigade u četiri sata izjutra preko Mrkonjić-Grada na prostor Ključa, prevalivši 32 km, borci umorni ali izdržljivi, ima plikova«, zapisao je hroničar Brigade 17. aprila, a naveče idućeg dana, 18. aprila da je Brigada stigla »na prostor Bosanskog Petrovca prevalivši 37 km«, da je »ljudstvo izmoreno i dobilo žuljeve«. Sve to nije spriječilo Brigadu da već sutradan, 19. aprila naveče, stigne »na prostor Bihaća prevalivši 54 km na dan«.

Višednevni marš kroz oslobođenu zapadnu Bosnu i Hrvatsku, iako krajnje iscrpljujući, nije sprečavao da se na sastancima borci obavijeste o zbivanjima na jugoslovenskom i drugim ratištima. »Tako su čitave dvije dekade aprila mjeseca iskorištene i za svojevrsnu političku školu u pokretu, a rezultati su se odmah u praksi, kroz takmičenje u svim vidovima marševske discipline i izdržljivosti, u pjesmi, ispomoći u nošenju puškomitraljeza i druge teške opreme, smanjenju povreda i žuljeva od marša djelimično i provjerili«. ⁴⁴⁷

Na tom maršu od 610 km, sa područja Sarajeva do Pivke i Postojne u Slovenačkom primorju, a zatim borbe prema Ljubljani, kada su se dnevno prosječno savlađivala 32 km (4. bataljon 13. brigade je posljednjeg aprilskog dana, uz kišu i snijeg, kroz šume Javornika, za 20 sati neprekidnog marša prešao 63 km i stigao do Postojne), odnosno kada je »Divizija završila najduži marš koji je, u tako kratkom vremenu, izvršila jedna divizija u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata«, ⁴⁴⁸ 13. hercegovačka brigada je još jednom, uoči novih borbi koje su je očekivale od Postojne do Ljubljane i jugoslovensko-austrijske granice, osvjedočila svoje moralne i borbene vrijednosti, dograđujući svoje izražene osobenosti, specifične karakteristike koje Brigadu, u nekim obilježjima uzrastanja hercegovačkih jedinica karakterišu.

U njenim boračkim kolektivima, čija su se snažna jezgra kalila na Sutjesci, Neretvi i u drugim beskompromisnim obračunima sa neprijateljima svih zastava, znatno prije formiranja 13. brigade, izrazitije nego u drugim hercegovačkim jedinicama ispoljavala se višenacionalna i socijalna zastupljenost, u nekima, naročito u 1. bataljonu, više izražavani

⁴⁴⁷ »29. hercegovačka divizija«, str. 530, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979. Isto, str. 538.

klasna svijest i osobenosti života grada, u drugima nacionalna romantičarska svijest i vezanost za svoj uži zavičaj, i jedni i drugi potekli iz svih nacionalnih sredina, što simbolično označava i junačka smrt trojice komesara četa i njihovih boraca kod Kamene 19. decembra 1944. i triju drugarica i njihovih saboraca na Ivan-planini 6. marta 1945.

U njenim desetinama, vodnim i četnim kolektivima stariji borci su pred otvorima neprijateljevih bunkera i u svakodnevnom ophođenju, uticali ličnim primjerom na političko i borbenu prevaspitavanje svojih saboraca koji su sticajem raznih okolnosti bili u četničkim, legionarskim, domobranskim i milicijskim jedinicama, »zelenokadrovaca« i »škripara«, onih koji su bili protiv svih vojski ovoga svijeta, što je, takođe, u Brigadi bilo veoma izraženo. Neki od njih su na ovom dugačkom maršu već bili komandiri vodova, pa i četa, jer su i oni, poput starijih boraca, mjerili svoju hrabrost veličinom rizika, upravo kao i mnogi nepilivači 4. bataljona 13. brigade i dvaju bataljona 12. brigade u plitkim ribarskim čamcima prilikom forsiranja Neretve u zimskim uslovima, što je, isto tako, jedna od njenih posebnosti borenja. Smogla je snage da posljednje ratne zime preispita i sopstvene greške i obaveze, da istraje u iskušenjima između njemačkih bunkera na Ivan-planini, da u svoje redove vrati i klonule borce, da im pruži novu priliku za samopotvrđivanje, kako bi, makar i s grčem u grlu, premostili međe i krugove oko svojih kućnih ognjišta, otiskujući se s puškom o ramenu i petokrakom na kapi i u druge daleke predjele. Sve do Slovenije!

Stigli su, tako, na putu za Sloveniju, do zapadnih krajeva Bosne, u četama koje su već u svojoj prvoj (brigadnoj) zajedničkoj borbi u njemačkoj ofanzivi »Sunčanica« stekle priznanje Štaba 29. divizije, da su borci i starješine, pored hrabrosti, ispoljili i umješnost u rukovođenju jedinicama, kada je objedinjeni štab 12. i 13. brigade u najkritičnijim trenucima ofanzive javljao Diviziji da se »mogu oduprijeti svakom eventualnom napadu« na njih i da se »mogu probiti svakim pravcem«, kada je Brigada svojim protivnapadima ispred prednjeg kraja odbrane uoči ofanzive i prodorom u neprijateljevu pozadinu radi opskrbe municijom, dala »sve od sebe«, kada je i tek rođena 13. brigada ispoljila »čudo od junaštva«.

Sada, dolaskom hercegovačkih brigada u šire područje Bihaća, ispunjen je zadatak 2. udarnog korpusa da 29. divizija »obezbijedi slobodu manevra Četvrtoj armiji i kako bi mogla da učestvuje u uništenju neprijateljske grupacije u dolini rijeke Une«. ⁴⁴⁹

Jedinice kojima je komandovao Petar Drapšin su, poslije oslobođenja Bihaća, nastavile da čiste neprijateljeve garnizone u Lici, ali se, u isto vrijeme, prema obavještenjima, dolinom Kupe probila jača njemačka kolona pokušavajući da ugrozi 4. armiju, što je trebalo da spriječi 29. hercegovačka divizija.

I upravo kada se 20. aprila pripremao koncentrični napad 11, 13, 14. i Artiljerijske brigade na njemačke jedinice koje su namjeravale da ponovo zauzmu Bihać i uspostave neprekidan front kroz Liku do Jadranskog mora, Štab 29. divizije dobio je naređenje Generalštaba JA da

⁴⁴⁹> »Hercegovački udarnik«, članak »Slavni put i velike pobjede 29. hercegovačke udarne divizije«.

Divizija ulazi u sastav 4. armije i da odmah produži pokret ka Sloveniji, u rejon Prezida, na prostor Lož - Prezid - Parg - Čabar - Podpreska, obezbjeđujući desni bok 4. armije, i omogućavajući joj veću mogućnost slobodnijeg manevra prema Trstu i Tržiću.

Poslije trodnevnog predaha, nakon što su u iznenadnom napadu njemačke artiljerije poginuli borci 1. i 2. bataljona Husein Hamzić i Saliko Čolj, 13. brigada je 23. aprila savladala 30 kilometara puta (Vaganac - Drežnik Saborsko - Jasenik - Begovac), 24. aprila 30 km (Begovac - Plaški - Josipdol - Otoka) i sutradan, 25. aprila, stigla preko Ogulina na prostor Hreljina.

Već sutradan, 26. aprila, radi hitnog smjenjivanja jedinica 20. dalmatinske divizije u rejonu Čabra i Prezida i njihovog daljeg napredovanja ka Trstu, Štab 4. armije je 29. diviziji dodijelio 18 kamiona kojima se, bez komore, prebacila 13. hercegovačka brigada u rejon Prezida i smijenila dijelove 20. divizije.

Na odsjeku Kočevska Reka - Kočevje bila su tri puka Operativne grupe Srpskog dobrovoljačkog korpusa, dva njemačka SS policijska bataljona i nekoliko bataljona Rupnikovih domobrana, kao i na pravcu Cerknice - Stari Trg dva bataljona Rupnikovih domobrana i manje grupe njemačkih vojnika.⁴⁵⁰

I dok su ostale hercegovačke brigade i prištapske jedinice nastavljale marš, 13. hercegovačka brigada je 27. i 28. aprila vodila borbe protiv 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa koji je napao dvije čete 3. bataljona u Podpreski, a jedan bataljon Rupnikovih domobrana 2. i 4. bataljon u rejonu Kozarišća. Dok su ta dva bataljona odolijevala neprijateljevim napadima i kontranapadom zauzeli Devin, dvije čete 3. bataljona su se poslije višečasovne borbe povukle u Podplaninu, iznad Čabra, a 2. puk SDK zauzeo je tri sela.

Bio je to jasan nagovještaj da neprijateljeve snage namjeravaju da presijeku komunikaciju Osilnica - Mašun, u rejonu Čabar - Babino Polje, kuda je poslije 20. dalmatinske divizije trebalo da krene 29. hercegovačka divizija, i onemogućće snabdijevanje jedinica JA koje su se usmjerile ka Trstu.

Neuporedivo snažnijim neprijateljevim snagama se na tom putu ispriječila 13. brigada, koja je puna dva dana na izdvojenim položajima od Čabra do Starog Trga, u rasponu od 25 km, odolijevala nasrtajima slovenačke »Bele garde«, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i njemačkog bataljona »Buhberger«.

Idućeg dana, 29. aprila, kada je odbrana 13. brigade već popuštala i lomila se pred još jačim neprijateljevim snagama, izbile su u Prezid i Čabar u presudnom trenutku i druge hercegovačke brigade, Štab 29. divizije, Zaštitni i Inžinjerijski bataljon, pa su gotovo sve pristigle jedinice uključene u napad i odbranu Prezida i Čabra. Borba je trajala više časova i, predveče, neprijatelj je odbačen uz znatne gubitke.

Među petnaesticom poginulih, bio je i komandir čete 4. bataljona 13. brigade Boriša Čorlija, jedan od najhrabrijih komandira 29. divizije, kao i borci 13. brigade Stipe Medić, Omer Omerika i Mate Promić.

⁴⁵⁰> Dr Uroš Kostić: »Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945«, VIZ, Beograd, 1978, str. 318 - 319.

Pošto je odlučnom borbom 29. aprila otklonjena opasnost bočnog udara neprijatelja na glavninu 4. armije sa linije Kočevska Reka - Rakitnica, 29. hercegovačka divizija je sutradan, 30 aprila, nakon što je tokom dana u rejon Čabar - Prezid stigla 8. udarna divizija »produžila pokret preko Mašuna u rejon Št. Petera, odakle je 1. maja 10. udarnu brigadu uputila u Sežanu, pod komandu 20. udarne divizije, a sa glavninom se orijentisala prema Postojni, odakle je neprijatelj ugrožavao jedinice 4. armije koje su dejstvovala prema Trstu i jugoistočno od Ilirske Bistrice.⁴⁵¹

Tako je već 29. aprila, dok se privodila kraju borba za odbranu Prezida i Čabra, kao prethodnica 29. divizije prema Postojni krenuo 1. bataljon 13. brigade radi smjenjivanja dijelova 20. dalmatinske divizije i držanja položaja do dolaska divizijske glavnine, a tokom noći krenuli su i ostali dijelovi 13. brigade.

Te aprilske noći, praćeni kišom kao i mnogih prethodnih dana na maršu dugačkom 610 kilometara od Igmana do stare jugoslovensko-italijanske granice, borci su bez odmora prešli i preko Snježnika, čiji se vrh propeo na 1796 metara, o kojem je Benito Musolini, svojevremeno, rekao da će fašistička zastava biti »još svetlija kada se istakne na Snježniku, a još svetlija kada se pobode na Velebitu i na planinama Dinare«. Te kišovite noći je u sjećanju boraca ostao ovakav... Sa svih strana duboka šuma. Cesta u sredini. Napušteni bunker i pored puta. Kroz zidine izbija korov. Jedna italijanska bluza, stara i rascijepana, prebačena preko zida. Kap po kap žute prljave vode cijedi se iz rukava. Tu je i jedna pocijepana Musolinijeva zastava.

Bataljon je grabio sve brže i brže, bez odmora, kako bi u rano jutro 30. aprila u Postojni, kako su informacije upućivale, smijenio jedinice 20. divizije i sačuvao grad.

»Tamo daleko ostala nam je naša kršna Hercegovina, Bosna, Lika, Kordun, Gorski kotar, i poslije petnaestodnevnih marševa stigismo u Sloveniju«, pisao je ratni dopisnik i šef Sekcije za štampu Propagandnog odsjeka 13. brigade u divizijskom listu »Hercegovački udarnik« u prilogu »Brigada nezadrživo ide - marš od 600 km«. »Dok prolazimo kroz Dolenjsku, Slovenci nas prijateljski pitaju: 'Od kuda tovariši?' Iz Hercegovine! - odgovaramo.

Čak od tamo!? - u čudu se zagledaju, dok Brigada ide naprijed sve brže, sve jače i, evo, tu je i stara jugoslovensko-italijanska granica. Tu je i fašistički znak. On je srušen. I dok idemo nekako instiktivno, iz stotina grla, kroz velike šume, odjeknu pjesma koja nas je u ovom maršu od nekoliko stotina kilometara neviđenom snagom i silinom pokretala naprijed: 'Mi ne damo zemlje naše da je gaze fašisti...

Po tvrdoj cesti koja vodi za Postojnu čuje se sve jači tutanj koraka. .. To brigada ide po Istri, sa Istrom... To mi Hercegovci sa braćom Istranima, povezani zajedničkom prošlošću, krećemo naprijed, uz Tita ka pobjedi, u susret novoj budućnosti... «⁴⁵²

⁴⁵¹> Uroš Kostić, n. d.

⁴⁵²) Mensur Seferović: »Brigada nezadrživo ide - marš od 600 km« »Hercegovački udarnik«.

Štab 29. divizije, obavještavajući 4. armiju o borbama za oslobođenje Slovenačkog primorja, Trsta i Slovenije, zapisao je: »Marš od Sarajeva do Postojne i Trsta, dug preko 650 km, Divizija je izvršila potpuno uspješno, i ljudstvo, iako u priličnoj mjeri zamoreno, bilo je sposobno da odmah stupi u borbu. Brzinu pokreta, u izvjesnoj mjeri, ometale su Nedićeve i Rupnikove bande koje su u toku 28. i 29. maja napadale naše kolone u pokretu na komunikaciji Čabar - Prezid.⁴⁵³»

Oslobođenje Postojne

Dok se 1. bataljon 13. hercegovačke brigade usiljenim maršem u ranim časovima 29. aprila, kroz šumsko područje Mašuna, približavao Postojni, 9. udarna brigada 20. dalmatinske divizije je u južnom i istočnom dijelu Postojne, uz podršku tenkova, odoljevala napadima njemačkog 904. regrutnog bataljona, očekujući da će njene bataljone toga dana zamijeniti jedinice 29. hercegovačke divizije, a zatim da krene prema Trstu.

Njena dva bataljona bila su ipak potisnuta iz grada i protivnapadom su do 15 časova ovladala južnim dijelom grada i željezničkom stanicom, kada je stigao i 1. bataljon 13. brigade. Iz marševskog poretka bataljon je napao njemačke čete u sjevernom dijelu grada, ali veći uspjeh nije mogao postići. Kada je 9. brigada uvela u borbu svoju rezervu, a njemačka komanda ojačala garnizon sa pitomcima Podoficirske SS škole iz Ljubljane, borbe u gradu vođene su po ulicama i kućama, jer su njemački vojnici ispoljavali neočekivanu upornost da sačuvaju Postojnu i sa tog pravca ugroze podilaženje jedinica 4. armije ka Trstu.

Bliska borba nastavljena je i sutradan 30. aprila, i u popodnevnim časovima se, nakon snažnog neprijateljevog napada uz podršku tenkova, približila ka prilazima grada, odakle se 1. bataljon 13. brigade u sumrak povukao prema Sv. Petru, izgubivši nekoliko boraca.

Obrt u borbi za Postojnu nije donio ni vod oklopnih kola 4. tenkovskog bataljona, ponajviše zbog toga što su u Postojnu stigla i dva bataljona italijanskih fašista i pet njemačkih tenkova. Kratak sudar tenkova i oklopnih kola završio se uništenjem oklopnih kola, dok je jedan tenk oštećen granatom protivtenkovskog topa.

Noću između 30. aprila i 1. maja u rejon Postojne stigli su i ostali bataljoni 13. brigade, kao i 11. hercegovačka brigada. »Četvrti bataljon, koji je bio upućen da ispita stanje u Postojni, dočekan je od neprijatelja iznad grada, gdje je i primio borbu koju je vodio do dolaska našeg 2. bataljona. U prvom naletu uspio je odbaciti neprijatelja do samoga grada, ali kontranapadom neprijatelj je uspio ovladati sa k. 777 i 761«, zapisao je načelnik Štaba brigade 1. maja 1945, kada su dva kilometra južno od Postojne zaposjeli položaje baterija brdskih topova i dva protivoklopna topa 57 mm Artiljerijske brigade 29. divizije.

Oslobođenje Postojne nije se moglo odgađati nijedan dan, jer je osnovni zadatak 29. divizije bio da uništi njemački garnizon kao glavni čvor odakle je neprijatelj ugrožavao desni bok 4. armije, odnosno rje-

⁴⁵³> Zbornik NOR, tom XI, knjiga 4, d. 107.

šenjem tog zadatka propadaju svi neprijateljevi planovi o izvlačenju njegove grupacije sa sektora Rijeke. Zatim, poslije oslobođenja Postojne, Divizija je trebalo da nadire dalje prema sjeveru, da likvidira sva neprijateljeva uporišta na komunikaciji Postojna - Ljubljana i, u sadejstvu sa jedinicama 7. udarnog korpusa (slovenačkog), oslobodi Ljubljanu. U međuvremenu je 10. hercegovačka brigada 1. maja upućena u pravcu Trsta da se na sektoru Sežane koncentriše, poveže i stavi pod komandu Štaba 20. divizije radi sadejstva u operacijama na sektoru Trst - Općine.

Trebalo je, dakle, istoga dana, 1. maja u 12 časova, napasti i osloboditi Postojnu. U planiranju napada učestvovao je i načelnik Operativnog odjeljenja 4. armije, koji je u Štabu 29. divizije mogao staviti na raspolaganje samo 3. bataljon 9. udarne brigade 20. divizije koji je sačuvao svoje položaje na liniji Jelovica - Št. Vas, sa mogućnostima napada na jugoistočni dio Postojne.

Nakon dvočasovne artiljerijske pripreme, 2, 3. i 4. bataljon 13. brigade su u 14 časova, sa svojih položaja sjeveroistočno od Postojne, napali neprijatelja u gradu, a dijelom snaga su u rejonu Revberkomande zatvarali pravce od Rakeka i Planine, dok jeli. brigada napadala na zapadni i južni dio grada, gdje je dejstvovao i 3. bataljon 9. dalmatinske brigade. U rejonu Št. Petar je u divizijskoj rezervi bila 14. hercegovačka brigada.

Pošto jeli. brigada uspjela da tokom dana ovlada kosama sjeverno od Postojne i time ugrozi izvlačenje neprijatelja komunikacijom ka Rakeku i Planini, gdje dijelovi 13. brigade nisu uspjeli da odole izuzetno jakim neprijateljevim napadima, bataljoni 11. i 13. brigade nastavili su borbu oko prvih gradskih kuća i ulica, potiskujući neprijatelja u centar grada, gdje je bio tučen i od dalmatinskog bataljona.

»U ovakvoj situaciji odigrala je vrlo važnu ulogu naša artiljerija, javljao je Štab 29. divizije 4. armiji. »Idealno plasirana, južno od grada na udaljenosti 500 - 800 metara, precizno je tukla neprijateljska mitraljeska gnijezda i položaje neprijateljskih topova i tenkova, te time omogućila pješadiji nastupanje... Zbog toga je neprijatelj ubrzo evakuisao iz grada svoje tenkove i upotrebio ih za obezbjeđenje odstupnice u pravcu Planine. U toku dalje borbe do 24 časa noću naša pješadija je u silovitom naletu prodrla u grad sa svih strana i u 24 časa u noći, 1/2. maja, oslobođena je Postojna«.454

Pored 230 zarobljenih i 175 poginulih neprijateljevih vojnika, Brigada je u borbama za Postojnu zaplijenila 4 topa, 8 »breda«, 215 pušaka, 18 puškomitraljeza, 5 mašinki, 3 minobacača, 550 ručnih bombi, 54000 metaka, 200 ranaca sa spremom, nekoliko lokomotiva sa vagonima brašna i drugom hranom izgubivši 23 borca i 43 ranjena (neprijatelj je imao oko 300 ranjenih).455»

Borci 2. bataljona su tokom borbe sjekirama i pilama koje su im donijeli mještani, posijekli stabla i oborili na put koji vodi od Postojne prema Rakeku i Planini, i noć i dan vodili borbu sa italijanskim crno-košuljašima pod komandom njemačkih oficira. Komandir 1. čete Alija Zvizdić, koji je na bataljonskoj proslavi 1. maja u šumi ispod Sniježnika

«4) Isto.

455> VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, d. 20.

govorio sa bukovog panja o oslobođenju porobljene braće u Istri, ovog puta je, pored devet poginulih drugova, sa još dvadeset boraca bio teško ranjen.

»Prvomajski neplanirani govornik, teško ranjen u stomak, sa nosila je bodrio borce svoje čete«, zapisao je partijski rukovodilac 2. bataljona Lutvo Džubur. »Posebno smo žalili komandira čete Aliju Rahića, jer smo znali da iza njega ostaje žena s troje nejake djece. Sutradan je u borbi za Rakek poginuo još jedan komandir čete, Meho Bešo iz Barana, ispod Hrguda kod Stoca, kojim putem su za vrijeme rata išle veze iz Stoca ka oslobođenoj teritoriji. Drugovi koji su nam pristigli u pomoć iz Postojne saopštavaju nam da su vodili žestoke ulične borbe. ... «

Među njima su bili i borci 3. bataljona, prepuni gorčine za poginulima. »Štab bataljona je upravo njemu, Milanu Pudararu, osamnaestogodišnjem omladinskom rukovodiocu našeg bataljona, izričito naredio da se ne smije upuštati u veće okršaje, jer je dotad često upadao u veoma rizične okršaje«, sjeća se tih dana Kosto Đurica, partijski rukovodilac 3. bataljona od prvog dana njegovog ulaska u 13. brigadu. »Samovoljno je izbjegao iz kuće i stigao u naš štab na Hrgudu, a sutradan je došla i njegova majka. Uzalud su nam bila zajednička nastojanja da ga vratimo kući. Ostao je i svojom ličnom hrabrošću, neobičnom bistrinom i pronicljivošću uzdizao skojevske aktive, gradio nove bombaše. I eto, pade nam na samom ulazu u Postojnu 1. maja 1945. Bolničarka Radojka Bošković, devetnaestogodišnja omladinka iz sela Mrkonjića sa Popova polja, ne izdrža, ne ču naša upozorenja, pretrča čistinu i sa svojom sanitetskom torbom dohvati se smrtno ranjenog Milana Pudara, ali i ona tu ostade smrtno pogođena. Sutradan, 2. maja, dva kilometra daleko od Postojne dočekaše nas italijanski fašisti s jednog brda, povedosmo borbu sa njima pola dana, dok se napokon njih oko stotinu ne predade, ali i toga dana nanesoše nam nove rane - pogibe nam komandir voda 1. čete Milan Matković, snažna momčina i junačina iz Malog Polja kod Mostara, a sat kasnije i borac Momčilo Kuljić sa Trusine... «

U tom kraju naše zemlje poginuli su i borci Salko Turković, politički delegat voda, Dušan Vidačić, Ibrahim Šejtanić, Mustafa Šuko, Fejo Bojičić, Ragib Briga, Branko Srnojević, Mujo Demić, Hasan Marić, Ismet Džemidžić, Husein Kevrić, Mustafa Viđen, Mehmed Tahunić, Sejdo Imamović, Velika Klepo, Salko Turajlić, Hamid Selimić i Husein Šukman.

Dan kasnije, 2. maja, nakon oslobođenja Postojne i ovladavanjem Ljubljanskim vratima, čijim je padom konačno prekinuta eventualna svaka veza neprijateljevih snaga u području Ljubljane sa snagama u tršćanskom i riječkom području, progoneći neprijatelja prema Rakeku i Planini, 13. brigada i dva bataljona 11. brigade su, podržani artiljerijom, napali ojačanu njemačku četvu u kasarni Rabverkomande gdje su, pored ranjenih i zarobljenih, značajnog plijena, poginula 124 neprijateljeva vojnika.

Iz 13. brigade su, pored 21 ranjenog, poginuli i Murat Čaušević, Seid Imamović, Miladin Seizović, Hamid Selimović, Alija Šović i Osmah Šošić.

Toga dana je 11. brigada oslobodila Planinu, a 13. brigada je nastavila pokret prema Rakeku.

Rakek, Cerknica, Borovnica...

»Trinaesta brigada ovladala Starim gradom trig. 703-Levece i sada napada Rakek i tu će se večeras smjestiti«, obavijestio je 3. maja, depešom, komandant 29. divizije Štab 4. armije, kada je Brigada, uz podršku artiljerije, oslobodila Unec i Ivanje Selo potiskujući neprijateljeve jedinice ka Rakeku i Cerknici.

Napad na položaje kod Rakeka izvršen je u 19 časova, i oko 1000 bjelogardejaca pružilo je otpor snažniji nego što se očekivalo. Tokom noći otpor je ipak skršen. Pored više ranjenih, poginuli su vodnik voda 2. bataljona Ismet Resulbegović i Simo Arsenović. »Naši bataljoni po ovlađivanju Rakekom produžili su napredovanje u pravcu Loški Grič - Cerknica, gdje se sada vode borbe«, izvijestio je Štab 13. brigade 4. maja,⁴⁵⁶⁾ a sutradan, 5. maja, da je prilikom likvidiranja neprijateljevih uporišta Rakek i Cerknica zaplijenjeno 5 topova, 43 mitraljeza, 28 puškomitraljeza, 24 minobacača, 350 pušaka, dva i po vagona razne municije, pola vagona topovske municije i pola vagona granata za minobacače, zatim 3 pištolja, 1 mašinka, 3 automobila, 2 motocikla, 10 bicikla, 8 poljskih telefona, 2 telefonske centrale, znatne količine hrane i drugog.⁴⁵⁷⁾

Toga dana, kada je jedan bataljon bez borbe ušao u Grahovo, 13. brigada usmjerila je svoje snage prema sjeveru, nastavljajući gonjenje neprijatelja u pravcu Borovnice. Lijevo od 13. brigade neprijatelja je gonila 11. hercegovačka brigada i njihov front napada se sve više širio, pa je zbog toga u borbu uvedena i 14. hercegovačka brigada usmjeravajući svoja dejstva prema Vrhunici.

Poslije izbijanja na prostor Borovnica - Kamnik, 13. brigada se povezala sa dijelovima 7. slovenačkog korpusa, koji je oslobodio veliko Lešće i Ribnicu i nadirao dalje prema Ljubljani.

Tako je 29. divizija, ovlađivanjem linijom Vrhnika - Borovnica, zauzela polazne položaje radi napada za oslobođenje Ljubljane. Radi toga je 6. maja prebačena sa sektora Borovnice prema liniji Brezje - Horjul sa zadatkom da očisti taj prostor, a zatim da nadire gorskim pojasom u pravcu S. Vid - Ljubljana, težeći da presiječe neprijateljevu odstupnicu iz Ljubljane prema Austriji.

»U međuvremenu, prethodno stupivši u međusobnu vezu, štabovi 29. divizije i 7. udarnog korpusa JA počeli su, 6. maja, pripreme za oslobođenje Ljubljane«, odnosno »jedinice 7. udarnog korpusa, nastupajući iz Dolenjske, izbile su, tokom toga dana, na jugoistočnu ivicu Ljubljanskog barja«, 15. divizija, »preko Grosuplja, a 18. preko Velikog Lašća i Iga«,⁴⁵⁸⁾

Ne očekujući da će neprijatelj, radi spriječavanja zabacivanja naših snaga planinskim pojasem jugozapadno od Ljubljane i ugrožavanja svoje odstupnice, ubaciti jake snage na sektor Brezje - Horjul, 13. brigada je 6. maja u 20 časova, prema zapovijesti Divizije, izvršila pokret planinskim krajem na prostor Horjul - Vrzdenci, gdje je izbila 7. maja u 7 ča-

⁴⁵⁶⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, dok. 21.

⁴⁵⁷⁾ VII, ANOP, k. 1146/11, f. 3, d. 3.

⁴⁵⁸⁾ »29. hercegovačka divizija«, str. 549.

sova. Iznemada, ne očekujući veoma snažnog neprijatelja (oko 2000 vojnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa), koji je s povoljnih položaja gađao protivkolicima i teškim bacačima, Brigada se povukla na liniju Kremnik - Mašvar - Žažar odakle je oko 19,30 časova izvršila sa tri bataljona napad ali bez osobitog uspjeha.

»Jedini uspjeh kojeg smo te večeri postigli jeste da smo ovladali k. 669 (Samatorica)«, a sutradan, 8. maja, kada su 11. i 14. brigada ovladale linijom Log - Brezje, novim napadom i k. 788 (Kožljek), »poslije čega je neprijatelj počeo naglo odstupati, ta su naša dva bataljona ovladali prostorom Fleke - Koreno - Stujice i odmah produžile gonjenje neprijatelja u pravcu Polhov Gradac - Dvor«, koji su oslobođeni 9. maja, kada su bataljoni »nastavili gonjenje neprijatelja prema Škofjoj Loki koji je u stravičnom strahu bježao«, kako je Štab Brigade obavijestio Diviziju 9. maja.⁴⁵⁹⁾ U tim borbama Brigada je imala 5 mrtvih i 18 ranjenih drugova.

Bilo je to već u raspletu zajedničkog napada 7. korpusa i 29. divizije za oslobođenje Ljubljane, 8. maja 1945, uz vijest o kapitulaciji nacističke Njemačke, tj. »pošto je glavni položaj spoljne odbrane Grada na pravcu 29. divizije bio izgubljen, a na pravcu 18. divizije načet - neprijatelj je morao svoj položaj u Ljubljani smatrati izgubljenim«, kada je »shvatio da je najbolje ne čekati opšti napad 7. korpusa i 29. divizije«, pa otuda i njegovo žurno povlačenje 8. maja u 23 časa, tako da je »čitav grad u roku od dva i po sata bio slobodan«. Bataljoni 1. i 14. brigade ušli su u Ljubljanu 9. maja u 3 časa izjutra, kada su »istovremeno ili nešto ranije, sa drugih pravaca u grad ušle i jedinice 7. korpusa«, dok je 13. hercegovačka brigada »toga dana u 17 časova oslobodila Šent Vid«. ⁴⁶⁰⁾

U trodnevnim borbama za oslobođenje Ljubljane, od 6. do 8. maja, 29. divizija je »neprijatelju nanijela teške gubitke (520 mrtvih, 700 zarobljenih), izgubivši oko dvadesetak boraca i trideset i nekoliko ranjenih. ⁴⁶¹⁾

»Napuštajući Ljubljanu, neprijatelj je u gradu ostavio ogromne količine ratnog materijala«, izvijestio je Štab 29. divizije Štab 4. armije. »Među ostalim u naše ruke je palo 120 topova raznog kalibra, 500 raznih puškomitraljeza, 5000 pušaka, 110 kompletnih teških bacača, 400 mašinki, i drugog raznog ratnog materijala. ⁴⁶²⁾

»Bratje Hercegovci med. nami«

U slobodnoj Ljubljani, okićenoj cvijećem i zastavama, narod je dočekao jedinice 7. slovenačkog korpusa i 29. hercegovačku diviziju, koja je pozdravljena i ispraćena i lecima na ljubljanskim ulicama: »Živela 29. divizija, ki je prva vkorakala v Ljubljano!«

Trinaesta brigada nastavila je pokret i gonjenje neprijatelja prema Kranju, u koji su Hercegovci ušli 10. maja u 14 časova, zaplijenivši jedan tenk, 93 puške i nekoliko magacina hrane. Toga dana, kada su građani

⁴⁵⁹⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, d. 24/4.
⁴⁶⁰⁾ »29. hercegovačka divizija«, str. 561.

⁴⁶¹⁾ Isto, str. 561.

⁴⁶²⁾ Zbornik, tom XI, knj. 4, dok. 106.

Kranja sa cvijećem dočekali borci 13. brigade (»Bratje Hercegovci med nami«), u Brigadu je stigao izbjegli zarobljenik iz njemačkog koncentracionog logora Esad Peco,⁴⁶³⁾ Mostarac, upravo kada su borci 1. bataljona naduvali fudbalsku loptu.

Nogometna utakmica nije održana, jer su bataljoni krenuli ka Bledu. I kao što su zamjenik komandanta brigade Maksim Bulut, zamjenik komandanta 1. bataljona Boriša Mandić i pomoćnik komesara Suljo Čerimagić i nekoliko drugih starješina u vrtoglavom gonjenju neprijateljevih snaga neočekivano upadali u izolovane dijelove njemačkih jedinica i, u nevolji »pregovarali« o njihovoj predaji, tako su i članovi Štaba 13. brigade 11. maja oko 10 časova ispred Bleda, na željezničkoj stanici Otočje, obavješteni od izviđača, zatekli tri kompozicije od 310 vagona u kojima je bilo blizu 2000 vojnika jednog njemačkog protivavionskog puka i koji su imali 100 protivavionskih »flakova« (20 mm), 30 protivavionskih topova većeg kalibra, 2000 pari novih odijela i drugu raznovrsnu opremu.

Kada je njemački pukovnik, praćen četvoricom podoficira, stigao radi pregovora do mostića nedaleko od željezničke stanice, uputio se čvrstim korakom ka najbolje obučenom oficiru Pavlu Komneniću, rukovodiocu Obavještajnog odsjeka, vjerujući, valjda, da bi samo on mogao biti komandant. Našli su se i »tumači«, djaci koji su ponešto znali njemački, a potom i terenski politički radnik, i razabralo se da pukovnik očekuje propusnicu za svoje vojnike da ih može slobodno prevesti u Austriju i izručiti Englezima, da svaki deseti vojnik može da zadrži oružje i da se oficiri ne razoružavaju, da će sve drugo ostaviti u vagonima, na stanici.

Povlačenje njemačkih transporta bilo je presječeno i komandant Brigade zahtijevao je безусловnu kapitulaciju. Nakon što je isteklo tridesetak minuta, vrijeme u kojem je pukovnik trebalo da ubijedi i druge komandante kojima on nije komandovao da se predaju, otvorena je žestoka paljba iz svih bataljonskih oružja i topova 3. divizionu.

»Borba je trajala od 12 do 17 sati i za vrijeme borbe neprijatelj je pokušao da se izvuče duž željezničke komunikacije, ali presijecanjem komunikacije prisilili smo ih na predaju«, obavijestio je Štab 13. brigade komandanta Divizije 11. maja predveče. U toj borbi zarobljeno je oko 1100 vojnika, podoficira i oficira, jedan dio se razbježio, a oko 400 je poginulo prilikom pokušaja proboja i tokom viščasovne borbe. »Zarobljene neprijateljske vojnike i oficire predali smo organima Narodne zaštite u Radovljici«, javio je Štab 13. brigade.⁴⁶⁴⁾

U vagonima su ostali i topovi i flakovi, 130 oruđa, a od 2000 pari odijela, 3200 šinjela i 1550 cipela jedino se 3. bataljon kompletno obukao u avijatičarska odijela. Ostala su i dva miliona cigareta, po jedan vagon šećera i brašna 15 kamiona... »Sav ovaj materijal zaplijenjeni ostao je u vagonima jer ga nismo mogli iskrcati jer ljudstvo za iskrcavanje kao ni željezničara nismo mogli naći«, pisao je Štab 13. brigade, čini se, u konačnom svođenju svojih ukupnih ratnih uspjeha. Zaplijenjeni ratni

⁴⁶³⁾ Profesor u penziji, predsjednik Opštinskog odbora SUBNOR Mostar, umro 1988.

⁴⁶⁴⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, d. 25; »29. hercegovačka divizija«, str. 562.

materijal na željezničkoj stanici Otočje nije uvrstio ili je samo djelimično naznačen.

Toga dana, 11. maja uveče, prestao je svaki otpor neprijatelja na frontu 29. divizije. O događajima koji su se zbili sutradan, 12. maja, hroničar 1. bataljona je napisao: »Hvatamo oko Lesca i Bleda velike grupe Nijemaca. Rijetko pružaju otpor. Rat je završen«.

Četrnaestog maja je u operativnom dnevniku 29. divizije zapisano da je 13. brigadi naređeno da uputi jedan bataljon sa bledskog sektora u pravcu Bohinjske Bistrice radi »kontrola terena i hvatanja razbijenih neprijateljskih grupacija«, sutradan, 15. maja, da je 13. brigada na Bledu i da je vrijeme promjenljivo, a 17. maja, u četvrtak, da se, prema naređenju Generalštaba JA, otpočelo »sa prebacivanjem Divizije u pravcu juga«.

Gledajući kolone hercegovačkih boraca kako sa stotinama konja kreću ka jugu, ka Hrvatskom primorju i Hercegovini, prisjećajući se kako su tako razvučene i bez predaha osvajale stotine kilometara puta od Sarajeva i Kiseljaka ka Bihaću, Trstu i Postojni, Ljubljani i Bledu, do austrijske granice, izvršavajući na najbolji mogući način zapovijesti i očekivanja vrhovnog komandanta maršala Tita, komandant 29. hercegovačke udarne divizije Vlado Šegrt, general-major, zapisao je u svojim ratnim uspomenama:

»Vojska nam je prilično dobro obučena, iako nema jednakih uniformi. To je pravo šarenilo od uniformi: ima ih njemačkih, talijanskih, domobranskih i drugih. A najviše je civilnih odijela, od seljačkih gunjeva do gradskih kaputa i pantalona; od vojničkih cokula i seljačkih opanaka do niskih cipela. Ovo šarenilo nam ne smeta, nismo mi krivi što su jugoslovenska gospoda, generali i ministri, predali vojne fabrike i magacine okupatoru. Po tome kako nam je vojska obučena i obučena, vidi se njeno porijeklo i način na koji je stvorena, a to nam može samo da služi na čast, možemo zbog toga da budemo ponosni. Neka je slabo obučena naša kolona, mi se njome ponosimo, jer je to vojska radnika i seljaka, đaka i intelektualaca, onih koji su ostali vjerni svome narodu i njegovoj borbi za slobodu i bolji život. Kad bi došao neko ko nije vidio naše jedinice u jurišu na neprijatelja, mogao bi da dade primjedbu na nevojnički izgled boraca. Međutim, mi ne bismo pristali da mijenjamo ove naše čete i bataljone ni za kakvu drugu vojsku, ne znam kako obučenu i izvježbanu... «⁴⁶⁵

*

Pored recenzenata Danila Komnenovića i Žike Stojića, Sveta Kovačevića (glavnog i odgovornog urednika edicije »Hercegovina u NOB«), Rajka Šarenca (odgovornog urednika Vojnoizdavačkog i novinskog centra u Beogradu), Snežane Tmušić, urednika VINC-a, i članova Odbora za pisanje monografije o 13. hercegovačkoj udarnoj brigadi Milorada Kujačića, Draga Vukovića, Luke Ratkovića, Asima Pervana, Milana Grka i Lazara Čvora, kojima sam veoma zahvalan na prilježnoj

⁴⁶⁵) Vlado Šegrt: »Ratne uspomenes«, »Vojno delo«, Beograd, 1964, str. 468.

saradnji radi opšteg i stručnog poboljšanja i vjerodostojnosti ovog istoriografskog i dokumentarnog pripovijedanja o 13. brigadi, pružanja podataka i čitanja rukopisa, takođe izražavam zahvalnost što mi se pružila prilika da se i ovim putem zahvalim svojim ratnim drugovima koji su, pored činjenica i doživljaja koje su mi saopštavali tokom mog četvorogodišnjeg prikupljanja gradje, ovaj rukopis pročitali i blagovremene stavili svoja dragocjena zapažanja i, na taj način, doprinijeli da ovaj tekst bude i naša zajednička priča o 13. brigadi: Enveru Ćemaloviću, Milanu Tabakoviću, Muharemu Krešu, Novaku Anđeliću, Milanu Bjelogriću, Kostu Durici, Anđelku Beloviću, Gojku Uljareviću, Muhamedu Kresi, Fadilu Numiću, Sulji Ćerimagiću i Safetu Šefkiću.

Isto tako hvala drugaricama i drugovima koji su mi kazivali svoja sjećanja: Lutvi Džuburu, Raski Elezović, Maksimu Bulutu, Mehmedu Trbonji, Hasanu Beribaku, Mirku Ignjatiću, Boriši Mandiću, Vukoti Miloševiću, Mehmedu Frenji, Veljku Okuki, Peru Vukoju, Milanu Kneževiću, Slavku Ivaniševiću, Radu Aleksiću, Dušanu Skrbi, Salku Repeši, Milanu Šarencu, Faiku Sunagiću, Abdulahu Pirkiću, Marici Gačić, Radovanu Dobraniću, Stevi Steviću, Huseinu Alikalfiću, Savu Govedarici, Obradu Gaćinoviću, Branku Vukoviću, Mehmedu Sadoviću, Saliku Cesiru, Mehi Kokanoviću, Vladu Borozanu, Džanku Nuhiću, Mladenu Bjelici, Ilfetu Hadžiću, Danilu Andriću, Tahiru Koraću, Radovanu Radovanoviću, Mladenu Antunoviću, Maksimu Vučkoviću, Slavu Ćučkoviću i Mustafi Kalajdžiću.

Emir Pašić, politički delegat voda u Drugom bataljonu, mostarski skojevac, teško ranjen na brdu Rogalj (Ivan-planina) 6. marta 1945. U pokušaju da ga spasi poginule su, jedna pored druge, tri hrabre bolničarke Hrvatica, Srpkinja i Muslimanka: Zdenka Karačić, bolničarka Drugog bataljona, Ljubica Remetić, referent saniteta Četvrtog bataljona i Emina Merdan, bolničarka Drugog bataljona



Emir Pašić

Zdenka Karačić



Ljubica Remetić



Emina Merdan



Omladina Bosanske krajine pozdravlja borce 29. divizije na njenom putu ka Sloveniji, aprila 1945.





Trinaesta brigada na maršu kroz Liku, aprila 1945.

U Istri, maja 1945. Slavoluk oslobodiocima



★
ШТАБ
ДП ХЕРЦ.НО.УД.БРИГАДА
XXIX УД.ДИВИЗИЈЕ

Доб.број 9.1.1941
Датум 9.1.1941

УНО.ОП.П.
УНО.ДИВИЗИЈЕ-КОМАНДИРАНИЈЕ ПИ
Бр.Пол. 24-V
К. 1125

ШТАБУ XXIX ХЕРЦ.УНАРНЕ ДИВИЗИЈЕ Ј.А.

Dostavljamo izvještaj o radu brigade u vremenu od 6. maja do 9. maja t.g. :

6. maja t.g. po zauzeđu i likvidiranju Borovnice koju je neprijatelj branio, brigada se je smjestila na prostoru Plevelje-Kamnik-Preserje. Medjutim po naredjenju štaba divizije brigada je u 20 časova izvršila pokret preko Borovnice-Vert-Vrnik-Ligojne na prostor Hojbur-Vrdenci, gdje je došla 7-og maja u 6 časova. Neprijatelj nas je dočeka u jačini oko 1.800 dobrovoljaca i 200 domobranaca, za kojega nismo obavješteni, te usljed jače nadmoćnosti i boljeg položaja bili smo prinudjeni da se povučemo na liniju Kremnik-Masvar-Zažar. Neprijatelj je držao položaje Kožiljek /k-788/-Samatorice /k-669/-Flake-Koreno-Stujice, i sa tih položaja tukao je naše po ožaje sa teškim bacačima i protivkolcima. Istog dana u 19,30 časova izvršili smo napad sa tri bataljona koji su bili na položajima, na neprijateljske položaje ali nismo uspjeli ovladati sa neprijateljskim položajima, jer je neprijatelj bio mnogobrojno jači kako u ljudstvu tako i u naoružanju, a osim toga neprijatelj je uporno branio svoje odbranbene položaje. Jedini uspjeh kojeg smo te večeri postigli jeste da smo ovladali sa /k-669/Samatorice.

8-og maja t.g. pošto je XI. i XIV. brigada ovladala sa linijom Log-Brezje mi smo rokirali jedan bataljon na lijevo krilo da pomogne našem 2. bataljonu i obuhvatnim napadom napali smo neprijateljske položaje. Ovakvim napadom i iznenadili smo neprijatelja uspjeli ovladati sa Kožiljek /k-788/ pođije čega je neprijatelj počeo neglo ostupati, te su naša dva bataljona ovladali sa Flake-Koreno-Stujice i odmah produžili gonjenje neprijatelja u pravcu Polhov Gradac-Dvor kuda je isti ostupio.

Naši bataljoni 9-og ov. mj. u jutro uspjeli su ovladati sa Polhov Gradac i Dvor, te su nastavili gonjenje neprijatelja prema skokjoj Loki koji je u paničnom strahu bježao. Sa ovim djelovima vodili su borbu naša dva bataljona dok smo sa dva bataljona produžili napredovanje u pravcu St. Vida gdje smo došli u 17,30 časova.

Raspored naših bataljona po dolasku u St. Vid jeste na prostoru St. Vid-Babin Do-Stanižice-Višmorje.

Po dolasku u St. Vid dobili smo naredjenje od toga štaba da nastavimo gonjenje neprijatelja u pravcu Kranj. Neprijatelj, kako svabe tako i Nedičevci jutros su ostupili u pravcu Kranja i u svom ostupanju porušili su most kod Medvode, te u koliko bude potrebno da brigada krene u pravcu Kranja trebao bi inžinjerski bataljon sa u toku noći napraviti most preko rijeke Save u s. Medvode, kao i da uputi minersko odijenje radi pregleda komunikacije, jer je vjerovatno da je komunikacija Medvode-Kranj minirana.

U svim borbama od 6-og do 9-og maja ov. g. seključno imali smo 5 mrtvih i 18 ranjenih drugova, dok neprijateljske gubitke tačno nismo, ali po iskazu mješтана neprijatelj je imao velike gubitke kako u mrtvim tako u ranjenim.

Mi ćemo u toku sutrašnjeg dana izvršiti gonjenje neprijatelja u pravcu Kranja sa dva bataljona i mislimo da je potrebno da nam dodijelita jedan šateriju artilerije sa jednim flakom nama na upotrebu, kako bi u toku sutrašnjeg dana ovladali sa Kranjom.

Smrt Fašizmu + Sloboda Narodu!

v.d. Polkoma, kapetan

J. P. P. P. P.

Načelnik, major

J. P. P. P.

v.d. Zamjenik komandanta
poručnik,

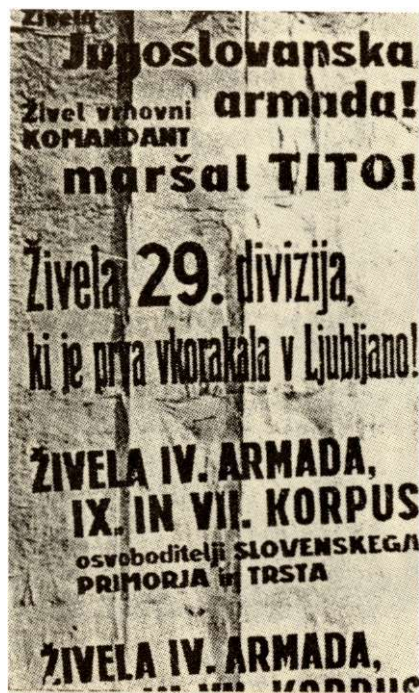
h. P. P. P.



Izveštaj Štaba 13. brigade o borbama od 6. do 9. maja 1945.



Istaknuti borac, komandir voda u
1. četi Trećeg bataljona Milan
Matković poginuo u borbi za
slobodjenje Postojne, 2. maja 1945.



Na ljubljanskim ulicama maja 1945.
Pozdrav oslobodiocima

Komandni sastav Četvrtog bataljona u Novom, 25. maja 1945.





Borci Trinaeste brigade na tenkovima i kamionima u Rakeku, početkom maja 1945.

Članovi Propagandnog odsjeka Brigade proslavljaju kraj rata u vodama Bledskog jezera u noći između 14. i 15. maja 1945.





Vojni i politički rukovodioci Prvog bataljona Brigade u Novom 25. maja 1945. Stoje: Fadil Numić, Avgustin Čerkez, Sulejman Prohić, Muhamed Kreso, Hamdija Peco, Mustafa Hamzić, Nikola Pavličević, Danilo Čolović, Dzanko Nuhić, Muhamed Ramić, Mujo Marić. Kleče: Suljo Čerimagić, Vlado Lojpur, Lazar Čvoro, Savo Savčić, Borisa Maiđić, Alija Hadžialić i Jefto Kašiković

Štab Brigade sa štabovima bataljona u Novom, krajem maja 1945.





Novi, 25. maja 1945.

Politički komesar 29. divizije Vukašin Mićunović u pratnji komandanta Milana Tabakovića (između njih, pozadi, komandant Trećeg bataljona Novica Kijac) vrše smotru, nakon čega se bataljoni prebacuju brodovima (od 26. do 30. maja) do Metkovića i zapadne Hercegovine

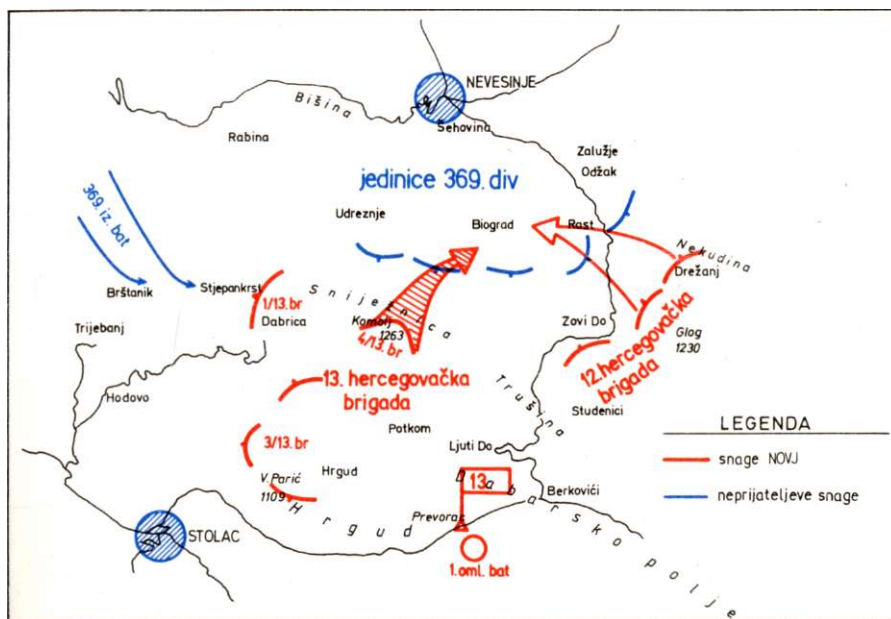




Na Vrhovniku kod Domanovića, 20. maja 1984. svečano je obilježena 40-godišnjica formiranja Brigade

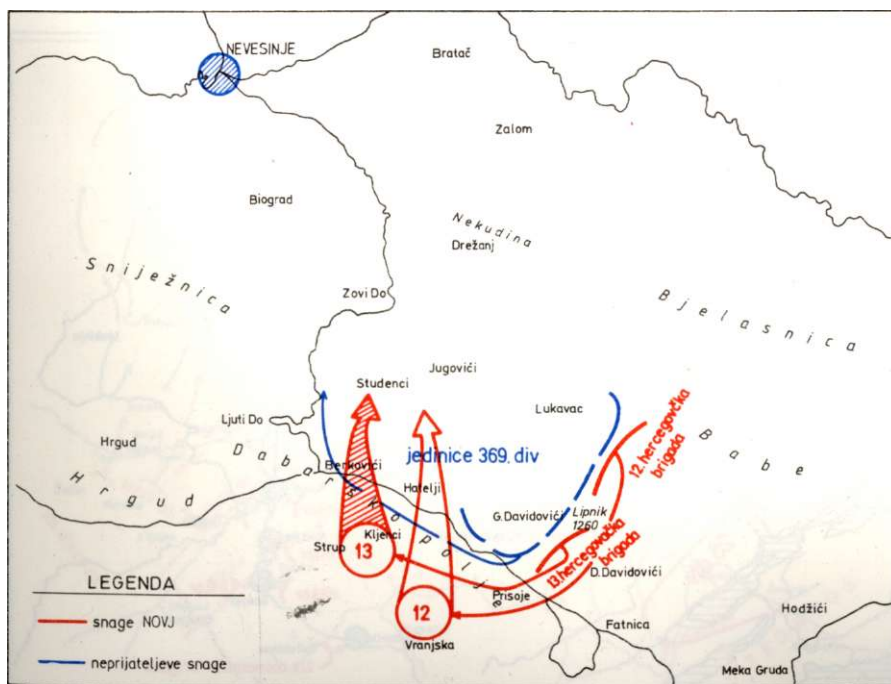
Na svečanosti godišnjice formiranja Brigade govorio je prvi politički komesar Brigade general-pukovnik Enver Čemalović

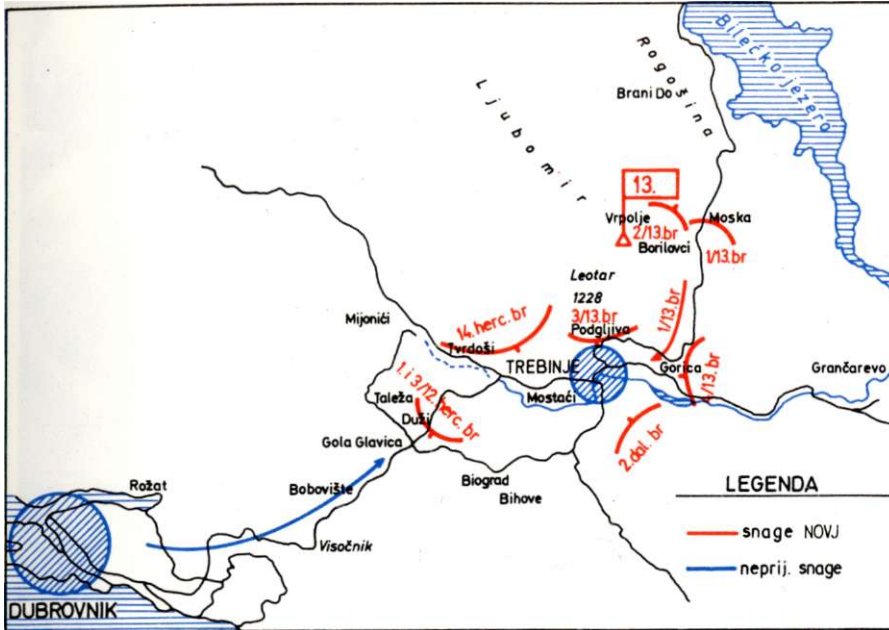




Protivnapad grupe bataljona u neprijateljevu pozadinu radi pribavljanja municije (sredinom jula 1944)

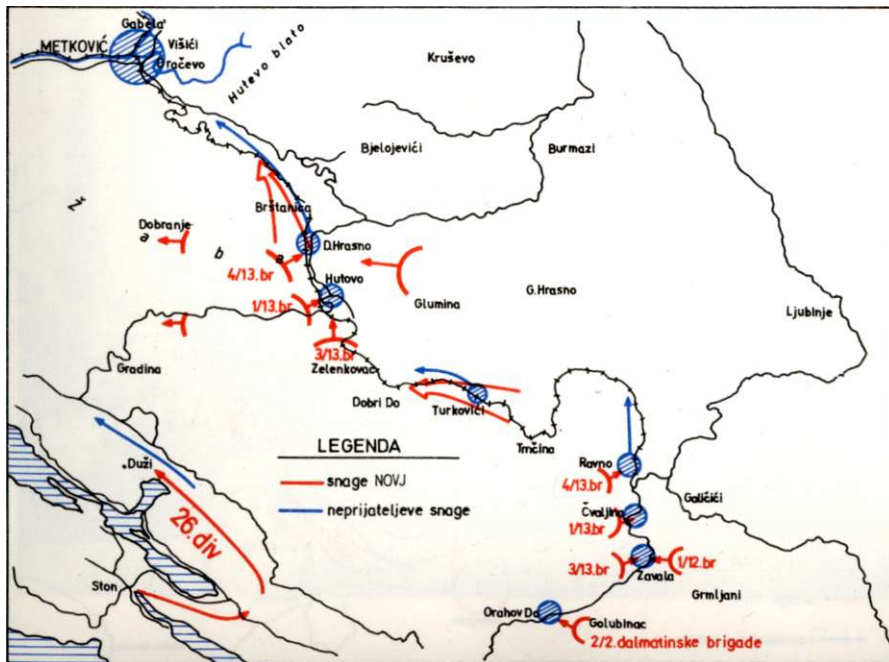
Obilazni protivnapad 13. i 12. hercegovačke brigade u neprijateljevu pozadinu u noći 28/29. jula 1944.

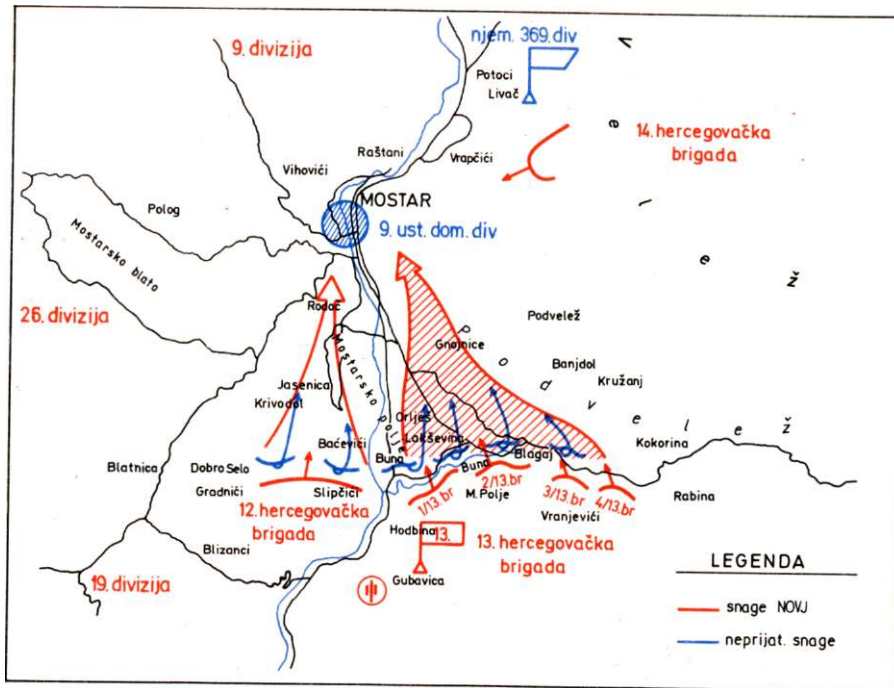




Oslobođenje Trebinja
(4. - 6. oktobar 1944)

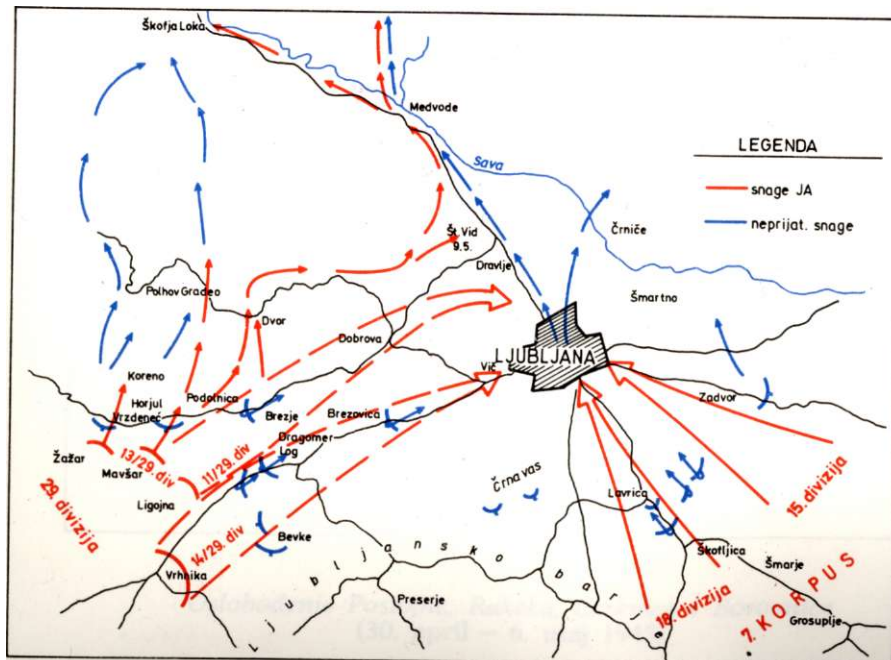
Borbe na ielezničkoj pruzi Hum (Zavala) - Gabela
(14. - 25. oktobar 1944)





Oslobođenje Mostara
(14. februar 1945)

Oslobođenje Ljubljane
(6. - 9. maj 1945)



Prilozi

STARJEŠINSKI SASTAV TRINAESTE HERCEGOVAČKE
NOU BRIGADE⁰

Štab brigade

Komandanti

Danilo KOMNENOVIC (14. V 44 - 9. IX 44)
Milorad KUJAČIĆ (9. IX 44 - 15. III 45)
Milan TABAKOVIĆ (22. III 45 - 15. V 45)

Zamjenici komandanta

Milorad KUJAČIĆ (14. V 44 - 9. IX 44)
Milan TABAKOVIĆ (9. IX 44 - 22. III 45)
Maksim BULUT (22. II 45 - 15. V 45)

Politički komesari

Enver ĆEMALOVIĆ (14. V 44 - 2. II 45)
Luka RATKOVIĆ (III 45 - 15. V 45)

Pomoćnici pol. komesara

Novak ANĐELIĆ (14. V 44 - XII 44)
Dragutin VUKOVIĆ (XII 44 - 15. V 45)

Načelnici Štaba

Branislav KISIĆ (19. VIII 44 - 16. XI 44)
Smail BALALIĆ (16. XI 44 - 27. III 45)
Husein ALIKALFIĆ (22. III 45 - 15. V 45)

Operativni oficir

Pavle KOMNENIĆ (- 12. I 1945)

Obavještajni oficiri

Risto PRAMENKO (18. VI 44 - 12. I 45)
Pavle KOMNENIĆ (12. I 45 - 15. V 45)

Načelnici veze

Savo GOVEDARICA (17. XI 44 - 4. II 45)
Ešref FRENJO (14. II 45 - 15. V 45)

⁰ Pregled starješinskog sastava - koji je zasnovan na personalnim dokumentima 29. divizije iz Vojnoistorijskog instituta, na osnovu sastava Štaba brigade i štabova bataljona iz knjige »29. hercegovačka divizija«, na podacima boračkih organizacija iz većine hercegovačkih mjesta i sjećanjima boraca i starješina 13. brigade - nije, vjerovatno, sasvim potpun, jer sva dokumenta o postavljenjima nisu sačuvana ili ih autor nije pronašao, a i sjećanja mogu biti varljiva. U pregled nisu unijeta imena starješina Omladinskog bataljona koji je bio privremeno u sastavu 13. brigade (uključen je u 14. hercegovačku brigadu početkom septembra 1944). Komandiri i komesari četa su mahom bili i zamjenici odnosno pomoćnici, uz napomenu da su bile veoma česte izmjene u komandama četa, pogotovo vodova, zbog ranjavanja, pogibije ili odlaska iz jedne u drugu četu ili bataljon, odnosno drugu jedinicu.

Intendanti

Nenad Karadeglija (18. VI 44 - 4. VIII 44)
Branko SLIJEPCević (4. VIII 44 - 19. XII 44)
Mehmed Frenjo (19. XII 44 - 15. V 45)
Ilija KUKIĆ, zamjenik
Slavko IVANISEVIC, zamjenik

Referent saniteta

Alija Krpo (14. V 44 - 15. V 45)
Jerko BULAT, zamjenik
Mersa HASANBEGOVIĆ, zamjenik
Rea Almozlino, pomoćnik
Angela LAMBIĆ, zamjenik

Opunomoćstvo OZNE

Vukota MILOSEVIC (14. X 44 - 15. V 45)
Obrad GAĆINOVIĆ, zamjenik

Omladinski rukovodioci

Lutvo Džubur (13. VI 44 - 12. I 45)
Veljko Barbieri (12. I 45 - 15. V 45)

Pri Štabu brigade

Propagandni odsjek štaba brigade

Mehmed DVIZAC (šef Odsjeka); šefovi sekcija - Gašo MIJANOVIĆ (za kulturno-prosvjetno vaspitanje), Mensur SEFEROVIĆ (za štampu), Danilo MIJANOVIĆ (za političku propagandu), Nedeljko TADIĆ (za fotosekciju); članovi: Dušan ZELEN, Salem BEHLILOVIĆ, Mehmed SADOVIĆ, Ibro Cekro, Rade ČOROVIC, Mustafa KALAJDŽIĆ (fotograf), Vahdet RESULBEGOVIĆ, Enver DADIĆ, Midhat ARSLANAGIĆ i Muhamed EFICA; sekretari: Muhamed KAPETANOVIĆ i Ahmed SARAJLIĆ

Omladinska četa

Komandiri: Rezak DŽUMHUR, Mirko SULOVIĆ, Gojko ULJAREVIĆ (zamjenik); politički komesari: Džemal NOVO, Rade VUKOVIĆ (pomoćnik)

Prateća četa

Komandiri: Mustafa HAMZIĆ, Gojko UUAREVIĆ (zamjenik); politički komesari: Rade VUKOVIĆ, Maksim VUCKOVIĆ (pomoćnik)

Sifrant Štaba brigade

Branko Vuković

Brigadna bolnica

Politički komesari: Ibrahim CEKRO, Dušan MILIĆEVIĆ; *Pre-
vijalište*: politički komesar Hrvoje VIDOVIĆ; *Bolnički vod*:
vodnik Aleksandar KRIŽEVSKI

Izviđački vod

Komandiri: Marko KIJAC, Vlado BOŠKOVIĆ, politički dele-
gat Džemil HAMZA

Odsjek za naoružanje

Čedo TASOVAC; komandir voda za vezu - Velija ARSLANA-
GIĆ, komandiri kurira - Rajko TRKUUA, Jusuf SLIPAC

Prvi bataljon

Štab bataljona

Komandanti

Mehmed TRBONJA (25. V 44 - 18. VI 44)
Omer MRGAN (18. VI 44 - 10. VIII 44)
Milan BJELOGRLIĆ (10. VIII 44 - 11. IX 44)
Krstó DABOVIĆ (10. IX 44 - 3. XII 44)
Lazar ČVORO (3. XII 44 - 15. V 45)

Zamjenici komandanta

Husein ALIKALFIĆ (25. V 44 - 12. VII 44)
Lazar ČVORO (12. VII 44 - 3. XII 44)
Boriša MANDIĆ (12. XII 44 - 15. V 45)

Politički komesar

Fadie NUMIĆ (25. V 44 - 15. V 45)

Pomoćnici pol. komesara

Asim PERVAN (25. V 44 - 7. VIII 44)
Milan KNEŽEVIĆ
Suljo ČERIMAGIĆ (3. X 44 - 15. V 45)

Referenti saniteta

Ziba SELIMHODŽIĆ
Munsifa EFICA
Šefika MIŠIĆ
Raska ELEZOVIĆ
Mileva ILIĆ
Vasilija ĐURASOVIĆ
Azra ČIŠIĆ

Intendanti

Ilija ANDRIĆ
Ibrahim MARIĆ
Tahir KORAC
Osman GOZO

Obaveštajni oficiri

Muja TUCAKOVIĆ
Alija KRESO

Bataljonski biro Skoja²⁾

Savo ŠINDIK (sekretar), Muhamed KRESO, Mithat HADŽIO-
SMANOVIĆ i Ilfet HADŽIĆ

Komanda 1. čete

Komandiri

Lazar ČVORO
Rašid HODŽIĆ
Muhamed Ramić
Mustafa HAMZIĆ
Omer LIVNJAK (zamjenik)
Savo SAVČIĆ (zamjenik)
Danilo ČOLOVIĆ (zamjenik)
Salko ĆESIR (zamjenik)
Ljubo BUTULIJA (zamjenik)
Avgustin ČERKEZ (zamjenik)

Politički komesari

Branko RUSKOVIĆ
Muhamed KRESO
Milan KNEŽEVIĆ (pomoćnik)
Mladen VUKANOVIĆ (pomoćnik)
Faik SUNAGIĆ (pomoćnik)
Alija HADŽIALIĆ (pomoćnik)

Komanda 2. čete

Komandiri

Drago SARIĆ
Rašid HODŽIĆ
Mirko ŠULOVIĆ
Savo SAVČIĆ
Fadil RIDANOVIĆ (zamjenik)
Tahir KORAC (zamjenik)
Muhamed RAMIĆ (zamjenik)

²⁾ U pregledu objavljujemo samo prvi sastav biroa Skoj-a u 1, 3. i 4. bataljonu (na osnovu izvještaja Brigadnog komiteta Skoja upućenom Oblasnom komitetu Skoia za Hercegovinu 12. avgusta 1944. Za 2. bataljon, a kasnije i za omladinska rukovodstva sva četiri bataljona, nismo mogli prikupiti vjerodostojnije podatke, uglavnom zbog veoma čestih izmjena.

Politički komesari

Halil MEHMEDBAŠIĆ
Milan KNEŽEVIĆ
Sulejman PROHIĆ
Mustafa GRABOVAC (pomoćnik)
Stevo RAČIĆ (pomoćnik)

Komanda 3. čete

Komandiri

Sćepo ŠARIĆ
Jusuf SLIPAC
Husein SEFO
Danilo ČOLOVIĆ
Salko ČESIR (zamjenik)
Vlado PIVAC (zamjenik)
Vlado LOJPUR (zamjenik)

Politički komesari

Mehmed DVIZAC
Nikola PAVLIČEVIĆ
Hamdija PECO (pomoćnik)
Meho KOKANOVIĆ (pomoćnik)

Prateća četa

Komandiri

Džanko NUHIĆ
Mujo Marić (zamjenik)

Politički komesari

Mensur SEFEROVIĆ
Jefto KAŠIKOVIĆ
Mladen BJELICA (pomoćnik)
Obrad SLIJEPČEVIĆ (pomoćnik)

Drugi bataljon

Štab bataljona

Komandanti

Omer MRGAN (30. VIII 44 - 3. XII 44)
Krstó DABOVIĆ (3. XII 44 - 7. V 45)

Zamjenici komandanta

Spiro SAMARDŽIĆ (10. IX 44 - 12. I 45)
Boriša DRAGUMILO (12. I 45 - 15. V 45)

Politički komesari

Safet ŠEFKIĆ (30. VIII 44 - 12. I 45)
Hasan BERIBAK (12. I 45 - III 45)
Stevo MIĆEVIĆ (22. III 45 - 15. V 45)

Pomoćnici komesara

Branko RUSKOVIĆ (10. IX 44 - 12. I 44)
Hasan BERIBAK (12. I 44 - 12. I 45)
Lutvo DŽUBUR (12. I 45 - 15. V 45)

Referenti saniteta

Raska ELEZOVIĆ
Mersada HASANBEGOVIĆ

Intendanti

Šerif HODŽIĆ
Tahir KORAC
Rašid OMANOVIĆ

Obavještajni oficir

Spasoje VUKOJE

Komanda 1. čete

Komandiri

Ljubo KOKOTOVIĆ
Miloš JAGODIĆ
Alija ZVIZDIĆ
Alija RAHIĆ (zamjenik)

Politički komesari

Hasan BERIBAK
Suljo BEKTAŠEVIĆ
Esad HUMO (pomoćnik)

Komanda 2. čete

Komandiri

Omer BEŠO
Dušan ŠKRBA
Bećir OMANIĆ (zamjenik)

Politički komesari

Mustafa GRABOVAC
Ilfet HADŽIĆ
Đuro ĐURICA
Danilo BAJAT
Idriz KOSO (pomoćnik)

Komanda 3. čete

Komandiri

Husein KRESO
Hamid MUŠINOVIĆ
Meho BEŠO (zamjenik)
Dušan MILIĆEVIĆ (zamjenik)

Komesari čete

Jovo ŠINIKOVIĆ
Danilo TOHOLJ
Gašo MIJANOVIĆ
Alija VELEDAR (pomoćnik)
Nikola KOŠIĆ (pomoćnik)

Prateća četa

Komandiri

Ibrahim VUK
Ragib ŠLJOKA (zamjenik)

Politički komesari

Mensur SEFEROVIĆ
Mithat HADŽIOSMANOVIĆ (pomoćnik)

Treći bataljon

Štab bataljona

Komandanti

Spaso DOBRANIĆ (18. VI 44 - 6. X 44)
Novica KIJAC (3. XII 44 - 15. V 45)

Zamjenici komandanta

Milan BILIĆ (VII 44 - VIII 44)
Novica KIJAC (1. X 44 - 3. XII 44)
Veljko OKUKA (3. XII 44 - 45)

Politički komesari

Sveto KOVAČEVIĆ (13. VI 44 - 7. XII 44)
Rajko MILOŠEVIĆ (19. XII 44 - 19. III 45)
Janko KUNDAČINA (III 44 - 15. V 45)

Pomoćnik pol. komesara

Kosto ĐURICA (13. VI 44 - 15. V 45)

Referenti saniteta

Andelko GORDIĆ
Angela LAMBIĆ
Mileva ILIĆ
Desa ANTEU

Intendanti bataljona

Slavko IVANISEVIC
Jovan ŠEŠLIJA
Branko SAMARDŽIĆ (zamjenik)

Obavještajni oficir

Ilija BJELICA

Bataljonski biro Skoja

Veljko BARBIJERI (sekretar), Žarko RUŽIĆ, Radovan ANTU-
NOVIĆ, Savo BJELICA, Milan PAVIĆ

Komanda 1. čete

Komandiri

Veljko OKUKA
Vlado SIKIMIĆ
Pero MARIĆ
Stevan BJELICA (zamjenik)

Politički komesari

Slavko BRKIĆ
Jovo LUČIĆ
Ešref HODŽIĆ
Janko KUNDAČINA (pomoćnik)
Radoslav ANTUNOVIĆ (pomoćnik)

Komanda 2. čete

Komandiri

Spiro SAMARDŽIĆ
Radovan RADOVANOVIĆ
Rajko KULJIĆ
Đuro MILIVOJEVIĆ (zamjenik)
Slavko PILJEVIĆ (zamjenik)

Politički komesari

Radovan DOBRANIĆ
Jovo POPADIĆ
Vlado SUKIĆ MILIVOJEVIĆ (pomoćnik)
Danilo TOHOLJ (pomoćnik)

Komanda 3. čete

Komandiri

Milorad POPARA
Vlado PIVAC
Žarko ŠUPLJEGLAV (zamjenik)
Spaso IVANISEVIC (zamjenik)

Politički komesari

Ilfet HADŽIĆ
Branko MIHIĆ
Muharem ZUHRIC
Janko KUNDAČINA (pomoćnik)
Niko ŠAKOTA (pomoćnik)
Vlado ŠUKIĆ MILIVOJEVIĆ (pomoćnik)

Komanda Prateće čete

Komandiri

Radovan RADOVANOVIĆ
Tripo ĐURICA

Politički komesari

Slavko ŠUKIĆ MILIVOJEVIĆ
Vlado ŠUKIĆ MILIVOJEVIĆ
Milko PUDAR
Antun KORDIĆ (pomoćnik)
Radoslav ANTUNOVIĆ (pomoćnik)

Četvrti bataljon

Stab bataljona

Komandanti

Milan TABAKOVIĆ (15. V 44 - 4. IX 44)
Milan BJELOGRLIĆ (11. IX 44 - 10. III 45)
Branko MILIĆEVIĆ (22. III 45 - 15. V 45)

Zamjenici komandanta

Milan BJELOGRLIĆ (15. V 44 - 10. VIII 44)
Pero VUKOJE (10. IX 44 - XII 44)
Branko MILIĆEVIĆ (3. XII 44 - 22. III 45)
Vlado VUKOJE (22. III 45 -)

Politički komesari

Nikola KOMNENIĆ (12. V 44 - 20. VI 44)
Stevo MIĆEVIĆ (25. V 44 - 22. III 45)
Anđelko BELOVIĆ (22. III 45 - 15. V 45)

Zamjenici pol. kom.

Mirko IGNJATIĆ (15. V 44 - 4. IX 44)

Milan GRK (4. IX 44 - 15. V 45)

Referenti saniteta

Angisa BAJROVIĆ

Vasilija ĐURASOVIĆ

Intendanti bataljona

Rade SLIJEPČEVIĆ

Ilija KUKIĆ

Blagoje GAĆINA

Jovan ŠEŠLIJA (zamjenik)

Mehmed KAJTAZ

Obavještajni oficiri

Spasoje VUKOJE

Salko REPEŠA

Šef odsjeka naoružanja

Gojko Komnenić

Bataljonski biro Skoja

Rade ALEKSIĆ (sekretar), Vlado ŠARENAC, Veljko BARBIJE-

RI, Đuraš BALDO, Milan KOMNENIĆ

Komanda 1. čete

Komandiri

Danilo ANDRIĆ

Bojo MILOŠEVIĆ

Branko VUJOVIĆ

Augustin ČERKEZ (zamjenik)

Politički komesari

Rajko MILOŠEVIĆ

Josip KALCARJEV

Danilo RUŽIĆ

Ilija MEDAN (pomoćnik)

Rezak DŽUMHUR (pomoćnik)

Komanda 2. čete

Komandiri

Žarko ILIĆ

Todor KOMNENIĆ

Branko MILIĆEVIĆ

Boriša ČORLIJA

Danilo VUKOJE

Rade CORLIJA (zamjenik)

Politički komesari

Mitar LOJOVIĆ
Anđelko BELOVIĆ
Savo ŠINDIK (pomoćnik)
Jefto KAŠIKOVIĆ

Komanda 3. čete

Komandiri

Vukota MILOŠEVIĆ
Vlado VUKOJE
Todor KOMNENIĆ
Spasoje SALATIĆ (zamjenik)

Politički komesari

Radovan DOBRANIĆ
Ilija MEDAN
Milan GRK (pomoćnik)
Milan ŠARENAC (pomoćnik)

Komanda Prateće čete

Komandiri

Vlado VUKOJE
Spasoje SALATIĆ
Žarko MILOŠEVIĆ (zamjenik)

Politički komesari

Muhamed REBAC
Jovo RUŽIĆ
Obrad GAČINA (pomoćnik)
Gajo TABAKOVIĆ (pomoćnik)

POGINULI BORCI I STARJEŠINE 13. HERCEGOVAČKE
NOU BRIGADE¹⁾
(14. maj 1944 - 15. maj 1945. god.)

A

- ABRAMOVIĆ (Đorđa) Milan, 1926, Celebići, Konjic, 6. 4. 1945, Blažuj, 2. bat.
- ARAR (Jure) Nikola, 1911, Šurmanci, Mostar, 26. 3. 1945, Lug, 2. bat.
- ARSIC (Živana) Ljubomir, 1913, Babušnica, Požarevac, 28. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.
- ARTUKOVIĆ Gojko, Klobuk kod Ljubuškog, krajem marta 1945, Ivan-planina
- ARSENOVIĆ (Ilije) Simo, 1910, Biokovo, Konjic, 4. 5. 1945, Rakek, 1. bat.
- ANĐELIĆ (Radovana) Veljko, 1924, Dubočani, Trebinje, ranjen krajem 1944, umro u bolnici, 1. bat.
- AHMETOVIĆ (Beće) Fehim, 1925, Ostrožac, 19. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.

B

- BABIĆ (Stojana) Mihajlo, 1917, Malo Polje, Mostar, 26. 3. 1945. u Podorošcu (Ivan-planina), 3. bat.
- BAJRAMOVIĆ (Jove) Vojin, 1911, Hrgud, Borkovići, Stolac, 2. 2. 1945, Čapljina, 4. bat.
- BATLAK (Sadika) Safet, 1925, Mostar, jula 1944. Trusina, 1. bat.
- BARBIR (Luke) Stipo, 6. 12. 1944, Jasen, 4. bat.
- BALAVAC (Muje) Bećir, 1923, Aladinići, Stolac, 2. bat.
- BEŠO (Mustafe) Mehmed, 1916, Berane, Stolac, 2. 5. 1945.
- BEGOVIĆ (Mehe) Muho, 1924, Donja Jablanica, 27. 3. 1945, Ivan-planina, 2. bat.
- BEGOVIĆ (Bećira) Sulejman, 1921, Jablanica, 6. 3. 1945, k. Dragalj, Ivan-planina, 2. bat.
- BENDER (Nikole) Nikola, 1913, Velja Međa, Trebinje, 5. 3. 1945, Ivan-planina, 3. bat.
- BEŠO (Ahmeta) Omer, 1914, Berane, Stolac, 27. 10. 1944, Crnići, 2. bat.
- BEHRAM (Alije) Hivzo, 1920, 29. 9. 1944, Kravica, 1. bat.
- BEGOVIĆ (Durana) Osman, 1924, Kokorina, Mostar, 19. 3. 1944, Mali Ivan, 3. bat.
- BEGOVIĆ (Ibre) Hakija, 1895, Orahovac, Lastva, 5. 5. 1945, Logatec, 3. bat.

Za većinu od 328 poginulih boraca i starješina navedeni su prezime, očevo ime i ime, kada i gdje je rođen (selo, opština ili srez), kada i gdje je poginuo, bataljon. Podaci su zasnovani na knjizi poginulih boraca 29. hercegovačke NOU divizije iz Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, spomen-knjigama palih boraca koje su posljednjih godina objavljene u Trebinju, Nevesinju, Čapljini, Bileći, Mostaru i Gacku, zatim na osnovu posebnih pregleda poginulih boraca iz većine boračkih organizacija hercegovačkih opština koje je dobio Odbor za pisanje monografije o 13. brigadi, kao i na knjizi »29. hercegovačka divizija«, i na sjećanjima boraca. Za pojedine borce, ipak, podaci nisu potpuni.

BIJAVICA (Avde) Avdo, 1910, Vijonica, Mostar, 19. 12. 1944, Kamena, 3. bat.
 BILIĆ Arif, Sarajevo, 27. 10. 1944, Pijesci
 BIJEDIĆ (Alije) Zaim, 1912, G. Grančarevo, Lastva, novembar 1944, Buna, Prateća četa, 2. bat.
 BIŠCEVIĆ (Saliha) Salko, 1928, Mostar, 18. 9. 1944, Trnovica kod Slanog, 1. bat.
 BOJČIĆ (Hasana) Fejzo, 1927, Ševaš-Njive, Čapljina, 30. 4. 1945, Postojna, 1. bat.
 BOŠKOVIĆ (Nikole) Radojka, 1926, Mrkonjići, Trebinje, 1. 5. 1945, Postojna, 3. bat.
 BOROVIĆ (Mije) Milan, Trebižat, Čapljina, 1. 3. 1945, Ostrožac, 3. bat.
 BOSKAILO (Ibre) Bećir, 1928, Hodovo, Malo Polje, 3. 12. 1944. 2. bat.
 BOŠKAILO (Hasana) Velija, 1927, Počitelj, Čapljina, 2. 2. 1945, Dretelj, Buna, Prateša četa, 4. bat.
 BOŠNJAK Vlado, Bijela Rudina, Bileća, 2. bat.
 BOJANIĆ (M) NENAD, 1925, Fatnica, Bileća, 14. 7. 1944, Trusina, 4. bat.
 BOKIĆ (Obrena) Gavriilo, 1903, Domaševo, Trebinje, 6. 5. 1945, Džinova Mahala, 4. bat.
 BUTULIJA (Mitra) Ljubo, 1920, Mosko, Trebinje, 4. 4. 1945, Ivan-sedlo, 1. bat.
 BUTULIJA (Goluba) Danilo, 1921, Mosko, Trebinje, 1. 3. 1945, Ribići, Konjic, 1. bat.
 BUTULIJA (Koste) Radoslav, 1923, Mosko, Trebinje, 6. 12. 1944, Hodbina, Rotimlja, Stolac, 1. bat.
 BUZALJKO (Alije) Omer, 1922, Poplašići, Stolac, 27. 3. 1945, Ivan-sedlo, 2. bat.
 BUZALJKO (Sule) Ibrahim, 1926, Todorovići, Stolac, 19. 3. 1945, Mali Ivan, 2. bat.
 BUCUK (Huse) Agan, 1918, Višići, Čapljina, 6. 12. 1944, Crni Vrh, 4. bat.
 BUBALO (Bože) Pero, 1927, Ljubuški, 6. 4. 1945, Blažuj, 3. bat.
 BUZALJKO (Rizvana) Sadeta, 1919, Stolac, krajem 1944, kod Trebinja, bolničarka
 BULUT (Spasoja) Stojan Stevo, 1923, Prebilovci, Čapljina, oktobra 1944, D. Hrasno, 3. bat.
 BUĐEN (Petra) Danilo, 1928, Buđen, Trebinje, 25. 9. 1944, na Gljivi (Trebinje) 3. bat.
 BUCMAN (Ahmeta) Mujo, 1917, Rotimlja, Stolac, 2. bat.
 BJELICA (Mate) Stevan, 1915, Meča, Stolac, 25. 7. 1944, Trusina, 2. bat.
 BJELICA (Novice) Pavle, 1921, Meča, Stolac, 25. 7. 1944, Bezđeđe, 3. bat.
 BJELICA (Luke) Boško, 1923, Podkubaš, Stolac, 13. 7. 1944, Rotimlja, 3. bat.
 BRKIĆ (Muharema) Remzija, 1922, Mostar, krajem februara 1945, Ostrožac, 1. bat.
 BRIGA (Vejsila) Ragib, 1920, Cemernica, Rogatica, 1. maj 1945, Postojna, 3. bat.

V

- VELEDAR (Hadže) Omer, 1924, Počitelj, Čapljina, 19. 12. 1944, Kamena, 3. bat.
- VERAJA (Riste) Ilija, 1910, Čapljina, mart 1945, Ivan-sedlo
- VESELINOVIĆ (Obrena) Vićentije, 1911, Proščano, Rača, 1. 3. 1945, Ostrožac, 1. bat.
- VIDACIĆ (Riste) Dušan, 1914, s. Pijavice, Trebinje, 3. 5. 1945, Postojna, 3. bat.
- VIĐEN (Sulje) Mustafa, 1921, Gomeljani, Trebinje, 1. 5. 1945, Postojna, 4. bat.
- VILIĆ (Alekse) Mihajlo, 1914, Fatnica, Bileća, maj 1944, Dobrelji, 4. bat.
- VULETIĆ (Ilije) Karlo, 1914, Počitelj, Čapljina, 19. 12. 1944, Žulja, 3. bat.
- VUKOVIĆ (Gojka) Gojko-Rade, 1926, Mostar, marta 1945, na Ivan-planini, Prateća četa Štaba brigade
- VUKAJLOVIĆ (Đure) Zaharije, 1919, Nikšić, 1. 3. 1945, Ostrožac, 3. bat.
- VUKANOVIĆ (Ilije) Mladen, 1924, Dobromani, Trebinje, 27. 3. 1945, Ivan-sedlo, 1. bat.
- VUJINOVIĆ (Mehe) Ahmet, 1924, Poplat, Stolac, 8. 2. 1945, Hodbina, 2. bat.
- VLACIĆ (Nikole) Miloš, 1914, Police, Trebinje, 2. 2. 1945, Gradina, kod Čapljine, 4. bat.

G

- GAVRAN (Ivana) Ilija, 1914, Priboj, Ljubuški, 23. 2. 1945, Ostrožac, 3. bat.
- GACIĆ (Stojana) Mitar, 1922, Žitomislić, Mostar, 17. 7. 1944, Trusina, 1. bat.
- GOLUŽA (Marka) Boško, 1928, Pješivac, Stolac, 26. 11. 1944, Vilenjak, 2. bat.
- GOLUŽA (Vidoja) Đuro, 1926, Pješivac, Stolac, 6. 12. 1944, Kapjelina više Kraljevića, 4. bat.
- GOVORKO (Vice) Mile, 1927, Vašarovići, Ljubuški, 15. 3. 1945, Ivan-planina
- GÜSTIN (Stanka) Ilija, 1910, Zelenikovac, Hutovo, Čapljina, 17. 12. 1944, Vilenjak, 4. bat.
- GUTOŠIĆ (Mehe) Salko, 1927, Poplat, Stolac, krajem decembra 1944, Gubavica, 2. bat.
- GLOGOVAC (Radovana) Obren, 1912, Mosko, Trebinje, 7. 4. 1945, Dragalj (Ivan-planina), 4. bat.
- GLAVAŠ (Marka) Mirko, 1920, Hodbina, Mostar, 19. 12. 1944, Kamena, 3. bat.
- GRBO (Pere) Luka, 1915, Kubaš, Stolac, 2. 8. 1944, Hrgud, 3. bat.
- GRK (Loze) Vaso, 1920, Stupići, Stolac, 6. 4. 1944, Blažuj, 3. bat.
- GRKOVIC (Jove) Mihajlo, Zasad, Trebinje, 2. bat.

D

- DADIĆ (Smaila) ENVER, 1916, Mostar, 5. maja 1945, umro od tifusa u Vojnoj bolnici u Jajcu
- DEMIĆ (Salke) MUJO, 1917, Lakat, Nevesinje, 1. 5. 1945, Postojna, 4. bat.
- DELALIĆ (Ahmeta) OMER, 1925, Ostrožac, Jablanica, 19. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.
- DEMIROVIĆ (Sule) AHMET, 1927, Hodbina, Mostar, 6. 4. 1945, Ivan-planina, 1. bat.
- DELIĆ NOVICA, Simijevo, Bileća, 14. 2. 1945, Jarakova kita, 2. bat.
- DERVIŠ HAMZA, 28. 3. 1945, Ivan-planina, 1. bat.
- DELIĆ (Obrena) SAVO, 1917, Simijevo, Bileća, 29. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.
- DIZDAR (Avdije) HASAN, 1911, Mostar, 25. 7. 1944, Trusina
- DOMANJSKI HENRIK, Varšava, 1. 10. 1944, Kravica, 1. bat.
- DOBRANIĆ (Blagoja) RADOVAN, 1921, Meča, Stolac, 25. 7. 1944, Dabrica, 3. bat.
- DORKIĆ (Sime) BOŽIDAR, 1922, Zagreb, 19. 12. 1944, Kamena, 3. bat.
- DURAKOVIĆ Mustafa, oktobra 1944. na Pijescima
- DUPER (Ščepe) MIRKO, 1922, Biograd, Trebinje, 3. 3. 1945, Konjic, 2. bat.
- DURSUN (Lazara) STEVAN, 1919, Sarajevo, 18. 7. 1944, Trusina, 4. bat.
- DUMANDIĆ (Josipa) MIRKO, 1920, Ravni Potok, Koprivnica, 7. 4. 1945, na Jelec, 1. bat.
- DRAGIĆEVIĆ (Maksima) RADOVAN, 1921, Prebilovci, Čapljina, aprila 1945.

Đ

- ĐEMIDŽIĆ (Ahmeda) ISMET, 1026, Ribari, Ustikolina, 30. 4. 1945, Postojna, 1. bat.
- DELMO (Hasana) ISMET, 1919, G. Paprasko, Jablanica, krajem aprila 1945, Postojna, 2. bat.
- DELMO (Hasana) SADIK, 1917, G. Paprasko, Jablanica, početkom aprila 1945, Blažuj, 3. bat.
- ĐIPA (Ahmeda) HAMID, 1921, Ulog, 12. 12. 1944, Vilenjak, 4. bat.
- ĐONKO (Muje) HALIL, 1914, Bivolje Brdo, Čapljina, 6. 4. 1945, Blažuj, 3. bat.
- ĐONLAGA (Todora) SPASOJE, 1908, Opličići, Čapljina, 19. 3. 1945, Mali Ivan, 4. bat.
- DONO (Osmana) HASAN, 1927, Pješivac, Stolac, 4. 9. 1944, Mosko, 1. bat.
- ĐULMEZ (Osmana) HUSO, 1914, Pješivac, Stolac, 25. 7. 1944, kod Bezđeđa, 1. bat.
- ĐULIĆ (Munirà) HASAN, 1927, Pješivac, Stolac, maj 1945, 2. bat.
- ĐURICA (Đoke) DUŠAN, 1925, Hatelji, Stolac, 20. 10. 1944, D. Hrasno, 3. bat.

E

ETEROVIĆ (Mate) NIKŠA, 1928, Split, 17. 7. 1944, Kosmarica, 4. bat.

Ž

ŽUSTRA (Velije) AHMED, 1928, s. Gradec, Ljubinje, 15. 12. 1944, Malo Polje, 3. bat.

ŽARKUŠIĆ (Ibre) ZULFO, 1923, Opličići, Čapljina, početkom marta 1945, Zaslavlje, Konjic, 1. bat.

Z

ZOLJ (Osmana) SALKO, 1927, s. Žulja, Nevesinje, 20. aprila 1945, kod Bihaća, 2. bat.

ZELENKOVIĆ (Šćepana) DANILO, 1928, Rečica, Čapljina, 25. 12. 1944, Mukinje, 4. bat.

ZVONO (Andrije) NIKOLA, 1911, Trebimlja, Ravno, 5. 3. 1945, s. Dragočaj, Konjic, 4. bat.

ZUBOVIĆ IBRAHIM, Vlahovići, Ljubinje, 24. 1. 1945, Gubavica, 1. bat.

I

IMAMOVIĆ (Hasana) SEJDO, 1922, Kalinovik, 2. 5. 1945, Postojna, 1. bat.

IDRIZ (Mehe) ALIJA, 1910, Trijebanj, Stolac, 6. 2. 1945, Kosor, 2. bat.

ILIĆ (Dušana) ANĐELKO, 1925, Davidovići, Bileća, 6. 2. 1945, Hodbina

IVANIŠEVIĆ (Đorđa) SPASO, 1921, Lakiševina, Mostar, 6. 4. 1945, Blažuj, 3. bat.

IDRIZ (Sule) SALKO, 1910, Trijebanj, Stolac, 1. četa, 4. bat.

J

JANJIĆ (Uroša) NADEŽDA, 1929, Mostar, 28. 3. 1945, Ivan-planina, bolničarka, 1. bat.

JAKIROVIĆ (Osmana) HASAN, 1923, Mostar, 17. 12. 1944, Vilenjak, Nevesinje, 4. bat.

JAKIROVIĆ (Mehmeda) IBRO, 1924, Vionica kod Čitluka, 1. 2. 1945, kod Čapljine

JANIŽDENSKI (Ivana) JOZI, Poljska, 29. 10. 1944, Pijesci, 1. bat.

JENDIŠAČAK JOŽI, Radom, Varšava, 29. 10. 1944, Pijesci, 1. bat.

JENŽEIČAK JEŽI, Lođ, 27. 10. 1944, Pijesci, 1. bat.

JELČIĆ (Jure) STJEPAN, Desne, Opuzen, 4. 3. 1945, Konjic, 1. bat.

JOKANOVIĆ (Mitra) KRSTO, 1925, Malo Polje, Mostar, 1. 3. 1945, Ostrožac, 1. bat.

JUSUPOVIĆ (Ibre) MUJO, 1915, s. Črhari, Jablanica, marta 1945, Ivan-planina, 2. bat.

K

- KAJGO (Milana) BRANKO, 1924, Zaton kod Mostara, 2. 8. 1944, na Hrgudu, 3. bat.
- KARAČIĆ (Mirka) ZDENKA, 1927, Mostar, 6. 3. 1945. na Raglju, Ivan-planina, bolničarka, 2. bat.
- KARIĆ (Omera) HALIL, 1925, Šunji, Konjic, 29. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.
- KARA (Omera) SALKO, 1928, Lokve, Čapljina, oktobra 1944, Vranjska, 2. bat.
- KALČARIJE (Franca) JOŽE, Loke, Gorica, 3. 2. 1945, Gradina kod Čapljine, 4. bat.
- KAPOR (Ivana) MILAN, 1920, Mirilovići, Bileća, 7. 3. 1945, na Goganj čuki, 4. bat.
- KAPLAN (Ibre) ĆAMIL, 1923, Pješivac, Stolac, 7. 12. 1944, Mukinjača (Rabina), 4. bat.
- KALEM ĆEDOMIR, 1921, Ravni, Mostar, 27. 2. 1945, Ostrošac, 3. bat.
- KEVO (Nikole) MARIJAN, 1913, Šćepankrst, Stolac, 3. 10. 1944, Trebinje, 4. bat.
- KEVRIĆ (Avde) BEĆIR, 1921, Dragan Selo kod Jablanice, 28. 3. 1945. Ivan-planina, 2. bat.
- KEŠELJ (Petra) RADOVAN, 1915, Studenci (Trusina), Nevesinje, 1. 3. 1945, Ostrožac, 3. bat.
- KEVRIĆ (Salke) HUSO, 1928, Dragan Selo, Jablanica, 28. 4. 1945, Postojna, 1. bat.
- KEVRIĆ (Avde) ZAJKO, 1920, Dragan Selo, Jablanica, početkom aprila 1945, Blažuj, 2. bat.
- KEVRIĆ (Bećira) MUSTAFA, 1925, Dragan Selo, Jablanica, marta 1945, Ivan-planina, 3. bat.
- KELECIJA (Meše) MUJO, Aladinići, Stolac, 15. 12. 1944, Gubavica, 2. bat.
- KEVRIĆ (Omera) HASAN, 1925, Dragan Selo, Jablanica, 7. 3. 1945, Ivan-planina, 1. bat.
- KEVRIĆ (Bećira) ŠABAN, 1915, Dragan Selo, Jablanica, 6. 3. 1945, Gornja Bradina, 4. bat.
- KELECIJA (Ibre) OSMAN, 1919, Trijebanj, Stolac, 21. 9. 1944, Trebinje, 2. bat.
- KIJAC (Obrena) NOVAK, 1915, s. Rosulje, Ljubomir, juna 1944, kod Nevesinja, 3. bat.
- KOLIČIĆ (Ibre) RIMZO, 1924, Kokorina, Mostar, podlegao zadobijenim ranama 3. 4. 1945. u Vojnoj bolnici u Mostaru
- KORDIĆ (Ante) ANTE, sa otoka Raba, 19. 12. 1944, Kamena, 3. bat.
- KOJOVIĆ (Nikole) KOŠTA, 1925, Hatelji, Berkovići, Stolac, 14. 2. 1945, na Bakračuš, 3. bat.
- KOJOVIĆ (Todora) JOVO, 1920, Hatelji, Stolac, 14. 2. 1945, Busak, 4. bat.
- KOJOVIĆ (Spasoja) MIRKO, 1919, s. Čičevo, Trebinje, 27. 10. 1944, Pijesci, 3. bat.
- KOROL (Viktora) MARICA, 1927, Trebinje, 6. 11. 1944, Jasena, bolničarka, 4. bat.

KUPUSIJA (Mehmeda) JUSUF, 1921, Mostar, početkom maja 1945, Postojna, 1. bat.

KUZMAN (Danila) VELJKO, 1924, Žitomislići, Mostar, 14. 10. 1944, Zavalala, 3. bat.

KURT (Hude) SAFET, 1923, s. Ravno, Jablanica, početkom aprila 1945, Raštelica, 1. bat.

KUDRA (Smaje) MIRZA, 1924, Tasovčiči, Čapljina, 1. 3. 1945, Ostrožac, 3. bat.

KULEŠA ROMAN, Varšava, 20. 7. 1944, Bakračuška, 1. bat.

KULJIĆ (Đoke) VLADIMIR, 1927, Trusina, Stolac, 1. 3. 1945, Ostrožac, 4. bat.

KULJIC (Jovana) MILOVAN, 1924, Trusina, Stolac, 24. 1. 1945, Hodbina, 1. bat.

KULJIĆ (Maksima) MOMČILO, 1924, Trusina, Stolac, 2. 5. 1945, Postojna, 3. bat.

KNEŽEVIĆ VLADO, 19. marta 1945. na Ivan-planini, 3. bat.

KLARIĆ (Omera) SALKO, 1928, Lokve, Čapljina, oktobra 1944, Vranjevići, 3. bat.

KRAJIŠNIK TOMO, 6. 3. 1945, na Dragalju (Ivan-planina), 2. bat.

KLEPO (Salke) VELIJA, 1924, Počitelj, Čapljina, 2. 5. 1945, Postojna, 2. bat.

KREHIĆ (Hilme) IBRO, 1920, Radišiči, Ljubuški, marta 1945, Ivan-planina,

KLARIĆ (Ibre) HALIL, 1908, Opličiči, Čapljina, 6. 12. 1944, Vranjevići, 2. bat.

L

LASOVAN (Mihe) SAVA, 1927, Ljuti Do, Berkovići, Stolac, 19. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.

LIZDE OSMAN, 1925, Rječice, Čapljina, 29. 3. 1945, Ivan-planina, 2. bat.

LIVNJAK (Ibrahima) OMER, 1921, Mostar, 6. 8. 1944, Vlahovići, 1. bat.

LOJPUR (Janka) STEVO, 1920, Ravni, B. Polje, Mostar, 23. 2. 1945, kod Ostrošca, 3. bat.

LUČIĆ (Đure) JOVO, 1920, Hodbina, Mostar, 19. 12. 1944, Kamena, 3. bat.

LJ

UUBOVIĆ (Rustana) MUHAMED, 1912, Nevesinje, oktobar 1944, Prebilovci, 1. bat.

M

MATRAK (Marka) NIKOLA, 1923, Gnojnice, Mostar, 27. 3. 1945, Ivan-sedlo, 1. bat.

MADROVIĆ (Ivana) MATE, Kukolja, Ogulin, 13. 3. 1945, Ivan-planina, 4. bat.

MARKOV (Radivoja) MIHAJLO, 1925, Srpska Crnja, Zrenjanin, 14. 2. 1945, Bakračuš, 3. bat.
 MATKOVIC (Gojka) MILAN, 1923, Malo Polje, Mostar, 2. 5. 1945, Postojna, 3. bat.
 MARTINOVIC (Osmana) HASAN, 1924, Hodovo, Stolac, 2. bat.
 MEDIC FILIP, Ljubuški, 27. 10. 1944, Pijesci, 1. bat.
 MEDAN (Steve) LUKA, 1914, Lokve, Čapljina, mart 1945, Ivan-planina
 MEDAN (Vojislava) TOMO, 1925, Ortiješ, Mostar, 30. 10. 1944, Pijesci, 1. bat.
 MEHIĆ (Ahmeda) ESAD, 1927, Mostar, 24. 4. 1945. kod Bihaća
 MEDIC (Bože) STIPE, 1928, Radišići, Ljubuški, 28. 4. 1945, na Čabru, 3. bat.
 MERDAN (Mehe) EMINA, 1927, Počitelj, Čapljina, 6. 3. 1945, Dragalj, Ivan-planina, 2. bat.
 MEŠIĆ (Omera) MEHO, 1912, s. Bijela, Jablanica, marta 1945, Ivan-planina, 2. bat.
 MILINKOVIĆ (Ilije) OBRAD, 1912, Lipnik, Gacko, februara 1944, kod Mostara, 3. bat.
 MILOŠEVIĆ (Nikole) VASO, 1925, Meka Gruda, Bileća, 5. 10. 1944, Trebinje, 4. bat.
 MILETIĆ (Ilije) VELJKO, 1921, Vlaka-Bobani, maj 1944, 4. bat.
 MILAN MIHIĆ, iz Tromašnice kod Brčkog, 6. 2. 1945, Gubavica, 2. bat.
 MIČIĆ (Manojla) MILORAD, 1923, Mostar, aprila 1945, kod Bihaća, 1. bat.
 MIKIĆ (Cvijana) MILAN, Tramošnjica, Brčko, 6. 2. 1945, Kosor, 2. bat.
 MILOŠEVIĆ RAJKO, Bijeljani, Bileća, 19. 3. 1945, 3. bat.
 MIŠKULIN (Save) MILINKO, 1922, Melenci, Zrenjanin, 19. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.
 MIHIĆ (Vase) BRANKO, 1923, Dabrica, Stolac, 19. 12. 1944, Kamena, 3. bat.
 MILOŠEVIĆ (Maksima) BRANKO, Brestice, Plana (Bileća) 1. 11. 1944, Borojevići, 4. bat.
 MILOŠEVIĆ (Gligora) JANKO, 1920, Bileća, 30. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.
 MULIĆ (Alije) IBRAHIM, 1925, Konjic, 4. 4. 1945, na Dragalju, Ivan-planina, 4. bat.
 MULAĆ (Halila) MUJO, 1922, Pocrnje, Stolac, 24. 1. 1945, Hodbina, 2. bat.
 MUSTAFIĆ (Mehe) MUJO, 1925, Trijebanj, 2. bat.

N

NANIĆ (Huse) AVDO, 1915, Sarajevo, 17. 10. 1944, Ravno, 4. bat.
 NOVOKMET (Vlade) MILAN, 1926, Dubočica, Ljubinje, 6. 4. 1945, Blažuj, 3. bat.

O

OMANIĆ (Muhe) HALIL, 1925, Prenj, Stolac, 4. bat.
 OBRADOVIĆ (Halila) TAHIR, 1927, Borojevići, Stolac, 6. 4. 1945, Igman, 1. bat.

OMERIKA (Huse) OMER, 1916, Zijeplje, Mostar, krajem aprila 1945. na Čabru, 3. bat.
OLUŠKI (Lazara) GERASIM, Knjaževac, SR Srbija, 6. 3. 1945, Ivan-planina, 2. bat.
OBRADOVIĆ (Omera) SALKO, 1927, Borojevići, Stolac, 4. bat.

P

PAŠIĆ (Zajke) EMIR, 1922, Mostar, 6. 3. 1945, Ragalj, Ivan-planina, 2. bat.
PAŠALIĆ (Ahmeta) HALIL, 1925, Stolac, 6. 12. 1944, Ponor (Nevesinje), 2. bat.
PAVIĆ (Draška) DEJAN, 1928, Mostar, zarobljen od četnika jula 1944. na Tursini i ubijen
PAVLOVIĆ ANDRIJA, Bjelovar, 24. 10. 1944, kod Metkovića, 1. bat.
PAJIĆ (Mehe) OSMAN, 1916, Humilišani, Mostar, krajem februara 1945, Ostrožac, 1. bat.
PETROVIĆ (Sime) PETAR, 1924, Zagora, Trebinje, početkom 1945.
PERIŠIĆ (Pere) MILAN, 1923, Predolje, Stolac, 14. 2. 1945, Tanovića Han, 4. bat.
PELJA (Muharema) ĆAMIL, 1921, Basilije, Stolac, 7. 12. 1944, Hodbina, 3. bat.
PERVAN BEŠIR, poginuo 24. 10. 1944, kod Metkovića, 1. bat.
PENAVA (Huse) MUJO, 1911, Opličići, Čapljina, februara 1945, 2. bat.
PECOTIĆ (Grgura) ANTE, 1923, Smokvica, Cara, 28. 3. 1945, Sadžaci, 4. bat.
PEJOVIĆ (Stevana) SAVO, 1923, Kubatovina, Stolac, 3. 3. 1945, Gradina kod Čapljine, 3. bat.
PEJAK (Hasana) MUHAMED HĀMO, 1921, Crnići, Stolac, 6. 3. 1945, Draglja, Ivan-planina, 2. bat.
PINTUL (Arifa) SALIH, 1925, Mostar, oktobra 1944, Kravica kod Trebinja
PICETA (Dušana) RISTO, 1923, Diklići - Bobani, 24. 1. 1945, Malo Polje, 4. bat.
PUDAR (Dušana) MILAN, 1927, Trijebanj, Stolac, 1. 5. 1945, Postojna, 3. bat.
PUTIĆA (Luke) SVETKO, 1926, Čapljina, 7. 12. 1944. na Mukinji, 4. bat.
PRELAC (Andrije) STJEPAN, Martinske Vasi, Križevci, 28. 3. 1945, Ivan-planina, 3. bat.
PRAHO (Ibre) MUJO, Gubavica, Mostar, novembra 1944 na Gubavici, 2. bat.
PRIMORAC (Ante) ANTON, Ljubuški, poginuo 6. 4. 1945, Mali Ivan, 1. bat.
PROMIĆ (Grge) MATE, 1920. Glogošnica, Ostrožac, 29. 4. 1945, Done, 4. bat.

R

- RAČIĆ (Jeremije) STEVO, 1921, Zijemlji, novembra 1944. na Pijescima, 1. bat.
- RAHIĆ (Mehe) ALIJA, 1914, Bivolje Brdo, Čapljina, 2. 5. 1945, Postojna, 2. bat.
- RAMON ANTON, Varšava, poginuo 24. 3. 1945 na Rabini, 1. bat.
- RESULović (Osmana) ISMET, 1923, Počitelj, Čapljina, 4. 5. 1945, kod Rakeka, 2. bat.
- REMETIĆ (Mate) LJUBICA, 1923, Biograd, Nevesinje, 6. 3. 1945, Ragalj, Ivan-planina, 4. bat.
- RUŽIĆ (Sima) GOJKO, 1923, Jasenica-Lug, Trebinje, 3. 4. 1945, na Ivan-planini, 1. bat.

S

- SABIHIĆ HALIL, Lokve, Stolac, 27. 3. 1945, Ivan-planina
- SARIĆ DRAGO, Konjic, Bežđeđa, 25. 7. 1944, 1. bat.
- SARIĆ SMAJO, Gacko, 24. 9. 1944, brdo Lisac, 1. bat.
- SAMARDŽIĆ (Save) LJUBO, 1925, Ljuti Do, Stolac, 2. 8. 1944, Hrgud, 3. bat.
- SABLJIĆ (Muje) HALIL, 1919, Lokve, Čapljina, 27. 3. 1945, Mali Ivan, 2. bat.
- SAFNER (Ota) MLADEN, 1926, Jablanica, 26. 3. 1945, Mali Ivan, 2. bat.
- SARAJLIĆ (Osmana) AVDO, 1912, Stolac
- SEFO (Hasana) SAFET, 1926, Stolac, 6. 12. 1944, Busak (Kamena), 3. bat.
- SEFO (Hasana) HUSO, 1921, Stolac, 1. 3. 1945, Ostrožac, 1. bat.
- SEIZOVIĆ MILADIN, 1919, Sabac, 2. 5. 1945, Postojna, 1. bat.
- SELIMIĆ (Alije) AHMED, 1928, Pješivac, Stolac, krajem marta 1945, Ivan-planina, 1. bat.
- SIDRAN (Huse) ALIJA, 1922, Todorovići, Stolac, bolničarka 2. bataljona, ranjena na Ivan-planini i umrla početkom aprila 1945. u divizijskoj bolnici
- SIKIMIĆ (Riste) VLADO, 1915, Volnjak, Stolac, 14. 2. 1945, na Bakračuš, 3. bat.
- SKIBA V. MILORAD, 1926, Mostar, 18. 7. 1944, Trusina, 1. bat.
- SKOČAJIĆ (Đorđa) UUBOMIR, 1925, Blagaj, Mostar, marta 1945. na Ivan-planini, 1. bat.
- SLAVIĆ (Jove) SIMO, 1922, Hodbina, Mostar, 24. 1. 1945, kod Malog Polja, 4. bat.
- STAJČIĆ (Nikole) NOVICA, 1924, Ljubomišlje, Ljubinje, 10. 10. 1944, Zavała, 3. bat.
- STAMENKOVIĆ (Riste) SVETOZAR, 1926, Leskovac, 13. 2. 1945, Buna, 1. bat.
- STEVIĆ (Riste) RATKO, 1914, Hodbina, Mostar, 1. 3. 1945, Ostrožac, 3. bat.

T

- TATAR (Huse) HASAN, 1912, Bačina, Ostrožac, 19. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.
- TALAN (Đure) BRANKO, 1919, Zagreb, marta 1945, Ivan-planina
- TABAKOVIĆ (Petra) NEDJELJKO, 1927, s. Miruše, Bileća, 4. oktobra 1944, Trebinje
- TADIĆ (Šćepana) ĐURO, 1925, Bošnjaci, Županja, teško ranjen na Hrasnu i umro u bolnici, 4. bat.
- TAHUNIĆ (Mumina) MEHMED, 1911, Ljubinje, 30. 4. 1945, Postojna, 1. bat.
- TIKVEŠA (Ibre) ZULFO, 1920, Šurmanci, Čapljina, decembra 1944, Šurmanci
- TIKVEŠA (Mehe) BEĆIR, 1926, Šurmanci, Čapljina, 1. 3. 1945, Ostrožac, 3. bat.
- TOPČIBAŠIĆ (Huse) AHMET, 1925, Pridvorci, Trebinje, 5. 5. 1945, Rakek
- TOJAGA (Huse) MEHO, 1921, Pijesci, Mostar, 14. 2. 1945, Tanovića Han, 4. bat.
- TOMANOVIĆ JAKOV, Baljci, Bileća, 1. 9. 1944, Borojevići, 4. bat.
- TOPIĆ (Tome) DRAGO, 1928, Vionica, Čitluk, 14. 2. 1945, Buna, 1. bat.
- TUFO MURAT, Tarčin, Pazarić, Sarajevo, 6. 4. 1945, Blažuj, 3. bat.
- TRČALO (Huseina) MAHMUD, 1921, Mostar, 24. 3. 1945, Ivan-sedlo
- TURKOVIĆ (Avde) SALKO, 1922, Stolac, 1. 5. 1945, Postojna, 4. bat.
- TURANJANIN SRETEN, Ljubinje, 24. 1. 1945, Gubavica, 4. bat.
- TELEBAK (Laze) ILIJA, 1923, Ravni, Mostar, 28. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.
- TERZIĆ (Đoke) MIHAJLO, 1927, Ljuti Do, Stolac, 14. 2. 1945, Jarakova kita, 3. bat.
- TRIŠIĆ (Milana) JANKO, 1924, Potoci kod Mostara, 15. 12. 1944, Gubavica, 1. bat.
- TRIFKOVIĆ (Dušana) SLAVKO, 1923, Raštani, Mostar, 23. 2. 1945, Ostrožac
- TURAJLIĆ (Alije) DERVO, 1919, Opličići, Čapljina, 28. 3. 1945, Ivan-sedlo, 2. bat.
- TURAJLIĆ (Halila) SALKO, 1921, Opličići, Čapljina, početkom maja 1945, Postojna, 2. bat.

Ć

- ĆAPIN (Tome) GOJKO, 1921, Domaševo, Trebinje, ranjen kod Malog Polja, umro 1. 7. 1945. u Stocu, 3. bat.
- ĆIŠIĆ AHMET, Podbrežje, Ostrožac, početkom marta 1945, Ivan-planina
- ĆOSIĆ (Hasana) IBRO, 1926, Podbrežje, Jablanica, 27. 3. 1945, Mali Ivan, 2. bat.
- ĆOSIĆ (Redže) AHMET, 1927, Podbrežje, Jablanica, 6. 3. 1945, na Ivan-sedlu, 2. bat.

ČORLUKA (Riste) ŽARKO, 1921, Pijesci kod Mostara, septembra 1944.
u Lokvama kod Stoca
ČURIC (Riste) RADOVAN, 1922, Željevo, Trebinje, 22. 7. 1944, Studenci,
Nevesinje, 4. bat.

F

FAZLINOVIĆ (Alije) HATIDŽA, 1922, Mostar, 28. 3. 1945, na Ivan-planini,
bolničarka, 2. bat.
FAZLIĆ (Alije) MUJO, 1913, Kamena, Nevesinje, 1. 3. 1945, Ostrožac, 3.
bat.
FILIPOVIĆ ANTE, 1922, Tuzla, 3. 2. 1945, Gradina kod Čapljine, 4. bat.
FAFNER MLADEN, Jablanica, poginuo 27. 3. 1945, Ivan-planina

H

HAJDAROVIĆ (Derve) HASAN, 1926, Stolac, 7. 12. 1944, Jaseno, 4. bat.
HAJDUK (Vide) GAVRO, 1925, Novi Marof, SR Hrvatska, 6. 4. 1945, Bla-
žuj, 3. bat.
HELEBIĆ (Bećira) SALKO, 1923, s. Lug, Jablanica, 23. 2. 1945, Ostrožac,
3. bat.
HAMZIĆ (Ibre) HUSEIN, 1915, Pješivac, Stolac, 20. 4. 1945, Založje, 1.
bat.
HAMZIĆ (Salke) OMER, 1924, Stolac, 30. 10. 1944, Tijesci, 2. bat.
HARAČIĆ (Mehe) MUSTAFA, 1928, Stolac, 6. 12. 1944, Gubavica, 1. bat.
HADŽIĆ (Alije) SALKO, 1926, Višići, Čapljina, 2. 2. 1945, kod Dretelja,
4. bat.
HIDNIĆ (Ibre) MUHO, 1925, Lug, Jablanica, februara 1945, Paprasko, 3.
bat.
HUMO (Muhameda) ESAD, 1925, Mostar, 8. 2. 1945, Hodbina, 2. bat.
HONDŽO (Salke) SAFET, 1925, Podbrežje, Jablanica, 27. 3. 1945, Mali
Ivan, 2. bat.

C

CRNOJEVIĆ (Đoke) BRANKO, Poljane kod Vrboveca, 1. 5. 1945, Postoj-
na, 4. bat.
CVIJETIĆ (Lazara) TOMO, 1910, Lukavac, Nevesinje, 5. 11. 1944, Vile-
njak (Nevesinje), 4. bat.

C

ČAUŠEVIĆ MURAT, 1915, Zabor, Foča, 2. 5. 1945, Postojna, 2. bat.
ČEMIĆ (Omera) SALKO, Lug, Jablanica, 6. 3. 1945, Dragalj, Ivan-planina,
1. bat.
ČITAREVIĆ (Mije) JOŽE, Marija Bistrica, D. Stubica, 13. 3. 1945, G. Bra-
dina, 4. bat.

CORLIJA (Nikole) VASILJ, 1916, Kačanj, Plana, Bileća, 6. 8. 1944, na Treštenici, 4. bat.
CORLIJA (Nikole) BORIŠA, 1912, Kačanj, Plana (Bileća), 28. 4. 1945, Kočevski Rog, 4. bat.
CORLIJA (Petra) ĐORĐE, 1902, Kačanj, Divin, Bileća, 24. 10. 1944, na Rogačinu, 4. bat.
COVIĆ (Karla) NIKOLA, 1922, Dubočica, Kostajnica, 7. 12. 1944, Jasen, 4. bat.
ČUVALO (Franje) MATE, 1919, Proboj, Vitina, 6. 12. 1944, Jasen, 4. bat.
CUČKOVIĆ (Radovana) BRANKO, 1925, Dubočani, Trebinje, 29. 3. 1945, Bradina, 4. bat.
ČUČKOVIĆ ĐURO, Zavode, Bileća, 24. 1. 1945, Gubavica, 4. bat.

DŽ

DŽAKULA (Đure) MATO, 1928, Pješivac, Stolac, 6. 12. 1944, Jaseno, 2. bat.
DŽAMBEGOVIĆ (Salke) HALIL, 1922, Dumanjići, Rogatica, 22. 2. 1945, Ostrožac, 3. bat.
DŽEMIDŽIĆ ISMET, Ribari, Ustikolina, 1. 5. 1945, Postojna
DŽEMO (Zulfe) RAMADAN, Mrežice, Foča, 6. 4. 1945, Blažuj, 3. bat.
DŽEMIĆ (Ibre) OMER, 1915, Kruševljani, Nevesinje, 19. 3. 1945, Mali Ivan, 4. bat.
DŽONKO (Muje) HALIL, 1914, Bivolje Brdo, Čapljina, početkom aprila 1945, kod Blažuja

Š

ŠABANOVIĆ (Salke) OSMAN, 1924, Ševaš-Njive, Čapljina, februara 1945. kod Nevesinja.
ŠALVARICA (Pere) RADOSLAV, 1913, Ljubinj, 4. 11. 1944, na Gnjlom brdu, 4. bat.
ŠARIĆ (Muhameda) ALIJA, 1921, Mostar, 3. 2. 1945, Čapljina, 4. bat.
ŠAHINAGIĆ (Arifa) RAŠID, 1916, Nevesinje, 1. 5. 1945. kod Vrhlike, 3. bat.
ŠABANOVIĆ (Mehe) IBRO, 1910, Ševaš-Njive, Čapljina, marta 1945, Ivan-planina
ŠABANOVIĆ (Huse) HUSNIJA, 1914, Ševaš-Njive, Čapljina, 25. 12. 1944, Mukinje, 4. bat.
ŠAHINOVIC (Huse) HUSEIN, 1923, Celebići, Konjic, 28. 3. 1945, na Ivan-planini, 1. bat.
ŠATOR (Alije) RAGIB, 1922, Lokve, Čapljina, 8. 2. 1945, Hodbina, 2. bat.
ŠEHIĆ (Ahmeta) ALIJA, 1926, Grbavica, Mostar, početkom maja 1945. kod Postojne
ŠEMIĆ (Mehe) MUJO, 1926, Kamena, marta 1945. na Ivan-planini, 1. bat.
ŠEJTANIĆ (Ahmeda) IBRAHIM, 1924, Opličići, Čapljina, 1. 5. 1945, Postojna, 4. bat.

ŠINIK (Đoke) DUŠAN, 1928, Strupiči, Stolac, 28. 3. 1945, Mali Ivan, 3. bat.

ŠOŠIĆ OSMAN, 1921, Bjelimići, Konjic, 2. 5. 1945, kod Postojne

ŠOŠE (Alije) HAMID, 1925, Rečice, Čapljina, 27. 3. 1945, na Ivanu, 2. bat.

ŠORIJA (Mehe) ALIJA, 1928, Dragoljići, Foča, 2. 5. 1945, kod Postojne, 2. bat.

ŠUKMAN (Ibrahima) HUSEIN, Bačine, Jablanica, 4. 5. 1945, kod Postojne, 2. bat.

ŠUNJIĆ (Tadije) STANKO, 1926, Vojno, Mostar, 27. 3. 1945, Ivan-planina, 1. bat.

ŠUBARA (Omera) MUJO, 1922, s. Gornje Paprasko, Jablanica, početkom aprila 1945, Ivan-planina

ŠUKO (Huse) MUSTAFA, 1926, Ošanići, Stolac, 1. 5. 1945, Postojna, 4. bat.

ŠUKIĆ (Milana) VLADO, 1919, Dolovi, Berkovići, Stolac, 1. 3. 1945, Ostrožac, 3. bat.

ŠUKIĆ (Ilije) GOJKO, 1928, Dolovi (Stolac), 2. 3. 1945, Konjic, 4. bat.

ŠVALEK MATO, Karlovac, 29. 9. 1944, Kravica, 1. bat.

ŠTETA (Alije) ADEM, 1925, Duboka, Stolac, 28. 3. 1945, Ivan-planina, 2. bat.

ŠUTA (Ahmeda) OSMAN, 1921, s. Rečice, Čapljina, 6. 4. 1945, Igman, 3. bat.

ŠTAMPAR JOSIP, Karlovac, 24. 9. 1944. kod Trebinja, 1. bat.

ŠKRABO (Mate) JURE, Radišići, Ljubuški, 24. 1. 1945, Hodbina, 1. bat.

BORILI SU SE U 13. HERCEGOVAČKOJ NOU BRIGADI¹

A

ABAZA (Salke) Smajo
 ABAZA (Salke) Adem
 AČIMOVIĆ (Luke) Risto
 ARPADŽIĆ (Mustafe) Razija
 ARPADŽIĆ Esad
 ARSLANAGIĆ Vahdet
 ARSLANAGIĆ Velija
 ARSLANAGIĆ Midhat
 ARAPOVIĆ (Vidaka) Pero
 ARNAUTOVIĆ (Mitra) Nikola
 ARAP (Sejde) Mehmed
 ALIKALFIĆ (Hasana) Husein
 ALAJBEGOVIĆ (Alije) Mujo
 ALAJBEGOVIĆ (Omera) Muhamed
 ALAGIĆ (Ismeta) Munevera
 ALILHODŽIĆ (Alije) Muharem
 ALMOZLINO Rea
 ALAJBEGOVIĆ Kemal
 ALIČIĆ Ahmed
 ALAGIĆ (Muhameda) Irfan
 ALIKALFIĆ (Mustafe) Midhat
 ALEKSIĆ Rade
 ALEKSIĆ Danica
 ALIĆ (Derviša) Husein
 ALIHODŽIĆ Ešref
 ANTELJ (Jove) Jovo
 ANTELJ (Stevana) Risto
 ANTELJ (Jove) Đuro

ANTELJ (Stevana) Đoko
 ANTELJ Ranko
 ANTELJ (Tome) Mile
 ANTELJ (Save) Desa
 ANTUNOVIĆ (Josipa) Mladen
 ANTUNOVIĆ Radovan
 ANDRIĆ Lazar
 ANDRIĆ Danilo
 ANDRIĆ Savo
 ANDRIĆ (Šćepana) Ilija
 ANDRIĆ (Mitra) Milan
 ANĐELIĆ Novak
 ANĐELIĆ R. Veljko
 ANĐELIĆ Nikola
 AZINOVIĆ (Mije) Cvitan
 AZINOVIĆ (Jure) Nikola
 ADŽOVIĆ (Stojana) Milovan

B

BARBAREZ (Vidoja) Slavko
 BASARIĆ (Hasana) Mehmedalija
 BARAKOVIĆ (Ahmeta) Omer
 BARAKOVIĆ (Ahmeta) Sabir
 BABIĆ Boriša
 BABIĆ Mihajlo
 BABIĆ Branko
 BABIĆ Jovanka
 BABIĆ (Jove) Vaso

U pregledu su pomenuti borci i rukovodioci koji su kraj rata dočekali u 13. brigadi ili su kao njeni borci, neki od njih, u međuvremenu otišli u druge jedinice i ustanove 29. divizije. U sastavljanju ovog spiska, uz korišćenje dokumenata 13. brigade i podataka iz razgovora sa više desetina boraca u hercegovačkim i drugim mjestima, neposredno su učestvovali Opštinski odbor SUBNOR-a Stolac, Mostar, Čapljina, Trebinje, Jablanica, Nevesinje, Bileća, Konjic, Ljubuški, Duvno, Livno, Prozor, Čitluk, zatim sekcije boraca 13. brigade u Sarajevu i Beogradu. I pored brižljivog provjeravanja podataka nije isključeno da ima i previda (izostavljeni pojedini borci, greške u imenu ili prezimenu i slično), tim prije što su se mnogi rasuli širom zemlje, posebno po Vojvodini odmah poslije rata. Velika teškoća je u tome što nije sačuvan originalni spisak boraca nijedne čete ili bataljona. Pisac monografije je pronašao jedino spisak 236 boraca koji su stigli u Brigadu iz stolačkog sreza 26. novembra 1944, ali ne i za 200 boraca koji su došli slijedećeg mjeseca iz zapadne Hercegovine. (Sada spisak boraca 13. brigade iz stolačkog sreza ima 68 poginulih i 478 preživjelih). U nemogućnosti smo da donesemo i imena više Italijana, tridesetak boraca iz fočanskog kraja, više desetina pobjeglih domobrana i četnika, pa i zarobljenih legionara kojima je omogućeno da budu borci 13. brigade. U spisak nismo uvrstili ni one koji su dezertirali (na primjer, Štab brigade je poslao 12. jula 1944. Komandi II područja imena 43 borca koji su samovoljno napustili jedinicu), pa i one koji su bili sudski kažnjeni, isključivo zbog toga što nismo mogli utvrditi i druge značajne činjenice za svakog pojedinca. U svakom slučaju, ispoljeni su napor i želja da se u prilogu ove monografije zabilježe svi poginuli i ogromna većina preživjelih boraca 13. hercegovačke NOU brigade. Na osnovu svega može se reći da se u 13. brigadi borilo oko 2300 boraca i rukovodilaca (1679 u ovom pregledu i 328 u spisku poginulih, tj. 2007).

BATLAK (Mehe) Omer
BALJIĆ (Salke) Ibro
BAKALAR (Pere) Milan
BAŠIĆ (Omera) Huso
BAJGORIĆ (Muje) Omer
BAJROVIĆ (Asima) Angisa
BAJIĆ Veselinka Boba
BALAVAC Alija
BAŠIĆ (Ibre) Alija
BERBIERI Veljko
BALJIĆ (Ahmeta) Meho
BALALIĆ (Hadže) Smail
BALAVAC (Muje) Mustafa
BALAVAC (Bešira) Alija
BALAVAC (Bešira) Osmo
BALAVAC (Bešira) Čamil
BALAVAC (Mehe) Huso
BALDO Đuraš
BATLAK (Ibre) Smajo
BADŽAK (Salke) Ahmet
BANDUK (Miška) Jakov
BAKIJA (Arifa) Muhamed
BAŠIĆ (Ibre) Alija
BAŠIĆ (Alije) Mujo
BAŠIĆ (Selima) Hasan
BAŠIĆ (Hasana) Omer
BAJAT Danilo
BARAKOVIĆ (Ahmeta) Omer
BEĆA (Alije) Murat
BEĆA (Ibre) Hakija
BEĆA (Ahmeta) Tahir
BERHAMOVIĆ (Sulje) Abaz
BELOVIĆ (Blagoja) Rajko
BELŠA Ljubica
BEHLILOVIĆ (Muhameda) Nairn
BEHLILOVIĆ (Ahmeta) Asija
BEHLILOVIĆ (Muhameda) Salem
BEHLILOVIĆ (Osmana) Alija
BEGTAŠEVIĆ (Hilnije) Sulejman
BEHRAM (Ahmeta) Alija
BERBEROVIĆ (Halila) Mujo
BERIBAK (Alije) Hasan
BEGANOVIĆ (Paše) Enver
BEKTAŠEVIĆ (Mehmeda) Hakija
BEGOVIĆ Omer
BEGIĆ (Zulfe) Alija
BEGOVIĆ Pero
BERDOVIĆ Tomo
BENCUN Andrija
BEHRAM (Alije) Ramiza
BEŠIĆ (Ibre) Čamil
BELOVIĆ (Vukana) Anđelko
BEGTAŠEVIĆ Bećir
BEŠO (Ibre) Halil
BENO (Vidoja) Martin
BEGIĆ (Mehe) Ahmet
BEHRAM Arslan
BISIĆ (Šabana) Ibro
BITANGA (Salke) Ibro
BIŠIĆ (Ibre) Alija
BIŠIĆ (Ibre) Salko
BIJEDIĆ (Halila) Ahmet
BIJEDIĆ (Bećira) Adii
BILAL (Mehe) Mešan
BILIĆ Milan
BOROZAN Ljubica
BOROZAN Branko
BOROZAN (Rade) Vlado
BOJCIĆ (Osmana) Meho
BOŠKOVIĆ (Todora) Drago
BOLOBAN (Zejke) Sejdo
BORAS (Jure) Andrija
BOJČIĆ (Alije) Mustafa
BOŠKAILO (Ahmeta) Hasan
BOVAN (Dure) Branko
BOŽOVIĆ (Riste) Branko
BOŠNJAK Vido
BOROVAC (Andrije) Slavo
BOROVAC (Pere) Ilija
BORAS (Bože) Ivan
BOŠKOVIĆ Maksim
BOKIĆ Gavriilo
BOŠKAILO (Ahmeta) Huso
BOŠKAILO (Muje) Nuhan
BOŠKAILO (Hasana) Avdo
BOŠKAILO (Omera) Salih
BOŠKAILO (Durana) Salko
BOŠKAILO (Huse) Huso
BOŠKOVIĆ (Jovana) Vlado
BOŠKOVIĆ (Jovana) Gojko
BOŠKOVIĆ (Nikole) Risto
BOŠKOVIĆ (Nikole) Ilija
BOROVAC (Pere) Drago
BODIROGA (Boška) Gojko
BJELICA (Riste) Gojko
BJELICA (Jovana) Gojko
BJELICA (Petra) Stevan
BJELICA (Krstje) Gojko
BJELICA (Milana) Savo
BJELICA (Novice) Božo
BJELICA (Blagoja) Savo
BJELICA (Dure) Branko
BJELICA (Krstje) Miroslav
BJELICA (Nikole) Zdravko
BJELICA (Krstje) Ilija
BJELICA (Luke) Boško

BJELICA (Sime) Mladen
BJELICA Stana
BJELICA (Petra) Jovo
BJELICA (Petra) Sava
BJELICA (Boška) Četko
BJELICA (Spasoja) Milorad
BJELICA (Laze) Sreten
BJELICA (Laze) Sveto
BJELICA (Laze) Mladen
BJELAVAC (Alije) Alija
BJELAVAC (Huse) Sule
BJELOTIĆ Miloš
BJELOGRLIĆ (Riste) Milan
BURIĆ (Bećira) Zahir
BURIĆ (Jusufa) Džemal
BURIĆ (Bećira) Meho
BUBALO (Cvitana) Mijo
BUBALO (Nikole) Ilija
BUZAUKO (Halila) Džemal
BUZALJKO (Mehe) Ragib
BUZAUKO (Huse) Meho
BULE (Ilije) Jure
BUKMIR (Martina) Mato
BUĆ (Salke) Ahmet
BRAJKOVIĆ (Pere) Mato
BRKIĆ (Vidoja) Slavko
BRKIĆ (Obrena) Marko
BRKIĆ (Mihe) Tripo
BRKIĆ (Ibre) Zulfo
BRKIĆ (Ibre) Džemal
BRKIĆ Deniza
BRATIĆ (Ibre) Alija
BRATIĆ (Muje) Šerif
BRATIĆ (Muje) Ibro
BRATIĆ (Petra) Gojko
BRATIĆ (Marka) Dušan
BUBALO (Alije) Derviš
BUBALO (Muje) Meho
BULAJIĆ (Novice) Milorad
BUKVIĆ (Lazara) Anđelko
BOGDANOVIĆ Slavko
BOŠKOVIĆ (Nikole) Gojko
BOKUN Milorad
BOSNIĆ Muhamed
BOŽINOVIĆ (Antuna) Antun
BOROZAN Ljubica
BUDIM (Zahira) Adem
BUDIM (Osmana) Juso
BUDIM (Mehe) Juso
BUNTIĆ (Franje) Mijo
BULUT Maksim
BULAT (Frane) Jerko
BUTULIJA Ljubo

BUTULIJA Radoslav
BUTULIJA Danilo
BUTULIJA Zeko
BUDIMIR Spiro

V

VEGAR (Jure) Jakov
VEJZOVIĆ (Selima) Velija
VELAGIĆ Velija
VELEDAR (Muje) Alija
VELEDAR (Omera) Mešan
VELEDAR (Salke) Mustafa
VELIĆ Avdo
VELIĆ Huso
VIDAKOVIĆ (Tome) Mihajlo
VIDOVIĆ (Franje) Jure
VIDOVIĆ Hrvoje
VIDAČIĆ R. Dušan
VILA (Smaila) Hilmija
VILA (Mehe) Omer
VILIĆ (Huse) Salko
VILOGORAC (Halila) Ragib
VRANIĆ Šukrija
VRANKIĆ (Ante) Blago
VREČA (Osmana) Alija
VREČA (Mehe) Halil
VUK (Huse) Ibro
VUKOJE Vlado
VUKOJE Milan
VUKOJE Jakov
VUKOJE Jefto
VUKOJE (Riste) Spasoje
VUKOJE (Riste) Branko
VUKOJE (Riste) Pero
VUKOJE (Đorđa) Danilo
VUJOVIĆ Anđelko
VUJINOVIĆ Mirko
VUJINOVIĆ (Mehe) Halil
VUJINOVIĆ (Sime) Branko
VUJINOVIĆ (Nikole) Rajko
VUJINOVIĆ (Huse) Mujo
VUJINOVIĆ (Luke) Mičo
VUJINOVIĆ (Luke) Dušan
VUJINOVIĆ Dušan
VUĆUREVIĆ (Luke) Risto
VUĆUREVIĆ (Stanka) Milan
VUĆUREVIĆ (Save) Danilo
VUĆUREVIĆ (Đoke) Danilo
VUKOVIĆ (Milutina) Mitar
VUKOVIĆ Dragutin
VUKOVIĆ Mitar
VUKOVIĆ Branko

VUKOVIĆ (Ljube) Danica
VUKOVIĆ (Ljube) Jovo
VUKOSAV (Rista) Ilija
VUKOSAV (Luke) Dušan
VUKOSAV (Jova) Vojin
VUKOSAV (Peka) Branko
VUKOSAV (Uroša) Vlado
VUKOJEVIĆ (Mije) Drago
VUKOJEVIĆ (Stjepana) Mirko
VULETIĆ Karlo
VOĐO (Muje) Rasim
VUKOTIĆ (Saliha) Ahmet
VUČKOVIĆ (Obrena) Maksim
VUČIJAK Mirko
VUKOJEVIĆ Vukašin
VUKANOVIĆ Mladen
VUČIJAK (Dušana) Stevo
VULE (Osmana) Halil
VUKIĆEVIĆ Razija
VULIĆ (Ilije) Luka
VUKOSAV (Luke) Slobodan
VUKOSAV Rade
VUJOVIĆ Novica
VUJOVIĆ Branko
VUČIĆ (Ibre) Ibro
VUČETIĆ Borivoje Lola
VUČETIĆ (Mitra) Božo
VUJADINOVIĆ Svetozar
VULIĆ (Save) Danilo
VULIĆ (Trifka) Pero

G

GADARA (Omera) Halil
GADARA (Halila) Osman
GAČANICA (Hamida) Islam
GADARA (Ibre) Omer
GALIĆ (Ivana) Jure
GAČINOVIĆ Obrad
GAČINA Risto
GAČINA (Nikole) Blagoje
GAČIĆ (Save) Danilo
GAČIĆ (Marka) Šćepo
GAČIĆ Marica
GAŠTAN (Omera) Avdo
GATALO (Milana) Gojko
GATALO (Milovana) Miloš
GAVRAB (Marijana) Mate
GAVRILOVIĆ Stoja
GERIN (Ahmeta) Ibro
GERMEK Karlo
GLAVAŠ (Trifka) Savo
GLAVAŠ (Trifka) Radoslav

GLAVAŠ (Spasoja) Slavko
GLAVAŠ (Riste) Dušan
GLAVAŠ (Boška) Đuro
GLAVAŠ (Boška) Lazo
GRAHO (Riste) Đoko
GLIGOREVIĆ (Šćepana) Vlatko
GLIBO (Mitra) Draginja
GLOGOVAC Obren
GOLUŽA (Ivana) Ivan
GOLOŠ (Ibre) Šaban
GOLOŠ (Muje) Omer
GOLOŠ (Ibre) Selim
GOLOŠ (Ibre) Alija
GOLOŠ (Jusufa) Halil
GORDIĆ (Mitra) Sava
GORDIĆ Dimitrije
GOVEDARICA Savo
GOZO (Mustafe) Osman
GOZO (Hasana) Nusret
GRAHOVAC (Pante) Đorđe
GRAHOVAC (Pante) Marko
GRAHOVAC Branko
GRAHOVAC (Milutina) Vide
GRABOVAC (Mirka) Franjo
GRABOVAC (Sulejmana) Mustafa
GRANATA Jakov
GRANULO (Alije) Duran
GRANIĆ (Ante) Nikola
GRGIĆ (Jure) Ante
GRČIĆ Dobrila
GRK (Gojka) Milan
GRKOVIĆ Borka
GROZDANIĆ Stevo
GUŽINA (Muharema) Fadil
GUZINA (Muharema) Ibrahim
GUSIĆ (Hasana) Hasan
GUTO (Pere) Ilija
GUTOŠIĆ (Avde) Osman
GUTOŠIĆ (Muje) Hasan
GUTOŠIĆ (Mahmuta) Ibro
GUTOŠIĆ (Salke) Ramo
GRABUŠIĆ Josip
GUŠIĆ Tima
GAČINA (Nikole) Obrad
GLUHONJIC Miroslav
GELEV Ziba

D

DABOVIĆ (Luke) Krsto
DANGUBIĆ Branko
DAMJANOVIĆ Milorad
DELALIĆ (Ibre) Avdo

DAVIDOVIĆ Vukašin
 DELALIĆ (Rame) Ahmet
 DELALIĆ (Salke) Zajko
 DEMIROVIĆ (Rame) Omer
 DEMIROVIĆ (Halila) Duran
 DEMIROVIĆ (Sule) Ahmet
 DEMIROVIĆ (Osmana) Šefko
 DEMIROVIĆ Muharem
 DEMIROVIĆ Mustafa
 DELIĆ Abdurizah
 DEDIĆ Sabira
 DELIĆ (Osmana) Nazif
 DELIĆ Novica
 DEMIĆ (Šabana) Meho
 DLAKIĆ (Alije) Alija
 DLAKIĆ (Sulje) Osman
 DOBRANIĆ (Pere) Janko
 DOBRANIĆ (Nikole) Milan
 DOBRANIĆ (Vidoja) Milko
 DOBRANIĆ (Save) Danilo
 DOBRANIĆ (Trifka) Stevo
 DOBRANIĆ Danilo
 DOBRANIĆ (Vidoja) Spaso
 DODIG (Andrije) Milan
 DODIG (Ilije) Pero
 DOKARE (Mehe) Avdo
 DIZDAR (Muhameda) Ekrem
 DIZDAR (Ibre) Safet
 DIZDAREVIĆ (Rašida) Nura
 DIZDAREVIĆ (Mustafe) Omer
 DIZDAREVIĆ (Alije) Adem
 DIZDAREVIĆ (Rašida) Sabira
 DIZDAREVIĆ Tahir
 DOMAZET (Ilije) Janko
 DOMAZET (Đorđa) Anđelko
 DRAGOVIĆ (Andrije) Božo
 DRAGIĆEVIĆ (Mate) Milan
 DRAGUMILO Boriša
 DRLJEVIĆ (Mustafe) Hamid
 DRLJEVIĆ (Omera) Meho
 DRMAĆ (Franje) Tomo
 DRINOVAC (Vinka) Jozo
 DVIZAC (Mahmuta) Mehmed
 DUKA (Nikole) Radovan
 DUKA (Vukana) Đuro
 DUKA (Pante) Spasoje
 DUKA Ilija

DUMPOR (Mehe) Huso
 DURANSPAHIĆ (Ahmeta) Ismet
 DURANSPAHIĆ (Muhameda) Ismet
 DURANSPAHIĆ (Huse) Mujo
 DURANSPAHIĆ (Huse) Hasan
 DURANIĆ (Muje) Halko
 DUTINA (Pere) Radovan

Đ

DELMO (Hadže) Dervo
 DELMO (Juse) Idriz
 ĐIPA Tahir
 ĐONKO (Ahmeda) Alija
 ĐONKO (Salke) Alija
 ĐONKO (Salke) Ibro
 ĐONKO (Ahmeta) Mujo
 ĐONKO (Halila) Muharem
 ĐOKLO (Mehmeda) Ragib
 ĐOZLIĆ Salko
 ĐONLEZ (Jola) Aćim
 ĐUKANOVIĆ Jovo
 ĐUKIĆ (Osmana) Salko
 ĐURJAN (Ibre) Alija
 ĐURJAN (Alije) Meho
 ĐULIĆ (Jusufa) Avdo
 ĐULIĆ (Ibre) Salko
 ĐULIMAN (Osmana) Abid
 ĐULIĆ (Osmana) Salko
 ĐULIĆ (Ibre) Selim
 ĐULIĆ (Jusufa) Halil
 ĐULIĆ Šaban
 ĐULIĆ (Mumina) Hasan
 ĐULIĆ (Ibre) Huso
 ĐURASOVIĆ (Mihe) Blagoje
 ĐURASOVIĆ (Danila) Vasilija
 ĐURASOVIĆ (Milana) Đorđo
 ĐURASOVIĆ (Milana) Lazar
 ĐURASOVIĆ Pero
 ĐURICA (Mitra) Sava
 ĐURICA (Ilije) Slavko
 ĐURICA (Ilije) Danilo
 ĐIKIĆ Nada
 ĐURICA (Save) Dušan
 ĐURICA (Ilije) Kosto »Mali«
 ĐURICA (Vase) Gojko
 ĐURICA (Dušana) Pero
 ĐURICA (Riste) Tripo
 ĐURICA (Mihe) Tomo
 ĐURICA (Lazara) Mitar
 ĐURICA (Mirka) Branko
 ĐURICA (Trifka) Slavko
 ĐURICA Đuro
 ĐURICA Risto

ELEZOVIĆ (Alije) Ibro
 ELEZOVIĆ (Salke) Hasan
 ELEZOVIĆ (Salke) Razija
 EMINOVIĆ (Muje) Čamil

EMINOVIĆ (Muje) Fatima
EKMEČIĆ (Save) Vaso
EFICA Muhamed
EFICA Munsifa

ZUHRIC (Ahmeta) Salko
ZUHRIC (Muje) Huso
ZUHRIC (Salke) Muharem
ZVIZDIĆ Alija

Ž

ŽARKUŠIĆ (Ibre) Sule
ŽDERIĆ (Arifa) Mustafa
ŽIVKUŠUĆ (Mate) Mijo
ŽUJO (Ibre) Salko
ŽUŽA (Ljube) Cesto
ŽUŽA (Trifka) Dušan
ŽUŽA (Jove) Sreten
ŽUGOR Fatima

Z

ZARORAC Đorđe
ZAKLAN Nezir
ZAKLAN (Osmana) Zulfo
ZALIHIC (Alije) Mujo
ZALIHIC (Ibre) Mustafa
ZALIHIC Serif
ZAHIROVIĆ (Agana) Ismet
ZAHIROVIĆ (Deriša) Hasan
ZIROJEVIĆ (Gligora) Vlado
ZEBIĆ (Osmana) Bećir
ZEBIĆ (Muje) Ibro
ZEBIĆ (Omera) Kasim
ZELE (Mehe) Alija
ZELE (Mehmeda) Mujo
ZELE (Mehe) Halil
ZELEN (Milana) Dušan
ZEKIĆ Avdo
ZEKIĆ Zineta
ZEKUŠIĆ (Cvitana) Nikola
ZEĆO Mehmed
ZILIĆ (Huse) Hamzo
ZILIĆ (Huse) Ibro
ZILIĆ (Huse) Tahir
ZILIĆ (Ibre) Jusuf
ZOLJ (Mehe) Alija
ZOU (Mehe) Huso
ZUBČEVIĆ Lokman
ZUKANOVIĆ (Šaćira) Hasan
ZUKANOVIĆ (Salke) Alija
ZUCALO Mijo
ZUROVAC (Riste) Dušan
ZUROVAC Pero
ZUHRIC (Muje) Zulfo
ZUHRIC (Muje) Osman

I

IDRIZ (Muje) Halil
IDRIZ (Avde) Mujo
IDRIZ Salko
IDRIZ (Ibre) Omer
IDRIZ Alija
IDRIZ (Ibre) Ramo
IGNJATIĆ Mirko
ILIĆ (Anđelka) Jure
ILIĆ (Ivana) Mate
ILIĆ (Jure) Mate
ILIĆ (Mije) Mileva
ILIĆ Rajko
ILIĆ Žarko
ILIĆ Anđelko
INIĆ Veljko
IMANIĆ (Ibre) Bećir
IMAMOVIĆ (Ibre) Suljo
ISAKOVIĆ (Salke) Zulfo
IVANISEVIC (Ljube) Nikola
IVANISEVIC (Danila) Slavko
IVANISEVIC (Danila) Risto
IVANKOVIĆ (Joze) Drago
IVANKOVIĆ (Salke) Meho
IVANOVIĆ (Obrena) Spaso
IVELJA (Sime) Milosav
IVELJA (Jovana) Marko
IVKOVIĆ (Muje) Ahmet
IVKOVIĆ Vojo

J

JABLAN (Derve) Abdulah
JAGANJAC (Sule) Islam
JAKIROVIĆ (Hamida) Hamid
JANOSEC (Jozefa) Bohuš
JANOŠ (Danila) Branko
JAKUPOVIĆ (Mustafe) Kemal
JAKUPOVIĆ Ešref
JANJIĆ (Dušana) Milan
JANJOŠ (Milutina) Petar
JANJOŠ (Riste) Slavko
JAGODIĆ Miloš
JAMAKOVIĆ (Omera) Ahmet
JAMAKOVIĆ (Alije) Hasan
JARANOVIĆ (Idriza) Ahmet

JAŠARBEGOVIĆ (Mustafe) Džemo
 JANKOVIĆ Dušan
 JAZVIN (Ahmeta) Salko
 JARAK (Nikole) Nikola
 JELAČIĆ (Novice) Božidar
 JELACIĆ (Spasoja) Đoko
 JELAČIĆ (Spasoja) Mitar
 JELČIĆ (Andrije) Ivan
 JELOVAC (Alije) Ibro
 JELIN (Hamida) Ahmet
 JOVOVIĆ Bosa
 JOVIĆ Stanko
 JUGO (Ahmeta) Muhamed
 JUGO Osman
 JULAPAK Salko
 JUNUZOVIĆ Asim
 JURKOVIĆ (Joze) Mate
 JURKOVIĆ (Nikole) Pavo
 JUSIĆ (Juse) Salko
 JUSUFOVIĆ (Alije) Sulejman
 JUSUPOVIĆ (Hasana) Ibro
 JERKIĆ Drago
 JERKIĆ Nikola

K

KADIĆ (Sabita) Mujo
 KAJGO (Riste) Jovica
 KAJGO (Riste) Danilo
 KAJGO (Riste) Milan
 KAJGO (Nikole) Milan
 KAJGO (Milana) Branko
 KAJGO (Jove) Branko
 KALEM (Nikole) Mijo
 KALAJDŽIĆ (Bećira) Mustafa
 KAJTAZ Mehmed
 KAPETANOVIĆ (Ahmeta) Muha
 KAPETANOVIĆ (Alije) Mustafa
 KARA Alija
 KADRO (Alije) Ahmed
 KAPPELLI Omero
 KAPETANOVIĆ (Paše) Abdulah
 KAPETANOVIĆ (Bećira) Adem
 KAPETANOVIĆ (Paše) Abdulah
 KAPETANOVIĆ (Bećira) Adem
 KAPLAN (Salke) Osman
 KAPLAN (Salke) Omer
 KAPLAN (Alije) Ahmet
 KAPLAN (Alije) Murat
 KAPOR (Vase) Milan
 KARA Ibro
 KARADEGLIJA (Marka) Niko

KARADEGLIJA (Riste) Lazo
 KARIĆ (Hasana) Alija
 KARADEGLIJA Nenad
 KARIĆ (Halila) Omer
 KARDUM (Nikole) Iko
 KASUMAČIĆ (Muje) Meho
 KAŠIKOVIĆ Jefto
 KAZAZIĆ Asim
 KALAUZ (Joze) Pero
 KAŠIKOVIĆ Borika
 KIJAC (Stojana) Novica
 KIJAC Danilo
 KIJAC Marko
 KISIĆ (Đorđa) Branislav
 KEBO (Hasana) Afan
 KELECIJA Mustafa
 KELECIJA (Ibra) Džafer
 KELECIJA (Ahmeta) Alija
 KELECIJA (Avde) Omer
 KELECIJA Halil
 KEVRIĆ (Bećira) Omer
 KEVRIĆ (Ibre) Adem
 KEVRIĆ (Ibre) Emin
 KEVRIĆ (Salke) Šaban
 KEVRIĆ (Jusufa) Jusuf
 KEVRIĆ (Ahmeta) Ramo
 KEVRIĆ (Salke) Fehim
 KEVRIĆ Bećir
 KEVRIĆ (Hasana) Huso
 KEVRIĆ (Ibre) Juso
 KESKIN (Mehe) Halil
 KLARIĆ (Ibre) Mujo
 KNEŽEVIĆ (Ilije) Milan
 KRESNO (Džafera) Husein
 KLARIĆ (Ibre) Salko
 KLARIĆ (Muje) Meho
 KLARIĆ (Muje) Halil
 KAPIĆ Predrag
 KLEPO (Ahmeta) Mujo
 KLEPO (Omera) Huso
 KLJAKIĆ Anđelko
 KLEPO (Hasana) Adem
 KLEPO (Muje) Mustafa
 KLEPO (Osmana) Bećir
 KNEŽEVIĆ (Pere) Spaso
 KNEŽEVIĆ (Save) Čedo
 KNEŽEVIĆ Milan
 KNEŽEVIĆ (Jove) Dušan
 KOHNIĆ (Mehe) Salko
 KOJOVIĆ (Todora) Milan
 KOJOVIĆ (Todora) Milovan
 KOKANOVIĆ (Avde) Mehmed

KOLUDER (Huseina) Abaz
 KOLAKOVIĆ (Huse) Aziz
 KORAC (Smaje) Tahir
 KORAC (Alije) Ibro
 KORAC (Salke) Alija
 KOLAKOVIĆ Fikreta
 KOMAD Ejub
 KOMLEN (Jefte) Đoko
 KOMLEN (Laze) Todor
 KOMLEN (Đure) Risto
 KOKOTOVIĆ Ljubo
 KOKOTOVIĆ (Petra) Aleksa
 KOMNENIĆ Gojko
 KOMNENIĆ Milan
 KOMNENIĆ Nikola
 KOMNENIĆ M. Pavle
 KOMNENOVIĆ (Tripe) Danilo
 KOMNENIĆ (Jove) Tomo
 KOVAČINA Stojan
 KONJEVOD (Ivana) Pavo
 KORDIĆ (Mate) Martin
 KORDUN Mila
 KORJENIĆ (Omera) Hasan
 KOROL Mišo
 KOSO Idriz
 KOVAČEVIĆ Avdo
 KOSJERINA (Vladimira) Nedo
 KOSTADINOVIĆ (Sime) Milan
 KOVAČ Ahmet
 KOVAČIĆ (Ahmeta) Asim
 KOVAČIĆ (Selima) Šaban
 KOVAČEVIĆ (Nikole) Sveto
 KRAJIŠNIK Nenad
 KRESO Muharem
 KRESO (Hasana) Alija
 KRESO (Saliha) Muhamed
 KRESO (Huseina) Ismet
 KREČINIĆ (Ibre) Hasan
 KREČINIĆ (Ibre) Smajo
 KRNEŠIĆ Risto
 KRPO (Sulejmana) Alija
 KRPO (Sule) Ahmet
 KUUANIN (Đure) Pavle
 KRZMAN (Spase) Stevan
 KRIŽEVSKI Aleksandar
 KUNDAČINA (Save) Arsen
 KUNOVAC (Jefta) Danica
 KRVAVAC (Avde) Tahir
 KRVAVAC (Avde) Šaćir
 KORDIĆ (Mate) Martin
 KRVAVAC (Nikole) Luka
 KUDRA (Arifa) Nazif
 KUJUNDŽIĆ (Đurana) Đorđo

KUJAČIĆ (Gojka) Milorad
 KUKRIKA (Luke) Boško
 KUKO (Osmana) Selim
 KUKURUZOVIĆ (Rame) Mujo
 KULIDŽAN (Mitra) Obren
 KULIDŽAN (Laze) Simo
 KURTOVIĆ (Sule) Zulfo
 KURTOVIĆ (Muje) Meho
 KULUŠIĆ (Jovana) Trifko
 KUUANIN (Gavre) Pavle
 KULJIĆ (Laze) Kosto
 KULJIĆ (Mitra) Blagoje
 KULJIĆ (Trivka) Gojko
 KULJIĆ (Spasoja) Jovo
 KULJIĆ (Spasoja) Rade
 KULJIĆ (Mihajla) Bogdan
 KULJIĆ (Milana) Mirko
 KULJIĆ (Pere) Radovan
 KULJIĆ (Danila) Milorad
 KULJIĆ (Milana) Rajko
 KUNDAČINA (Jovana) Janko
 KUNDAČINA (Krst) Slavko
 KUNOVAC (Šcepe) Milan
 KUKIĆ Ilija
 KURTOVIĆ (Muje) Meho
 KURTOVIĆ (Alije) Jusuf
 KURTOVIĆ (Sule) Zulfo
 KURTOVIĆ (Mehe) Osman
 KUZMAN (Milana) Milovan
 KUZMAN (Đorđa) Danilo
 KUZMAN (Milana) Aleksije

L

LALIĆ (Mehe) Alija
 LAKIŠIĆ (Alije) Esad
 LAŠIĆ (Simeona) Sima
 LAMBIĆ (Jove) Đuro
 LAMBIĆ (Vladimira) Angelina
 LEČIĆ (Riste) Simo
 LATIĆ (Hasana) Zijo
 LEČIĆ (Stevana) Dušan
 LEHO (Alije) Adem
 LETO (Hasana) Bećir
 LETO (Muje) Alija
 LETO (Omera) Ahmet
 LETO (Huse) Jusuf
 LETO (Salke) Mujo
 LETO (Ahmeta) Salko
 LETO (Omera) Smail
 LETO (Hasana) Selim
 LETUKA (Salke) Rasim
 LETUKA (Salke) Hasan

LETO (Omera) Avdo
LEČIĆ (Stevana) Danilo
LIVNJAK Adii
LIZDE (Ahmeta) Osman
LIZDE (Mehe) Velija
LIZDE (Hasana) Omer
LIZDE (Muje) Alija
LJJOV Vukota
LIHIĆ (Huse) Avdo
LOJOVIĆ Mitar
LOJPUR (Ilije) Vlado
LOJPUR (Riste) Damjan
LOPIN (Lazara) Mišo
LOZO Mira
LUBINA (Mate) Ante
LUBURIĆ Jozo
LUBURIĆ Branko
LUGIĆ Abdulah

LJ

LJOLJIĆ Nataša

M

MAČIĆ (Halila) Ibro
MACE (Hasana) Ahmet
MAĐAR (Blažin) Božo
MAKSUMIĆ (Osmana) Bajro
MANIGODA (Lazara) Đuro
MANIGODA (Save) Đuro
MANIGODA (Todora) Pero
MANIGODA (Dušana) Čedo
MANIGODA (Jove) Manojlo
MANDRAPA Gojko
MANDIĆ Boriša
MALOKOS (Mustafe) Salko
MARIĆ (Ilije) Ivan
MARIĆ (Halila) Mehmed
MARIĆ (Omera) Ahmed
MARIĆ (Alije) Hasan
MARIĆ (Alije) Mujo
MARIĆ (Osmana) Ibrahim
MARIĆ (Mihe) Pero
MARIĆ (Salke) Hamid
MARIĆ (Mehe) Huso
MARIĆ (Mate) Ilija
MARIĆ Husnija
MARIĆ (Salke) Omer
MARKIĆ (Ivana) Boško
MARKOVIĆ (Joze) Jure

MARTINOVIĆ (Huse) Halil
MARTINOVIĆ (Huse) Omer
MARTINOVIĆ (Osmana) Salko
MAHMUTAGIĆ (Omera) Alija
MASLEŠA (Derve) Ramo
MASLO (Juse) Abaz
MASLO (Mumina) Ibro
MATUŠKO (Joze) Mato
MATRAK (Ilije) Dušan
MAVRAK (Milana) Milenko
MAGAZIN (Vidoja) Đorđo
MANJGO Razija
MEDAN (Trifka) Slavko
MEDAN (Sime) Đorđe
MEDAN (Dušana) Stevo
MEDAN (Trifka) Đorđo
MEDAN (Trifka) Božo
MEDAN (Trifka) Sava
MEDAN (Nikole) Veljko
MEDAN (Jove) Rajko
MEDAN Branko
MEDAN (Janka) Vukan
MEDAN (Laze) Vlado
MEDAN (Riste) Anđelko
MEDAN (Dušana) Ranko
MEDAN Ilija
MEDAN Slavko
MEDAR (Alije) Halil
MEDAR (Alije) Meho
MEDAR (Huse) Mujkan
MEDAR (Muje) Meho
MEHIĆ (Alije) Razija
MEHIĆEVIĆ (Zajima) Ibro
MEHMEDBAŠIĆ (Muhameda) Ismet
MEHMEDBAŠIĆ Halil
MEHMEDBAŠIĆ (Ibre) Avdo
MENALO (Boška) Grgo
MENALO (Šimuna) Mato
MERDAN (Muje) Osman
MERDAN (Šabana) Halil
MESIHOVIĆ Emira
MESIHOVIĆ (Mahmuta) Ibro
MEŠIĆ (Alije) Meho
MEŠIĆ (Hasana) Hasan
MEŠIĆ (Alije) Ahmet
MEŠIĆ (Ahmeta) Hasan
MEŠIĆ (Ibre) Mahmut
MEŠIĆ (Halila) Hasan
MEŠIĆ (Salke) Dervo
MEŠKIĆ (Ibre) Mujo
MEŠKIĆ (Smaila) Čamil
MEŠKIĆ (Ibre) Mujo
MIČIJEVIĆ (Ibre) Meho
MIĆEVIĆ (Todora) Danilo

MIČEVIĆ (Jove) Stevo
MIHIĆ (Stojana) Kosto
MIHIĆ (Maksima) Dušan
MIHIĆ (Vladimira) Risto
MIHIĆ (Riste) Milivoje
MIHIĆ Dejan
MIHIĆ Milenko
MIHIĆ (Lazara) Spasoje
MIHIĆ (Tome) Dušan
MIHIĆ (Save) Rade
MIHIĆ (Riste) Fimija
MIHIĆ (Vukana) Gojko
MIJANOVIĆ (Jove) Vukašin
MIJANOVIĆ Gašo
MIJANOVIĆ Danilo
MIKIĆ (Sime) Đorđe
MILANOVIĆ (Tome) Ilija
MILAVIĆ (Sulejmana) Šerif
MILETIĆ (Jure) Ljubo
MILIČEVIĆ (Rade) Danilo
MILIČEVIĆ Dušan
MILIČEVIĆ Branko
MILIVOJEVIĆ (Riste) Tomo
MILIVOJEVIĆ (Milana) Gojko
MILIVOJEVIĆ (Jefte) Čedo
MILIVOJEVIĆ (Jove) Milan
MILIVOJEVIĆ (Nikole) Đuro
MILIVOJEVIĆ (Ilije) Milutin
MILOŠEVIĆ Vukota
MILOŠEVIĆ (Marka) Bajo
MILOŠEVIĆ (Đure) Risto
MILOŠEVIĆ (Đure) Mirko
MILOŠEVIĆ (Save) Jovo
MILOŠEVIĆ (Špire) Veljko
MILOŠEVIĆ (Krst) Ljubo
MILOŠEVIĆ (Smilje) Tijana
MILOŠEVIĆ (Andrije) Milorad
MILOŠEVIĆ (Nikole) Vaso
MILOŠEVIĆ Blagoje
MILOŠEVIĆ Gojko
MILOŠEVIĆ (Riste) Žarko
MILOŠEVIĆ (Vlade) Žarko
MILOVIĆ (Krst) Miloš
MILUTINOVIC (Pere) Milorad
MILUTINOVIC (Pere) Dimitrije
MILJANOVIĆ (Ahmeta) Dervo
MIJANOVIĆ (Ilije) Jovo
MILJANOVIĆ (Marka) Nemanja
MIJANOVIĆ Rajko
MIUKOVIĆ (Ibrahima) Zineta
MIŠKOVIĆ Milan
MIŠEVIĆ (Đure) Božo
MISITA (Jova) Jovo

MIŠIĆ (Hasana) Šefika
MILIČEVIĆ Milorad
MUHOBERAC Pero
MILOŠEVIĆ Branko
MILOŠEVIĆ Janko
MILOŠEVIĆ Rajko
MIŠEVIĆ Fatima
MORIĆ (Salke) Hilmo
MORIĆ (Ibre) Huso
MORIĆ (Hasana) Meho
MORIĆ (Hasana) Mujo
MORIĆ (Salke) Omer
MORO Mirko
MRAVIĆ (Derve) Salko
MRGAN (Sulejmana) Ahmed
MRGAN (Hadžin) Omer
MRGAN (Rame) Hilmija
MUČIBABIĆ (Milana) Branko
MUČIBABIĆ Panto
MUHIĆ Salem
MUJIĆIĆ Fatima
MUJIĆIĆ Ferdo
MUJKIĆ (Mehe) Mujo
MULAHASANOVIĆ Hamdija
MURATBEGOVIĆ Meho
MURATOVIĆ (Gaje) Danilo
MURATOVIĆ (Danila) Novica
MURATOVIĆ (Janka) Anđelko
MURVAT (Osmana) Ibrahim
MUSTAFIĆ (Alije) Hasan
MUSTAFIĆ (Alije) Mustafa
MUSTAFIĆ (Alije) Mujo
MUSTAFIĆ (Halila) Meho
MUSTAFIĆ (Omera) Ahmet
MUSTAFIĆ (Huse) Salko
MUSTAGRUDIĆ (Sadika) Kaplan
MURATSPAHIĆ Murat
MUŠINOVIĆ (Muje) Hamid
MUSULIN (Andrije) Jure

N

NANIĆ (Mehe) Zahir
NEIMAROVIC (Save) Pavle
NEZIRIĆ (Huse) Alija
NEZIRIĆ (Mehe) Avdo
NEZIRIĆ (Redže) Salko
NEZIRIĆ (Huse) Đapo
NEZIRIĆ (Redže) Jusuf
NEZIRIĆ (Halila) Mustafa
NEZIRIĆ (Huse) Omer
NEZIRIĆ (Halila) Vejsil
NEZIROVIĆ (Mehmeda) Mešak

JAŠARBEGOVIĆ (Mustafe) Džemo
JANKOVIĆ Dušan
JAZVIN (Ahmeta) Salko
JARAK (Nikole) Nikola
JELAČIĆ (Novice) Božidar
JELAČIĆ (Spasoja) Đoko
JELAČIĆ (Spasoja) Mitar
JELČIĆ (Andrije) Ivan
JELOVAC (Alije) Ibro
JELIN (Hamida) Ahmet
JOVOVIĆ Bosa
JOVIĆ Stanko
JUGO (Ahmeta) Muhamed
JUGO Osman
JULAPAK Salko
JUNUZOVIĆ Asim
JURKOVIĆ (Joze) Mate
JURKOVIĆ (Nikole) Pavo
JUSIĆ (Juse) Salko
JUSUFOVIĆ (Alije) Sulejman
JUSUPOVIĆ (Hasana) Ibro
JERKIĆ Drago
JERKIĆ Nikola

K

KADIĆ (Sabita) Mujo
KAJGO (Riste) Jovica
KAJGO (Riste) Danilo
KAJGO (Riste) Milan
KAJGO (Nikole) Milan
KAJGO (Milana) Branko
KAJGO (Jove) Branko
KALEM (Nikole) Mijo
KALAJDŽIĆ (Bećira) Mustafa
KAJTAZ Mehmed
KAPETANOVIĆ (Ahmeta) Muha
KAPETANOVIĆ (Alije) Mustafa
KARA Alija
KADRO (Alije) Ahmed
KAPPELLI Omero
KAPETANOVIĆ (Paše) Abdulah
KAPETANOVIĆ (Bećira) Adem
KAPETANOVIĆ (Paše) Abdulah
KAPETANOVIĆ (Bećira) Adem
KAPLAN (Salke) Osman
KAPLAN (Salke) Omer
KAPLAN (Alije) Ahmet
KAPLAN (Alije) Murat
KAPOR (Vase) Milan
KARA Ibro
KARADEGLIJA (Marka) Niko

KARADEGLIJA (Riste) Lazo
KARIĆ (Hasana) Alija
KARADEGLIJA Nenad
KARIĆ (Halila) Omer
KARDUM (Nikole) Iko
KASUMAČIĆ (Muje) Meho
KAŠIKOVIĆ Jefto
KAZAZIĆ Asim
KALAUZ (Joze) Pero
KAŠIKOVIĆ Borika
KIJAC (Stojana) Novica
KIJAC Danilo
KIJAC Marko
KISIĆ (Đorđa) Branislav
KEBO (Hasana) Afan
KELECIJA Mustafa
KELECIJA (Ibra) Džafer
KELECIJA (Ahmeta) Alija
KELECIJA (Avde) Omer
KELECIJA Halil
KEVRIĆ (Bećira) Omer
KEVRIĆ (Ibre) Adem
KEVRIĆ (Ibre) Emin
KEVRIĆ (Salke) Šaban
KEVRIĆ (Jusufa) Jusuf
KEVRIĆ (Ahmeta) Ramo
KEVRIĆ (Salke) Fehim
KEVRIĆ Bećir
KEVRIĆ (Hasana) Huso
KEVRIĆ (Ibre) Juso
KESKIN (Mehe) Halil
KLARIĆ (Ibre) Mujo
KNEŽEVIĆ (Ilije) Milan
KRESNO (Džafera) Husein
KLARIĆ (Ibre) Salko
KLARIĆ (Muje) Meho
KLARIĆ (Muje) Halil
KAPIĆ Predrag
KLEPO (Ahmeta) Mujo
KLEPO (Omera) Huso
KLJAKIĆ Anđelko
KLEPO (Hasana) Adem
KLEPO (Muje) Mustafa
KLEPO (Osmana) Bećir
KNEŽEVIĆ (Pere) Spaso
KNEŽEVIĆ (Save) Cedo
KNEŽEVIĆ Milan
KNEŽEVIĆ (Jove) Dušan
KOHNIĆ (Mehe) Salko
KOJOVIĆ (Todora) Milan
KOJOVIĆ (Todora) Milovan
KOKANOVIĆ (Avde) Mehmed

KOLUDER (Huseina) Abaz
 KOLAKOVIĆ (Huse) Aziz
 KORAC (Smaje) Tahir
 KORAC (Alije) Ibro
 KORAC (Salke) Alija
 KOLAKOVIĆ Fikreta
 KOMAD Ejub
 KOMLEN (Jefte) Đoko
 KOMLEN (Laze) Todor
 KOMLEN (Đure) Risto
 KOKOTOVIĆ Ljubo
 KOKOTOVIĆ (Petra) Aleksa
 KOMNENIĆ Gojko
 KOMNENIĆ Milan
 KOMNENIĆ Nikola
 KOMNENIĆ M. Pavle
 KOMNENIĆ (Tripe) Danilo
 KOMNENIĆ (Jove) Tomo
 KOVAČINA Stojan
 KONJEVOD (Ivana) Pavo
 KORDIĆ (Mate) Martin
 KORDUN Mila
 KORJENIĆ (Omera) Hasan
 KOROL Mišo
 KOSO Idriz
 KOVAČEVIĆ Avdo
 KOSJERINA (Vladimira) Nedo
 KOSTADINOVIĆ (Sime) Milan
 KOVAČ Ahmet
 KOVAČIĆ (Ahmeta) Asim
 KOVAČIĆ (Selima) Šaban
 KOVAČEVIĆ (Nikole) Sveto
 KRAJIŠNIK Nenad
 KRESO Muharem
 KRESO (Hasana) Alija
 KRESO (Saliha) Muhamed
 KRESO (Huseina) Ismet
 KREČINIĆ (Ibre) Hasan
 KREČINIĆ (Ibre) Smajo
 KRNJEŠIĆ Risto
 KRPO (Sulejmana) Alija
 KRPO (Sule) Ahmet
 KUUANIN (Đure) Pavle
 KRZMAN (Spase) Stevan
 KRIŽEVSKI Aleksandar
 KUNDAČINA (Save) Arsen
 KUNOVAC (Jefta) Danica
 KRVAVAC (Avde) Tahir
 KRVAVAC (Avde) Šaćir
 KORDIĆ (Mate) Martin
 KRVAVAC (Nikole) Luka
 KUDRA (Arifa) Nazif
 KUJUNDŽIĆ (Đurana) Đorđo

KUJAČIĆ (Gojka) Milorad
 KUKRIKA (Luke) Boško
 KUKO (Osmana) Selim
 KUKURUZOVIĆ (Rame) Mujo
 KULIDŽAN (Mitra) Obren
 KULIDŽAN (Laze) Simo
 KURTOVIĆ (Sule) Zulfo
 KURTOVIĆ (Muje) Meho
 KULUŠIĆ (Jovana) Trifko
 KUUANIN (Gavre) Pavle
 KUUIĆ (Laze) Kosto
 KULJIĆ (Mitra) Blagoje
 KULJIĆ (Trivka) Gojko
 KUUIĆ (Spasoja) Jovo
 KUUIĆ (Spasoja) Rade
 KULJIĆ (Mihajla) Bogdan
 KULJIĆ (Milana) Mirko
 KULJIĆ (Pere) Radovan
 KULJIĆ (Danila) Milorad
 KULJIĆ (Milana) Rajko
 KUNDAČINA (Jovana) Janko
 KUNDAČINA (Krst) Slavko
 KUNOVAC (Šćepe) Milan
 KUKIĆ Ilija
 KURTOVIĆ (Muje) Meho
 KURTOVIĆ (Alije) Jusuf
 KURTOVIĆ (Sule) Zulfo
 KURTOVIĆ (Mehe) Osman
 KUZMAN (Milana) Milovan
 KUZMAN (Đorđa) Danilo
 KUZMAN (Milana) Aleksije

L

LALIĆ (Mehe) Alija
 LAKIŠIĆ (Alije) Esad
 LAŠIĆ (Simeona) Šima
 LAMBIĆ (Jove) Đuro
 LAMBIĆ (Vladimira) Angelina
 LECIĆ (Riste) Simo
 LATIĆ (Hasana) Zijo
 LEČIĆ (Stevana) Dušan
 LEHO (Alije) Adem
 LETO (Hasana) Bećir
 LETO (Muje) Alija
 LETO (Omera) Ahmet
 LETO (Huse) Jusuf
 LETO (Salke) Mujo
 LETO (Ahmeta) Salko
 LETO (Omera) Smail
 LETO (Hasana) Selim
 LETUKA (Salke) Rasim
 LETUKA (Salke) Hasan

LETO (Omera) Avdo
LEČIĆ (Stevana) Danilo
LIVNJAK Adii
LIZDE (Ahmeta) Osman
LIZDE (Mehe) Velija
LIZDE (Hasana) Omer
LIZDE (Muje) Alija
LIJOV Vukota
LIHIĆ (Huse) Avdo
LOJOVIĆ Mitar
LOJPUR (Ilije) Vlado
LOJPUR (Riste) Damjan
LOPIN (Lazara) Mišo
LOZO Mira
LUBINA (Mate) Ante
LUBURIĆ Jozo
LUBURIĆ Branko
LUGIĆ Abdulah

LJ

LJOLJIĆ Nataša

M

MAČIĆ (Halila) Ibro
MACE (Hasana) Ahmet
MAĐAR (Blažin) Božo
MAKSUMIĆ (Osmana) Bajro
MANIGODA (Lazara) Đuro
MANIGODA (Save) Đuro
MANIGODA (Todora) Pero
MANIGODA (Dušana) Cedo
MANIGODA (Jove) Manojlo
MANDRAPA Gojko
MANDIĆ Boriša
MALOKOS (Mustafe) Salko
MARIĆ (Ilije) Ivan
MARIĆ (Halila) Mehmed
MARIĆ (Omera) Ahmed
MARIĆ (Alije) Hasan
MARIĆ (Alije) Mujo
MARIĆ (Osmana) Ibrahim
MARIĆ (Mihe) Pero
MARIĆ (Salke) Hamid
MARIĆ (Mehe) Huso
MARIĆ (Mate) Ilija
MARIĆ Husnija
MARIĆ (Salke) Omer
MARKIĆ (Ivana) Boško
MARKOVIĆ (Joze) Jure

MARTINOVIĆ (Huse) Halil
MARTINOVIĆ (Huse) Omer
MARTINOVIĆ (Osmana) Salko
MAHMUTAGIĆ (Omera) Alija
MASLEŠA (Derve) Ramo
MASLO (Juse) Abaz
MASLO (Mumina) Ibro
MATUŠKO (Joze) Mato
MATRAK (Ilije) Dušan
MAVRAK (Milana) Milenko
MAGAZIN (Vidoja) Đorđo
MANJGO Razija
MEDAN (Trifka) Slavko
MEDAN (Sime) Đorđe
MEDAN (Dušana) Stevo
MEDAN (Trifka) Đorđo
MEDAN (Trifka) Božo
MEDAN (Trifka) Sava
MEDAN (Nikole) Veljko
MEDAN (Jove) Rajko
MEDAN Branko
MEDAN (Janka) Vukan
MEDAN (Laze) Vlado
MEDAN (Riste) Anđelko
MEDAN (Dušana) Ranko
MEDAN Ilija
MEDAN Slavko
MEDAR (Alije) Halil
MEDAR (Alije) Meho
MEDAR (Huse) Mujkan
MEDAR (Muje) Meho
MEHIĆ (Alije) Razija
MEHIĆEVIĆ (Zajima) Ibro
MEHMEDBAŠIĆ (Muhameda) Ismet
MEHMEDBAŠIĆ Halil
MEHMEDBAŠIĆ (Ibre) Avdo
MENALO (Boška) Grgo
MENALO (Šimuna) Mato
MERDAN (Muje) Osman
MERDAN (Šabana) Halil
MESIHOVIĆ Emira
MESIHOVIĆ (Mahmuta) Ibro
MEŠIĆ (Alije) Meho
MEŠIĆ (Hasana) Hasan
MEŠIĆ (Alije) Ahmet
MEŠIĆ (Ahmeta) Hasan
MEŠIĆ (Ibre) Mahmut
MEŠIĆ (Halila) Hasan
MEŠIĆ (Salke) Dervo
MEŠKIĆ (Ibre) Mujo
MEŠKIĆ (Smaila) Čamil
MEŠKIĆ (Ibre) Mujo
MIĆIJEVIĆ (Ibre) Meho
MIĆEVIĆ (Todora) Danilo

MIČEVIĆ (Jove) Stevo
 MIHIĆ (Stojana) Kosto
 MIHIĆ (Maksima) Dušan
 MIHIĆ (Vladimira) Risto
 MIHIĆ (Riste) Milivoje
 MIHIĆ Dejan
 MIHIĆ Milenko
 MIHIĆ (Lazara) Spasoje
 MIHIĆ (Tome) Dušan
 MIHIĆ (Save) Rade
 MIHIĆ (Riste) Fimija
 MIHIĆ (Vukana) Gojko
 MIJANOVIĆ (Jove) Vukašin
 MIJANOVIĆ Gašo
 MIJANOVIĆ Danilo
 MIKIĆ (Sime) Đorđe
 MILANOVIĆ (Tome) Ilija
 MILAVIĆ (Sulejmana) Serif
 MILETIĆ (Jure) Ljubo
 MILIČEVIĆ (Rade) Danilo
 MILIČEVIĆ Dušan
 MILIČEVIĆ Branko
 MILIVOJEVIĆ (Riste) Tomo
 MILIVOJEVIĆ (Milana) Gojko
 MILIVOJEVIĆ (Jefte) Cedo
 MILIVOJEVIĆ (Jove) Milan
 MILIVOJEVIĆ (Nikole) Đuro
 MILIVOJEVIĆ (Ilije) Milutin
 MILOŠEVIĆ Vukota
 MILOŠEVIĆ (Marka) Bajo
 MILOŠEVIĆ (Đure) Risto
 MILOŠEVIĆ (Đure) Mirko
 MILOŠEVIĆ (Save) Jovo
 MILOŠEVIĆ (Špire) Veljko
 MILOŠEVIĆ (Krstje) Ljubo
 MILOŠEVIĆ (Smilje) Tijana
 MILOŠEVIĆ (Andrije) Milorad
 MILOŠEVIĆ (Nikole) Vaso
 MILOŠEVIĆ Blagoje
 MILOŠEVIĆ Gojko
 MILOŠEVIĆ (Riste) Žarko
 MILOŠEVIĆ (Vlade) Žarko
 MILOVIĆ (Krstje) Miloš
 MILUTINOVIĆ (Pere) Milorad
 MILUTINOVIĆ (Pere) Dimitrije
 MIUANOVIĆ (Ahmeta) Dervo
 MIUANOVIĆ (Ilije) Jovo
 MIUANOVIĆ (Marka) Nemanja
 MIUANOVIĆ Rajko
 MIUKOVIĆ (Ibrahima) Zineta
 MIŠKOVIĆ Milan
 MIŠEUIĆ (Đure) Božo
 MISITA (Jova) Jovo
 MIŠIĆ (Hasana) Šefika
 MILIČEVIĆ Milorad
 MUHOBERAC Pero
 MILOŠEVIĆ Branko
 MILOŠEVIĆ Janko
 MILOŠEVIĆ Rajko
 MIŠEVIĆ Fatima
 MORIĆ (Salke) Hilmo
 MORIĆ (Ibre) Huso
 MORIĆ (Hasana) Meho
 MORIĆ (Hasana) Mujo
 MORIĆ (Salke) Omer
 MORO Mirko
 MRAVIĆ (Derve) Salko
 MRGAN (Sulejmana) Ahmed
 MRGAN (Hadžin) Omer
 MRGAN (Rame) Hilmija
 MUČIBABIĆ (Milana) Branko
 MUČIBABIĆ Panto
 MUHIĆ Salem
 MUJIĆIĆ Fatima
 MUJIĆIĆ Ferdo
 MUJKIĆ (Mehe) Mujo
 MULAHASANOVIĆ Hamdija
 MURATBEGOVIĆ Meho
 MURATOVIĆ (Gaje) Danilo
 MURATOVIĆ (Danila) Novica
 MURATOVIĆ (Janka) Anđelko
 MURVAT (Osmana) Ibrahim
 MUSTAFIĆ (Alije) Hasan
 MUSTAFIĆ (Alije) Mustafa
 MUSTAFIĆ (Alije) Mujo
 MUSTAFIĆ (Halila) Meho
 MUSTAFIĆ (Omera) Ahmet
 MUSTAFIĆ (Huse) Salko
 MUSTAGRUDIĆ (Sadika) Kaplan
 MURATSPAHIĆ Murat
 MUŠINOVIĆ (Muje) Hamid
 MUSULIN (Andrije) Jure

N

NANIĆ (Mehe) Zahir
 NEIMAROVIĆ (Save) Pavle
 NEZIRIĆ (Huse) Alija
 NEZIRIĆ (Mehe) Avdo
 NEZIRIĆ (Redže) Salko
 NEZIRIĆ (Huse) Đapo
 NEZIRIĆ (Redže) Jusuf
 NEZIRIĆ (Halila) Mustafa
 NEZIRIĆ (Huse) Omer
 NEZIRIĆ (Halila) Vejsil
 NEZIROVIĆ (Mehmeda) Mešak

NIKOLIĆ (Trifka) Gojko
NINKOVIĆ Vlado
NOVAK (Franje) Jaroslav
NOGULIĆ (Steve) Branko
NOVAKOVIĆ (Jove) Spaso
NOVO (Šaćira) Džemal
NOVO Esad
NUMIĆ (Hilmije) Fadil
NUHIĆ (Redže) Džanko
NUHIĆ Nurko
NUHIĆ (Adema) Sabit
NURKOVIĆ (Hajdara) Salko

O

OBAD (Salke) Mujo
OBRADOVIĆ (Osmana) Meho
OBRADOVIĆ (Halila) Salko
OBRADOVIĆ (Osmana) Halil
OBRADOVIĆ (Omera) Zulfo
OBRADOVIĆ (Murata) Meho
OBRADOVIĆ (Muje) Alija
OBRADOVIĆ (Hamze) Meša
OBRADOVIĆ (Mehe) Ibro
OBRADOVIĆ (Omera) Ale
OBRADOVIĆ (Halila) Omer
OBRADOVIĆ (Ahmeta) Salko
OBUČINA Sofija
OKUKA (Marka) Veljko
OMANIĆ (Mujčine) Osman
OMANIĆ (Selima) Osman
OMANIĆ (Ahmeta) Meša
OMANIĆ (Halila) Avdo
OMANIĆ (Ibre) Bećir
OMBAŠIĆ Avdo
OMANOVIĆ (Salke) Šerif
OMANOVIĆ (Murata) Ibro
OMANOVIĆ Rašid
OMANOVIĆ (Osmana) Mujo
OMANOVIĆ (Halida) Salko
OMANOVIĆ (Muhe) Ahmet
OMBAŠIĆ (Huse) Omer
OMBAŠIĆ (Huse) Avdo
OMERIKA (Ahmeta) Salko
OMERIKA (Ahmeta) Halil
OMERIKA (Mehe) Ahmet
OPLJAČ (Alije) Muhamed
OPLJAČ (Saliha) Arif
ORUČ (Mehe) Safet
OSMANOVIĆ (Ibre) Salko
OSMANOVIĆ (Hasana) Meho
ORMAN Husa

P

PAVASOVIĆ (Đorđa) Radmilo
PANTIĆ (Riste) Danilo
PAVIĆ (Gojka) Mile
PAVIĆIĆ (Nikole) Ante
PAJIĆ (Mehe) Halil
PAJIĆ (Mumina) Salko
PALIĆ (Osmana) Juso
PAJEVIĆ (Redže) Šemsa
PALAVESTRA (Riste) Branko
PALAVESTRA (Jure) Danilo
PALAVESTRA (Jefte) Milan
PALATA (Salke) Tidža
PAVLOVIĆ (Zajke) Rifat
PAVLOVIĆ (Ivana) Andrija
PAVLOVIĆ (Ivana) Boško
PAVLOVIĆ Vasilije
PAVLOVIĆ Boško
PAVIĆ (Boška) Dušan
PAVLOVIĆ (Šimuna) Stanko
PAVLIĆEVIĆ Nikola
PAVIĆIĆ (Ante) Mate
PALIKUČA Božo
PAVOŠEVIĆ Zvonimir
PAŽIN (Pere) Nikola
PALATA (Salke) Huso
PAJEVIĆ (Hamze) Šerif
PAVIĆ (Nikole) Dušan
PAVIĆ (Nikole) Tomo
PAVIĆ (Todora) Mirko
PAVLIĆ Mato
PAVIĆ Rade
PALIĆ (Bećira) Avdo
PALAVESTRA (Riste) Veljko
PAROVIĆ Anđelko
PAROVIĆ (Nikole) Vaso
PADALO (Mehe) Asim
PAJIĆ (Hasana) Čamil
PECO (Jusufa) Esad
PECO (Salke) Šaban
PECO (Muhameda) Hamdija
PETKOVIĆ (Marka) Ljubo
PEZO (Mehmeda) Ahmet
PEZO (Ahmeta) Ahmet
PENAVA (Salke) Mujo
PENAVA (Huse) Meho
PENAVA (Šabana) Ale
PENAVA (Alije) Bećir
PENAVA (Hasana) Salko
PENAVA (Muje) Zulfo
PENAVA (Mumina) Halil
PERVAN (Nikole) Pero

PERVAN Alija
PERVAN (Murata) Asim
PERVAN (Dane) Vinko
PEJAK (Ahmeta) Himzo
PERIĆ (Ivana) Jozo
PERIĆ (Boška) Đuro
PERIĆ (Nikole) Vinko
PEHLIĆ (Hasana) Halil
PEHLIĆ (Muje) Ibro
PEHIĆ (Muje) Alija
PEHLIĆ (Muje) Ahmet
PEHLIĆ (Hasana) Omer
PETRIĆ Milan
PEKUSIĆ (Alije) Džemal
PENJEZ Mustafa
PETROVIĆ Božo
PERIŠIĆ (Đorđa) Živko
PEHILJ (Muje) Ahmet
PERIŠIĆ (Pere) Milan
PERIŠIĆ (Jefte) Milan
PERIŠIĆ (Đorđa) Živko
PETROVIĆ (Petra) Jerko
PETROVIĆ (Sime) Petar
PELJA (Adema) Mustafa
PERIŠIĆ (Pere) Milan
PERIĆ (Vidoja) Nikola
PEJDO (Šcepe) Nedeljko
PEJAK (Ahmeta) Himzo
PIVAC Vlado
PILJEVIĆ (Đorđa) Slavko
PILJEVIĆ (Bože) Milan
PILJEVIĆ (Bože) Lazo
PITIĆ (Osmana) Halil
PITIĆ Džemal
PIRIĆ (Alije) Ibro
PIRIĆ (Alije) Halil
PIRIJA (Huse) Avdo
PIRKIĆ (Hasana) Abdulah
PIČETA (Milana) Veljo
POPADIĆ (Marka) Jovo
POPADIĆ (Pavia) Mitar
POPADIĆ (Jove) Dušan
POTUROVIĆ (Ibre) Mujo
POLČIĆ (Alije) Hasan
POPOVAC (Mustafe) Ibro
POLUGA Levander
PUDAR Milko
PUDAR (Vojislava) Novica
PUDAR (Voje) Radivoje
PUDAR (Pere) Borko
PUDAR (Pere) Branko
PUDAR (Trifka) Spasoje
PUDAR (Miloša) Spaso
PUŽIĆ Ismet

POPO (Hasana) Alija
PUŽIĆ (Muhameda) Safet
PUŽIĆ Asim
POPARA Milorad
POPARA (Gaše) Dušan
PONJAVAC Hasan
PUŽIĆ (Muhameda) Hajrudin
PULJIĆ (Grge) Ante
PUHALO (Pave) Marica
PUHALO (Mitra) Uroš
PRALJAN (Jure) Nikola
PJACA (Sime) Pajo
PJACA (Vojislava) Mila
PLAVČIĆ (Huse) Osman
PLAVČIĆ (Rame) Hasan
PJEVAČ (Joze) Vinko
PRAMENKO (Riste) Risto
PRODANOVIĆ Mirko
PROLETA (Joze) Damjan
PROLETA (Luke) Andrija
PROLETA (Luke) Niko
PROHIĆ (Ibre) Suljo
PROHIĆ (Muje) Sulejman
PROHIĆ (Ragiba) Mujo
PREMILOVAC (Mustafe) Nijaz
PREMILOVAC Čazim
PREMILOVAC (Omera) Ragib
PREMILOVAC (Mustafe) Nijaz
PRUSINA Anđelko
PRKAČIN (Mate) Andrija
PRINC (Mihajla) Milka
PRCE (Ivana) Ivo
PRKAČIN (Pere) Đuro

R

RADOVIĆ (Todora) Jovo
RADOVANOVIĆ (Blagoja) Radovan
RADIŠIĆ (Todora) Anđelko
RADIĆ (Andrije) Srećko
RADIĆ (Jefte) Vinko
RADIĆ (Đure) Miloš
RADIĆ (Vida) Drago
RADMILOVIĆ Spasoje
RADULOVIC Žarko
RADULOVIC Ranka
RAHIMIĆ (Hasana) Meho
RAHIMIĆ (Huse) Šaban
RAHIMIĆ Ibrahim
RAHIMIĆ Osman
RAHIMIĆ (Huse) Dervo
RAHIMIĆ (Huse) Hasan
RAHIMIĆ (Muje) Ramo

NIKOLIĆ (Trifka) Gojko
NINKOVIĆ Vlado
NOVAK (Franje) Jaroslav
NOGULIĆ (Steve) Branko
NOVAKOVIĆ (Jove) Spaso
NOVO (Šaćira) Džemal
NOVO Esad
NUMIĆ (Hilmije) Fadil
NUHIĆ (Redže) Džanko
NUHIĆ Nurko
NUHIĆ (Adema) Sabit
NURKOVIĆ (Hajdara) Salko

O

OBAD (Salke) Mujo
OBRAĐOVIĆ (Osmana) Meho
OBRAĐOVIĆ (Halila) Salko
OBRAĐOVIĆ (Osmana) Halil
OBRAĐOVIĆ (Omera) Zulfo
OBRAĐOVIĆ (Murata) Meho
OBRAĐOVIĆ (Muje) Alija
OBRAĐOVIĆ (Hamze) Meša
OBRAĐOVIĆ (Mehe) Ibro
OBRAĐOVIĆ (Omera) Ale
OBRAĐOVIĆ (Halila) Omer
OBRAĐOVIĆ (Ahmeta) Salko
OBUĆINA Sofija
OKUKA (Marka) Veljko
OMANIĆ (Mujčine) Osman
OMANIĆ (Selima) Osman
OMANIĆ (Ahmeta) Meša
OMANIĆ (Halila) Avdo
OMANIĆ (Ibre) Bećir
OMBAŠIĆ Avdo
OMANOVIĆ (Salke) Šerif
OMANOVIĆ (Murata) Ibro
OMANOVIĆ Rašid
OMANOVIĆ (Osmana) Mujo
OMANOVIĆ (Halida) Salko
OMANOVIĆ (Muhe) Ahmet
OMBAŠIĆ (Huse) Omer
OMBAŠIĆ (Huse) Avdo
OMERIKA (Ahmeta) Salko
OMERIKA (Ahmeta) Halil
OMERIKA (Mehe) Ahmet
OPIJAČ (Alije) Muhamed
OPIJAČ (Saliha) Arif
ORUČ (Mehe) Safet
OSMANOVIĆ (Ibre) Salko
OSMANOVIĆ (Hasana) Meho
ORMAN Husa

P

PAVASOVIĆ (Đorđa) Radmilo
PANTIĆ (Riste) Danilo
PAVIĆ (Gojka) Mile
PAVIČIĆ (Nikole) Ante
PAJIĆ (Mehe) Halil
PAJIĆ (Mumina) Salko
PALIĆ (Osmana) Juso
PAJEVIĆ (Redže) Šemsa
PALAVESTRA (Riste) Branko
PALAVESTRA (Jure) Danilo
PALAVESTRA (Jefte) Milan
PALATA (Salke) Tidža
PAVLOVIĆ (Zajke) Rifat
PAVLOVIĆ (Ivana) Andrija
PAVLOVIĆ (Ivana) Boško
PAVLOVIĆ Vasilije
PAVLOVIĆ Boško
PAVIĆ (Boška) Dušan
PAVLOVIĆ (Šimuna) Stanko
PAVLIČEVIĆ Nikola
PAVIČIĆ (Ante) Mate
PALIKUĆA Božo
PAVOŠEVIĆ Zvonimir
PAZIN (Pere) Nikola
PALATA (Salke) Huso
PAJEVIĆ (Hamze) Šerif
PAVIĆ (Nikole) Dušan
PAVIĆ (Nikole) Tomo
PAVIĆ (Todora) Mirko
PAVLIĆ Mato
PAVIĆ Rade
PALIĆ (Bećira) Avdo
PALAVESTRA (Riste) Veljko
PAROVIĆ Anđelko
PAROVIĆ (Nikole) Vaso
PADALO (Mehe) Asim
PAJIĆ (Hasana) Čamil
PECO (Jusufa) Esad
PECO (Salke) Šaban
PECO (Muhameda) Hamdija
PETKOVIĆ (Marka) Ljubo
PEZO (Mehmeda) Ahmet
PEZO (Ahmeta) Ahmet
PENAVA (Salke) Mujo
PENAVA (Huse) Meho
PENAVA (Šabana) Ale
PENAVA (Alije) Bećir
PENAVA (Hasana) Salko
PENAVA (Muje) Zulfo
PENAVA (Mumina) Halil
PERVAN (Nikole) Pero

PERVAN Alija
PERVAN (Murata) Asim
PERVAN (Dane) Vinko
PEJAK (Ahmeta) Himzo
PERIĆ (Ivana) Jozo
PERIĆ (Boška) Đuro
PERIĆ (Nikole) Vinko
PEHLIĆ (Hasana) Halil
PEHLIĆ (Muje) Ibro
PEHIĆ (Muje) Alija
PEHLIĆ (Muje) Ahmet
PEHLIĆ (Hasana) Omer
PETRIĆ Milan
PEKUŠIĆ (Alije) Džemal
PENJEZ Mustafa
PETROVIĆ Božo
PERIŠIĆ (Đorđa) Zivko
PEHILJ (Muje) Ahmet
PERIŠIĆ (Pere) Milan
PERIŠIĆ (Jefte) Milan
PERIŠIĆ (Đorđa) Živko
PETROVIĆ (Petra) Jerko
PETROVIĆ (Sime) Petar
PELJA (Adema) Mustafa
PERIŠIĆ (Pere) Milan
PERIĆ (Vidoja) Nikola
PEJDO (Ščepe) Nedeljko
PEJAK (Ahmeta) Himzo
PIVAC Vlado
PILJEVIĆ (Đorđa) Slavko
PILJEVIĆ (Bože) Milan
PILJEVIĆ (Bože) Lazo
PITIĆ (Osmana) Halil
PITIĆ Džemal
PIRIĆ (Alije) Ibro
PIRIĆ (Alije) Halil
PIRIJA (Huse) Avdo
PIRKIĆ (Hasana) Abdulah
PIČETA (Milana) Veljo
POPADIĆ (Marka) Jovo
POPADIĆ (Pavia) Mitar
POPADIĆ (Jove) Dušan
POTUROVIĆ (Ibre) Mujo
POLČIĆ (Alije) Hasan
POPOVAC (Mustafe) Ibro
POLUGA Levander
PUDAR Milko
PUDAR (Vojislava) Novica
PUDAR (Voje) Radivoje
PUDAR (Pere) Borko
PUDAR (Pere) Branko
PUDAR (Trifka) Spasoje
PUDAR (Miloša) Spaso
PUŽIĆ Ismet

POPO (Hasana) Alija
PUŽIĆ (Muhameda) Safet
PUŽIĆ Asim
POPARA Milorad
POPARA (Gaše) Dušan
PONJAVAC Hasan
PUŽIĆ (Muhameda) Hajrudin
PULJIĆ (Grge) Ante
PUHALO (Pave) Marica
PUHALO (Mitra) Uroš
PRALJAN (Jure) Nikola
PJACA (Sime) Pajo
PJACA (Vojislava) Mila
PLAVČIĆ (Huse) Osman
PLAVČIĆ (Rame) Hasan
PJEVAČ (Joze) Vinko
PRAMENKO (Riste) Risto
PRODANOVIĆ Mirko
PROLETA (Joze) Damjan
PROLETA (Luke) Andrija
PROLETA (Luke) Niko
PROHIĆ (Ibre) Suljo
PROHIĆ (Muje) Sulejman
PROHIĆ (Ragiba) Mujo
PREMILOVAC (Mustafe) Nijaz
PREMILOVAC Čazim
PREMILOVAC (Omera) Ragib
PREMILOVAC (Mustafe) Nijaz
PRUSINA Anđelko
PRKAČIN (Mate) Andrija
PRINC (Mihajla) Milka
PRCE (Ivana) Ivo
PRKAČIN (Pere) Đuro

R

RADOVIĆ (Todora) Jovo
RADOVANOVIĆ (Blagoja) Radovan
RADIŠIĆ (Todora) Anđelko
RADIĆ (Andrije) Srećko
RADIĆ (Jefte) Vinko
RADIĆ (Đure) Miloš
RADIĆ (Vida) Drago
RADMILOVIĆ Spasoje
RADULOVIC Žarko
RADULOVIC Ranka
RAHIMIĆ (Hasana) Meho
RAHIMIĆ (Huse) Šaban
RAHIMIĆ Ibrahim
RAHIMIĆ Osman
RAHIMIĆ (Huse) Dervo
RAHIMIĆ (Huse) Hasan
RAHIMIĆ (Muje) Ramo

RAHIMIĆ (Durana) Salko
 RAHIĆ (Mehe) Salko
 RAHIMIĆ (Omera) Meho
 RAHIĆ (Meha) Alija
 RAHIĆ Ahmet
 RAŠIĆ (Mije) Jozo
 RAŠIĆ (Marka) Mijo
 RAZIĆ (Alije) Meho
 RAZIĆ (Bećira) Salko
 RAZIĆ (Ahmeta) Adem
 RAZIĆ (Osmana) Meho
 RAZIĆ (Alije) Ibro
 RAZIĆ (Hadže) Omer
 RAZIĆ (Huse) Hasan
 RAZIĆ (Alije) Huso
 RAZIĆ (Omera) Hasan
 RAZIĆ (Muharema) Salko
 RAIĆ (Nikole) Mate
 RAMADANOVIĆ (Ibre) Redžep
 RAMIĆ Muhamed
 RAMIĆ (Halila) Mehmed
 RAGUZ (Ilije) Ivan
 RAJKOVIĆ (Mustafe) Safet
 RAJKOVIĆ Dušan
 RAJKOVIĆ (Ščepe) Branko
 RATKUŠIĆ (Mehmeda) Juso
 RATKUŠIĆ (Alije) Juso
 RATKUŠIĆ (Alije) Bećir
 RATKOVIĆ Luka
 RATKUŠIĆ (Alije) Huso
 RAVLIĆ (Ante) Rudolf
 REPEŠA (Hasana) Džemal
 REDŽIĆ (Ahmeta) Džemal
 REBAC Muhamed
 REPEŠA (Salke) Salko
 REPEŠA (Adema) Aziz
 REPEŠA (Ahmeta) Ibro
 REPAK (Mehe) Asim
 REPAK Rasim
 REMETIĆ (Sime) Milovan
 REPAK (Mehe) Džemo
 RESULTBEGOVIĆ (Ilijaza) Ešref
 RESULTBEGOVIĆ Vahdet
 RESULTBEGOVIĆ (Ilijaza) Enver
 RESULOVIĆ Mithad
 RESULOVIĆ Husnija
 RIBIĆ (Hasana) Alija
 RIZVANOVIĆ (Muharema) Ćazim
 RIZVANOVIĆ (Mustafe) Sulejman
 RIZVANOVIĆ (Muje) Hasan
 RIĐANOVIĆ Fadil
 ROZIĆ (Pere) Slavko
 ROZIĆ (Ante) Jozo

RUDIĆ (Halila) Osman
 RUDIĆ (Halila) Alija
 RUSKOVIĆ (Ivana) Branko
 RUPAR (Branka) Mladen
 RUPAR (Vese) Danilo
 RUPAR (Rade) Gojko
 RUPAR (Jove) Rajko
 RUPAR (Jefte) Bogdan
 RUPČIĆ (Jure) Ante
 RUŽIĆ Borko
 RUŽIĆ (Nikole) Jovo
 RUŽIĆ (Jove) Momčilo
 RUŽIĆ (Save) Košta
 RUŽIĆ Žarko
 RUŽIĆ Danilo

S

SADOVIĆ Mehmed
 SALAHOVIĆ Jusuf
 SALATIĆ Veljko
 SAMARDŽIĆ (Mitra) Marko
 SAMARDŽIĆ (Vlade) Milovan
 SAMARDŽIĆ (Vlade) Radovan
 SAMARDŽIĆ (Gojka) Cedo
 SAMARDŽIĆ (Gaše) Todor
 SAMARDŽIĆ (Sime) Marko
 SAMARDŽIĆ (Marka) Branko
 SAMARDŽIĆ (Mile) Gojko
 SAMARDŽIĆ (Đorđa) Zora
 SAMARDŽIĆ Milorad
 SAMARDŽIĆ (Lazara) Anđelko
 SAMARDŽIĆ (Todora) Radovan
 SAMARDŽIĆ (Sime) Slavko
 SAMARDŽIĆ (Petra) Branko
 SAMARDŽIĆ (Drage) Špiro
 SARAJLIĆ (Mehmeda) Muhamed
 SARAJLIĆ Ahmet
 SARAJLIĆ Abdulah
 SARIĆ (Huseina) Edin
 SAVIĆ (Gojka) Jovo
 SAVIĆ (Dušana) Neđo
 SAVIĆ Stojan
 SAVIĆ Danica
 SAVIĆ Boško
 SAVIĆ (Save) Mićo
 SAVIĆ (Jove) Pero
 SAVIĆ (Uroša) Mirko
 SAVIĆ (Jove) Desko
 SAVOVIĆ Marko
 SARAJLIĆ Safija
 SAVČIĆ Savo
 SALČIĆ Bećir

SALATIĆ (Gavrila) Nedo
SELIMHODŽIĆ Ziba
SEFO (Alije) Osman
SELIMOVIĆ Hamid
SELIMIĆ (Hasana) Ahmet
SELIMIĆ (Hasana) Ibro
SELIMIĆ (Hasana) Huso
SELIMIĆ (Selima) Selim
SELIMIĆ (Omera) Salko
SALATIĆ (Ščepe) Spasoje
SELIMIĆ Zulfo
SELIMIĆ (Alije) Hasan
SELIMIĆ (Omera) Halil
SELIMIĆ (Sule) Hadže
SELIMOVIĆ (Nazifa) Bajro
SEJDINOVIĆ (Šabana) Šamija
SEFEROVIĆ (Alije) Mensur
SINANOVIĆ (Ibre) Hasan
SIDRAN (Hasana) Mustafa
SIDRAN (Huse) Džafer
SIKIMIĆ (Riste) Vlado
SIKIMIĆ (Save) Đuro
SIMIĆ (Pere) Risto
SINANOVIĆ (Muje) Ibro
SIRKO (Ahmeta) Osman
SKOČO (Đure) Branko
SKOČO (Sime) Vojislav
SKOČAJIĆ (Maksima) Branko Mešak
SMAILHODŽIĆ (Ahmeta) Salko
SMAILHODŽIĆ (Salke) Alija
SMAILHODŽIĆ (Arifa) Ibro
SLJEPČEVIĆ (Mitra) Branko
SLJEPČEVIĆ Obrad
SLIPAC Jusuf
SLJEPČEVIĆ (Milutina) Rade
SOLDO (Jove) Lazar
SOLDO (Stojana) Arsen
SOLDO (Ivana) Frano
SOLDO Ljubo
SOLDO Ratko
SOKO (Boška) Vido
SKORO (Đura) Branko
SPAHIĆ (Jove) Miloš
SPAHIĆ (Muhameda) Osman
SPAHIĆ (Omera) Ahmet
SPAHIĆ (Osmana) Osman
SPAHIĆ (Omera) Velija
SPILJAK (Huse) Adem
SPREMO Milan
SPUŽIĆ (Sulejmana) Ethem
STEVIĆ (Đure) Stevo
STEVIĆ (Spasoja) Nikola

STEVIĆ (Danila) Spasoje
STEVIĆ (Riste) Vojo
STEVIĆ (Tome) Dušan
STEVIĆ (Koste) Milan
STOJIĆ (Pere) Vidak
STOJIČIĆ (Nikole) Novica
STENDIĆ (Mije) Ivan
STUPIĆ (Mihe) Gojko
STUPIĆ (Mihe) Anđelko
STOLICA Milan
SUDAR (Vese) Spaso
SUDŽUM (Luke) Boško
SUŠAC (Nikole) Zvonko
SVINJAR (Ibre) Hasan
SUNAGIĆ (Hilmije) Faik

T

TABAKOVIĆ (Salke) Meho
TABAKOVIĆ (Salke) Hamzo
TABAKOVIĆ (Muje) Osman
TABAKOVIĆ (Osmana) Dervo
TABAKOVIĆ (Osmana) Alija
TABAKOVIĆ (Beče) Omer
TABAKOVIĆ (Salke) Ibro
TABAKOVIĆ (Beče) Mujo
TABAKOVIĆ (Salke) Ahmet
TABAKOVIĆ (Muje) Meho
TABAKOVIĆ (Muje) Hasan
TABAKOVIĆ Gajo
TABAKOVIĆ (Ilije) Milan
TADIĆ Neđo
TERKO (Alije) Salko
TERKO (Ibre) Mehmed
TESANOVIĆ (Laza) Tomo
TESANOVIĆ Mile
TIKVINA Ahmet
TRIFKOVIĆ (Marka) Drago
TRIFKOVIĆ (Dušana) Ranko
TRIFKOVIĆ (Marka) Milan
TRIFKOVIĆ (Laze) Petar
TRIFKOVIĆ (Jove) Vasilije
TRIFKOVIĆ (Trifka) Miloš
TRUTINA (Ljube) Nikola
TOJAGA (Murata) Hamid
TOJAGA (Huse) Jusuf
TOJAGA (Ibre) Salko
TOJAGA (Hasana) Ahmet
TOJAGA (Hasana) Ramo
TOU (Joze) Mate
TOPALOVIĆ (Mitra) Danilo
TORLO (Huse) Nuhan
TORLO (Sule) Hasan

TOPIC (Alije) Hasan
TOHOLJ (Lazara) Danilo
TOHOLJ Miloš
TRBONJA (Muje) Hasan
TRBONJA Smail
TRBONJA (Salke) Hasan
TRBONJA (Salke) Ibro
TRBONJA (Jusufa) Mehmed
TRBONJA (Ahmeta) Smajo
TRBONJA (Mehe) Hasan
TRIPIĆ (Jove) Vlado
TRIŠIĆ (Jovana) Drago
TRIŠIĆ (Šćepe) Mirko
TRISIĆ (Milana) Marko
TURKOVIC (Juse) Alija
TURKOVIĆ (Lutve) Hrusto
TURKOVIC (Lutve) Šefko
TURKOVIĆ (Juse) Asim
TURKOVIĆ (Hasana) Osmo
TURKOVIĆ (Avde) Džemal
TURAJLIĆ (Ahmeta) Osman
TURAJLIĆ (Halila) Salko
TURAJLIĆ (Tahira) Agan
TURAJLIĆ (Muje) Ahmet
TURKOVIĆ (Hasana) Omer
TURKOVIĆ Rasim
TURAJLIĆ (Mehe) Hakija
TURAJLIĆ (Salke) Meša
TURAJLIĆ (Begana) Hajro
TURAJLIĆ (Alije) Hasan
TURAJLIĆ (Ibre) Velija
TURAJLIĆ (Ahmeta) Mujo
TURAJLIĆ (Alije) Hasan
TUPONJA Nenad
TUCAKOVIĆ (Mehe) Mujo
TUCAKOVIĆ Ahmet
TURKOVIĆ (Hasana) Huso
TUFEK (Alije) Hasan
TUKA (Smaje) Omer
TRIŠIĆ Nedeljko
TRNOVAC Alija
TRNOVAC Mumin
TRKULJA Rajko
TRNKa (Fehima) Began

Ć

ĆATIĆ (Alije) Meho
ĆATOVIĆ Murat
ĆATOVIĆ Nadija
ĆATOVIĆ Mustafa
ĆEČEZ (Sime) Todor
ĆEMIĆ (Muje) Osman

ĆAMALOVIĆ (Hasana) Enver
ĆERIMAGIĆ Suljo
ĆESIR (Osmana) Dervo
ĆIBER (Muje) Muhamed
ĆESIR Huso
ĆESIR (Mehe) Salko
ĆERKIĆ Hasan
ĆEHETOVIĆ Zajko
ĆIMIĆ (Mehmeda) Osman
ĆORAK (Mahmuta) Smajo
ĆORIC (Osmana) Salko
ĆORIC Remzija
ĆORLUKA (Rista) Slavko
ĆOROVIĆ Radoslav
ĆOSIĆ (Halila) Nail
ĆOSIĆ (Šabana) Omer
ĆUKAZ (Fejze) Salko
ĆUPINA (Dušana) Lazo
ĆIŠIĆ (Mustafe) Enver
ĆIŠIĆ Zijo
ĆISIĆ (Hakije) Omer
ĆIRIĆ (Šćepe) Rade
ĆIŠIĆ (Mustafe) Fatima
ĆIŠIĆ (Hakije) Azra

U

ULAKOVIĆ (Huse) Hasan
UUAREVIĆ Gojko
UDICKI Lazar
UNKOVIĆ Drago

F

FALAK Andrija
FALAK (Anđelka) Marko
FAZLIĆ Ismet
FAZLIĆ (Alije) Osman
FILANDRA (Ibre) Hajder
FILANDRA (Muje) Salko
FILJAK (Stjepana) Mišo
FRENJO Mehmed
FRENJO Ešref
FRŽOVIĆ (Nikole) Đorđo
FINK Drago
FEJIĆ (Muhameda) Esad

H

HADROVIĆ (Hasana) Safet
HADROVIĆ (Huse) Mustafa
HADROVIĆ (Omera) Fatima

NADŽIZUKIĆ (Salke) Enes
HADŽIOMEROVIĆ (Zaima) Suljo
HADŽIOSMANOVIĆ Mita
HADŽIOMEROVIĆ (Zaima) Huso
HADŽIOMEROVIĆ (Sule) Abaz
NADŽIOMEROVIĆ (Muje) Nazif
HADŽIĆ Safet
HADŽIĆ Ilfet
HADŽIĆ Čamil
HADŽIĆ (Ahmeta) Alija
HADŽIALIĆ Alija
HADŽAJLIĆ (Ibre) Salko
HAJDAREVIĆ (Osmana) Mustafa
HAJDEREVIĆ (Derviša) Alija
HALEBIĆ (Omera) Nezir
HALEBIĆ (Šabana) Osman
HALEBIĆ (Osmana) Ibro
HALEBIĆ (Osmana) Juso
HAMZIĆ Mustafa
HAMZIĆ (Huse) Osman
HAMZIĆ (Salka) Ahmed
HAMZIĆ (Salke) Mujo
HAMZIĆ (Ahmeta) Hamzo
HAMZA (Nezira) Omer
HAMZA (Mehe) Derviš
HASANAGIĆ (Alije) Meho
HASANBEGOVIĆ Mersa
HASIĆ (Mahmuta) Omer
HASIĆ (Mehe) Avdo
HADŽIOMEROVIĆ (Mustafe) Meho
HASIĆ (Muje) Munir
HASIĆ (Muje) Ahmet
HASIĆ (Hasana) Hajro
HASIĆ (Ibre) Mujo
HAZIROVIĆ (Nezira) Mehmed
HEMUL Budo
HERBEZ (Riste) Dušan
HERBEZ (Riste) Nikola
HERCEG (Jure) Ivan
HERCEG (Stjepana) Lujo
HINDIĆ (Alije) Salko
HOSIĆ Džemo
HOFMAN Viktor
HODŽIĆ (Muje) Meho
HODŽIĆ (Muhana) Šerif
HODŽIĆ (Mehmeda) Alija
HODŽIĆ Rašid
HODŽIĆ Ešref
HRNJEZ Blagoje
HRVIĆ (Mustafe) Mirzo
HUMACKIĆ Mustafa
HUMAČKIĆ (Mehe) Omer
HUMAČKIĆ (Mehe) Mujo
HUMAČKIĆ (Osmana) Adem

HUSKOVIĆ (Mehe) Alija
HUSKOVIĆ (Čamila) Hadže
HUSKOVIĆ (Zulfe) Halil
HUSKOVIĆ (Alije) Jusuf
HUSKOVIĆ (Arifa) Hakija
HORVATIĆ Milan
HUSEINOVIĆ Hamdija

C

CERMICA (Ahmeta) Meho
CRNOGORAC (Milana) Jovo
COKIĆ (Mehe) Alija

Č

CABRILO Milisav
ČATOVIĆ (Derviša) Smail
ČAUŠEVIĆ (Avde) Ramiz
ČEVRO (Zukana) Ahmet
ČEVRO (Selima) Ibro
ČEVRO (Salke) Mugdim
ČEKRO (Huse) Ibro
ČEKRO (Huse) Šućrija
ČELEBIĆ Ziba
ČABRINOVIĆ Svetozar
ČALIJA Pero
CENEN (Alije) Halil
ČERKEZ Avgustin
ČERKEZ (Smaje) Ahmed
ČERKEZ (Omera) Salko
ČERKEZ (Ibre) Hasan
ČOLAKOVIĆ (Saliha) Meho
ČOLIĆ (Osmana) Ibro
ČOLOVIĆ (Milana) Veljko
COLOVIĆ (Gojka) Vaso
COLOVIĆ (Gojka) Danilo
COROVIĆ Rade
CORLIJA (Jovana) Rade
ČOMOR (Omera) Alija
ČOMOR (Ibre) Omer
ČOMOR (Omera) Omer
ČILIĆ (Alije) Hasan
ČILIĆ (Salke) Avdo
ČILIĆ (Mehe) Hasan
ČILIĆ (Mehe) Omer
ČILIĆ (Mehe) Salko
ČUBRILO Milan
ČUVALO (Jure) Ante
ČUVALO (Franje) Mate
ČUVALO (Jure) Mirko

CULJAK (Filipa) Jure
CULJAK (Vladimira) Radoslav
CUSTOVIĆ (Mustafe) Zikrija
CUČKOVIĆ Mirko
CUČKOVIĆ Neđo
CUČKOVIĆ Slavko
CUČKOVIĆ R. Branko
CUČKOVIĆ Đuro
CUČKOVIĆ Stevo
CVORO (Ščepana) Lazo

DŽ

DŽAKULA (Boška) Luka
DŽAKULA (Martina) Luka
DŽAKULA Martin
DŽAFIĆ (Bećira) Huso
DŽEMILA (Halila) Adem
DŽEMILA (Omera) Ahmet
DŽEMILA (Ibre) Hamzo
DŽEMILA (Ibre) Huso
DŽINO (Jusufa) Salko
DŽIHO Murat
DŽONKO (Ahmeda) Alija
DŽONKO (Salke) Alija
DŽONKO (Salke) Ibro
DŽONKO (Ahmeta) Mujo
DŽONKO (Halila) Muharem
DŽOKLO (Mehe) Ragib
DŽONLEZ (Jove) Aćim
DŽONLEZ (Josipa) Janko
DŽONLEZ (Josipa) Spaso
DŽOMBETA (Marka) Gojko
DŽOMBETA (Spasoja) Danilo
DŽOMBETA (Jovana) Milan
DŽUBUR Lutvo
DŽUMHUR (Mehe) Osman
DŽUMHUR Rezak
DŽAFIĆ (Jusufa) Salko
DŽAFIĆ (Jusufa) Huso

Š

ŠABANOVIĆ (Alije) Ibro
ŠABANOVIĆ (Alije) Hasan
ŠABANOVIĆ (Salke) Seno
ŠAKOTA (Vojke) Lazar
ŠAKOTA (Danila) Danica
ŠAKOTA (Manojla) Borko
ŠAKOTA Niko
ŠARENAC (Luke) Vlado
ŠARENAC Blagoje

ŠARENAC Zora
ŠARENAC Malina
ŠARENAC Milan
ŠARENAC (Marka) Boriša
ŠARENAC (Nikole) Mihajlo
ŠARENAC Danilo
ŠARIĆ Vasvija
ŠARIC (Adema) Šaćir
ŠARIĆ (Muharema) Avdo
ŠANTIĆ (Laze) Simo
ŠARIĆ (Dušana) Ščepo
ŠAKOTA (Save) Đoko
ŠAKOTA (Ilije) Dušan
ŠAHIĆ Huso
ŠATOR (Alije) Omer
ŠATOR Ragib
ŠATOR (Šerifa) Adii
ŠATOR (Zulfe) Omer
ŠAŠARUGA (Ante) Mihajlo
ŠEMŠIĆ (Hasana) Avdo
ŠEMIĆ (Mehe) Omer
ŠEMIĆ (Ahmeta) Huso
ŠEHOVIĆ (Saliha) Esad
ŠETKA (Muje) Huso
ŠETKA (Ahmeta) Ethem
ŠETKA (Vlade) Cedo
ŠETKA (Riste) Danilo
ŠEJTANIĆ (Muje) Ibro
ŠEFKIĆ (Saliha) Safet
ŠEJTANIĆ (Omera) Hasan
ŠEMIĆ (Jusufa) Muhamed
ŠEŠLJA Milovan
ŠEMIĆ (Ibre) Osman
ŠEMIĆ (Ahmeta) Hasan
ŠEŠLJA Jela
ŠEŠLJA (Stojana) Jovan
ŠEŠLJA (Save) Danilo
ŠINKOVIĆ Ilija
ŠIRIĆ (Hasana) Omer
ŠIRIĆ (Huse) Alija
ŠINIK (Đoke) Mijo
ŠINIK (Riste) Todor
ŠINIKOVIĆ (Vidoja) Jovo
ŠINDIK Savo
ŠIRBEGOVIĆ (Paše) Mujo
ŠIMIĆ Alija
ŠIŠIĆ Fatima
ŠIPOVAC (Đorđa) Ljubo
ŠIMUNOVIĆ (Mihe) Pero
ŠIMOVIĆ (Petra) Karlo
ŠIMOVIĆ (Ante) Vinko
ŠIMIĆ (Jure) Ivan

ŠIMIĆ Zejna
ŠILJEG (Nikole) Andrija
ŠILJEG (Mate) Pavo
ŠINIKOVIĆ Savo
ŠOTRA (Uroša) Miho
ŠOŠE (Mate) Rudo
ŠOŠE (Cvitana) Pavo
ŠOŠE (Ahmeta) Alija
ŠOŠE (Ahmeta) Jusuf
ŠOŠE (Mehe) Alija
ŠOŠE (Mehe) Čamil
ŠOŠE (Alije) Salko
ŠOŠIĆ (Ivana) Jure
ŠOŠIĆ (Ivana) Ante
ŠOŠO Mukelefa
ŠOŠIĆ (Joke) Ante
ŠUKIĆ (Milana) Dušan
ŠUKIĆ (Luke) Slavko
ŠUKIĆ (Milana) Spasoje
ŠUKO (Huse) Ibro
ŠUKO (Huse) Hasan
ŠULENTIĆ (Stjepana) Miroslav
ŠUBARA (Smaje) Alija
ŠUBARA (Hasaba) Ragib
ŠUKO (Mehmeda) Halil
ŠUKO (Hase) Omer
ŠUKO Refik
ŠUNJE Remzo

ŠUTA Ahmet
ŠUTA (Salke) Dervo
ŠUTA (Alije) Salko
ŠUTA Pašo
ŠUTA (Muharema) Huso
ŠUTA (Halila) Salko
ŠUTA (Muharema) Adem
ŠUTA Halil
ŠUKOVIĆ (Vasilija) Mirko
ŠUKMAN (Hasana) Omer
ŠUKMAN (Ibre) Hasan
ŠUKMAN (Ibre) Bećir
ŠKULJ Nail
ŠKRBA (Tripe) Vasilije
ŠKRBA (Riste) Dušan
ŠKRBA (Tripe) Krsto
ŠPAGO (Huse) Januz
ŠPUREN Salko
- ŠKORO (Đorđa) Žarko
ŠČEPANOVIĆ Danilo
ŠRAJBER Save ta
ŠUPUEGLAV (Vojina) Simo
ŠUPUEGLAV Žarko
ŠUPUEGLAV (Voje) Milan
ŠUŠIĆ (Vase) Danilo
ŠUNJE Sulejman
ŠULOVIĆ Mirko
ŠVRGO Mato
SUOKA Ragib

SADRŽAJ

Prvo poglavlje

FORMIRANJE BRIGADE I PRVE BORBE (maj - jun 1944)

Dvije direktive Vrhovnog štaba NOV i POJ	8
Odmjeravanja na borbenim položajima	
Vojnici kadrovske vojske	13
Povratak u istočnu Hercegovinu	21
Zborišta i stratišta	25
Komandant bataljona Spaso Dobranić	28
»Škripari« i »šareno društvo«	31
Predaja opkoljenih četnika	33
Parole i stranputice	35
S druge strane nišana	38
»Ljevičari« i »anarhisti«	40

Drugo poglavlje

BORBE U DUBRAVAMA, NA HRGUDU, SNIJEŽNICI I TRUSINI (juli 1944)

Prestrojavanja i podsticaji	45
Kako ojačati čete	48
Dva protivnapada pred prednjim krajem odbrane	50
Zapovijest generala Najdholda	53
Operacija »Zonenštih« u procjepu udarnih brigada	56
Operativni štab: kako dalje?	59
»Pored hrabrosti i umješnosti u rukovođenju jedinicama... «	60
Hrabrost mjerena veličinom rizika	62
»Možemo se probiti svakim pravcem... «	67
»Naše jedinice su pokazale čudo od junaštva«	70
Četrdeset »nestalih« boraca	73
Omladinski bataljon	78
Svjetla zublja bratstva	80

Treće poglavlje

BLOKADA STOLACKOG GARNIZONA I RAZBIJANJE KOLABORACIONISTA (avgust - septembar 1944)

Provlačenje legionara od Stoca za Bileću nebranjenim pravcem	96
Očekivanja i zablude udruženih protivnika	99
Drugi (»Dubravski«) bataljon 13. brigade	102
Krugovi oko kućnih ognjišta	105
Komunisti i skojevci	107
Kako vratiti dezertere, privući »škripare« i »žicare«	109
»Ljetnje zatišje«	111

Tragovi jednog atentatora	114
Vatreni prepad na Trebinje	116
Komandantova poruka borcima i ultimatum Štaba 13. brigade njemačkom komandantu Stoca	117
Trinaesta brigada u Južnohercegovačkoj operativnoj NOU grupi	119
Progonjenje četničke grupacije Vojislava Lukačevića	121

Četvrto poglavlje

U BOJEVIMA ZA OSLOBOĐENJE JUŽNE HERCEGOVINE (oktobar 1944)

Krah kontrarevolucionarne zavjere	130
Oslobođenje Trebinja	134
Komandiri Borisa Čorlija i Danilo Vukoje	136
»Vijest je krenula dalje...«	138
Kako prevaspitati bivše četnike, legionare, domobrane, »zelenokadrovce«?	140
Napad na neprijateljeva uporišta u Zavali, Čvaljini, Ravnom i Orahovom Dolu	144
Sahrana Salka Bišćevića »na granici« Hercegovine i Dalmacije	147
Borbe za Hutovo, Donje Hrasno, Sjekose	150
Sadejstvo sa dalmatinskim brigadama	152
Komunisti o sebi i drugima	157
»Šta ćemo sa njima raditi?«	159
Gonjenje legionara na dubravskom platou	160
Vještina vođenja borbe	162
>Nepoznato je gdje će se vojska zaustaviti«	165

Peto poglavlje

ODMJERAVANJE NA »ZELENOJ LINIJI« (novembar 1944 - februar 1945)

aktivna odbrana	178
komunikacija Mostar-Nevesinje kroz u grlu sučeljenih snaga	181
feusklađeno sadejstvo pješadije i tenkova	183
Neutralizovana« artiljerija	184
Ispit hrabrosti na brisanom prostoru	187
Partijskoj skojevsko brigadno savjetovanje	191
Svi gore navedeni podaci su približno tačni... «	193
'otiskivanje Brigade i rasulo 2. bataljona	195
mrt trojice komesara	200
Preispitivanje sopstvenih grešaka i obaveza	204
asuđivanje partijskih delegata	207
'azne i opomene	210
ijeći na djelu	212
orbe 4. bataljona za ponovno oslobođenje Čapljine	215
rigada u mostarskoj napadnoj operaciji	223
rad na borbenom položaju	228
red Ostrošcem	231

Sesto poglavlje

OD IVAN-PLANINE DO TRIGLAVA (mart - april - maj 1945)

slobođenje Ostrošca i Konjica	245
rugi i Četvrti bataljon 6. marta 1945	249
lenka Karačić, Ljubica Remetić, Emina Merdan	252
njene i prestrojavanja	258

Šest protivnapada Trećeg bataljona	260
»O tome ćemo pisati mi...«	262
Sta se događalo oko uporišta Mali Ivan?	264
Iskušenja	267
Martovska preispitivanja	269
Brigada u završnici sarajevske operacije	271
Zapisi sa borbenih položaja	273
Jedan pored drugog	277
Komandir čete Džanko Nuhić	278
Rasuđivanja o borbenim iskustvima	281
Devetnaest dana marša: 610 km	283
Oslobođenje Postojne	287
Rakek, Cerknica, Borovnica	290
»Bratje Hercegovci med nami«	291
PRILOZI:	
STARJESINSKI SASTAV TRINAESTE HERCEGOVAČKE NOU BRIGADE	305
POGINULI BORCI I STARJEŠINE 13. HERCEGOVAČKE NOU BRIGADE	316
BORILI SU SE U 13. HERCEGOVAČKOJ NOU BRIGADI	330

Likovno-tehnička obrada
Slavoljub KUJUNDŽIĆ, akad. slikar

Jezička redakcija
Dragoljub PAVLOVIĆ, profesor

Grafičko tehnički crtač
Stevan PETKOVIĆ

Korektura
Nada VESIĆ

Tiraž 2000 primeraka
Štampanje završeno maja 1988.

Štampa: Vojna štamparija - Beograd, Generala Ždanova 40 b